

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI FAKULTETI
O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI**

**“GLOBALLASHUV DAVRIDA TURLI TIZIMLI TILLAR
MUNOSABATI” MAVZUSIDAGI
XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA
M A T E R I A L L A R I**

Navoiy-2023

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MAS'UL MUHARRIRLARI

N.Murodova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori
R.Yusubova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori (DSc)

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYANING TAHRIR HAY'ATI

N.Murodova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori
R.Yusubova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori (DSc)
X.Qurbonova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, p.f.n.
N.Yarashova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc)
F.Yo'ldoshev	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc)
R.Sharopova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD)
G.Norova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYANING TAQRIZCHILARI

N.Yarashova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc)
G.Ernazarova	Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Maqola va tezislarning ilmiy saviyasi, ma'lumotlarning haqqoniyligiga mualliflarning o'zlari mas'uldirlar.

SO‘ZBOSHI

Bugun globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o‘z milliy-madaniy manfaatlarini ta‘minlash, bu borada avvalo, o‘z madaniyatini, qadimiy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor vazifa sifatida ahamiyat qaratmoqda. O‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilgandan so‘ng o‘tgan 33 yil davomida hukumatimiz tomonidan ham o‘zbek tilini har tomonlama takomillashtirish, mavqeyini mustahkamlash, uning jahon tillari darajasidagi nufuzini ko‘tarishga katta e‘tibor qaratilib, ko‘plab samarali ishlar amalga oshirildi. Shu ma‘noda, Muhtaram Prezidentimizning 2019-yil 21-oktabrdagi o‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganligining 30 yilligini keng nishonlash to‘g‘risidagi 5850-son qarorida “xalqimizning ko‘p asrlik madaniy, ilmiy-ma‘rifiy va badiiy tafakkuri, intellektual salohiyatining yorqin va bebaho mahsuli bo‘lgan o‘zbek tili jahondagi boy va qadimiy tillardan biri” ekanligi ta‘kidlab o‘tilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoniga ilova qilingan “2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi”da uzoq istiqboldagi maqsadli vazifalardan kelib chiqib, ta‘lim tashkilotlarida davlat tilini o‘qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish, davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish, davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta‘minlash, davlat tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzini oshirish, bu borada xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish, mamlakatimizda istiqomat qiladigan barcha millat va elatlar tillarini rivojlantirish maqsadida keng va teng imkoniyatlar hamda ularga davlat tilini o‘rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish kabi davlat tilini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari belgilab berilgan.

Shu ma‘noda, O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganligining o‘ttiz uch yilligiga bag‘ishlangan ushbu ilmiy-amaliy anjumanga yuzga yaqin materiallar taqdim etilgan bo‘lib, maqolalarda o‘zbek tilining xususiyatlari xalq og‘zaki ijodi namunalari, yozma adabiyot tili misolida, shuningdek, tarixiylik, qolaversa, lingvomadaniy, lingvopragmatik, psixolingvistik, lingvopoetik aspektlarda ochib berilgan.

Ishonamizki, ushbu maqolalar tilshunoslik sohasi bilan shug‘ullanayotgan ilm ahlini befarq qoldirmaydi.

Tashkiliy qo‘mita

TIL – MILLAT MA’NAVIYATI TIMSOLI

Assalomu alaykum, muhtaram mehmonlar, ilmiy anjuman ishtirokchilari! O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining 34 yilligi munosabati bilan o‘tkazilayotgan “Globallashuv davrida turli tizimli tillar munosabati” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumanga xush kelibsiz!

Til – millatning asosiy belgilaridan, davlat mustaqilligining asosiy ramzlaridan biri bo‘lib, til mavjud ekan, millat mangu yashaydi; tilning tirikligi, aytish mumkinki, millatning, xalqning mavjudligidir. Demakki, o‘zbek tilining tirikligi – o‘zbek millatining mavjudligi, davlat tili esa o‘zbek davlatchiligining borligidan dalolatdir. Til – boy tariximiz, hayotbaxsh qadriyatlarimiz, din-u diyonatimiz, ma’naviyatimiz, xalqimizga xos dunyoqarashni ko‘rsatuvchi ko‘zgu, ajdodlar merosini avlodlarga yetkazuvchi vositadir. Shu sabab 1989-yil 21-oktabr – “Davlat tili haqida”gi qonun qabul qilingan kun har yili boshqa bayramlar qatori Navoiy davlat pedagogika institutida ham yuqori ko‘tarinkilik bilan nishonlanib kelinmoqda. Bu qutlug‘ kun barchangizga muborak bo‘lsin, deyman.

O‘zbek tilimiz dunyoning eng qadimiy va boy tillaridan biri hisoblanadi. Bu tilning keng imkoniyatlari qadimgi toshbitiklarda, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk”, Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarlarida, Ahmad Yassaviy hikmatlarida, Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy”, “Xamsa” asarlarida, Boburning “Boburnoma” asarida, Boborahim Mashrab, Ogahiy, Uvaysiy, Nodira kabi mumtoz shoirlarimiz va asrimiz adiblari ijodida madh etib kelinmoqda.

“Davlat tili haqida”gi qonun o‘zbek tilining taraqqiysi, erkin rivojlanishi, davlat va jamoat organlarida asosiy ish yuritish tiliga aylanishi va tilimiz muhofazasi yo‘lida qilingan huquqiy harakat bo‘lib, tilimizni davlat tili maqomi bilan mustahkamladi. Bu qonun o‘zbek xalqi milliy ongining taraqqiysida, mamlakat mustaqilligi mustahkamlanishida, madaniy merosimiz hamda ma’naviyatimizning tiklanishida muhim rol o‘ynadi. Mustaqil O‘zbekistonning Konstitutsiyasida va davlat tili to‘g‘risidagi qonunning yangi tahririda til masalasi bugungi kun talabi darajasida o‘z aksini topdi. Konstitutsiyamizning 4-moddasida davlat tili to‘g‘risidagi qoidalar: “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir. O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an‘analari hurmat qilinishini ta’minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi”, degan zalvorli jumalarda mustahkamlandi. Mazkur qoida 1995-yil 25-dekabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi “Davlat tili haqida”gi qonunining yangi tahririda mufassal yoritib berildi.

Demakki, o‘zbek tilining rivoji va ravnaqi uchun davlatimiz tomonidan barcha imkoniyatlar, shart-sharoitlar yaratilgan. O‘zbekiston Respublikasida “Davlat tili haqida”gi qonunning barcha moddalari to‘liq amalga kiritildi.

Tilning haqiqiy ijodkori, yaratuvchisi xalq hisoblansa ham, uning taraqqiyotida olimlarimizning, shoir va yozuvchilarimizning, davlat va jamoat arboblarning, huquqshunoslarimizning, pedagoglar va matbuot xodimlarining, kino, teatr san’ati ustalari va nashriyot xodimlarining hamda jurnalistlarning xizmatlarini qayd qilish lozim. Ayniqsa, mustaqillik davrida tilshunos olimlarimiz, shoir-yozuvchilarimiz va jurnalistlarimizning xizmatlari katta bo‘ldi. Ularning samarali mehnatlari tufayli tilshunoslikning ko‘pgina yo‘nalishlari bo‘yicha qat’iy me‘yorlar belgilandi, ona tilimiz rivojiga oid yangi qoidalar va qarorlar inobatga olingan holda til birliklarining yozuv va muomala jarayonidagi namunaviy variantlari tavsiya etildi, til tizimidagi ko‘pgina munozarali masalalar o‘zining nazariy asosiga qo‘yildi.

Bugun o‘tkazilayotgan “Globallashuv davrida turli tizimli tillar munosabati” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda ham xalqaro hamda respublikamizning yetakchi olimlari tilshunoslikning dolzarb masalalari va muammolarining yechimlari, ona tilimizning kelgusi istiqbolli rejalari xususida o‘z fikr-mulohazalari bilan ishtirok etadilar.

Ruxsatingiz bilan bugungi ilmiy-amaliy anjumanni ochiq deb e‘lon qilaman.

Bahodir Boypulatovich Sobirov
Navoiy davlat pedagogika instituti rektori

1-SHO‘BA

KOMPARATIVISTIKA VA JAHON TILSHUNOSLIGI: MUAMMOLAR, YECHIMLAR VA STRATEGIYALAR

TURKIY AREAL LINGVISTIKANING BA‘ZI METODOLOGIK MASALALARI

Murodova Nigora Quliyevna,
NavDPI professori, filologiya fanlari doktori
(O‘zbekiston)

Annotatsiya. Areal tilshunoslik lingvistik makonni, uning tuzilishi, shakllanish xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganuvchi, shuningdek, tillar va dialektlarning o‘ziga xos tasnifini tuzadigan tilshunoslikning mustaqil tarmog‘idir. Areal tilshunoslik dialektologiya, lingvistik geografiya va arealogiyaning elementlarini birlashtiradi, ularning har biri lingvistik makonni o‘rganib, o‘z obyektini lingvistik makonga xos bo‘lgan tomonlar asosida belgilaydi.

Kalit so‘zlar: izoglassa, hudud, dialekt, mikrotizm, chegara, tarqalish nuqtasi, xarita, tekislik, maydon, atlas.

Аннотация. Ареальная лингвистика-самостоятельная отрасль языкознания, изучающая языковое пространство, его структуру, особенности формирования и закономерности развития, а также составляющая специфическую классификацию языков и диалектов. Ареальная Лингвистика сочетает в себе элементы диалектологии, лингвистической географии и ареологии, каждая из которых, изучая языковое пространство, определяет свой объект на основе аспектов, присущих языковому пространству.

Ключевые слова: изогласса, территория, диалект, микроизм, граница, точка распространения, карта, плоскость, площадь, атлас.

Abstract. Areal linguistics is an independent branch of linguistics that studies the linguistic space, its structure, features of formation and patterns of development, as well as constituting a specific classification of languages and dialects. Areal Linguistics combines elements of dialectology, linguistic geography and archeology, each of which, studying the linguistic space, determines its object on the basis of aspects inherent in the linguistic space.

Keywords: isoglossa, territory, dialect, microtism, border, distribution point, map, plane, area, atlas.

Jahon tilshunosligida, turkiyshunoslikda, o‘zbek tilshunosligida areal lingvistika sohasida juda katta ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Bunday tadqiqotlar B.A.Serebrennikov, N.I.Tolstoy, A.B.Desniskaya, R.I.Avanesov, V.M.Jirmunskiy, E.R.Tenishev, E.A.Makayev, M.A.Borodina, N.Z.Gadjiyeva, S.B.Bromley, D.I.Edelman N.A.Baskakov, O.N.Moraxovskaya, G.F.Blagova, T.S.Sharadzenidze, S.V.Smirniskaya, G.A.Sixun, G.Kurat, P.Tradgil, Y.Cheymbres, S.Sanderson, A.Shermatov, Q.Muhammadjonov, A.B.Jo‘rayev va boshqa olimlar tomonidan amalga oshirilgan.

M.Bartolning areal nazariyasi, bir tomondan, ekstralingvistik omillarning o‘rnini oshirib baholab, qiyosiy tarixiy tilshunoslik asoslarini qayta ko‘rib chiqsa, ikkinchi tomondan, lingvistik geografiya nazariyasiga qator takomillashtirishlar kiritib, tilshunoslikning o‘ziga xos bo‘ladi va lingvogeografik tadqiqotlar lingvistik makonni aniqlashga xizmat qildi. Tilshunoslikda areal

bilimlarning o'sishi areal tilshunoslik va qiyosiy tarixiy tilshunoslik metodlarining birlashuviga olib keldi.

Areal lingvistikaning metodi va manbai lingvistik xaritalashtirishdan iborat bo'lib, lingvistik xaritalash tabiiy ravishda lingvistik xaritalarning talqiniga amal qiladi. Bu yuqorida qayd etilgan sohalarning birlashishi natijasida amalga oshadi. Turkologiyada lingvoareal tadqiqotning usul va uslublari N.Z.Gadjiyeva va G.F.Blagova tomonidan ishlab chiqilgan va hozirgi kunda ham amalda foydalanilmoqda. J.Jileron boshlagan lingvistik xaritalarni talqin qilish va bir biriga bog'liq holda tahlil qilish, shuningdek, kartografik modellashtirish (arealogizatsiya) lingvoareal qidiruvni yangi rivojlanish bosqichiga ko'tardi. Metakartografiya jarayonida obektning ontologik o'ziga xosligining o'zgarishi deyarli barcha tilshunoslar tomonidan e'tirof etiladi, shuning uchun lingvistik metakartografiya ko'pincha lingvistik geografiyada yangi bosqich deb ataladi va bu tasodif emas. Agar lingvistik geografiya o'z mohiyatiga ko'ra faktografik fan bo'lsa, uning M.A.Borodina tomonidan arealogiya deb nomlangan yangi bosqichi kartografik modellar ko'rinishidagi kognitiv tuzilmalar bilan identifikatsiyalangan til makoni tuzilishining bir parchasi sifatida tushuniladigan soha bilan bog'liq.

Arealogiyaning yangi fan sifatida vujudga kelishi lingvistik makonda faoliyat yurituvchi ilgari noma'lum bo'lgan qoliplarning kashf etilishini bildiradi. Yangi bilimlarning o'sishi bilan birga bo'lgan hududiy fanlarning rivojlanishi umumlashtirish jarayonlari, bilimlarni ifodalashning tobora umumlashtirilgan shakllarining rivojlanishi bilan bog'liq. Shu bilan birga, areal bilimlar tarkibiga bo'ysunuvchi tizim (dialektologiya - lingvogeografiya-arealogiya) shaklida umumlashtirishning ma'lum bosqichlarini ajratib ko'rsatish tobora kuchayib bormoqda. Bunda har bir bosqich oldingi bosqichning olib tashlangan shakldagi bilimlarni o'z ichiga oladi. Yangi bosqichga o'tish esa umumlashtirishning yangi bosqichiga tilshunoslikning nazariy kotsepsiyasiga kiritilgan mavjud tushunchalarni aniqlashtirish va yangi tushunchalarni shakllantirish bilan birga yuzaga keladi.

Turkiy tillar va dialektlarni o'rganishning obektiv rivojlanishi hududiy bilimlarni integratsiyalashuvi va umulashtirish jarayonlari bilan bog'liq bo'lib, bu muqarrar zarurat bilan so'nggi yillarda areal tilshunoslikning yaxlit konsepsiyasini shakllanishiga olib keldi. Ma'lumki, Areal lingvistika umumiy areal lingvistika va taksonomik areal lingvistika qismlaridan iborat. Turkiy tillarda bugungi kunda umumiy areal lingvistika rivojlanib bormoqda. Biroq umumiy areal lingvistikaning mazmuni va tuzilishini tashkil etuvchi jihatlari, elementlari va aloqalari hali aniqlanmagan, garchi areal tilshunoslikning nazariy tarkibiy qismi bo'lsa-da, bu nafaqat ilmiy jihatdan to'plangan turli xil faktlar to'plamini bog'lash imkonini beradi, balki ularni tushuntirish va lingvistik makonning yangi, hali noma'lum qoliplarini bashorat qilish, ham uning tarixini barcha bosqichlari mumkin.

So'nggi yillarda areal lingvistika sohasida turli til massivlarini jadal va maqsadli o'rganish hamda lingvistik atlaslar materiallarini tahlil qilish bo'yicha ishlarning kuchayishi munosabati bilan umumiy areal tilshunoslikni yaratish yo'llari haqidagi fikrlar sezilarli darajada o'zgardi. Nazariy fikrlarning qayd etilgan xususiyatlarini an'anaviy dialektologiya va lingvogeografiya doirasida echib bo'lmaydigan yangi muammolar va vazifalarni birinchi o'ringa qo'ygan zamonaviy ilmiy paradigmaning bevosita natijasi deb hisoblash mumkin.

Turkiy tilshunoslik metodologiyasini boyitish jarayonlari makon g'oyasini harakatga keltiruvchi, vujudga kelayotgan konseptual asosga mos keladigan an'anaviy va yangi tadqiqot usullari va uslublarning birlashishini shakllantirish sifatida metodlarni kompleks o'zgartirish sifatida davom etadi. Turkologiyada lingvoareal tadqiqotning mohiyatini, uning usul va uslublarni anglash turkiy dialektologiyani yuksak tafakkur ostonasiga olib keladigan ana shu jarayonlar bilan bog'liq.

Shu o'rinda A.Jo'rayev ta'kidlaganlaridek,turkiy lingvoarealogiyani tashkil etish va qo'llashga qaratilgan metodologiyasini jiddiy qayta yo'naltirishga olib keladigan doimiy mulohaza bo'lmasa, yangi g'oyalarning areal tilshunoslik atamalariga bo'lgan munosabati boshqacha bo'lishi mumkin.

Turkiy areal lingvistikaning metodologiyasida taksonlash katta o'rin egallaydi. Taksonlashning mohiyati til makonining iyearxik diskretlanish zamirida yotadi va har qanday dialekt hodisa taksonomik xarakterga ega bo'lishi kerak, ya'ni ma'lum bir hududiy darajada ko'rib chiqilishi kerak. Turkiy til makonining tarixan shakllangan mintaqaviy taksonlarining soni, tabiati va ichki parchalanishi masalasi to'liq hal qilinmagan bo'lsa-da, taksonlashtirish urinishlarining o'zi juda muhim, chunki ular lingvistik makonning tuzilishini tushunishga qaratilgan, uning taksonlashish aloqalarini ochib berishda, ularning iyearxik bo'ysunishini aniqlashda, til makonining o'z tabiatidagi o'ziga xoslik bor.Taksonizatsiya o'zida bir qator muammolarni mujassam etgan,jumladan taksonlarning differensiallashuvi va tizolyatsiyasi sabablarini o'rganish,ularning tuzilishi va ularda sodir bo'layotgan dilalekt-lingvistik jarayonlarni o'rganish, yaxlitligini o'rnatish, bog'lanish chegaralarini belgilashdir. Shuningdek, lingvoareal ma'lumotlarni yanada matiqiy guruhlash maqsadida ham amalga oshirilishi mumkin,masalan, O'rta Osiyo, Kavkaz, Sibir, turkiy tillarni mintaqaviy o'rganish natijalarini izchil taqdim etish turkologiyada allaqachon olib borilayotgan maqsadli ishlardan biridir.O'rta Osiyo mintaqasi takson sifatida bir qancha til massivlarini o'z ichiga oladi, jumladan,o'zbek tilida so'zlashuvchi massiv takson sifatida dialekt zonalarini va boshqalarni qamrab oladi. Lingvoareal taksonlar – reallik bo'lib, istalgan turkiyzabon massivni bir nechta sifat jihatidan farqlanuvchi qismlar-dialekt maydonlari(yadro-fokus nuqtalariga qarab) va azonal maydonlarga ajratish mumkin.

Turkiy tilshunoslik uchun tizimlashtirish – sistematikaning hududiy birliklari ya'ni taksonometrik birliklar(mintaqa,til massivi,dialektal mintaqa,azonal maydon) yaxlit tuzilishga ega bo'lganligi, dastlabki tahlilsiz tizimlashtirilmasligi sababli areal sistematika taksonning ichki tarkibini o'rganishga asoslanib,turli xildagi tahliliy harakatlarni aks ettiradi.N.Gadjiyeva va Blagovalar ta'kidlaganlaridek,turkiy areal lingvistikaning yutuqlari O'rta Osiyo va Kavkaz turk tillari va shevalarini ularning shakllanish va tuzilishidagi butun farqlari asosida o'rganish bilan bog'liq.Ma'lumki, u yoki bu til massivini tadqiq qilish uchun,agarda tadqiqot areal planda o'tkazilayotgan bo'lsa,til massivining hududiy tafovuti,bir til massivi doirasidan boshqasiga o'tish jarayonida vujudga keladigan farqlari, joydan joyga qarab so'zlashuv uslublarining faolligi va passivligini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.(A.Jo'rayev).

M.M.Borodina tomonidan ilgari surilgan areal tilshunoslik kotsepsiyasi alohida ahamiyatga ega bo'lib, dialektologiya, lingvogeografiya va arealogiya metodologiyasi sohasidagi har bir yirik taraqqiyot, provardida, tilshunoslik tadqiqoti metodologiyasini yaratishga qaratilgan harakat edi.Turkiy tilshunoslikda areal tadqiqotlarni amalga oshirishda an'anaviy turkiy dialektologiyadagi tadqiqot manbalarini kengaytirish lozim.Chunki unda makon g'oyasi faktik materiallarni yig'ish bosqichida ,uni tizimlashtirishda kam e'tibor berilgan.Yangi paradigmaga asoslangan tadqiqotlar,yaratiladigan xaritalarda bunga e'tibor qaratilishi lozim.

Xaritalar yaratishning yangi usuli mohiyatan ma'lumot bir takson doirasida amalga oshiriladigan quyidagi tamoyillar zanjirini amalga oshirishdan iborat: lingvo-arealga nisbatan maqsadni shakllantirish, tadqiqot-faktik materiallarni to'plash, qiyosiy-tizimli tavsifdagi materiallarni tizimlashtirish. Bu erda xaritalash – kartografik modellashtirish sotsiolingvistik, statistik va boshqa ma'lumotnomalar bilan boyitiladi. Xaritalashtirish uchun tuziladigan anketalardagi savollar adabiy tilni tavsiflashning an'anaviy shakli: fonetika, morfologiya, leksika, sintaksidan tashqari avvalgi anketalardan farqli ravishda xalqning moddiy madaniyati, turmush tarzi, urf-odatlari,

marosimlari, ma'lum bir hududiy muammo, uning echimi ustida ishlashni ham e'tiborga olishi kerak. Lingvogeografik tadqiqot usullari faqat xaritalashtirishga qaratilgan bo'lib, makondagi dialektlarni o'rganishga yordam beradigan boshqa usullar va vositalar: dendrogammalar, jadvallar, diagrammalar, turli xil sxemalar yo'q edi. O'zbek dialektologiyasida shevalarning o'zaro bog'lanishlari, o'zaro ta'sirlari kam o'rganilgan. Shuningdek, sheva materiallarining mahalliy xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar keng yoritilmagan, ular orasida izchillik yo'q edi. Xaritalarda ifodalash maqsadga muvofiq bo'lgan mavzular aniqlanmagan edi. An'anaviy tadqiqot paradigmasida dialektal faktlar tavsifi asosiy o'rin egallagan. Faylasuf X.G.Gadamer: "Shubhasiz, tadqiqotning mohiyati va ahamiyati faqat faktlarning ko'lami bilan o'lchanmaydi. Aksincha, biz uchun faktlar ularni tasvirlay olgan kishi tufayligina haqiqatdan ham ahamiyatli bo'lib tuyuladi. Shuning uchun bizning qiziqishimiz, albatta, faktlarga tegishli, ammo faktlar faqat bizga ko'rsatilgan nuqtayi nazar tufayli ahamiyatlidir", – degan fikrlarni bildiradi.

Tarixiy manbalarga asoslanib, mazkur hududlardan Buxoro va Xiva ikkita dialekt zonalari hududlari qadimdan karvon yo'llari orqali bog'langanligini aytish mumkin. Bu ikkita dialekt zonalari hududlarining uzluksizligini belgilaydi. Buxoro va Xiva o'rtasidagi savdo aloqalari to'g'risida I.I.Demezov shunday ma'lumotlarni keltiradi: Xivadan juda ko'p ot, buqa va tuya terilari olinadi; yarim ipak chiziqli gazlamalar, Buxoro fabrikalarida ishlab chiqarilgan gazlamalar kabi yupqa emas, balki ancha bardoshli va amaliy, ularni qirg'izlar va xitoylar bajonidil sotib oladilar; Buxorodan Xivaga sifatli olmalar, ko'p miqdorda indigo, ko'k choy va ayniqsa, tamaki, quritilgan mevalar, ipak belbog'lar, ipak va paxta matolari, shakar xom ashyosi va boshqa narsalar eksport qilinadi. Ipak, guruch, jugari va juda ko'p bug'doy bilan tikilgan paxta ro'mollari ham sotiladi. Mazkur hududlar shevalaridagi sohaviy so'zlarning o'xshashligi ular o'rtasidagi aloqalarning natijasi deb baholash mumkin. Bunday ma'lumotlardan lingvistik hodisalarning lingvo-areali to'g'risida xulosalar chiqarsa bo'ladi. Yoki yuqorida ko'rsatilgan hudud shevalarining o'xshashli sabablari ularning hududiy jihatdan yaqin bo'lganligidadir. Dialektal so'zlarni areal o'rganish ayrim so'zlarning qadimdan bizgacha qanday tovush o'zgarishlar bilan etib kelganini, tilimizning tarixini bilishimiz uchun, lingvistik hodisalarning areal tarqalishidagi sabab mohiyatini aniqlash uchun zarur. Shuningdek, o'zbek xalq shevalari bo'yicha atlaslashning aniq tematik yo'nalishlarini aniqlash, o'zbek tilida so'zlashuvchi massivni to'g'ri shakllantirish, keyingi lingvo-areal paradigmaga o'tish – makon-zamon tushunchasi maqsadlarni belgilash va amalga oshirish uchun xizmat qiladi.

Zamonaviy tilshunoslikning yangi paradigmasiga o'tishda yuqorida keltirilgan bir qancha muammolar ustida ishlash ham talab qilinadi. Buning uchun har bir dialekt zonasi va azonal hudud uchun dialekt-lingvistik to'plam zarur bo'ladi. Ular asosidagi chuqur ilmiy tahlillarning amalga oshirilishi areal lingvistikaning rivojlanishiga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Бартоли М. Введение в неолингвистику (принцип – ссопи-методи). – Генева, 1925, 108.
2. Благова Г.Ф. О несходствах типологически подобных ареалов (-иш- как показатель множественности в среднеазиатских тюрских говорах) //Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Ленинград, 1977. – С. 83–91.
- 3.Бородина М.А. О типологии ареальных исследований //Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л.,1974.С 44-5
4. Джураев А.Б. Морфология узбекских говоров верхней Кашкадари в ареальном освещении: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Москва, 1986. – 16 с.
5. Джураев А.Б. Морфология узбекских говоров верхней Кашкадари в ареальном освещении: Дис. ...канд. филол. наук. – Москва, 1986г.а. – 237 с.

6. Джураев А.Б. Ареалогия и исследование узбекских народных говоров // Советская тюркология. 1987₁. № 1. – С. 45–51.
7. Джураев А.Б. Методологические регулятивы тюркской ареальной лингвистики и внутренняя совокупность методов на разных этапах ее развития // Типы коммуникации и содержательный аспект языка. – Москва, 1987₂. – С. 96–103.
8. Джураев А.Б. Теоретические вопросы ареальной лингвистики // Актуальные вопросы развития науки и техники в Узбекистане: тезисы докладов научной конференции молодых ученых и специалистов АН Уз ССР. – Ташкент, 1987₃. – С. 99.
9. Джураев А.Б. Ареальная лингвистика: сущность и структура // Советская тюркология. 1988. № 6. – С. 21–27.
10. Freudenberg R. Isoglossus. Prägung und Problematis eines sprachwissenschaftlichen Terminus // Zeitschrift für Mundartforschung. 1966. Vol. 33, 219-232.
11. Trubetsky N.S. Reponse a la question // Actes du Premier Congrès International de Linguistes a la Vie du 10-15 Avril 1928. Leiden, 1928, 17-18.
12. Chambers J., Hard workers 11 P. Dialectology. Cambridge, 1980, 218.

BADIIY MATNNI LINGVOSTILISTIK METODLAR ASOSIDA TADQIQ QILISH

*Yusubova Rano Norboyevna,
NavDPI dotsenti, filologiya fanlari doktori
(O'zbekiston)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada lingvopoetik tahlil metodikasini ishlab chiqishda lingvostilistik metodlarni modellashtirish, ularning tahlil qilish tamoyillarini belgilash, lingvostilistik tahlil metodlari lingvopoetik vazifalarni aniqlashga yo'naltirilganligi, ushbu tahlil metodlari, asosan, badiiy matnda shakl yoki mazmunning o'rnini ochib berish maqsadi bilan harakatlanishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: badiiy matn tahlili, stilistik tajriba metodi, semantik-stilistik metod, qiyosiy-stilistik metod, statistik-stilistik metod.

Аннотация: В данной статье моделирование лингвостилистических методов при разработке методики лингвопоэтического анализа, определение принципов их анализа, то, что методы лингвостилистического анализа направлены на определение лингвопоэтических задач, и основное назначение этих методов анализа выявить место языковых уровней в художественном тексте.

Ключевые слова: анализ художественного текста, метод стилистического эксперимента, семантико-стилистический метод, сравнительно-стилистический метод, статистико-стилистический метод.

Abstract: In this article, the modeling of linguo-stylistic methods in the development of the methodology of linguo-poetic analysis, the definition of the principles of their analysis, the fact that the methods of linguo-stylistic analysis are aimed at determining linguo-poetic tasks, and the main purpose of these analysis methods to identify the place of language levels in a literary text.

Key words: literary text analysis, stylistic experiment method, semantic-stylistic method, comparative stylistic method, statistical-stylistic method.

Filologiyaning uzluksiz taraqqiy etib borishi, turli paradigmalarning vujudga kelishi natijasida fanda yangi sohalarining yuzaga kelishi va kengayishi, tabiiy, fanning mukammal o'z tadqiq metodlari

majmuasiga egaligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijasining samarali bo'lishida o'rganilayotgan obyektga aniq nuqtai nazar asosida yondashish, buning uchun metodni to'g'ri tanlash va qo'llash zarur. Lingvopoetika soha sifatida shakllangunga qadar badiiy asarni filologik tadqiq qilish an'anaviy metodlarda amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlar kuzatilganda, ayrim olimlar matnning forma qismini o'rganishni, ayrimlar mazmun qismini o'rganishni vazifa sifatida belgilab olganlarki, bu tematik tahlillarga ko'proq e'tibor qaratilganligini ko'rsatadi, natijada tadqiqot obyekti bo'lgan badiiy matnni shakl va mazmun birligida kompleks o'rganish vazifalar doirasiga kiritilmasdan qolgan.

Lingvopoetik tahlil metodlari rus tilshunosligida dastlab R.Yakobson, V.Vinogradov, V.Jirmunskiy, R.G.Piotrovskiy, O.Axmanova, V.Zadornova, N.A.Morozov, keyinchalik V.Zadornova, A.Lipgart, o'zbek tilshunosligida S.Karimov, M.Yo'ldoshev, S.Umirova tadqiqotlarida kuzatiladi.

Rus tilshunosi A.A.Lipgart badiiy matnni lingvopoetik tadqiq etish yo'nalishi matnning g'oyaviy-badiiy mazmunini ta'minlash va estetik effekt yaratishda lingvistik birliklarning qiyosiy ahamiyati va stilistik vazifalarini aniqlashga yo'naltirilganligini ta'kidlagan[1]. M.Yo'ldoshev lingvopoetikaning obyekti bo'lgan badiiy matnni lisoniy tahlil qilishning tamoyil va tahlil usullari haqida bahs yuritgan [2].

Nafaqat ilmiy tadqiqot faoliyati, hatto insonga xos hech bir faoliyat metodologiyasiz bo'lishi mumkin emas, shu bois o'tgan asrning 50-yillarida dunyo fanining filologiya, sistemologiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik sohalarida metodologik yo'nalishlar shakllandi[3]. Zamonaviy lingvopoetik tadqiqotlarni ilmiy va amaliy jihatdan birmuncha obyektiv ravishda amalga oshirish uchun tilshunoslikda mavjud bo'lgan an'anaviy, sistem-struktur, antropotsentrik tahlil metodlaridan integrativ tarzda o'rni bilan foydalanilmoqda.

Lingvopoetikani sohaning so'nggi yutuqlaridan, tadqiq etishning yangi metodlaridan foydalangan holda keng ko'lamda o'rganishni, o'zbek tilshunosligi oldida lingvopoetikaning zamonaviy tahlil metodlari masalasi ko'ndalang turganligini ham tan olish vaqti keldi. Shu ma'noda, lingvopoetikaning tahlil metodlari ishlab chiqildi.

Lingvopoetika va lingvostilistika o'zaro yaqin sohalar bo'lgani sababli lingvopoetikada lingvostilistik tahlil metodining *stilistik tajriba*, *semantik-stilistik*, *qiyosiy-stilistik* va *statistik-stilistik* metodlaridan foydalaniladi. Badiiy matnni o'qish, tushunish va baholash uchun, til haqidagi bilimlarning o'zi yetarli bo'lmaydi, ijodkor va kitobxondagi idrok, avvalo, matnda qo'llangan til birliklarining matniy mazmunini, ijodkor matnda nega aynan shu til birligini tanlaganining sababini bilishi kerak bo'ladi.

Lingvopoetikada lingvostilistik tadqiq metodlaridan *stilistik tajriba metodi* bir so'zni boshqasi bilan yoki bir so'zning joylashuv tartibini almashtirish bilan bog'liq tarzda matnda yuzaga keluvchi semantik va estetik farqlarni aniqlaydi. Ushbu o'zgarishlar so'zning funksional ahamiyatini, matn qurilishini pragmatik omillar bilan aloqadorlik masalalarini o'rganadi. M.Peshkovskiy har qanday badiiy matn, agar chinakamiga badiiy bo'lsa, biror bir so'zni, biror bir grammatik shaklni, biror bir so'z tartibini boshqasiga almashtirishga o'rin qoldirmaydi, degan fikrni qayd etadi[4]. Fonetik, morfemik, leksik-semantik, grammatik variantlarni o'rinsiz almashtirish va eng muhimi, matnda o'rinsiz qo'llangan variantlarni aniqlash va baholash matnning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi sabablarini tushunishga olib keladi. Agar matnlar yirik hajmli bo'lsa, metodik talab quyidagicha bo'ladi: matnning faqat kichik bir parchasi tahlil qilingan taqdirda ham tahlil qiluvchi badiiy matnning to'liq varianti mazmuni va til qurilishini, iloji bo'lsa, shu muallifning yoki o'sha davrning boshqa mualliflarga oid asarlari bilan tanishishi asosida amalga oshirishi kerak bo'ladi. Bunday o'rinlarda biror bir formani matndan olib tashlash yoki sinonimi bilan almashtirish

ham koʻzda tutiladi. Til mahorati yuqori boʻlgan matnlarda almashtirishlar shakl va mazmun uygʻunligiga putur yetkazishi mumkin. Uygʻunlikning buzilishiga sabab boʻlgan jihatlar tahlil qilinganda, matnda biror bir formaning almashtirilishiga ehtiyojning yoʻqligidir. Shakl oʻzgarishi natijasida matnda yuz bergan buzilishlar asl matnning mukammalligiga ishora qiladi. Oʻquvchi badiiy matndagi shakl va mazmun uygʻunligini his qilishi, soʻzlar, iboralar, konstruksiyalarning semantik farqlarini anglashi uchun muallif tanlagan formalar betakror boʻlishi lozim. *Tong titraydi kech kuzakning quchogʻida, Yulduzlarni oʻchirmoqda gulgun shafaq, Jonim, qalbim sheʼriyatning pichogʻida... Zamin – tilsim, osmon – tilsim... sheʼr – beshafqat (Usmon Azim). Misralardagi har bir soʻz shunday tanlangan va joylashtirilganki, soʻz yoki soʻzlar oʻrnini almashtirish badiiy mazmunga putur yetkazadi, deyarli har bir soʻzni poetizm (kuzak, gulgun, shafaq, zamin) darajasida baholash mumkin, har bir soʻzda metaforik koʻchim (titramoq, quchoq, oʻchirmoq, pichoq, tilsim, beshafqat) vujudga keltirilgan va ularning birikuvidan poetik talablarga mos keladigan obrazli ifodalar yuzaga keltirilgan.*

Semantik-stilistik metod. Ushbu metodga koʻra, tildan foydalanishda tilning umumiy (lingvistik) tamoyillari saqlangan holda individual jihatlar bilan muvofiqlashtiriladi. Ushbu metodda adabiy til qoidalaridan chetga chiqish, mavzu va mazmun uygʻunligi, denotativ va konnotativ maʼno elementlari kombinatsiyasi, matnda soʻzning yangi semantikani vujudga keltirishi kabilar hisobga olinadi. Masalan, Faxriyorning sheʼridan olingan “*Soʻnggi yaproq kabi osilib turar vujudda yurak – yupun umid*” misralarida *yupun* soʻzi yangi semantik yuk olib metaforik epitetni hosil qilgan. Soʻzning atash semalari obʼektiv olamdagi narsa, buyum, belgi-xususiyat, miqdor kabilarni nomlaydi hamda kishi xotirasidagi tushunchalar bilan semalar aloqasini belgilaydi. Soʻz kontekstda oʻzining funksional qoʻllanish oʻrnini oʻzgartirishi bilan atash semasi oʻrnida soʻzlovchining konkret munosabatini bayon qiluvchi ifoda maʼnosi birinchi darajali mavqeni egallaydi. Baholash va munosabat bildirish ifoda semasining asosiy belgilari hisoblanib, ijodkor tafakkuri tadriji natijasi oʻlaroq yuzaga chiqadi. Bunda *yupun* soʻzining “tanani yaxshi isitmaydigan, yupqa, yengil-yelpi” hamda “ust-boshi xarob, kambagʻal” [5] semalari kuchsizlanib, bir semantik qurshovga mansub boʻlmagan *yupun* va *umid* soʻzlari kombinatsiyasi *umid* soʻzida yangi semantikaning vujudga kelishiga, individuallikni ijodkorning badiiy intensiyasi bilan omixtalanishiga olib kelgan. Semantik-stilistik metod vakillari til birliklarini tushunish va tartibga solish sistemasi muallifning estetik-ijodiy tanlovi asosida amalga oshishi va bu orqali ijodkor idiositili namoyon boʻlishini taʼkidlaydilar.

Bugungi kunda semantik-stilistik metod doirasida muallif leksikografiyasi va ijodkor asarlari tili lugʻatlarini yaratish keng tarqalgan. Bunday ishlarning natijasi oʻzbek tilshunosligida ham koʻzga tashlanmoqda, D.Xudayberganova hamda D.Andaniyozova tomonidan tuzilgan “Oʻzbek tili poetonimlarining izohli lugʻati”ni keltirish mumkin [6].

Bugun “A.Qodiriy asarlari tili lugʻati”, “A.Qahhor asarlari tili lugʻati”, “S.Ahmad asarlari tili lugʻati” va boshqa ijodkorlar tili lugʻatlarini yaratish zarurati mavjud.

Qiyosiy-stilistik metod. Bu metoddan bir gʻoyaviy-badiiy qurilishga ega matnlarning til zaxirasidan tanlangan birliklarining oʻxshash va farqli tomonlarini belgilash, muallifning mazmunga mos tarzda til shakllarini tanlash mahoratini aniqlash uchun foydalaniladi. Masalan, maʼlum bir matnning gʻoyaviy-badiiy qurilishi xuddi shu gʻoyaviy-badiiy mazmunni shakllantirgan ikkinchi bir matn bilan solishtiriladi, bunda ularning lingvistik strukturalaridagi oʻxshash va farqli jihatlar eʼtiborga olinadi. Natijada mualliflarning idiositili, badiiy uslubi, olamning badiiy konseptual manzarasini yaratishdagi individualligi ochib beriladi.

Ushbu tahlil lingvistik vositalarning semantik va stilistik xususiyatlaridan ularning matnda tashkil etilishini oʻrganishga oʻtishni oʻz ichiga oladi. Qiyosiy-stilistik metodning obyektini bir xil mavzu

ostida yozilgan badiiy asarlardan olingan parchalar yoki asarning to'liq matni tashkil qiladi. Bunday o'rinlarda aynan bir mavzuni gavdalanirish uchun tanlangan til birliklari tahlilga tortiladi. Shoir uchun "she'r nonday tabarruk" (Charxiy), shu sabab aynan *she'r*, *she'riyat* mavzusiga e'tibor qaratmagan ijodkorlar bor deb bo'lmaydi va aynan ushbu so'zlar stimulyer so'z sifatida ijodkor assotsiatsiyasini yuksak pafos bilan ochib beradi. Masalan, *she'riyat* va *she'r* inson kabi tirik va tiniq tuyg'uki, shoirlar murojaat birligi sifatida qo'llaydilar: Usmon Nosirda: 1. ***She'rim***, yana o'zing yaxshisan. 2. ***She'rim***, yaxshisan. 3. ***She'rim***, sen – Layli. A.Oripovda: *Onajonim*, ***she'riyat***. A.Qutbiddinda: *Mungimda mungimsan*, ***she'riyat***. Usmon Azimda: *O*, ***she'riyat!*** *O*, ozodlik! *Sen ham qulliksan asli!* S.Sayyidda: ***She'riyat***, sen abadiy *Ranj-u ozor yo'limsan*. Ko'rinib turibdiki, murojaatlar o'zaro chog'ishtirilganda, ijodkorlar murojaat birligini misra boshi yoki misra oxiriga joylashtiradilar, baho munosabati ham turlicha: ba'zi ijodkorlar tarixiy shaxslarga, yaqinlariga yoki badiiy asar qahramonlariga o'xshatish yoki tenglashtirish orqali baho ifodalashsa, ayrim ijodkorlarda mavhum tushuncha, his-tuyg'u ifodalovchi leksemalar semantik tarkibida bahoga ishora qiluvchi sema asosiy o'rinni egallaydi.

She'riyat tili tabiiy til mavjudligining eng yuqori shakli bo'lib, olam haqidagi individual bilimlarni yuzaga chiqaradi. Olamning badiiy manzarasi ijodkor tomonidan yaratilgan badiiy asarda ifoda etilar ekan, ijodkorning idrok mahsulini kitobxon ham o'zlashtira bilishi va tafakkurida jonlantira olishi lozim. *Shoir* va *she'r* tushunchalarini badiiy obrazlashtirishda E.Vohidov va U.Azim qarashlari perseptiv planda mushtarak: E.Vohidovning "She'r qalbi" she'rida *Shoir qalbi go'yo anor*, *She'ri uning sharbati*. *Bo'lmas ekan she'r ahlining O'z qalbiga shafqati* misralari Usmon Azimning ushbu mavzuga bag'ishlangan "Tong titraydi kech kuzakning quchog'ida..." deb boshlanuvchi she'rida *Tong titraydi kech kuzakning quchog'ida*, *Yulduzlarni o'chirmoqda gulgun shafaq*. *Jonim, qalvim she'riyatning pichog'ida...* *Zamin - tilsim, osmon - tilsim... she'r - beshafqat!* misralariga monandek. E.Vohidov shoir va she'rni anor va uning sharbatiga qiyos etadi, E.Vohidov shoirni o'ziga nisbatan beshafqat deb atasa, U.Azim uchun she'r – beshafqat, she'r – she'riyatning pichog'i. Bu ikkala she'rida mazmun go'yo bir-birini inkor etgan individual metafora, o'xshatish va parafrazalardan tuzilgandek, aslida maqsad bitta: individual betakror obraz yaratish.

Shuningdek, ushbu metod vositasida bir xil sarlavha ostida yozilgan asarlarning til tarkibi tahlil etiladi, sababi sarlavha intermatn sifatida mazmuniy o'q sanaladi, masalan, A.Qahorning "Anor" hikoyasi va Yasunari Kavabataning "Anor" hikoyasi; Ch.Aytmatovning "Jamila" qissasi va Mirmuhsinning "Jamila" hikoyasi; H.Olimjonning "O'rik gullaganda" she'ri bilan Zulfiyaning "O'rik gullaganda" she'ri va hok. Yoki asarlar mazmunan bir mavzu ostida ifoda etilgan bo'lishi mumkin, masalan, Zulfiyaning "Sen bahorni sog'inmadingmi?" she'ri bilan A.Oripovning "Bahor" she'ri, Zulfiyaning "Tun" she'ri bilan U.Azimning "Bezovta tun" she'ri, U.Azimning "Muhabbatning tabiati" she'ri bilan A.Qutbiddinning "Qasam" she'ri va hok.

Statistik-stilistik tahlil metodi. Bu metod tabiiy-ilmiy metod sifatida matn obrazlilikini oshirishga xizmat qilgan elementlarning hisob-kitobini o'zaro taqqoslash asosida amalga oshiradi. Til va nutq hodisalarini o'rganishda statistik metodlardan foydalanish nisbatan uzoq tarixga ega. K.Shannonning "Inglizcha bosma matn prognozi va entropiyasi" (1951) maqolasi nashr etilganidan so'ng, matnning matematik, lingvistik va psixologik tartiblashning bir qator alohida muammolarini aniqlashtirish maqsadida ehtimollar nazariyasi yondashuvining qo'llanishi yetakchilik qila boshlagan.

O'tgan asrning 60-yillarida asosiy e'tibor markaziga ko'tarilgan ushbu metod matndagi istalgan til birligining miqdoriy tomonini tahlil qilish bilan shug'ullangan. Bunda til birliklarining qo'llanish qonuniyatlarini kuzatish, ya'ni matn muallifi tanlagan har bir til va nutq birliklarining

(fonetik, leksik, semantik, affiksial, morfologik, sintaktik) tuzilishi va turlari, qo‘llanish chastotasiga e‘tibor qaratiladi. Metod asosida til birliklarini qo‘llashdagi mahorat bilan bir qatorda, kamchiliklar ham aniqlashtiriladi. Masalan, matnda qo‘llanilgan grammatik ma‘lumotlarni hisoblash natijasida R.G.Piotrovskiy rivojlangan Yevropa tillarida grammatik affikslarning sezilarli darajada ortiqcha qo‘llanishini ko‘rsatuvchi ma‘lumotlarga ega bo‘ladi. Olim shunday xulosaga keladi: “Agar shunday bo‘lsa, bu affikslarga xos grammatik ma‘nolar boshqa vositalar bilan, birinchi navbatda, yordamchi so‘zlar vositasida uzatilishi kerak.” [7]. Yoki plagiatlik holatlari aniqlashtiriladi, masalan, N.A.Morozov ushbu metod asosida ijodkorlar asarlarida qo‘llangan til birliklarini grafik jadvallar asosida qiyoslab haqiqiy muallif va plagiatni farqlashda foydalangan [8].

O‘zbek tilshunosligida B.Bafoyev Alisher Navoiy 26035 ta so‘z qo‘llanganligi haqidagi xulosalari statistik-stilistik tahlil metodi tahlili asosida aniqlashtirgan [9]. Kompyuter texnologiyalari takomili mazkur metod yordamida ijodkor idiositili, individual qo‘llanishlarni aniqlashda muayyan qulayliklarni yaratmoqda va leksikografiya sohasini yangi pog‘onaga olib chiqmoqda. G.Jumanazarova tadqiqotida keltirishicha, «Orzigul» dostoni matnining elektron varianti kompyuterga kiritilganda, kompyuter unda 23036 ta lug‘aviy birlik borligini ko‘rsatgan. Tuzilgan lug‘atda esa bu raqam 22660 tani tashkil etgan. Oradagi farq 376 tadan iborat, deb ko‘rsatiladi.

Badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqishda muhim o‘rinni uning mazmunini belgilovchi tamoyillar egallashi lozim, bunda badiiy matnning badiiy-estetik spesifikasini hisobga olish, ya‘ni ularni g‘oyaviy mazmun-obraz-til uchligida tekshirish, adabiy til va individual yaratilmalarni farqlash va izohlash zarur.

Lingvopoetik tahlil metodlarining metodikasini to‘liq ishlab chiqish mumkin, degan xulosaga ham nisbiy qarash kerak, negaki har bir badiiy matn – individual nutqiy tuzilma, individual kognitiv makon yaratilmasi. Shu o‘rinda aytish joizki, V.Красных “individual kognitiv makon” tushunchasini har bir til sohibi, har qanday so‘zlovchi kognitiv makoniga tegishli bo‘lgan bilim va tasavvurlar majmuasining tarkiblashtirilishi, u yoki bu sotsiumga tegishli bo‘lgan barcha shaxslar ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan bilim va tasavvurlarning tarkiblashtirilishi deb tavsiflaydi [10]. Shunday ekan, lingvopoetikada tahlil metodlarining yana yangi ko‘rinishlari vujudga kelishi shubhasiz, deyish mumkin.

Lingvopoetik tahlil jarayoni lisoniy poetika tilining o‘ziga xos kompleks metodlariga ega ekanligi bilan murakkablashadi, o‘zbek lingvopoetikasi o‘z taraqqiyotining yangi bosqichida lingvopoetik tadqiqotlarni zamon talablariga javob beradigan metodlar asosida olib borayotganligi bu boradagi kuzatishlarni navbatdagi pog‘onaga olib chiqadi.

ADABIYOTLAR

1. Липгарт А.А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и практика (на материале англ. лит. 16 – 20 вв.): Дисс. ... д-ра филол.наук: [в 2 т.]. – М., 1996. – С. 23.
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. -T.: Fan, 2007. – B.104-114.
3. Новая философская энциклопедия. 2-том. – М.: Мысль, 2010. –С. 554.
4. Пешковский А. М. Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы. — М. : Гос. акад. художеств. наук, 1927. —С. 30.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. 5-jild. – T.: O‘zME, 2008. – B.87.
6. Xudoyberganova D., Andaniyozova D. O‘zbek tili poetionimlarining izohli lug‘ati. -T.: Turon zamin ziyo, 2016. – 132 b.
7. Пиотровский Р.Г. Информационные измерения языка. — Л.: Наука, 1968. –С.92.

8. Морозов Н.А. Лингвистические спектры : Средство для отличения плагиатов от истин. произведений того или др. известного авт. / Н.А. Морозов. - Петроград : тип. Имп. Акад. наук, 1916. - [2], – 42 с.
9. Bafojev V. Navoiy asarlari leksikasi. -T.:Fan, 1983. -B.19.
10. Красных В.В. Понятие концептосферы.- М.: Изд-во МГУ, 2003. – С. 61.

**ORONIMIYA VA GIDRONIMIYADA METAFORA HODISASINING NAMOYON
BO‘LISH XUSUSIYATLARIGA DOIR
(Janubiy O‘zbekiston materiallari asosida)**

O.T.Begimov,

*QarMII O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori
(O‘zbekiston)*

Annotatsiya. Maqolada oronimiya va gidronimiya metafora hodisasining namoyon bo‘lish xususiyatlari Janubiy O‘zbekiston materiallari asosida tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: toponimika, oronimiya, gidronimiya, metafora, termin-metafora, orografik obyekt, gidrografik obyekt.

Аннотация: В статье на материалах Южного Узбекистана изучаются особенности проявления феномена метафоры в оронимии и гидронимии.

Ключевые слова: топонимия, оронимия, гидронимия, метафора, термин-метафора, орографический объект, гидрографический объект.

Abstract: The article uses materials from Southern Uzbekistan to study the features of the manifestation of the phenomenon of metaphor in oronymy and hydronymy.

Key words: toponymy, oronymy, hydronymy, metaphor, term-metaphor, orographic object, hydrographic object.

Toponimiya sohasida olib borilgan kuzatishlar geografik obyektlarning nomlanishida metafora hodisasi ko‘proq gidronimiya va oronimiya sohasida namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Ma‘lumki, metafora bu obyektlarning o‘xshashligi yoki individual xususiyatlari, joylashuvi va boshqalar asosida nomni bir obyektidan boshqasiga o‘tishidir.

Toponimik nominatsiyada metaforalashuv jarayoni apellyativning onimga o‘tishidan iborat. Tilshunoslikning boshqa sohalarida bo‘lgani kabi, onomastika sohasidagi metaforaziya "ko‘p jihatdan til egalari dunyo manzarasi tasviri, ya‘ni xalq ramziyligi va so‘zning konnotatsiyalarini tashkil etuvchi voqelik, belgilar, harakatlar haqidagi mavjud g‘oyalari bilan belgilanadi" [1].

Toponimik nomlar uchun mavjud lingvistik metaforaning uchta, ya‘ni nominativ, kognitiv, obrazli turidan obrazli metafora eng xarakterli bo‘lib, u "narsa-hodisalar ma‘nosining belgi ifodalovchi so‘zlarning semantik kategoriyasiga o‘tishi" bilan tavsiflanadi. Masalan, Dastortosh (Dehqonobod tuman, balandlik), Zingirak (Shahrisabz tuman, cho‘qqi), Kelintosh (Dehqonobod tuman, balandlik) oronimlari denotativning shaklini bildiradi, ya‘ni bu nomlar obyektning shakliga ko‘ra dastor (tojikcha salla)ga, zingirak (tojikcha otning egari)ga, tazim qilayotgan kelinga o‘xshatilishidan kelib chiqqan bo‘lishi mumkin.

Shunday qilib, toponimik metaforalashuv geografik obyektning barqaror o‘xshashligini, doimiy belgisini ifodalaydi va nominativ funktsiyadan tashqari, shaxs tomonidan nominatsiya paytida subyektiv tushunishdan o‘tgan ma‘lum bir geografik obyektning ham tavsiflaydi.

Toponimik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, toponimiyaning barcha turlarida ham metafora hodisasi bir xil darajada uchramaydi. Bu hodisa ko'proq toponimiyaning gidronimiya va oronimiya sohasida sodir bo'ladi. Buning o'ziga xos sabablari bor, albatta. Bu sabablarning birinchisi, relef shakllari va suv havzalarining nomlari aholi punktlariga qaraganda qadimiyroq ekanligidir. Ikkinchi sababi shundaki, gidronimlar va oronimlar boshqa turdagi obyektlar nomlariga qaraganda nisbatan kam o'zgarishga uchraydi. Chunki ular o'zlarining fizik-geografik tabiatiga ko'ra, o'zgarish yoki yuqolishga moyilroq bo'lgan oykonimlar (aholi punktlari nomlari)ga qaraganda, barqarordir. Uchinchidan, tog'lar, tog' tizmalari, cho'qqilar, vodiylar, daryolar, ko'llarning tashqi belgilari inson his-tuyg'ularining real dunyo hodisalari va dunyoni tushunishi bilan bog'lanib ketadi. Oykonimlarda esa ular asosida ob'ektning geografik xususiyatlarini solishtirish mumkin bo'lgan belgilar mavjud emas[3]

Shu nuqtayi nazardan, nazarimizda, tabiiy-geografik jihatdan o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan Janubiy O'zbekiston oronimiyasi va gidronimiyasida metaforik hodisalarning kuzatish dolzarblik kasb etadi. Metaforik nomlar toponimning har bir turida ham u yoki bu nisbatda uchraydi. Bunday nomlar o'zlarining g'ayrioddiylik, emotsional-ekspressivlik bo'yoqdorlikka egaligi bilan ko'proq kishilar e'tiborni tortadi. Biz bu kuzatishlarimizda o'rganilayotgan hudud materiallari asosida toponimika sohasida mazmuni, tuzilishi, obraz turlari va boshqalar jihatidan metaforalashuv hodisasini tahlil qilishga harakat qilamiz.

Kuzatiladiki, Janubiy O'zbekiston oronimiyasi va gidronimiyasi insonning real borliqdagi obyektlar bilan assotsiatsiyasiga asoslangan turli xil ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bunday toponimlar obyektlarning shakli, hajmi, ularning makonga munosabati va boshqalarni o'z ichiga oladi. Masalan, oronimiyada: Beshiktepa, Xumdonak, Yalpoqtepa, O'tovtosh, Tobatosh va boshqalar; gidronimiyada: Damariq, Bo'zariq, Sho'rjo'y, Shakarbuloq, Oqsuv va b.

Janubiy O'zbekiston toponimiyasini o'rganish metaforalar asosidagi obrazlar va belgilarning juda xilma-xilligini ko'rsatadi. Ularning quyidagi turlarini ajratish mumkin:

1) orografik va gidrografik obyektlarning rang-tusi bo'yicha o'zaro o'xshashligi asosida nomlanishi: Qizilshiram(Dehqonobod, balandlik), Qizilgaza (Qamashi, tog' dovoni). Sariqtepa (Barcha tumanlarda tepa), Sariqtuz (Shahrisabz, tog'), Oqdovon (Qamashi, tog' tizmasi), Oqjar (Chiroqchi, jar), Kuhisafed (Boysun, tog'), Ko'kjar (Boysun, jar), Ko'kkamar (Boysun, tog'), Ko'kko'tal (Boysun, dovon) va b.; Qizilsuv (daryo), Oqsuv (daryo), Qorasuv (soy) va b.

2) orografik va gidrografik obyektlarning shakli va hajm belgilarining o'zaro o'xshashligiga asosida nomlanishi: Kichikdapsan (Chiroqchi, tepa), Kichiktarp (Chiroqchi, balandlik), Kattatarp (Chiroqchi, balandlik), Kattataxta (Dehqonobod, balandlik), Kattataqir (Dehqonobod, balandlik); Kattaariq Shahrisabz, ariq, Kattasoy (Shahrisabz, soy), Egrisuv (Qamashi, soy) va b.

3. Geografik obyektlarning insonga xos xususiyatlar va holatlarga o'xshatish asosida nomlanishi: Ko'rdara (Dehqonobod, dara), Ko'rqapchig'ay (Qamashi, dara), Yetimoq (Dehqonobod, balandlik), Yetimtaxta (Dehqonobod, tog') va b.

4. Orografik obyektlarning hayvonlarga nisbat berish asosida nomlanishi: Tuyaboshi (Kitob, balandlik), Tuyabo'yin (Qamashi, balandlik), Tuyasingir (Chiroqchi, balandlik), Tuyatosh (Shahrisabz, adir), Tuyashoti (Dehqonobod, balandlik) va b.

Shunday qilib, geografik ob'ektlarning nomlari asosidagi obraz va belgilarni tahlil qilish natijasida biz metaforik toponimlarning ma'lum bir assosiativ informativlikka egaligini e'tirof etishimiz mumkin. Bu esa nomlangan obyektning boshqa o'xshash obyektlardan ajratib turadigan xarakterli belgilarini ko'rsatadi.

Ko'pgina toponimlar ko'plab miqdordagi metafora asosida hosil bo'lgan geografik atamalardan tarkib topgan bo'ladi. E.M. Murzayevning fikricha, "ma'nolarning ko'chirilishi ma'lum bir qonuniyatga bo'ysunadi", "metafora atamaları o'xshash turkumlarga kiritilgan, ularda inson va hayvon tanasining qismlarni bildiruvchi so'zlarni geografik terminlarda aniq ko'rsatadigan universal qobiliyat mavjud..." [10]. Janubiy O'zbekiston toponimiyasida odam yoki hayvon tanasining qismlarini ifodalovchi so'zlardan kelib chiqqan quyidagi metaforik terminlar mavjudligi kuzatiladi: bag'ir//bovir, bel, bosh, burun, tumshuq, bo'yin, kindik, og'iz//oviz, sar, etak, qangshar//qanshar, qovoq, qosh,qo'l, shox//shax, barmoq, panja.

Bu metaforik terminlar o'zni bilan oronimlar va gidronimlar tarkibida indikator vazifasida keladi. Janubiy O'zbekiston hududida oronimlarning asosini tashkil etuvchi anatomik xarakterdagi ko'plab termin-metaforalar mavjud bo'lib, biz ulardan ba'zilariga to'xtalib o'tamiz:

Bel orografik termin-metafora sifatida tog'larda uncha baland bo'lmagan keng dovon; uzun cho'zilgan, qirralari sezilmaydigan do'nglik ma'nosida qo'llanadi [5].

O'zbek tilining izohli lug'atida ham uning geografiyaga oid so'z sifatida terminlik ma'nosiga egaligi qayd etilgan: «Bel geogr. Tog' va tepaliklarning egarsimon eng baland joyi» [7].

Janubiy O'zbekiston hududida Olabel (Dehqonobod, balandlik), Qorabel (Shahrisabz, tog' tizmasi) oronimlari uchraydi.

Burun orografik termin-metafora sifatida tog' burni, bo'rtib chiqqan do'nglik, yirik balandlikning qirrali tomoni, quruqlikning okean, dengiz, ko'llarga eng ko'p turtib kirgan uchli qismi kabi tushunchalarni ifodalaydi. Tog' burni birikmasi Maxmud Koshg'ariy lug'atida ham tog' burni ma'nosida izohlangan [8].

Tumshuq – tog' tizmasi yoki yirik balandliklar, cho'ziq qirlar bag'rida turtib chiqqan, bo'rtib turgan do'nglik [5]. Janubiy O'zbekiston toponimiyasida bu atamalardan yasalgan Tumshuq (G'uzor, Chiroqchi, Boysun, balandlik), Aylanatumshuq (Kitob), O'rtatumshuq (Shahrisabz), Qiziltumshuq (Qamashi, Boysun, Sherobod), Kichiktumshuq, Mergantumshuq (Dehqonobod, balandliklar), Tumshuqtog' (Boysun,tog'), Oqtumshuq (Sho'rchi).

Bo'yin oronimiyada metaforik termin sifatida uzunasiga cho'zilgan do'nglik, qir, usti yassi balandlik kabi orografik obyektlarni ifodalaydi. Shu so'z asosida oronimiyada bo'ynoq atamasi ham kelib chiqqan. Maxmud Koshg'ariy lug'atida buynaq – "tog' bo'yni" deb izohlangan [8]. Uning shu ma'nolari asosida oronimlar hosil qilingan: Tuyabo'yin (Qamashi, balandlik), Tuyabo'yin (Shahrisabz, balandlik).

Kindik so'z o'zbek tilida inson qornining o'rta qismi ma'nosidagi anatomik tushuncha ifodalaydi. Shu xususiyati asosida oronimiyada metaforik termin sifatida tepalik, balandlik joylarning o'rta qismini bildiradi: Kindiktepa (Chiroqchi, Shahrisabz, tepa).

Og'iz//oviz orografik termin-metafora sifatida og'iz > oviz > ovuz – daralarga, tog'ning ichki qismlariga o'tish mumkin bo'lgan so'qmoq, guzar [5]. Janubiy O'zbekiston oronimiyasida bu indikatorlardan yasalgan Birovuzli (Qamashi, dara), Birog'iz (Yakkabog', dara) kabi oro-gidronimlar uchraydi.

Etak termin-metafora sifatida daryo quyi oqimidagi yerlar (daryo etagi), shahar, qishloq yoki biror joyning pastki yoki chekka qismi, tog' etagi tushunchasini ifodalaydi [5]. Bu atamaning fors-tojikcha shakli doman, domana – har bir narsaning quyi qismi, etagi, tagi, tog' etagi. Tarixiy yodgorliklarda, masalan, «Boburnoma»da domana tog' yonbag'ri, tog' etagi ma'nosida qo'llanilgan [4]. Janubiy O'zbekiston toponimiyasida Etak (Sherobod, Koson, qishloq), Etakovul (Chiroqchi, Koson, qishloq) kabi nomlar uchraydi.

Qovoq metaforik termin sifatida gidrografik obyektlar, ya'ni daryo va ko'llarning baland qirg'og'i; orografik obyektlar, ya'ni jarlik, daralarning cheti, tegrasi; ust qismi yassi tarzda bo'lib, ko'rinishi inson qovog'iga o'xshash shaklga ega bo'lgan qavariq joy, balandliklarni ifodalaydi [5].

Demak, qavoq so'zi orografik termin sifatida balandlikning bir turini bildiradi. Janubiy O'zbekiston tog'li hudud aholisi nutqida bu termin usti yassi, old tomoni tik tushgan balandlik tushunchasini ifodalaydi. Qavoq tushunchasini ifodalaydigan balandliklardan yaylov sifatida foydalaniladi. Shuning uchun bu so'z yaylov so'zi bilan ma'nodoshlik xususiyatini namoyon etadi. Bu metaforik termin Husanqovoq, Kattaqovoq, Toshqavoq, Archaliqovoq (Dehqonobod, balandlik), Mo'ngqavoq (Boysun, balandlik), Yakkaqavoq (Sarosiyo, balandlik) kabi oronimlar tarkibida indicator sifatida qo'llanilgan.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, A.B. Superanskaya ta'kidlaganidek, "nominatsiya odatda turli xil assotsiatsiyalar bo'yicha ba'zan tushunib bo'lmaydigan va faqat ism qo'yganlar uchun tushunarli nutq vaziyatida sodir bo'ladi" [11]. Xalq fantaziyasiga ko'ra yaratilgan obrazlar bilan assotsiatsiyalar obyektning mo'jizakot shakli, g'ayrioddiy rangi, kutilmagan joylashuvi va boshqa o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan hollarda paydo bo'ladi. Oronimiya va gidronimiyada metaforik ko'chishning namoyon bo'lish xususiyatlari murakkab va kam o'rganilgan hodisadir. Har bir tarixiy davrda nom ijodkorlari bo'lgan mahalliy aholi uchun u yoki bu obyektning nomlashning o'ziga xos motivlari bo'lgan. Metafora yo'li bilan yasalgan nomlar obyektning nomlanish motivi haqida aniq tasavvur beradi.

ADABIYOTLAR

1. Арутюнова Н.Д. Метафора // Русский язык. Энциклопедия / Под ред. Ф.П. Филина. — М., 1979. —С. 140 — 141.
2. Атаниязов С.А. Туркменистанынг географик атларының душундиришли сўзлуги. — Ашхабад, 1980. —Б.87.
3. Metafora oronimlarning shakllanishida muhim motivatsiya vositasi sifatida (Janubiy O'zbekiston oronimlari misolida)// QarDU xabarlar, 2022, 6/2 (56). —B.150.
4. Bobur. Boburnoma. — Т.: Fan, - 1960. —B. 51.
5. Географик терминлар ва тushunchalar izohli lug'ati (tuzuvchilar: Qorayev S., G'ulomov P., Rahimbekov R.). Т., 1979. —B. 150.
6. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Фрунзе, 1980. —С.94.
7. Koshgariy M. Devonu lug'atit turk. Toshkent: Fan, Т. I, 1960. —B. 341.
8. Koshg'ariy M. Devonu lug'atit turk. Toshkent: Fan, Т. III , 1963. —B. 190.
9. Малов С. Е. Памятнике древнетюркской письменности. М. — Л., 1951. —С.412.
10. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. — М., 1974. —382 с.
11. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М., 1973.

GLOBALASHUV JARAYONI TILLAR MUNOSABATIGA TA'SIR ETUVCHI MUHIM FAKTOR SIFATIDA

*Shukurov Otabek Ulashevich,
Qarshi davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc)
(O'zbekiston)*

Annotatsiya. Maqola globallashuv sharoitida tillarning xavfsizligi va rivojlanish tendensiyalari xususida bo‘lib, o‘zbek tilining istiqbol yo‘nalishlarini belgilashda globallashuv jarayonining ta’sir etuvchi omillari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: globallashuv, leksika, o‘zlashma so‘z, tillar, tilning boyishi.

Аннотация. В статье рассматриваются тенденции безопасности и развития языков в условиях глобализации, а также факторы, влияющие на процесс глобализации в определении будущего направления развития узбекского языка.

Ключевые слова: глобализация, лексика, заимствованное слово, языки, обогащение языка.

Abstract. The article discusses trends in the security and development of languages in the context of globalization, as well as factors influencing the process of globalization in determining the future direction of development of the Uzbek language.

Key words: globalization, lexis, loan word, languages, language enrichment.

Globallashuv – bu ma’lum hudud, mamlakat, mintaqa yoki jahon mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohada o‘zaro yaqinlashuvi, yagona umumiylik atrofida birlashishi. Globallashuv sivilizatsiyalar o‘zaro munosabatining natijasi bo‘lsa, sivilizatsiya – globallashuvning natijasi. Bu ikki jarayonning o‘zaro munosabati tarixiy sharoitdan kelib chiqib, “sivilizatsiya – globallashuv” yoki “globallashuv – sivilizatsiya” sifatida amalga oshgan. Bu jarayonga tortilgan millatlar tez rivojlangan[3].

Mazkur jarayonning ijobiy va salbiy xususiyatlaridan kelib chiqib, soha vakillarining bu boradagi ayrim munozarali qarashlari kuzatilyapti. Xususan, tarixchilar bu jarayonni kapitalizm rivojlanishidagi bosqichlardan biri sifatida talqin qilishsa, iqtisodchilar moliyaviy bozorlarni transmilliylashtirish, siyosatshunoslar demokratik institutlarning tarqalishi, axborot texnologiya soha vakillari yagona raqamli makon sifatida idrok etishadi. Yana boshqalar orasida esa bu jarayonni madaniyatning g‘arbiylashuvi bilan bog‘laydiganlar ko‘p.

Ta’kidlash joizki, globallashuvning ijobiy jihatlari sezilarli darajada bo‘lib, ularning muhimi sifatida xalqaro miqyosdagi sohalar integratsiyasi, yangi va yuksak texnologiya, innovatsiyalarni jamiyatga tez singdirish, raqamli infratuzilmaga ega bo‘lish kabilarni tushunish mumkin.

Ingliz tilining dunyo miqyosida globallashuvi haqida so‘z ketganda Internet sahifalarida “ingliz tili imperializmi” tushunchasi haqida munozarali fikrlar ko‘zga tashlanadi. Til imperializmi bu – hukmron tilning zaif tilga maqsadli holda yo‘naltiriladigan kuchli ta’siri. Angliyalik olim Robert Fillipson fanga bu tushunchani “lingvistik imperializm” (“linguistic imperialism”) atamasi bilan ommalashtirdi[6]. U til imperializmini ingliz tili va boshqa tillar o‘rtasidagi tarkibiy va madaniy tengsizliklarning o‘rnatilishi va bardavom hukmronligi sifatida izohlaydi.

Robert Fillipson o‘zining “Lingvistik imperializm” (“Linguistic Imperialism”) asarida dominant tilning boshqalariga nisbatan mutlaq ustun turishi, uni o‘rganuvchilar, afzal biluvchilar uchun iqtisodiy va boshqa turdagi imkoniyatlar berilishi, bu tilni o‘rgangan shaxslarga mo‘ljallangan istiqbolli o‘quv kurs dasturlari mavjud bo‘lishi kabilarni tilshunoslik imperializmining asosiy belgilari deb hisoblaydi va uni tanqid qiladi[5].

Hozirgi paytda Hindiston maktablarida ta’lim 80 ga yaqin tilda olib borilishi, bularning ko‘pchiligi mahalliy til ekani aytiladi. Yevropada esa ta’lim jarayoni Yevropa Ittifoqiga a’zo davlat tillari doirasida tashkil etilishi bilan cheklab qo‘yilgan. Jahon miqyosida raqobatbardosh kadrlarga ehtiyoj ortib borar ekan, ko‘plab tillarda sifatli ta’lim olish imkoniyatining chegaralanib qolishi sababli mahalliy tillar o‘z auditoriyasini yo‘qotib xalqaro tillarga bo‘shatib berayotganini alohida

e'tirof etish zarur. XXI asr davomida jahonda mavjud tillarning yashab qolishi va istiqboli uchun ta'limning naqadar muhim ahamiyat kasb etishi isbot talab qilmaydigan haqiqatga aylandi.

Ozarbayjon tilshunoslari globallashuv sharoitida tillarning xavfsizligi va rivojlanish tendensiyalarini o'rganar ekan, madaniyat, fan, til, tarix kabi sohalarning global axborot makonida munosib o'rin egallashi uchun ayrim muhim masalalarni ustuvor vazifa sifatida ko'rsatadilar:

– Ozarbayjon tilidagi Internet tarmog'i axborot resurslarining yillik sarhisobini monitoring qilish, ilmiy tahlil asosida kamchilik, muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish chora-tadbiri rejasini ishlab chiqish;

– milliy Internet resurslarini AKTning zamonaviy yutuqlariga asoslanib qayta tashkil etish, ularning sifati, yuklanishi, dizayni va samaradorligini oshirish;

– tilshunoslikning zamonaviy tendensiyalarini hisobga olib ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilash;

– tilshunoslik sohasida jahondagi yetakchi ilmiy markazlar bilan hamkorlikni kengaytirish;

– til taraqqiyoti va ta'lim masalalarini muvofiqlashtirish va takomillashtirish;

– tilshunos olimlarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishini ta'minlash;

– global tendensiyalarning tilga salbiy ta'sirini pasaytirish uchun konseptual chora-tadbirlar dasturini yaratish;

– tilning kibermakondan uzulmasligi uchun faol milliy siyosatni ishlab chiqish;

– AKT atamalarini tartibga solish maqsadida maxsus terminologiya komissiyasi tomonidan tasdiqlangan lug'atlarni Internet tarmog'iga joylashtirish[1] dan iborat.

Ta'kidlanganlar global axborot makonida tillarning muhofazi va istiqbollari uchun muhim mezon. Bularga qo'shimcha ravishda o'zbek tilining bugungi kun manfaatlaridan kelib chiqib, ayrim masalalarga e'tibor qaratish o'rinli bo'ladi:

1) O'zbekiston va Afg'oniston o'zbeklari tilining mushtarakligi va taraqqiyot tendensiyalaridan kelib chiqib, mahalliy tilshunoslar hamkorligida qat'iy meyorga asoslangan, barcha uchun umumiy, grammatik jihatdan tartibga solingan, uslubiy jihatdan adekvat adabiy til normalarini ishlab chiqish;

2) xalqaro miqyosdagi o'zbeklar uchun onlayn til o'rgatish va so'zlashish platformasini yaratish;

3) dunyo miqyosidagi turkiy oilaga birlashuvchi tillarning umumiyligi va farqlarini ko'rsatib beradigan platforma tashkil etishdan iborat.

Globallashuv asrida dunyoning nufuzli tillari doirasida ta'limni tashkil etishning salbiy va ijobiy jihatlari mavjud. Birinchisi pozitiv mazmunga ega, ilg'or texnologiya va yuqori sifatli ta'limga asoslangan davlat tillarining ommalashishi, auditoriyasining kengayishidir. Ikkinchisi esa xalqaro tillar doirasida ta'lim oluvchilarning "nufuzli" tillar ta'sirida o'z ona tillariga e'tibori susayishi hisoblanadi. Kishilarning aynan o'zga xalq madaniyati, mentaliteti ta'siriga tushib qolish holati xorijiy til o'rganishning ziddiyatli jihatini bo'rttirib ko'rsatishga sabab bo'lyapti. Bu esa tarbiyani ta'limdan ajratib bo'lmasligi va har qachon ham uning bardavom bo'lishini nazarda tutadi.

Tilimizdagi mustaqillik davri o'zlashmalari yadro-periferiya munosabatlari asosida o'rganiladigan bo'lsa, Yevropa til o'zlashmalari markaz (yadro), boshqa til unsurlari esa chekka (periferiya) qismni tashkil etadi. Mustaqillikdan so'ng o'zbek tiliga so'z o'zlashtirishda rus tilining vositachilik roli pasayganini ko'rish mumkin. Buning o'rniga raqamli media motivida inglizcha o'zlashmalarning to'g'ridan-to'g'ri o'zlashishi faollashdi.

Globalashuv sharoitida tillarning xavfsizligi va rivojlanish tendensiyalari muhim, o'zbek tilining istiqbol yo'nalishlarini belgilashda globalashuv jarayonga ta'sir etuvchi omillarni alohida e'tiborga olish zarur bo'ladi.

Har bir til muayyan lug'at tarkibiga ega, jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy yoki iqtisodiy o'zgarishlarini o'zida aks ettiradi, u bilan birga taraqqiy etadi. Til evolyutsiyasi, asosan, leksik sathda boshqalariga nisbatan sezilarli ta'sirga ega, shu bois ham unga o'zini yangilab turuvchi, yangilanishlarga nisbatan tez va tayyor turuvchi soha sifatida qaraladi. Ta'kidlanganidek, "Bugungi globalashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada avvalo o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiydir"[4].

Tilning leksik fondiga ta'sir etuvchi qator omillar mavjudki, asosan, jamiyatning taraqqiyot mezonlariga asoslanadi. Bunday faktorlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar;

iqtisodiy va madaniy hayotning rivojlanishi;

fan va texnika taraqqiyoti;

Internet diskursining keng jabhada yoyilishi;

ijtimoiy tarmoqlarning insonlar turmush tarziga kirib borishi kabilar.

Tillar xalqlarning o'zaro savdo-sotiq, madaniy aloqa, migratsiya jarayoni, hatto davlatlar o'rtasidagi urush va hokozolar ta'sirida ham stixiyali tarzda omixtalashadi, taraqqiy etadi. Bu esa ularning differentsiatsiya yoki integratsiya hodisalari asosida amalga oshadi. Differentsiatsiya hodisasi – xalqlarning keng hududlarga tarqalishi sababli tillar va lahjalarning farqlanishi. Bugungi kungi dunyo tillari oilasidagi muayyan guruh tillari misolida buning yaqqol tasdig'ini ko'rish mumkin. Integratsiyaga esa tillarning birga yashashi, aralashishi yoki bir tilga aylanib ketishi, mujassamlashish hodisasi sifatida qaraladi.

Tillar va lahjarlar texnogen holatda o'zaro ta'sir xususiyatga ega, bu hodisaga ularning rivojlanishidagi eng muhim stimulyat sifatida qarash mumkin. Hatto tillarning chatishuvdagi substrat (kelgindilar tilining mahalliy tilni siqib chiqarishi) yoki superstrat (kelgindilar tili mahalliy tilga sezilarli darajada ta'sir o'tkazishi) hodisalarida ham mag'lub tilning g'olib tildagi elementlari yashab qoladi.

Qozon tilshunoslik maktabining asoschisi I.A. Boduen de Kurtene dunyo tillari orasida "hech qanday o'zlashtirish mavjud bo'lmagan sof tilning o'zi yo'q va mavjud bo'lishi ham mumkin emas"[2] deb yozgan edi. Mavjud til borki, ularning barchasi qaysidir darajada o'zga bir til ta'sirini o'ziga singdirgan. Ana shunday ta'sir darajasi tillar uchun muhim mezon bo'lib, ba'zilarining istiqboli uchun yangi imkoniyatlar paydo qilgan bo'lsa, ayrim tillar tabiatining keskin o'zgarishiga sabab bo'lgan.

Umuman olganda, leksikasiga bir qancha omillar o'zining jiddiy ta'sirini o'tkazyapti. Bu ta'sirlar tilning milliy tabiatini o'zgartirishga asoslanmasligi masalaning muhim jihati hisoblanadi. Bundan tashqari, til va milliy madaniyat uzviyligi, leksikada o'zga til birliklari ulushini ehtiyoj darajasidan oshirmaslik, tilning sofligi kabi muammolar ham tilshunoslik vazifalarining umumiy mundarijasidan tushmasligi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев С.Г., Кязимов Т.Г., Абасова С.Е. Безопасность и тенденции развития языка в условиях глобализации // Безопасность информационных технологий. – Том 26. – № 2. – 2019. – С. 114.

2. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. В 2 томах. Том II. – Москва: АН, 1963. –С. 16.
3. Юлдашева Ф.Х. Ўзбекистонда глобаллашув шароитида маънавий янгиланишнинг ўзига хос хусусиятлари: фалсафа фан. док. (DSc) ... дисс. автореф. – Тошкент: 2019. –Б. 30.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. // www.lex.uz
5. Phillipson R. Linguistic imperialism. Oxford: Oxford University Press, 1992. –P. 120.
6. https://www.researchgate.net/publication/31837620_Linguistic_Imperialism_R_Phillipson

O‘ZLASHTIRILGAN SO‘ZLAR BO‘YICHA IMLO QOIDALARINING O‘ZIGA XOSLIGI

Ravshan Jomonov,

O‘zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi professori v.b.,

filologiya fanlari nomzodi

(O‘zbekiston)

Annotatsiya. Hozirgi paytdagi eng muhim, murakkab masala, yozuv amaliyotida chalkashliklar keltirib chiqarayotgan muammolarning ildizi rus tili va rus tili orqali Yevropa tillaridan o‘zlashtirilgan so‘zlar imlosiga borib taqaladi. Chunki ilmiy, siyosiy, iqtisodiy aloqalar natijasida bunday so‘zlarning salmog‘i ortib bormoqda. Shunday ekan, yangi imlo qoidalarida “O‘zlashtirilgan so‘zlar imlosi” bo‘limi bo‘lishi, unda yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan so‘zlar imlosidagi eng murakkab holatlar konkret tarzda ko‘rsatib berilishi maqsadga muvofiqdir.

Kalit so‘zlar: yozuv, alifbo, imlo qoidalari, so‘z o‘zlashtirish, transliteratsiya, transkripsiya, o‘zlashtirilgan so‘zlar imlosi, yolashgan unlilar imlosi, -eʃ shaklidagi qo‘shimchalar imlosi.

Аннотация. В данное время самым важным и сложным вопросом в орфографии узбекского языка является транслитерация заимствованных слов из Европейских языков. Так как каждый день прибавляются новые слова и термины в результате политических, экономических и культурных отношений между народами. Учитывая вышеизложенные факты необходимо составить специальные правила заимствованных слов.

Ключевые слова: письмо, алфавит, правила орфографии, заимствование слов, транслитерация, транскрипция, орфография «йотированных» букв.

Abstract. The most important, complex issue at the moment, the problems that cause confusion in the practice of writing, are rooted in the Russian language and the spelling of words borrowed from European languages through the Russian language. Because as a result of scientific, political, economic relations, the weight of such words is increasing. Therefore, it is appropriate to have a section "Spelling of acquired words" in the new spelling rules, where the most complicated cases of spelling of the above-mentioned words are concretely indicated.

Keywords: writing, alphabet, spelling rules, word acquisition, transliteration, transcription, acquired words.

Imlo qoidalari har qanday tilning rivojlanish yo‘llarini belgilab beradi. Shu boisdan ham o‘zini anglagan xalq imlo qoidalarini takomillashtirish, til va yozuv munosabatini to‘g‘ri aks ettirish yo‘lidan boradi. Jumladan, o‘zbek tili tarixida ham bir necha marta imlo qoidalari yaratilgan. Mana, bugungi kunda ham lotin yozuviga asoslangan alifbo asosida yangi imlo qoidalarini yaratish vazifasi turibdi. Bu juda mas‘uliyatli, mashaqqatli, ammo kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalardan sanaladi.

Nazarimizda, yangi imlo qoidalari hozirgi til amaliyotidan kelib chiqqan holda ilmiy-nazariy jihatdan puxta ishlangan, obyektiv til hodisalariga tayangan bo'lishi lozim. Binobarin, imlo qoidalari biror-bir guruhning subyektiv qarashlarini emas, balki umummilliy manfaatlarni hisobga olgan holda tuzilishi shart. Buning uchun til, alifbo, imlo masalalari bo'yicha hozirga qadar aytilgan fikr-mulohazalarni chuqur o'rganib chiqish, ulardagi rasional fikrlarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Bizningcha, yangi imlo qoidalarida rus tili va rus tili orqali Yevropa tillaridan o'zlashtirilayotgan so'zlar imlosi alohida bir bo'limda berilishi kerak. Chunki hozirgi paytdagi eng muhim, murakkab masala, yozuv amaliyotida chalkashliklar keltirib chiqarayotgan muammolarning ildizi yevropacha so'zlar imlosiga borib taqaladi. Chunki ilmiy, siyosiy, iqtisodiy aloqalar natijasida bunday so'zlarning salmog'i ortib bormoqda. Shunday ekan, yangi imlo qoidalarida "O'zlashtirilgan so'zlar imlosi" bo'limi bo'lishi, unda yuqorida ko'rsatib o'tilgan so'zlar imlosidagi eng murakkab holatlar konkret tarzda ko'rsatib berilishi maqsadga muvofiqdir.

Biz ushbu maqolada rus tili va rus tili orqali Yevropa tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar imlosi bo'yicha ayrim mulohazalarni bildirib o'tamiz. Bunday tipdagi so'zlar kelib chiqishi, o'zlashtirish darajasi va qo'llanish doirasiga ko'ra xilma-xil bo'lib, yozuv amaliyoti uchun juda dolzarb hisoblanadi. Masalan, birgina familiya yasovchi – **ев** qo'shimchasini lotin yozuvida aks ettirishning o'ziyoq tilshunoslar oldida bir qator orfografik muammolar mavjudligini ko'rsatib turadi.

Qayd etish joizki, o'zlashtirilgan so'zlarning bir qismini ruscha ism- familiyalar tashkil etadi. Ayni mana shunday antroponimlar orasida –**ев** bilan yozib kelinadigan so'zlar borki, ular lotincha imlomizda alohida yondashuvni taqozo etadi. Masalan, *Горбачев, Сичев, Лигачев, Хрущев* tipidagi familiyalarni yozishda qanday yondashuv zarur: mazkur birliklar transliteratsiya qilinadimi yoki transkripsiya? Agar ushbu familiyalarni bevosita lotin yozuviga harfma-harf o'girsak – transliteratsiya amalga oshirilsa quyidagi orfogrammalar yuzaga keladi: *Gorbachev, Sichev, Ligachev, Xrushchev*. Lotincha imlodagi mazkur orfogrammalar hozirgi o'zbek tilida quyidagi tarzda o'qiladi: [горбачэв], [сичэв], [лигачэв], [хрушчэв]. Vaholanki, biror o'zbek yuqorida zikr etilgan familiyalarni bu taxlitda talaffuz qilmaydi. Biz rus tilida qanday talaffuz etilsa, o'sha taxlitda aytishga o'rganganmiz.

Ayni paytda ushbu familiyalarni o'zbek lotin alifbosida Gorbachyov, Sichyov, Ligachyov, Xrushchyov shaklida yozish tarafdorlari ham uchraydi. Xo'sh, bu taxlitda yozish qanchalik to'g'ri? Keling, buni ham mazkur orfogrammalarining transkripsiyasi orqali ko'rib chiqaylik. Ya'ni *Gorbachyov, Sichyov, Ligachyov, Xrushchyov* shaklidagi yozuvlar [горбачйов], [сичйов], [лигачйов], [хрушчйов] taxlitda aytiladi. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, mazkur orfogrammaldagi [y] tovushining ortiqchaligi sezilib turibdi. Demak, bu variantlar ham o'zbek adabiy tilining talaffuz me'yorlariga mos kelmaydi [1, 86].

Горбачев, Сичев, Лигачев, Хрущев so'zlari, aslida, o'zbek tilida [горбачов], [сичов], [лигачов], [хрушчов] tarzida talaffuz etiladi. Shunday ekan, o'zbek lotin alifbosida mazkur tipdagi so'zlarni talaffuzga muvofiq *Gorbachov, Sichov, Ligachov, Xrushchov* shaklida berish mumkin bo'ladi. Nazarimizda, aynan mana shu shakllar haqiqiy o'zbekcha talaffuzga ega bo'ladi, hozirga qadar qo'llanib kelayotgan talaffuz ham saqlanib qoladi. Negaki, "Xorijiy so'z oluvchi til qonuniyatlariga moslashtirib (yoki tovush tarkibi uyg'un) olingan bo'lsa, "o'zlashtirma so'z" terminini qo'llash hodisa mohiyatiga mos keladi, chunki xorijiy so'z bunday holatda o'zlashtirilgan, ya'ni oluvchi tilning o'ziniki qilib olingan bo'ladi. Muayyan xorijiy so'z xuddi shu ikkinchi holatdagiday o'zlashtirilsa, tilning yaxlit milliy tabiati zaxa yemaydi, til lug'at boyligining umumiy milliy tusiga katta ta'sir bo'lmaydi, tilning milliy tarovati sog'lom saqlanadi". [2, 2011, 13]

Yuqoridagilar asosida ta’kidlash joizki, *Горбачев, Сичев, Лизачев, Хрущев* kabi soʻzlarning yuqorida koʻrsatib oʻtilgan uch xilda yozilishi yozuv amaliyoti uchun ma’lum qiyinchilik va qator chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Shunday ekan, bunday tipdagi soʻzlar maxsus oʻrganib chiqilishi, kirill va lotincha imlodagi oʻziga xos jihatlariga eʼtibor jiddiy qaratilishi zarur. Binobarin, bunday tipdagi soʻzlar imlosi uchun maxsus orfografik qoidalar yaratilishi va “Oʻzbek tilining asosiy imlo qoidalaridan” joy olishi maqsadga muvofiqdir. Aks holda talaffuzdagi birlik yozuvda oʻz aksini topmay qoladi. Natijada yozma savodxonlikka putur yeta boshlaydi.

Nazarimizda, yuqoridagi holatlardan kelib chiqqan holda, “Oʻzlashtirilgan soʻzlar imlosi” boʻlimida quyidagi orfografik muammolar oʻz aksini topishi kerak:

1. Yolashgan unlilar imlosi. 2. Цц harfi imlosi. 3. Ayirish (ъ) belgili soʻzlar imlosi. 4. Yumshatish (ь) belgili soʻzlar imlosi. 5. Kishi ismlari va joy nomlari imlosi. Masalan, “Yumshatish (ь) belgili soʻzlar imlosi” boʻyicha quyidagicha imlo qoidasi berilishi maqsadga muvofiq boʻladi:

1. *мебель, альбом, январь* kabi soʻzlarda ь belgisi oʻrniga hech qanday belgi qoʻyilmaydi: *mebel, albot, yanvar* kabi.

2. *сеньор, бульон, батальон, медальон, навильон* kabi soʻzlarda talaffuzga mos tarzda y harfi yoziladi: *senyor, bulyon, batalyon, medalyon, pavilyon* kabi.

Koʻrinadiki, oʻzlashtirilgan soʻzlar imlosi ancha murakkab boʻlib, uni hal etish uchun, avvalo, oʻzlashtirilgan va oʻzlashtirilayotgan soʻzlar maxsus toʻplanishi, tasniflanishi, ilmiy-nazariy jihatdan oʻrganib chiqilishi, shundan keyingina imlo qoidalari tuzilib, maxsus muhokamadan oʻtkazilishi zarur. Buning uchun nafaqat tilshunos olimlar, balki amaliyotchi oʻqituvchilar, matbaa-nashriyot xodimlari, oʻz sohasida oʻzlashtirilgan soʻzlarni koʻp foydalanadigan mutaxassislar fikri ham hisobga olinishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Жомонов Р. Ўзбек тилида сўз ўзлаштириш ва имло муаммолари. – Т.: Ўзбекистон, 2013.
2. Махмудов Н. Сўз ўзлаштиришда меъёр ва миллийлик // Хорижий сўз ва терминлардан фойдаланишда меъёр ва миллий-ассоциатив фикрлаш муаммолари. –Тошкент, 2011.

MILLIY TIL KORPUSLARIGA EHTIYOJ

Umirova Svetlana,

Samarqand davlat universiteti dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Tirkashev Jasurjon,

Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi

(Oʻzbekiston)

Annotatsiya. Mazkur maqolada milliy til korpuslari, jahondagi globallashuv natijasida ularga boʻlgan ehtiyoj, milliy tilni sof holatda saqlash, turli lingvistik va leksikografik amallarni bajarishda til korpuslarining oʻrni va ahamiyati, shu bilan birga ularni yaratishdagi turli muammolar va oʻzbek tilshunosligida korpus lingvistikasi sohasida olib borilgan tadqiqotlar xususida soʻz boradi.

Kalit soʻzlar: til, milliy til, til korpusi, lingvistika, lingvistik tadqiqot, nutq, matn.

Аннотация. В данной статье рассматриваются национальные языковые корпуса, необходимость в них в результате мировой глобализации, сохранение национального языка в чистом виде, роль и значение языкового корпуса в выполнении различных лингвистических и лексикографических операций, а также различных проблемы в их создании и исследованиях, проводимых в области корпусной лингвистики в узбекском языкознании.

Ключевые слова: язык, национальный язык, языковой корпус, лингвистика, лингвистические исследования, речь, текст.

Abstract. This article discusses national language corpora, the need for them as a result of globalization, the preservation of the national language in its pure form, the role and importance of the language corpus in performing various linguistic and lexicographic operations, as well as various problems in their creation and research conducted in the field of corpus linguistics in Uzbek linguistics.

Key words: language, national language, language corpus, linguistics, linguistic research, speech, text.

Bugun jahonda yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar, shubhasiz, tillarning yashash tarziga ta'sir ko'rsatmoqda. Olamning lisoniy manzarasi o'zgarib, globallashuvning hozirgi bosqichi xalqlar tili va madaniyati o'rtasidagi chegaraning asta-sekinlik bilan yo'qolib borishiga olib kelmoqda. Bu jarayonda xalqaro tillarning ahamiyati yanada ortmoqda. Ingliz tili iste'mol darajasiga ko'ra oldingi o'rinda turibdi. Rus, xitoy, arab, ispan, nemis va fransuz tillarining esa xalqaro va mintaqaviy tillar sifatida ahamiyati oshib bormoqda. Boshqa millat va elatlarning tillari bugungi globallashuv davrida milliy mavqeyini oshirish va sof ko'rinishini saqlab qolish maqsadida, tilning lug'at sathini, shu tilda yaratilgan barcha uslub va janrdagi asarlarni bir joyga to'plashni boshladilar. Shu bilan birga to'plangan matnlar ustida turli xil lingvistik amallarni ham bajarib, tilning ichki imkoniyatlarini ko'rsatishni ham maqsad qilganlar. Bu elektron matn ma'lumotlari va ular ustida bajarilgan amallarni milliy xalq tilida yaratilgan korpuslar o'z ichiga oladi.

Dunyo tilshunosligida tilning axborot texnologiyalari bilan integratsiyasi, uni qayta ishlash, raqamlashtirish, elektron shaklda saqlash va turli tadqiqotlar olib borishda milliy til korpuslaridan samarali foydalanilmoqda. Chunonchi, til korpuslari nafaqat elektron jamlanma, balki til o'rganuvchilarga, unda turli lingvistik tadqiqotlarni olib boruvchilarga qo'llanma hamda leksikografik manba hamdir. Dastlabki korpuslar kartoteka ko'rinishida, keyinchalik yozma lug'at va elektron lug'at shaklida paydo bo'lgan. Bugunga kelib esa millionlab so'z va so'z-shakllarni qamrab olgan haqiqiy til korpuslari yaratildi. Milliy til korpuslari bugun tilshunoslikning ajralmas qismiga aylandi.

Til korpuslari har qanday til uchun yaratilishi mumkin, u turli xil matnlar – badiiy asarlar, ilmiy va publisistik maqolalar hamda og'zaki til – so'zlashuv nutqi materiallarini qamrab olgan matnlar to'plami sanaladi.

Til korpuslaridan turli maqsadlarda barcha soha vakillari foydalanishi mumkin. Korpuslar, ayniqsa, lingvistik tadqiqotlar uchun muhim vosita bo'lib, turli ilmiy farazlarni asl matn asosida umumlashtirib, obyektiv natija va aniq xulosalar beradi. Bunda tadqiqotchilar katta hajmdagi matnlardan foydalanib, turli lingvistik amallarni bajaradi, to'plangan misollarni haqiqiy matnlardan o'rganadi. Korpus yordamida ma'lum bir tilning leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlarini o'rganish, so'z va iboralarning qo'llanilishi, chastotasi, semantik taraqqiyoti hamda nutqdagi pragmatikasini tahlil qilish, shuningdek, turli dialekt va tillar o'rtasidagi o'xshash yoki farqli tomonlarni qiyoslash, vaqt o'tishi bilan tilda bo'lgan o'zgarishlarni aniqlash mumkin. Bundan

tashqari korpus tabiiy tilni qayta ishlash, tilning turli kompyuter modellarini yaratish va avtomatik tarjima sohalari ham foydalidir.

Til korpuslari kompyuter lingvistikasi, korpus tilshunosligi, amaliy tilshunoslik kabi sohalarda muhim ahamiyatga ega. Chunonchi, ular til, uning tuzilishi, nutq jarayonida qo'llanilishi haqidagi bilimlarimizni yaxshilashga, tilni tadqiq etishda yangi uslub va yondashuvlarni ishlab chiqishga amaliy hissa qo'shadi.

Bugungi globallashtirish davrida milliy til korpuslariga ehtiyoj ortib bormoqda va bunga bir nechta sabablarni keltirishimiz mumkin:

- lingvistik korpuslar turli tillarda yaratilgani, ko'plab janrlarni qamrab olgani bois tadqiqotchilarga katta hajmdagi real matnlarga kirish, tilning turli dialektlari va uslublarini o'rganish, tildan yanada kengroq va har tomonlama foydalanish, uni asl matn asosida tahlil qilish imkonini beradi;

- tilning grammatikasi, lug'at sathi, stilistikasi kabi sohalarni korpus orqali o'rganish vaqt va makondagi o'zgarishlarni aniqlash, shuningdek, turli tillarni bir-biri bilan solishtirish mumkin;

- korpus til birliklarining stilistikasini, chastotasini aniq ko'rsatgani bois olingan ilmiy natija va xulosalar ishonchli bo'ladi;

- korpus nafaqat lingvistik tahlilda, balki tabiiy tilni qayta ishlash, avtomatik tarjima, tilning boshqa kompyuter dasturlarini ishlab chiqish va modellashtirish tizimlarini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Korpus tilshunosligi masalasi keyingi yillarda o'zbek tilshunolarini ham qiziqtirib kelmoqda, bu borada talaygina tadqiqotlar yaratilmoqda. B.Mengliyev, S.Bobojonov, Sh.Xamroyevlar milliy korpus haqida e'lon qilingan dastlabki maqolalarida korpusga on-line yoki off-line tizimda ishlaydigan vosita sifatida qarab, mazkur fikrni bildirishadi: "Korpus – til birliklarining xususiyatlarini aniqlash maqsadida qidiruv dasturiga bo'ysundirilgan matnlar majmuyi, tabiiy tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og'zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga ishlaydigan matnlar jamlanmasi" [8].

B.Mengliyevning "Ma'rifat" gazetasida e'lon qilingan o'zbek tili milliy korpusi haqidagi maqolasi [8], Sh.Xamroyevaning mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari va o'zbek tili morfologik analizatorining lingvistik ta'minoti [10, 11], M.Abjalovning korpus matnlariga dastlab ishlov berish bosqichini ifodalovchi o'zbek tilidagi matnlarni tahrir va tahlil qiluvchi dasturning lingvistik modullari (Rasmiy va ilmiy uslubdagi matnlar tahriri dasturi uchun) [4], A.Eshmo'minovning o'zbek tili milliy korpusining sinonim so'zlar bazasini tuzish [7], G.Toirovaning o'zbek tili milliy korpusini yaratishning nazariy va amaliy masalalari [9], N.Abdurahmonovning o'zbek tili elektron korpuslarini ishlab chiqishning nazariy va amaliy asoslari [2, 3], O.Xidirovning o'zbek tili sintaktik teg kategoriyalari, sodda yig'iq va sodda yoyiq gaplarni lisoniy-sintaktik qolip asosida sintaktik teglash tamoyillari [12], O.Abdullaevaning o'zbek tilining internet axborot matnlari korpusini shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari [1], G.Begmatovanning o'zbek milliy korpusida idiomalar bazasini yaratish [6], N.Atabayevning COCA korpusi leksik birliklarning fonetik, orfografik, grammatik va leksik-semantik xususiyatlarini leksikografiya sohasi taqdim etgani hamda ingliz tili lug'atlarini takomillashtirishdagi ahamiyatini haqidagi tadqiqotlari [5] til korpusini ishlab chiqishdagi metodik tavsiyalari bilan ahamiyatli.

Qisqa qilib aytganda, til korpuslari lingvistik tadqiqotlarning ajralmas qismi bo'lib, turli ilmiy faraz va gipotezalarni tekshirish, aniq ma'lumotlarni olish, haqiqiy matnlar orqali tilni o'rganish va asosiysi, uni sof shaklda avlodlarga yetkazuvchi vositadir.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаева О. Ўзбек тилининг интернет ахборот матнлари корпусини шакллантиришнинг назарий ва амалий асослари. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)... дис. афтореф. – Тошкент, 2022. – 25 б.
2. Абдурахмонова Н. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти: Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. афтореф. – Тошкент, 2018. – 47 б.
3. Абдурахмонова Н. Ўзбек тили электрон корпусининг компьютер моделлари: Филол. фан. доктори (DSc) диссер. – Тошкент, 2022. – 168 б.
4. Абжалова М. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (Расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)... дис. автореф. – Фарғона, 2019.
5. Атабаев Н. Инглиз тили корпусининг функционал хусусиятлари (СОСА мисолида). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. автореф. – Тошкент, 2020. – 58 б.
6. Бегматова Г. Ўзбек миллий корпусида идиомалар базасини яратиш. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)...дис. – Термиз, 2021. – 145 б.
7. Эшмўминов А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. афтореф. – Қарши, 2019.
8. Менглиев Б., Бобожонов С., Хамроева Ш. Ўзбек тили миллий корпуси. 2018 йил, 26 апрель, <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/fan/1241.htm>
9. Тоирова Г. Ўзбек тили миллий корпусини яратишнинг назарий ва амалий масалалари: Филол. фан. доктори диссер. – Бухоро, 2021. – 165 б.
10. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. афтореф. – Қарши, 2018. – 53 б.;
11. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. –Тошкент, 2020. -253 б.
12. Хидиров О. Миллий корпус учун парсинг дастури яратишнинг лингвистик асослари. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. афтореф. – Жиззах, 2021. – 26 б

AMALIY VA TATBIQIY TILSHUNOSLIK MASALALARI

Akmal Tursunov Raxmatullayevich,

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti dotsenti

(O‘zbekiston)

Annotatsiya. Maqsadi va vazifasiga ko‘ra, tilshunoslikning bir nechta sohalari bor. Amaliy va tatbiqiy yo‘nalishlardan tashqari tilshunoslikning har bir tildagi muayyan sathlar va birliklarni o‘rganuvchi ko‘plab tarmoq va bo‘limlari mavjud. Tilshunoslikning har bir bo‘limida yanada kichikroq (maydaroq) maxsus bo‘limchalar bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Amaliy, qo‘llash, asosiy, nazariy, belgi-xususiyatlarini, yo‘nalishlardan, so‘z, tilshunoslik.

Аннотация. По цели и задачам существует несколько разделов языкознания. Помимо практических и прикладных направлений, существует множество разделов и кафедр

языкознания, изучающих отдельные уровни и единицы в каждом языке. Каждая кафедра языкознания может иметь более мелкие (меньшие) специальные отделы.

Ключевые слова: практические, прикладные, основные, теоретические, знаковые свойства, направления, слово, лингвистика.

Abstract. According to the purpose and objectives, there are several sections of linguistics. In addition to practical and applied areas, there are many sections and departments of linguistics that study individual levels and units in each language. Each Department of Linguistics may have smaller (smaller) special departments.

Keywords: practical, application, basic, theoretical, character-characteristics, from directions, word, linguistics.

Tilshunoslik, „Lingvistika“ - til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi, muayyan tillarning amal qilish (faoliyat) qonunlari, tarixiy taraqqiyoti haqidagi fandir. Maqsadi va vazifasiga ko‘ra, tilshunoslikning bir nechta yo‘nalishlari (sohalari) bor: umumiy tilshunoslik - tilni umuman insonga xos hodisa sifatida o‘rganuvchi, asosiy vazifasi dunyo tillariga xos eng umumiy belgi-xususiyatlarni aniqlash va yoritish bo‘lgan soha; xususiy tilshunoslik - ayrim bir til belgi-xususiyatlarini o‘rganuvchi soha; amaliy tilshunoslik - tildan foydalanish bilan aloqador amaliy masalalarni (eksperimental fonetika, leksikografiya, lingvostatistika, transkripsiya, transliteratsiya va boshqalar) hal qilish metodlarini ishlab chiquvchi yo‘nalish; matematik lingvistika, strukturaviy tilshunoslik, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va boshqa paralingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika kabi sohalar so‘zlovchi (shaxs)ning jamiyatdagi faoliyati bilan aloqador til xususiyatlarini o‘rganadi [1].

Amaliy tilshunoslikning har bir tildagi muayyan sathlar va birliklarni o‘rganuvchi ko‘plab tarmoq va bo‘limlari bor: semasiologiya til birliklari ma’nolarini o‘rganadi; fonetika va fonologiya tilning tovush qurilishini tekshiradi; leksikologiya va frazeologiya tilning lug‘aviy materialini tadqiq etadi. So‘z yasalishining tadqiqot obyekti so‘zlarning yasalish usullari va ushbu usullarning mahsuldorligi bo‘lsa, grammatika (morfologiya va sintaksis) so‘z o‘zgarishlarini va so‘zlarning gaplar va so‘z birikmalari sifatida birikishi qonuniyatlarini o‘rganadi.

Tilshunoslikning har bir bo‘limida yanada kichikroq (maydaroq) maxsus bo‘limchalar bo‘lishi mumkin. Masalan, leksikologiya doirasida onomastika bo‘limchasi bo‘lib, u o‘z navbatida antroponimika, toponimika va boshqalarga bo‘linadi. Muayyan tilning hududiy farqlanishi (differentsiatsiyasi)ni dialektologiya o‘rganadi. Mazkur bo‘limlarning har birida tilning hozirgi ahvoli va uning tarixiy taraqqiyoti tadqiq etiladi (Diaxroniya, Sinxroniya). Jahon tillari, ularning oilalari va guruhlarini o‘rganuvchi tilshunoslik tarmoqlari: arabistika (arabshunoslik), germanshunoslik, turkiyshunoslik, slavyanshunoslik, finugorshunoslik va boshqa Tillarning o‘zaro ta’sirlashuvi, yordamchi xalqaro tillarni yaratish nazariyasi va amaliyoti, shuningdek, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish muammolarini interlingvistika va tarjima nazariyasi o‘rganadi [2].

Tilshunoslik fan sifatida ona tili va xorijiy tillarni o‘rganishda, terminologiyani ishlab chiqish va takomillashtirishda, lisoniy matnlarni ilmiy sharhlashda, mashina tarjimasida muhim ahamiyatga ega; mavjud va xayoliy narsalar (moddiylik va g‘oyaviylik)ning o‘zaro aloqadorligi muammolarini hal qilish, ijtimoiy ongini va ijtimoiy mavjudot bo‘lmish insonning o‘zini to‘g‘ri tushunish uchun nazariy xulosalar chiqarishga imkon berdi. Til va tafakkurning, lisoniy va mantiqiy birlik (kattalik)larning o‘zaro aloqasi muammosi Tilshunoslik va falsafa tomonidan baravar, bir vaqtning o‘zida o‘rganiladi. Asosiy lingvistik metodlar sifatida tavsifiy (qiyosiy, konfrontativ, kontrastiv,

tipologik), tarixiy (qiyosiy-tarixiy, komparativ) va normativstilistik (me'yoriyuslubiy) metodlarni ko'rsatish mumkin [3].

Tilshunoslikda yana maxsus tadqiqot usullari-lisoniy hodisalarni kuzatish, lisoniy eksperiment, lingvistik modellashtirish, lingvistik talqin usullari ham mavjud. Tilshunoslik falsafa va filologiya fanlari tutashgan chegarada paydo bo'lgan.

Tilshunoslik muammolarini o'rganish dastlab Qadimgi Hindistondan boshlangan. Qadimgi Hind tilshunosligi mil. avv. VI asrdan oldin yaratilgan vedalarni til nuqtai nazaridan sharxlash natijasida vujudga keladi va mil. avv. V-IV-asrlarda yashagan Paninining grammatikasi tufayli yuksaklikka ko'tarildi. Bu asar nazmda yozilgan 3996 ta qoidadan iborat bo'lib, unda sanskrit fonetikasi va grammatikasi tavsif etilgan. Yunonistonda til mantiqqa bog'liq holda, shuningdek, uning grammatik qurilishi nuqtai nazaridan o'rganilgan.

So'zlarni turkumlarga ajratish Aristoteldan boshlangan (mil. av. IVasr). Qadimgi Yunon tilshunosligining kamoloti Iskandariyadagi, qisman Pergan (Kichik Osiyo)dagi yunon tilshunoslarining faoliyati bilan bog'liq. Iskandariya grammatika maktabi (mil. av. III-IIasrlar) vakillari tomonidan yunon tili grammatikasi yozildi. Yunon tilshunosligi asosida Lotin tilshunosligi vujudga keldi (M. T. Varron, E. Donat, Prissian va boshqalarning asarlari).

O'rta asrlarda tilshunoslikning rivoji arab, shuningdek, arab tilida ijod etgan arab bo'lmagan filologlar nomi bilan bog'liq. Arab Tilshunosligining rivojlanishida Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Javhariy singari o'rta osiyolik olimlarning ham hissasi katta bo'lgan. Ibn Sino tovushlarni fonema nuqtai nazaridan tekshirgan bo'lsa, Javhariy, Koshg'ariy va Zamaxshariylar leksikologiya va leksikofafiya sohasida jahon tilshunosligiga katta yangiliklar kiritdilar [4].

Maxmud Koshg'ariy va Zamaxshariy o'zlarining „Devonu lug'otit-turk“, „Muqaddimat uladab“ asarlari bilan turkiy lahjalarni hamda boshqa-boshqa oilalarga mansub tillarni qiyoslash va chog'ishtirish bilan tilshunoslikda qiyosiytarixiy metod va tipologiyadan foydalangan dastlabki tilshunoslar sifatida nom qozonganlar. Filologik fanlar Uzoq Sharqda, xususan, Xitoy va Yaponiyada ham rivojlandi. Rossiyada Tilshunoslik XV-XVI asrlardan boshlab taraqqiy qildi.

Qiyosiy metodika va tarixiylik tamoyilining qo'llanishi qiyosiytarixiy tilshunoslikka asos soldiki, bu soha tillarning qarindoshligini o'rganishda, tillarning genealogii: tasniflash ishlab chiqishda, qarindosh tillarning, tillar oilalarining asosan, hindevrova tillari oilasining tarixiy taraqqiyotini o'rganishda, tillarning qadimgi holatini qayta tiklashda va boshqalarda muvaffaqiyatlarga erishdi. Tilshunoslikdagi qiyosiytarixiy yo'nalishning rivojlanishiga nemis olimlari F. Bopp, Ya. Grimm, A. F. Pott, A. Shleyxer, A. Dits, daniyalik R. K. Rask, chexiyalik Y. Dobrovskiy, avstriyalik F. Mikloshich, rus olimi A. X. Vostokov va boshqa katta hissa qo'shdilar.

Amaliy va tatbiqiy tilshunoslik asoslari, tilni „faoliyat“ va „faoliyat mahsuli“ sifatida tushunish, tilning tashqi va ichki shakli haqidagi ta'limot, tillarning tipologi tasnifi va boshqa muammolar nemis olimi V. Gumboldt tomonidan ishlab chiqildi. Uning fikrlari XIX-XXasrlar g'arb tilshunosligining bir qancha yo'nalishlari rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Gumboldt T. mantiqiylikdan qutulishi va o'z metodiga ega bo'lishi kerakligini, tilning tizim xususiyatiga egaligini, uning 2 jihati - tovush va ma'nosi borligini qamda ijtimoiy hodisaligini asosli bayon qildi. XIX asr o'rtalarida A. Shleyxer tilshunoslikda biologik nazariyalarni qo'llashga urinib ko'rdi.

Lingvistik naturalizmni tanqid qilish negizida yosh grammatikachilar (nemis olimlari A. Leskin, K. Brugman, G. Ostxof, B. Delbryuk, G. Paul va boshqalar) maktabi shakllanib, u asosiy e'tiborni jonli tillarni o'rganishga qaratdi. Ushbu maktab vakillari qiyosiytarixiy tilshunoslikning rivojini yangi bosqichga olib chiqdilar [5].

O'zbek tilshunosligi tarixi Mahmud Koshg'ariy va Zamaxshariylarning izlanishlaridan boshlanib, uzoq, tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. XV asrdan 20 asr 20-yillarigacha o'zbek tilini o'rganishning amaliy jihatlariga alohida e'tibor berildi ko'plab ikki tilli (o'zbekcha-forscha, o'zbekcha-turkcha, o'zbekcha-ruscha va aksincha tartibda) lug'atlar tuzildi - tilshunoslikning leksikologiya va leksikofafiya bo'limlari rivojlandi. O'zbek tilini hozirgi ma'noda o'rganish XX-asrning 20-yillaridan boshlangan. O'zbek tilshunosligi rivojiga Fitrat, K. Ramazon, Otajon Hoshim, S. Ibrohimov, Olim Usmon, 3.Ma'rufov, Faxri Kamol, A. G'ulomov, F. Abdullayev, Sh. Shoabdurag'monov, G'. Abdurahmonov, A. Rustamov, M. Asqarova, X. Doniyorov, Sh. Shukurov, Sh. Rahmatullayev, M. Mirtojdiyev, E. Begmatov kabi olimlarimiz, rus tilshunoslaridan Ye. D. Polivanov, A. K. Borovkov, K. K. Yudaxin, A. N. Kononov, A. M. Shcherbak, V. V. Reshetov va boshqa katta xissa qo'shdilar[6].

Amaliy tilshunoslik sanaladi. Uning eksperimental fonetika, lingvistik tahlil, Leksikografiya kabi yo'nalishlari mavjud. Nazariy tilshunoslik - tilshunoslikka doir asosiy qarashlar, g'oyalar, nazariyalar Haqidagi tizimdir. Unda til haqidagi asosiy tushuncha va tamoyillar, qarashlar Umumlashtiriladi. Tilning asosiy muammolari va dolzarb masalalari haqidagi yangi Nazariyalar olg'a suriladi. «Tilshunoslik nazariyasi» kursida tillarni o'rganish sohasida quyidagi muammolar Doirasida mavjud bo'lgan nazariyalar haqida ma'lumot beriladi.

Tilshunoslik tarixida mavjud bo'lgan **amaliy va tatbiqiy masalasi** til muammolarining o'rganilishi, tilshunoslikdagi falsafiy yo'nalish, tilning nazariy masalalari, Til va nutq. Til va tafakkur. Tildagi belgining tabiati Haqida. Mantiqiy va grammatik kategoriyalar, til va jamiyat, tilda shakl va mazmun, til qurilishi masalalari, til qurilishida pragmatika va sintagmatika, til Fonologiyasi, leksikologiyasi, grammatikasi so'z yasalishi, lingvistik tipologiyalari paydo bo'ldi.

Paydo bo'lishi, tilning jamiyatdagi o'rni va vazifasi kabi masalalarni tadqiq etadi. Shuningdek, bu fanda konkret tillarni, til gruppalarini, qardosh tillarni o'rganish natijasida aniqlangan lingvistik faktlar umumiyashtirilib, muhim ilmiy-nazariy xulosalar chiqariladi.

Umumiy tilshunoslik - inson tilini ilmiy o'rganadigan fan bo'lib, uning asosiy Maqsadi tilshunoslik fanining predmeti va vazifalari, tilning mohiyati, tilning tuzilishi, til va nutq, til va tafakkur, tildagi belgilar tizimi, til va jamiyat, til taraqqiyoti, tilshunoslik Maktablari va yo'nalishlari, tillarni ilmiy tadqiq etish usullari haqida ma'lumot berishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. - 136 b.
2. Abdusaidov A. O'zbek tilining ijtimoiy mohiyati. Samarqand, 2008.
3. Begmatov E., Boboeva A., Asomiddinova M., Umrqulov B. O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. - Toshkent: Fan, 1988. - 192 b.
4. Nurmonov A., Mahmudov N. O'zbek tilshunosligi tarixi. T., Kamolot-Qatortol, 2000. 1-kitob.
5. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi .T., O'zbekiston, 2002. 2-kitob.
6. O'rinboyev B., Qurbonov T. O'zbek tilshunosligi tarixi. O'quv qo'llanma, Samarqand, 2006.
7. Tojiyev Y. O'zbek tilshunosligi tarixi. Ma'ruzalar matni, T., Universitet, 2000.
8. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских памятников (УД-IX вв.), Л., 1980.
9. Кононов А. Н. О фузиив тюркских > языках. -Сб. «Структур й история тюркских языков. М., 1971.

DINIY-MA'RIFIY LEKSIKA VA MUAYYAN MUALLIFNING IDIOSTILINI O'RGANISH BOSQICHLARI VA USULLARI

Xolmuxamedov Baxtiyor,

SamDU doktoranti, f.f.f.d. (PhD)
(O'zbekiston)

Annotatsiya. Ushbu maqolada diniy-ma'rifiy leksika va uning boshqa uslublardagi leksikadan ajralib turishi, diniy matn mualliflarining so'z qo'llash va tanlash mahorati, nutqining o'ziga xosligi, stilistik vositalardan foydalanishi, shuningdek boshqa millat va e'tiqodlarning lingvomadaniy jihatdan ham farqlanishi xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: leksika, diniy matn, diniy-ma'rifiy leksika, diniy atamalar, uslub, muallif idiosтили.

Аннотация. В данной статье рассматриваются религиозно-образовательная лексика и ее отличие от лексики других стилей, умение употреблять и выбирать слова авторов религиозных текстов, своеобразие их речи, использование стилистических средств, а также лингвистические обсуждаются культурные различия других народов и верований.

Ключевые слова: лексика, религиозный текст, религиозно-образовательный лексикон, религиозные термины, стиль, авторский идиостиль.

Abstract. This article examines religious educational vocabulary and its difference from the vocabulary of other styles, the ability to use and choose words of the authors of religious texts, the originality of their speech, the use of stylistic means, as well as linguistic differences, and examines the cultural differences of other peoples and beliefs.

Key words: vocabulary, religious text, religious and educational lexicon, religious terms, style, author's idiosstyle.

Diniy-ma'rifiy leksika diniy e'tiqod, amaliyot va tushunchalar bilan bog'liq so'z va iboralar tizimidir. Diniy-ma'rifiy leksikaning umumiste'moldagi leksikadan ajralib turuvchi xususiyatlari bo'lib, quyidagi ularning asosiylarini sanab o'tamiz.

1. Muqaddas tushunchalar va ma'naviyatga oid normalarni atovchi birliklar. Diniy-ma'rifiy leksikada ma'lum jamiyatning e'tiqodi, muqaddas tushunchalarga ishonchi va iymoni, ma'naviy dunyosi aks etadi. Mazkur semantik maydonga mansub birliklar ilohiy mavjudotlar, marosimlar, ibodatlar, muqaddas matnlar va boshqa diniy tushunchalar bilan bog'liq birliklardan tashkil topgan.

2. Metafora va ramzlar. Diniy-ma'rifiy leksikada chuqur ma'naviy va falsafiy g'oyalarni yetkazishda ko'pincha metafora va ramzlardan foydalaniladi. Odamlarga diniy tushunchalarni tushunish va o'zlashtirishga yordam berish uchun allegoriyalar, analogiyalar va tasvirlardan foydalanish tabiiy.

3. Marosim va rituallar. Diniy-ma'rifiy leksikada diniy marosim va rituallarga oid atama va tushunchalar kiradi. Unda diniy marosimlar (masalan, namoz, zakot, ro'za, haj, umra), ibodat, qurbonlik va boshqalar kabi diniy urf-odat, farz, sunnat va vojib amallar doirasida bajariladigan turli bosqichlar va harakatlar tasvirlanadi.

4. Axloq-odob ma'naviyat. Diniy-ma'rifiy leksikaga axloq, odob, ma'naviyat bilan bog'liq atamalar kiradi. U turli e'tiqodli (islom, nasroniylik, buddaviylik va b.) shaxs yoki jamiyat a'zolari hayoti, ularning boshqalar bilan munosabatlarini boshqaruvchi xulq-atvor qoidalari, axloqiy tamoyillar va qadriyatlarini tavsiflaydi.

5. Ilohiyot, ta'limot va tariqat. Diniy-ma'rifiy leksikaga din, ilohiyot, tasavvuf ta'limotlari bilan bog'liq atamalar kiradi. Bunday leksik qatlam diniy leksika tizimining asosini tashkil etuvchi asosiy tushunchalarni tavsiflaydi.

6. Diniy atamalar va nomlar. Diniy-ma'rifiy leksika muayyan dinlar va ularning an'analari bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos atama va nomlarni o'z ichiga oladi. Bular xudoning nomlari, muqaddas matnlar, diniy rahbarlar nutqiga xos birliklar, ibodat manzillari va boshqalar bo'lishi mumkin.

Umuman olganda, diniy-ma'rifiy leksikaga muayyan din va uning an'alariga qarab farq qiladi. Bunda diniy muloqotda muhim rol o'ynaydi va turli imon-e'tiqod egalari (masalan, bizning ishimizda musulmon shaxs) nutqi va hayotining ma'naviy tomonlarini tavsiflaydi.

Diniy mazmundagi matnlarda qo'llaniladigan til birliklari, uslubiy xususiyatlarini o'rganish va tushunishga yordam beradigan bir necha bosqich hamda usullarni o'z ichiga oladi. Kuzatishlarimiz asosida bosqich va usullarni quyidagilarni ajratamiz:

1. Matnlarni to'plash va tahlil qilish. Tadqiqotning birinchi bosqichi diniy matnlar, masalan, muqaddas kitoblar, ibodatlar, diniy ma'ruzalar va boshqalarni to'plashdir. So'ngra bu matnlar ularda qo'llanilayotgan til, uslub va leksikasining xususiyatlarini aniqlash maqsadida tahlil qilinadi.

2. Lisoniy kontekst va madaniy muhitni o'rganish. Diniy-ma'naviy idioskillarni to'liq tushunish uchun ular paydo bo'lgan madaniy muhit, yoki muayyan kontekstni o'rganishga ehtiyoj tug'iladi. Bu diniy e'tiqodlar, marosimlar, ramzlar va madaniyatning din bilan bog'liq boshqa jihatlarini o'rganishni talab qiladi.

3. Semantik tahlil. Semantik tahlil tadqiqotchiga diniy matnda qo'llanilgan so'z va iboralarning ma'nolarini tushunishda as qotadi. Semantik tahlil jarayonida ma'naviy va diniy g'oyalarni ifodalashning semantik usullari, metafora, ramzlar va boshqa vositalarni tahlil qilish foydadan xoli emas.

4. Stilistik tahlil. Stilistik tahlil tadqiqotchiga diniy-ma'rifiy va ma'naviyatga oid matnlarning uslubiy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Bu jarayonda uslubdagi matnlardagi gaplarning tuzilishini tahlil qilish, nutq shakllari, ritorik ifodalar va boshqa stilistik vositalarni qo'llash kabi amallar bajariladi.

5. Qiyosiy tahlil. Qiyosiy tahlil turli dinlar doirasidagi diniy tasavvur, e'tiqod yoki oqimlarning diniy va ma'rifiy idioskillarni qiyoslashga asoslanadi. Tahlilning ushbu ko'rinishi turli diniy matnlarda qo'llanilgan til va uslubdagi o'xshashlik va farqlarni aniqlashga yordam beradi.

6. Suhbatlar. Dindor shaxslar va ma'naviyat yetakchilari bilan suhbat va muloqotlar diniy-ma'rifiy uslub haqida qo'shimcha ma'lumot olishda foydali. Ular tadqiqotchiga diniy kontekstda til va uslub haqidagi shaxsiy tajriba va idroklarni shakllantiradi.

Aytish mumkinki, diniy-ma'rifiy va ma'naviy idioskillarni o'rganish diniy matnlar, kontekst va lingvomadaniy xususiyatlarni chuqur tahlil qilish va tushunishni talab qiladi. Bunda turli xil usullarning kombinatsiyasi eng optimal yo'ldir.

Diniy-ma'rifiy leksikaning tadqiq etish va tahlil qilishda muayyan muallif asarlarni o'rganishda bu asarlarning mazmuni, uslubi va mohiyatini o'rganish muhim. Bu jarayonda bir muallif asarlarni to'plash va saralash, xususan, diniy-ma'rifiy asarlar, ya'ni muqaddas matnlar, duolar, ma'rifiy she'riy matnlarni to'plash (elektron korpusini shakllantirish) talab etiladi. Keyinchalik tahlil qilish uchun (tadqiqotchi maqsadi va tadqiqot vazifasidan kelib chiqqan holda) eng dolzarb va zarur matnlar tanlanadi. Matnlarni o'qish va tahlil qilish bosqichida tadqiqotchi asar(lar)ning mazmuni, mavzulari, timsollari, metaforalari, tuzilishi va boshqa adabiy xususiyatlarini aniqlaydi. Shuningdek, asar(lar)da qo'llanilgan til, uslub va ritorik vositalar tahlil qilinadi. Tarixiy kontekstni tushunish uchun diniy-ma'rifiy leksikaning qaysi tarixiy sharoitda paydo bo'lganligini o'rganish kerak. Bu jarayon din tarixi, muallif(lar) va u(lar)ning asarlariga ta'sir qilgan madaniy va ijtimoiy sharoitlarni o'rganishni talab qiladi. Diniy-ma'rifiy asarlarni kontekstual tahlil qilish tadqiqotchiga diniy an'ana

yoki madaniyat kontekstiga mos keluvchi birliklarni o'rganishga yordam beradi. Tahlilning mazkur usuli boshqa asarlar, diniy urf-odatlar, ramzlar va e'tiqodlar bilan munosabatlarni o'rganishdan iborat. Diniy-ma'rifiy asarlarni qiyosiy tahlil qilish turli mualliflar yoki davrlarning diniy-ma'rifiy asarlarini qiyoslarga asos bo'ladi. Tahlilning mazkur usuli diniy-ma'rifiy mavzu, uslub va adabiy vositalardan foydalanishdagi umumiylik va farqlarni aniqlashga yordam beradi. Kontekstli intervyular dindor shaxslar va yetakchilarlar, ma'naviyat yetakchilari yoki diniy soha mutaxassislar bilan suhbatlar diniy-ma'naviy semantik maydon birliklari haqida qo'shimcha ma'lumotning eng samarali usulidir. Mazkur tahlil usuli tadqiqotchiga diniy mazmundagi asarlarning talqini va idrokini o'rganishga imkon beradi.

Demak, diniy-ma'rifiy asar tilini o'rganish bu asarlarning mazmuni, uslubi va mazmunini chuqur tahlil qilish va tushunishga olib keladi. Diniy-ma'rifiy leksikani o'rganishda turli xil usullar kombinatsiyasidan foydalanish ahamiyatli.

BIOGRAFIK ASARLARNI O'RGANISH

Ubaydullayev Normuhammad,

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika institute dotsenti, PhD

Annotatsiya. Zamonaviy biografik metod har qanday shaxsni tarixiy, ijtimoiy va individual borliq doirasida o'rganishga asoslangan bo'lib, shaxs rivojining hayotiy dasturlari, uning kasbiy, oilaviy, ma'naviy, tabiiy va ijtimoiy makondagi mavjudlik holati «makon-vaqt» doirasida tahlil qilinishini ko'zda tutadi. Biografik metodni qo'llashda so'rovnoma, intervyu, test, yaqinlarining ko'rsatmalari, zamondoshlarining xotiralari, faoliyat mahsulini o'rganish (xatlari va kundaliklarini, ma'ruzalari nutqlarining kontent-tahlili va b.)dan manba va vosita sifatida foydalaniladi.

Kalit so'zlar: biografik metod, xotiralar, biografiya, tarjimai hol, ijodkor shaxsi, hujjatlilik, haqqoniylik, badiiy haqiqat va hayot haqiqati.

Аннотация. Современный биографический метод основан на изучении любой личности в рамках исторического, социального и индивидуального бытия и предполагает анализ жизненных программ развития личности, состояния ее существования в профессиональном, семейном, духовном, природном и социальном пространстве в рамках «пространства-времени». При применении биографического метода используются анкета, интервью, тест, показания близких, воспоминания современников, изучение продукта деятельности (содержание-анализ писем и дневников, выступлений лекторов и др.) используется как источник и инструмент.

Ключевые слова: биографический метод, воспоминания, биография, биография, личность создателя, документальность, достоверность, художественная достоверность и факт жизни.

Abstract. The modern biographical method is based on the study of any person within the framework of historical, social and individual existence, and provides for the analysis of life programs of Personality Development, the state of its existence in the professional, family, spiritual, natural and social space within the framework of "space-time". In the application of the biographical method, a questionnaire, an interview, a test, instructions from loved ones, memories of contemporaries, a study of the product of activity (letters and diaries, a content analysis of speeches of lectures, etc.) are used as sources and tools.

Keywords: biographical method, memories, biography, interpretation case, creative personality, documentation, truthfulness, artistic reality and reality of life.

Adabiy ta'limda bu metoddan foydalanishda o'tmishdagi maishiy-siyosiy hayotni retrospektiv tahlil etish ko'zda tutiladi. *Xo'sh, biografik asarlarni o'rganish pedagogik jihatdan qanday natija beradi, degan savol tug'ilishi tabiiy, albatta.* Adabiyotshunos olim D.Quronov yozuvchilar hayoti va ijodini o'rganishda biografik asarlarning o'rni haqida quyidagicha fikr bildirgan: «Ko'pincha el ichida ijodkorlar to'g'risidagi turli-tuman mish-mishlarga, uzunquloq gaplarga duch kelinadiki, goho ularning bir-biriga tamomila zidligiyu aql bovar qilmas darajada ajabtovurligidan shoshib qoladi kishi. Albatta, bu nav mish-mishlar el nazdida katta obro'-e'tibor topgan kishilar hayotiga qiziqishning zo'rligidan yuzaga keladi. Biroq o'ylashimizcha, buni ommaviy qiziquvchanlikning o'zi bilangina izohlash kam ko'rinadi. Zero, buning asosiy sabablaridan biri sifatida adabiyotshunosligimizda ijodkor biografiasini o'rganishga yetarli e'tibor berilmasligini ko'rsatishga moyilmiz. Hatto, sir emas, ijodkor biografiasini bilan bog'liq ishlarga mensimasdanroq, ilmdan yiroq hodisa sifatida qarash hollari ham yo'q emas. Holbuki, adibu shoirlar hayotiga oid faktlarni to'plashu ilmning chinakam «qora ishi» sifatida baholanishi kerak. Sababki, bu xil ishlar konkret ijodkorning shaxs va san'atkor sifatidagi tadrijini kuzatish yoki konkret asarning ijodiy tarixini, uni to'g'ri talqin qilish uchungina emas, ijod psixologiyasi, ijodkor va jamiyat munosabati kabi qator umumestetik muammolarni yoritishda ham muhim ahamiyat kasb etadi»[1;40-41]. Ijodkorning hayoti va shaxsiyatiga doir ma'lumotlar nafaqat adabiyotshunoslik ilmida, balki oddiy kitobxon uchun ham muhim o'rin tutadi.

Adabiyotshunos olim Bahodir Karimov «Abdulla Qodiriy va germenevtik tafakkur» nomli monografiyasining «Badiiy asar va biografik ma'lumot» salavhali bo'limida ijodkor tarjimai holi bilan uning asarlari o'rtasida bog'liqlik haqida: «Yozuvchi biografiasini qaysidir yo'sinda uning asarlarida o'z ifodasini topadi. Va qaysidir darajada san'at asarining originalligini ta'min etadi. Yozuvchi hayotidagi o'zgarishlar, ruhiy kechinmalar, dunyoqarashidagi silkinishlar fonida badiiy asarni talqin qilish o'zining ijobiy samarasini beradi, albatta»[2;183-184],– deb yozadi.

Ayni vaqtda muayyan ijodkorning shaxsiyati va ijodini turli-tuman manbalarga tayangan holda atroflicha o'rgangan mutaxassislarining fikri ham adib shaxsini nurlantirib, uning bitganlari zamiridagi yashirin ma'nolarni ilg'ashga yordam berishi mumkin.

Akademik Naim Karimov: «Cho'lponning ulug'vorligi shundaki, u XX asr o'zbek adabiyotini yangi pog'onaga ko'tarib, o'zbek adabiy tilining shakllanishi va ravnaq topishiga ulkan hissa qo'shibgina qolmasdan, xalqda «Vatan», «Millat», «Istiqlol» tushunchalarining teran ma'no kasb etishiga ham mislsiz darajada katta ta'sir ko'rsatdi. O'zga so'zlar bilan aytganda, u xalqda hurriyat tuyg'usini uyg'otdi, uning ko'zidagi g'aflat pardasini olib tashladi, unda Vatanga muhabbat, kelajakka ishonch hislarini tarbiyaladi. Uning fuqarolik jasorati xuddi shundadir»[3;7],– degan fikrlarni bildiradi. Bu fikrlar Cho'lpon ijodining asosiy yo'nalishlarini anglab yetish va tahlilga tortiladigan asarlari zamiridagi ijtimoiy ma'nolarni topa bilishda qo'l keladi.

O'zbekiston Qahramoni shoir Abdulla Oripovning: «Erkin Vohidov dilbar rubobiy taronalari, asr armoni, fig'oni darajasiga ko'tarilgan dostonlari qatori g'oyat nozik lutf, beozor qochirimlar, ayni paytda istehzo, kinoya-kesatiqlar, o'tkir ijtimoiy pafos bilan yo'g'rilgan hajviyoti, benazir tabassumi bilan ham elimiz uchun ardoqlidir»,– degan fikrlari shoir E.Vohidovning “Ruhlar isyoni” va “Donishqishloq hangomalari” asarlarini tahlil qilish, bitiklar zamiridagi hayotiy va badiiy haqiqatlarni anglab yetishda o'quvchilarga yordam beradi.

Ko'rinadiki, muayyan bir ijodkor to'g'risida adabiyotshunos olimlar, shoir va yozuvchilar tomonidan bildirilgan fikrlar o'rganilayotgan adiblar to'g'risidagi ma'lumotlarni boyitib,

tasavvurlarini kengaytiribgina qolmay, ularning bitganlarini chuqur va to'la tahlil qilishga yordam beradi.

Biografiya taniqli shaxsning tarjimai holi sifatida haqli ravishda eng qadimgi badiiy, publitsistik va ilmiy janrlardan biri hisoblanadi. Biografiya shakl sifatida ilmiy tadqiqot insonning hayot yo'li esa uning predmeti sifatida falsafa, sotsiologiya, fan tarixi, psixologiya va boshqa gumanitar sohalarda uchraydi. Buning ajablanarli joyi yo'q, chunki bu fanlarning har biri o'ziga xos tarzda inson mavjudligining sharoitlari va mohiyatiga oid savollarga javob berishga harakat qiladi, ya'ni u muqarrar ravishda individual hayot muammosini hal qilishi kerak.

ADABIYOTLAR:

1. Куронов Д. «Адабиёт надир» ёки Чўлпоннинг мангу саволи. //Адабий-танқидий мақолалар. –Т.: Zarqalam, 2006.
2. Каримов Б. Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. –Т.: Академнашр, 2014.
3. <https://e-tarix.uz/maqolalar/486-cholpon-istiqlol.html>
4. Каримов Н. Миртемир. Маърифий-биографик роман. – Тошкент: Meriyus, 2012.
5. Каримов Н. Чўлпон. Маърифий роман. –Тошкент: Шарқ, 2003.–124 б.
6. Қодирий Х. Отам ҳақида. – Т.:Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
7. Набижон Боқий.Қатлнома[Матн]:Хужжатли қисса. –Тошкент: Азон китоблари, 2021.

BASED ON THE LINGUISTIC EXPERIMENT OF THE CONCEPT OF THE TERM "BREAD"

*Ibatova Amira Shavkatovna,
Acting Associate Professor (PhD) of the
Department of "Languages" of Samarkand branch
of Tashkent University of Information Technologies
(Uzbekistan)*

Abstract. The article considers the features of the modern existence of the concept of bread based on a linguistic experiment. Several groups of subjects participated in the survey. To clarify the concept of bread, a linguistic experiment was conducted - a survey of a closed group of participants regarding the concept under study. The features of the existence of the concept of bread in the minds of modern native speakers were identified, the survey allows you to see the reflection of the concept of bread and changes in its perception in the minds of people belonging to different generations and professions. In the modern world, the bread lexeme has stable interpretations, which can be transmitted differently as an independent meaning or its shades in different dictionaries.

Keywords: linguistic experiment, concept of bread, perception, respondent, native speakers, semantic constants, deep features.

To clarify the concept of Bread, a linguistic experiment was conducted - a survey of a closed group of participants regarding the concept under study. Respondents were asked to answer several questions: "Bread is..." and "what kind of bread?" Thus, the features of the existence of the concept of Bread in the minds of modern native speakers were revealed. Several groups of subjects participated in the survey. We divided the respondents' questionnaires based on the "age" criterion. The first group consisted of first-year students of the faculty of Philology of the Samarkand state University and fourth-year students of the Tashkent University of information technologies of the Samarkand branch. The median age was 18 years. The respondents assigned to the second group are

specialists in the field of telecommunications, their average age is 24 years. Thus, our survey allows us to see the reflection of the concept of Bread and changes in its perception in the minds of people belonging to different generations and professions.

Using the method of discursive and two-way research of the concept, we started the analysis by defining the attribute words indicated in the questionnaires. In this part of the analysis, there were no significant differences between the responses of both groups. The most important difference was the frequency: respondents in the older group were more likely to indicate attributes.

Five questionnaires from the second group of respondents indicated:

Typical signs: *light, urgent.*

The questionnaires of both groups indicated the following features:

Deeply: *flour, baked, fried, rye, wheat, healthy, satisfying, hot, warm, soft, round, square, brick shape, in the form of a parallelepiped, fresh.*

Intense: *great, true.*

Long-term indicators are not specified in the questionnaires. Although the " Dictionary of epithets "and" Dictionary of word combinations", as we have seen, are dominated by intense features, the survey shows that deep features predominate in the minds of native speakers and there is a small number of intense and typical ones. Perhaps this distribution of features in the minds of native speakers indicates the level of understanding of the concept of Bread. This concept is understood primarily conceptually, at the level of real characteristics. Deep signs are related to the real sides of the concept, which are externally attributed to it. Consequently, the respondents' minds are dominated by figurative concepts given analytically. A small number of intense signs, usually associated with modern emotional and metaphorical understanding of the concept, indicates the absence of such understanding.

The assumption of the predominance of conceptual understanding is also proved by a small number of typical features. The questionnaires reflect the oldest symbol of daily bread, firmly embedded in the minds of people. Light bread is also celebrated. Although this symbolic form of the concept of Bread appeared only in the XX century, and the national corpus of the language contains only six contexts, it turns out to be relevant for native speakers. But in the questionnaires, the logical understanding of the concept prevails, its fixation in a logical concept that is directly and clearly connected with the real characteristics of objects.

However, when constructing semantic constants, we can trace a symbolic understanding of the concept of Bread. Predicative features convey an idea of the concept under study, agreeing them with attributive features, but only partially. Based on the questionnaires, the following members of causality were identified:

1.**The basis of what?** flour product, food product, main product, bread, loaf, generalized concept of baking, main food, king in the food Kingdom, head, work. 2.**Condition-how?** made from dough obtained by baking, from wheat or rye flour, from wheat, a loaf of bread, baked in a special oven, not sweet, food, the main type of food, a product of flour, water and eggs, a great product, a means of earning.

3.**The reason why?** baked in a special oven, from cereals, baked, white bread, product from wheat flour, eggs, bakery product, healthy product, satisfying product, baked in a bakery, the main type of food, the basis of nutrition, wheat field.

4.**Goal-why?** food consumed in everyday life, an integral part of the meal, the food of the gods, food, for the name of all baked goods, what a person can not do without, no meal is complete, life, the basis of life.

Informants-students did not associate bread with work, this value is relevant only for the older group of informants. This may be due to the age and different lifestyles of students and working professionals.

Thus, the questionnaires reflect all the content forms of the concept of Bread. The questionnaires confirm our conclusions about the structure of this concept. The awareness of Bread as a means of livelihood, living conditions, and the main food item is reflected in the questionnaires studied. Using the example of semantic constants, we see that symbolic meaning retains its important role in the structure of the concept, being embodied in numerous and diverse contexts. This is especially true for older informants. Their questionnaires reflect all symbolic values. The group of informants-students is more inclined to reflect the conceptual content of the concept of Bread, but in the questionnaires of this group there is a symbolic meaning of the concept. However, attribute attributes show that the concept's conceptual content prevails. This corresponds to the peculiarities of thinking of modern man, who seeks to know everything logically and most fully and clearly reflect in the concept.

The analysis at the level of a conceptual square, based on modern and historical explanatory dictionaries, allowed us to identify the circle of semes in the selected word and the sequence of their appearance. In the modern world, the bread lexeme has stable interpretations, which can be transmitted differently as an independent meaning or its shades in different dictionaries. Targeting dictionaries to describe a conceptual meaning smoothes out metonymic hyphenations that are passed as direct values in a synchronous aspect. The dictionaries provide several meaningful forms of the concept of Bread: figurative - 'food'; subject - 'food product baked from flour', 'grain that is ground into flour for baking bread'; and symbolic - 'content, dependency'.

At the text level, the meaning of the concept Bread is highlighted from two sides: the epithet-definition (attribute features) and the predicate after the name (predicative features). Attribute features allowed us to identify figurative concepts (symbols): free bread, daily bread, someone else's bread, light bread. All typical signs and figurative concepts actualize the meaning of 'livelihood, earnings'. There are many deep signs that indicate the logical conceptual meaningfulness of the concept (related to the concept). In comparison with them, there are fewer intensive signs that indicate a modern emotional understanding of the concept (related to the image).

The survey conducted among 300 informants also confirms the conclusions made. In General, the results of the survey show the relevance of the identified content forms of the concept at the present stage. However, there are also differences based on the features of modern thinking.

REFERENCES

1. Abdurahmonov G'.A., Shoabdurahmonov Sh. Sh. O'zbek tili grammatikasi, II tom. Sintaksis. T., "Fan", 1976
2. Apresyan, Yu. D. Deixis in vocabulary and grammar and the naive model of the world/ Yu. D. Apresyan // Questions of linguistics-1986, no. 28, Pp. 5-33.
3. Arutyunova 1999: Arutyunova, N. D. Language and the world of man. - 2nd ed. ISPR. - M.: "Languages of Russian culture", 1999. - I-XV, - 896 p.
4. Begmatov E. Lexical layers of modern Uzbek literary language . - T., 1985.
5. Vinogradov V. V. Russian language (Grammatical teaching about the word): Studies'. Handbook for universities / Ed. By G. A. Zolotov. - 3rd ed., ISPR. - M.: Higher school, 1986. - 640 p.
6. Humboldt, V. von Selected works on linguistics/ V. von Humboldt.- Moscow: Progress, 1984-400 p.
7. Khodzhiev A. The Uzbek system of word formation. – T., 2007

8. Maslova, V. A. Introduction to cognitive linguistics . - Moscow: flint: Nauka, 2011. - 296 p.
9. Ozhegov S. I., Shvedova N. Yu. Explanatory dictionary of the Russian language / Russian Academy of Sciences. V. V. Vinogradov Institute of Russian language, Moscow: A., 1972. - 928 p.
10. Potebnya, A. A. Thought and language / A. A. Potebnya. M.: Labyrinth, 1999. - 300 p.
11. Tursunov U, Mukhtorov A, Rakhmatullaev Sh. Modern Uzbek literary language. - T., 1992.
12. Large explanatory dictionary of the Russian language. / Comp. HL and ed. S.A.Kuznetsov. Saint Petersburg: Norint, 1998, 1536 p.
13. Dictionary of Russian mentality 1st edition In 2 Vols. / V. V. Kolesov, D. V. Kolesova, A. A. Kharitonov. Saint PETERSBURG: ZLATOUST, 2014, 592 p.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА МЕЖДУНАРОДНЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

*Нурмурадова Шахноза Ибрагимовна,
доцент кафедры узбекского языка и литературы
Бухарский инженерно-технологический институт
(Узбекистан)*

Аннотация: Цель любого переводчика русского языка — выявить соответствующие культурные особенности, чтобы можно было точно передать задуманный смысл, а не просто дословный перевод. В статье рассматриваются проблемы перевода терминов, неологизмов и интернациональных слов при переводе на русский язык. Автор останавливается на проблемах, связанных с трудностями интерпретации терминов, возникающими в процессе перевода.

Ключевые слова: термины, письменный перевод, интерпретация, международные слова, литература.

Annotatsiya: Har qanday rus tili tarjimonining maqsadi faqat soʻzma-soʻz tarjima emas, balki moʻljallangan maʼnoni toʻgʻri etkazish uchun tegishli til madaniy xususiyatlarni aniqlashdir. Maqolada rus tiliga tarjima qilishda atamalar, neologizmlar va xalqaro soʻzlarni tarjima qilish muammolari muhokama qilinadi. Muallif atamalarni tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar bilan bogʻliq muammolarga toʻxtalib oʻtadi.

Kalit soʻzlar: atamalar, yozma tarjima, talqin, xalqaro soʻzlar, adabiyot.

Abstract: The goal of any Russian translator is to identify relevant cultural features so that the intended meaning can be accurately conveyed, and not just a literal translation. The article discusses the problems of translating terms, neologisms and international words when translating into Russian. The author dwells on the problems associated with the difficulties of interpreting terms that arise during the translation process.

Key words: terms, written translation, interpretation, international words, literature.

Развитие торговли и промышленности всегда вызывало изменения в эволюции общин, вызывало новые социальные формы и расслоение общества. Это, в свою очередь, ускорило появление предприятий и фабрик, появление новых профессий и урбанизацию. За последние 15 лет отношение людей к некоторым вещам изменилось постепенно, но глубоко.

С наступлением 21 века мы столкнулись с изменениями в экономической, правовой, технологической и других сферах, которые влияют на нашу повседневную жизнь. Социальные изменения влекут за собой лингвистические трансформации. Наша национальность в

повседневной жизни привыкла к некоторым международным терминам до того, что уже не считает их «терминами» — счет (*hisob*); контракт (*shartnoma*); скачать (загрузить) (*yuklab olish*); и т. д.

«Терминология международного развития постоянно развивается по мере появления новых социально-экономических концепций. За более чем 10 лет... писатель стал свидетелем появления ряда неологизмов, как совершенно новых терминов, так и устоявшихся терминов, употребляемых в ином значении...» [1].

В разных обществах этот процесс может принимать разные направления в зависимости от потребностей и желаний людей.

В нашем обществе наблюдается взрывной рост терминов, относящихся к экономической и компьютерной сфере.

Наша нация в значительной степени заимствует эти термины из языков стран с более давней капиталистической и технологической традицией (например, США), привнося таким образом в язык английские слова и выражения. Хотя некоторые из этих заимствований имеют соответствующие эквиваленты на русском языке, английские термины широко используются населением как еще одно свидетельство социальных изменений, произошедших в стране (подобный процесс был бы немыслим в период «холодной войны»).

Перевод, несомненно, является социальным явлением. На выбор переводчика влияют не только текст на исходном языке и особенности целевой аудитории, но и эпоха, к которой принадлежит переводчик — при переводе для современного читателя необходимо учитывать творческие традиции, литературные нормы и условности, которые знакомы читателю определенного общества.

В настоящее время, в связи с различными политическими изменениями и динамичным экономическим и технологическим ростом, русский язык оброс многочисленными терминами, которые очень быстро переходят из класса неологизмов в категорию привычных и часто употребляемых слов. Лишь немногие из этих слов (например, компьютерные термины) не имеют соответствующего эквивалента в русском языке; многие из них имеют русский (очень часто поясняющий) эквивалент. Например, такие существительные, как *бренд*, *саммит*, *дефолт*, *депозит*, *сайт*, *спам*, *тюнер*, *веб-серфинг*, а также прилагательные *местный*, *креативный*, *топ* имеют эквиваленты в русском языке, но обычно предпочтительнее новое «иностранное» слово (тенденция как правило, инициируется средствами массовой информации). Это можно объяснить тем, что заимствование часто имеет смысловую «компактность», тогда как русский эквивалент имеет описательный характер — в некоторых случаях приходится употреблять целое предложение.

Таким образом, переводчикам приходится сталкиваться с проблемой выбора «популярного» заимствования или использования уже существующего в языке эквивалента.

Переводчики «нового поколения» предпочитают не переводить так называемые американизмы и иностранные названия продуктов питания, поскольку они знакомы людям всех стран и «у переводчика больше нет абсолютной необходимости всегда находить перевод термина на целевой язык, если это приведет к потере достоверности текста на целевом языке. Это... называется чрезмерный перевод. Чрезмерный перевод – это перевод, в котором не удастся иноранизировать/экзотизировать, то есть использовать термины исходного языка в тексте на целевом языке в той степени, которая сейчас приемлема» [2].

Люди, получившие образование в 60-е, 50-е годы и ранее, твердо убеждены, что следует избегать иностранных эквивалентов, особенно когда соответствующий термин или понятие существует в языке:

«В очень редких случаях, только когда для повествования персонажа совершенно необходимо использовать иностранное слово, русский эквивалент всегда лучше и уместнее. Это справедливо для газет и журналов и во сто крат важнее в художественной литературе».

Российские лингвисты, придающие большое значение коммуникативной функции процесса перевода, безусловно, обеспокоены качеством публикуемых переводов. Возможно, это одна из причин, почему публикуется так много статей, посвященных проблемам лингвистической прагматики. Лингвистическая прагматика подчеркивает необходимость интерпретации ситуации и анализа коммуникативных возможностей того, как она может быть воспринята участниками этого коммуникативного процесса, обеспечивая тем самым основу для человеческого взаимодействия. Перевод, рассматриваемый в рамках лингвистической прагматики, концентрируется не на смысловом значении текста, а на его коммуникативной цели.

Вопросы качества перевода выдвигают прикладную лингвистику на новый этап развития (поскольку она включает в себя науку о переводе). Споры о том, как трактовать многочисленные неологизмы и заимствования, приходящие в русский язык, возродили развитие лексикографии — науки о словарном составлении. Онлайн-словари приобретают все большее значение как для специалистов, так и для пользователей-любителей. Поскольку онлайн-словари могут регулярно обновляться, их пользователям придется сталкиваться не с проблемой устаревшей лексики, которая все еще будет существовать в базе данных, а с необходимыми маркерами.

Специализированная лексика должным образом размечена, и в базе данных представлены все возможные комбинации, например, существительное «баланс» имеет множество значений, относящихся к различным сферам, таким как авиация, автомобильная промышленность, банковское дело, биология, горное дело, бухгалтерский учет и т. д., но гиперссылки приводят пользователей к нужному значению за считанные секунды.

Поэтому в 21 веке, когда эффективное общение стало центром нашей профессиональной жизни, важность поиска лучших способов перевода возрастает. В связи с глобализацией и появлением транснациональных корпораций появляются новые критерии того, что можно считать адекватным переводом. Введение неологизмов и заимствований в перевод статей из журналов и научных журналов можно рассматривать как современный и «непредвзятый» подход; однако переводчикам следует быть предельно осторожными и не перегружать художественную литературу ненужными иностранными выражениями. Важно помнить, на кого ориентирован перевод и какой коммуникативный эффект он должен произвести. Споры о том, что можно считать эквивалентным переводом, порождают новый этап развития прикладной лингвистики и других лингвистических наук, которые все больше озабочены достижением коммуникативного совершенства в современном мире.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бархударов Л. С. Язык и перевод (вопросы общей и частной теории перевода). М.: Международные отношения, 1975. 240 с.
2. Гутарева Н. Ю. Межкультурная коммуникация и способы ее развития. Сборник материалов международной научно-практической конференции «Современные научные исследования

представителей филологических наук и их влияние на развитие языка и литературы”. — Украина. Львов, 2013. — с. 49–51.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Казимова Г.Х.,

*доцент Бухарский инженерно-технологический институт,
(Узбекистан)*

Аннотация: В данной статье говорится о способе применения электронных учебных пособий в образовательном процессе. В настоящее время язык программирования является одним из самых рейтинговых языков.

Электронное учебное пособие может быть применено преподавателями при подготовке и проведении занятий по языкам программирования на уроках русского языка по всем техническим направлениям.

Annotation: This article talks about the method of using electronic teaching aids in the educational process. Currently, the programming language is one of the highest rated languages. The electronic textbook can be used by teachers in the preparation and conduct of classes in programming languages at Russian language lessons in all technical areas.

Компьютерные технологии практически вошли во все области человеческой деятельности, в том числе в сферу образования. Обучение с использованием компьютерных технологий в настоящее время становится стандартом образования. Использование компьютерных технологий в преподавании технических дисциплин преобладает по сравнению с остальными дисциплинами.

Применение электронных учебных пособий в образовательном процессе способствует формированию научно-исследовательской, поисковой и самостоятельной деятельности студентов.[1]

Студенты, обучающиеся по техническим направлениям должны знать современные языки программирования. В настоящее время язык программирования является одним из самых рейтинговых языков. Он используется при выполнении студентами курсовых и выпускных квалификационных работ.

В данной статье представлено разработанное электронное пособие по направлению «строительство» на уроках русского языка. Пособие имеет интуитивно-понятный интерфейс, удобную навигацию, задания для самоконтроля обучаемого и т.п.

Структура электронного пособия выглядит следующим образом:

- теоретическая часть;
- самостоятельный практикум;
- тестирование;
- справочная часть;
- литература;
- глоссарий.

Теоретическая часть учебного пособия включает восемь глав по следующим темам:

1. Введение .
2. Основы строительства .

3. Классы. Объектно-ориентированное программирование.
4. Интерфейсы.
5. Делегаты, события.
6. Работа с потоками и файлами.
7. Сериализация.
8. Работа со строками.

Каждая глава включает несколько тем. Основными являются следующие разделы: «Строительные материалы », «Железобетонные конструкции и изделия », «Битумные и дегтевые вяжущие из пластмасс », «строительные растворы », « Столярно- строительные изделия » и др..

В разделе «Тестовые задания» приведены тесты по всем главам. Тесты включают разные виды заданий: простой выбор - один правильный ответ из 4-6 ответов, сложный выбор из множества - два или три ответа из 6-10.

Контрольные вопросы приведены после каждой темы. Здесь также имеются задачи двух уровней для самостоятельного решения.

Раздел глоссарий содержит информацию по всем встречающимся в пособии терминам языка .

Пособие позволяет редактировать отображение текста в окнах. Для этого необходимо войти в меню «Вид», а потом в выпадающем списке выбрать пункт «Шрифт» либо «Масштаб текста» .

Если выбрать пункт «Шрифт», то появляется выпадающий список, содержащий уже готовый набор часто используемых размеров шрифта, а также пункт «Настроить», вызывающий стандартное окно настройки шрифта, размера, начертания, цвета текста и видоизменения.[2]

Дисциплина состоит из основных двух модулей - разделов: «Методические основы применения информационных технологий в экономической деятельности», «Технологическое и программное обеспечение информационных технологий управления организацией».

Нами разработан фонд оценочных средств - типовые контрольные задания и иные материалы, необходимые для оценки знаний, умений, навыков и опыта деятельности, характеризующих этапы формирования компетенций в процессе освоения образовательной программы.

Перечень оценочных средств

- практические занятия
- комплект заданий для самостоятельных занятий;
- занятие-конференция;
- реферат;
- зачет.

Основными темами первого модуля дисциплины «Методические основы применения информационных технологий» являются: рассмотрение методических основ применения информационных технологий в экономической деятельности; изучение современных подходов к классификации и методике применения информационных технологий в производстве; изучение систем поддержки принятия решений и их роли в деятельности предприятия.

Второй модуль дисциплины «Технологическое и программное обеспечение информационных технологий управления организацией» состоит из тем: информационное

обеспечение информационных технологий управления организацией; техническое и программное обеспечение информационных технологий управления организацией; общая архитектура корпоративных сетей передачи данных, взаимодействие вычислительных сетей предприятий в глобальной сети является интернет, методы обеспечения информационной безопасности.

Приведем примерные темы докладов и сообщений для участников занятия- конференции на тему «Информационные ресурсы производственного процесса»:

1 «Понятие информационных систем: к истории генезиса понятия».

2 «Информационные системы и информационные ресурсы обеспечения производства: особенности взаимодействия».

3 «Корректирование содержания информационных ресурсов производственного процесса: концептуальная модель».

Примерные темы рефератов для участников «круглого стола»:

1 «Информационные потоки как составляющая общей системы управления трудовыми ресурсами: содержание, взаимодействие, структурные компоненты».

2 «Модели реализации информационных потоков корпоративной системы управления труда».

Примерные тестовые задания для проведения контроля:

Задания закрытого типа (с одиночным выбором):

Раздел 1 (знание)

Информационные технологии - это:

а) широкий класс дисциплин и областей деятельности, относящихся к технологиям управления и обработки данных, в том числе, с применением вычислительной техники;

б) технологии связанные с вычислительной техникой, хранением и передачей данных по линиям связи. В результате освоения дисциплины студент на уроке русского языка по специальности информатики будет обладать способностью решать стандартные задачи профессиональной деятельности на основе информационной и библиографической культуры с применением информационно-коммуникационных технологий и с учетом основных требований информационной безопасности.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Хусаинов И.Г. Создание электронного учебного пособия по вычислительным сетям и системам // В сборнике: Информационно телекоммуникационные системы и технологии материалы Всероссийской научно-практической конференции. 2017. - С. 194 - 19

2. Хейлсберг А., Торгерсен М., Вилтаут С. Язык программирования . Классика . Питер, 2015.- 784 с.

2. <https://ziyonet.uz>

3. <https://google.com>

ABOUT THE BRANCH OF ONOMASTICS THAT STUDIES CELESTIAL OBJECTS

*Khodjaeva Dilafruz Izzatilloevna,
Associate Professor Bukhara State University,
Doctor of Philosophy in Philology (PhD)
Ergasheva Maftuna Bayramalievna
Master student of Bukhara State University*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilida kosmonomiyalarning shakllanish xususiyatlari va tilshunoslarning osmon jismlari terminologiyasiga turlicha yondashuvlari haqida so‘z boradi. Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi ajdodlari osmondagi sayyoralar va yulduzlarning joylashuvi va osmondagi harakat yo‘nalishini kuzatish asosida astrologik tajribalarni o‘tkazishgan. Manbalarda ajdodlarimiz qadimdan ob-havo o‘zgarishini, yil fasllari almashishini yulduzlarning joylashuviga qarab belgilab kelganliklarini tasdiqlovchi ko‘plab ma’lumotlar mavjud.

Kalit so‘zlar: nomenklatura, onomastika, kosmonim, samoviy jismlar, ajdodlar, atoqli ot, geografik nom.

Аннотация: В данной статье говорится об особенностях формирования космономий в узбекском языке и различных подходах лингвистов к терминологии небесных тел. Древние предки народов Средней Азии имели астрологические опыты, основанные на наблюдении положения планет и звезд на небе и направления движения по небу. В источниках имеется немало сведений, доказывающих, что наши предки издревле определяли перемену погоды и смену времен года в зависимости от положения звезд.

Ключевые слова: номенклатура, ономастика, космоним, небесные объекты, предки, собственное имя, географическое название.

Abstract: This article talks about the features of the formation of cosmonomies in the Uzbek language and the linguists’ different approaches to the terminology of celestial bodies. The ancient ancestors of the peoples of Central Asia had astrological experiences based on observing the position of the planets and stars in the sky and the direction of movement in the sky. In the sources, there is a lot of information that proves that our ancestors from ancient times determined weather changes and the change of seasons depending on the position of the stars.

Keywords: nomenclature, onomastics, cosmonym, celestial objects, ancestors, proper name, geographical name.

Regardless of the shape and appearance of the cosmic bodies, their names are still words, so they are the material of the language. For this reason, it is necessary to study them from a linguistic point of view. Names of celestial objects are studied in the onomastics – the science of proper nouns in linguistics. This part of onomastics is called astronimics or cosmynimics. Names of celestial bodies are referred to by the term astronim or cosmynim. In various scientific literature and dictionaries, the names of space objects are expressed by terms such as astroponim, astronim, name of astronomical bodies, cosmynim, and the science that studies the names of space objects is expressed by the terms astronim and cosmynimics.

First of all, the system of scientific terms of Uzbek nomenclature (anthroponimics - nomenology, toponim, cosmynim, zoonimic, theonymy, kthematonymy) needs to be consolidated and unified. It is necessary to specialize not only the terms such as the proper nouns, names, and geographical names but also the terms specific to each branch of nomenclature. If the scope and limit of usage of terms are determined, if each onomastic phenomenon, state, and process is called a special term, if they are strictly used in onomastic research, popular scientific works, and manuals, then the general meaning of linguistic and onomastic terms private meanings and functions are revealed openly.

It seems that the synonymy of the terms confuses the researcher or reader, and the question arises whether the term fully reflects the essence of the object being studied or not. We focus on the analysis of the terms used by some authors to express the names of celestial bodies to systematize the terminology of the object we are studying in the process of research.

The term astroponym is used in some scientific literature written in the Uzbek language. This term is interpreted as “names given to phenomena of stars, planets, and their cosmic objects” [5].

E. Begmatov in his book “Orthology of Uzbek Names” talks about the most important groups of proper nouns that pass from one language to another without translation, by the method of practical transcription, and expresses the onomastic units denoting the names of celestial bodies with the term astroponym: “Astroponyms are names of stars, planets, constellations, objects identified on the Moon and other planets (for example, plains, volcanoes, seas, etc.)” [1]. Also, the scientist notes that the names given to meteorites can be conditionally included among the names of celestial objects.

The term astroponym was also used in H. Dadaboyev’s book, “History of the Lexicon of the Uzbek Language”, created by a team of authors. Astronomy and astroponym terms are explained in the “Annotated Dictionary of Uzbek Onomastics Terms” published under the co-authorship of E. Begmatov and N. Ulukov. But there is no information about the term astroponym [7].

Uzbek cosmology contains hundreds of names that have been used since the ancient times of our language. Over time, various changes occurred in the form and meaning of some names. Nevertheless, the linguistic research of the Uzbek cosmology system has not yet been an object of special investigation. Its size and scope of tasks have not been determined, its position in the national literary language has not been determined, and its contribution to the development of this level of the language of other nations has not been studied. The works carried out in this direction do not have enough of the collected materials, this problem is still insufficient, as astronomical knowledge played an important role in culture, religion, and science. The Uzbek language is a language rich in written monuments, and written sources created in different periods of its historical development contain a lot of materials about cosmologies.

As a result of the development of space research, the names of hundreds of space objects appeared. Regardless of which language these names belong to, they have taken a strong place in the lexicon of the Uzbek language and are used in the modern Uzbek literary language. Since in the past, celestial bodies became an integral part of human life, people knew the characteristics of each cosmic object well and left the knowledge about it to the next generations. With the discovery of various new space objects with the help of modern optical devices, thousands of new names of celestial bodies began to appear. People were forced to distinguish between the subjects and objects encountered in the course of their lives. Because, in the process of communication between people, the names of celestial bodies were necessary, just like the names of work tools and other objects. The naming of celestial bodies was based on their distinguishing features, such as the projection of their light in the sky, whether large or small. Because any naming process relies on a gradient of similar and different characters. As a result of the observations, it was found that there are both unofficial and official forms of naming motifs in the Uzbek cosmology system.

There are 12 “*zodiac signs*” and each has its name.

Savr – this cosmology is derived from the word *savr*, which means “ox” in Arabic.

Hulkar is a cluster of six bright stars in the constellation *Savr*. Called the Hulk. The Hulkar star has different names among the people of the world. Hulkar’s Arabic name Surayya is synonymous with his Turkish name. Names of the planets. Utorid, Venus, Mercury, Jupiter, Nohid, Cholpon, Morning Star, Way Star, Earth, Mirrix - Mars, Mushtari.

The composition of the microscale included in the cosmology:

Venusonym is a name given to special objects located on the surface of the planet Venus.

Martian name is a name given to any isolated natural object on the Martian terrain.

Mercuronym – a name given to a separate natural object on the surface of the planet Mercury.

Selenonym – a nickname for any particular object on the surface of the Moon.

Cosmonomics is the name of celestial bodies, which are stars, and planets are the names of planets. The change in the position of the celestial body has been known to scientists since ancient times. In the absence of a compass, trade caravans traveled day and night, targeting the stars. In folk tales, heroes find their way to the stars at night by looking at their locations.

It is known to everyone that cosmonyms have their characteristics and have been noticed by many artists and scientists. For example, Musa al-Khorazmi, who lived in Khorezm in the second half of the 8th century, wrote an astronomical table called “Zij”.

Farobi wrote works on astronomy and described the peculiarities of celestial bodies. As an excellent astronomer, Abu Rayhan Beruni made an invaluable contribution to the development of the science of astronomy in Central Asia with the works “Astronomy Key” and “Masud’s Table”. The roundness of the earth, its gravity, and the changing of the seasons approached the scientific idea that the earth and other planets revolve around the sun, and exposed astrology.

Yusuf Khos Hajib, a wise man of the 11th century, in the preface of his 73-chapter epic entitled “Qutadgu-Bilik”, written in 1069-1070, made a special mention of the seven heavenly bodies. 1. Moon. 2. Mirrix-Mars 3. Zukhra-Venus 4. Sun 5. Aturod, Mercury 6. Mushtari-Jupiter 7. Kaivon-Saturn.

Muhammad Taragai, who became famous as Ulugbek, took astronomy science to a new level of development with his astronomical table known as Ziji Ulugbek. He studied the position and motion of 1018 stars. He left behind the successes of Erostosthenes, Hipparchus, Ptolemy, al-Bottoniy, Ibn Yunus, Tusi, and other astronomers in this field.

The Russian scientist who studied the names of celestial objects Y.A. According to Karpenko, the naming of planets and stars by the names of gods originated from the East, and only in the era of Aristotle (384-322 BC) did the Greeks begin to name stars by the names of their gods [4]. Cosmonyms in the book “Avesta” further confirm these ideas. Viewing the stars and planets as deities, and adapting to them, also occupies an important place in “Avesta”.

All this confirms that scientists in our country pay serious attention to astronomy. Nowadays, astronomers are discovering and naming new celestial bodies with modern telescopes. Thus, from ancient times, our Ancestors called each celestial body and star by specific names and created various mystical ideas and beliefs about them. And at the same time, they made a great contribution to the development of Uzbek cosmonomy.

LIST OF USED LITERATURE

1. Begmatov E. Orthology of Uzbek Names –T., 1972. –P64
2. Begmatov E., Uluqov N. Annotated Dictionary of Uzbek Onomastics Terms –Namangan, 2006. –P18-19
3. Dadaboyev X., Hamidov Z., Xolmanova Z. History of the Lexicon of the Uzbek Language –T., 2007. –P76-79
4. Karpenko Yu. The name of the starry sky - M., 1985. P.11
5. Lexicology of the Uzbek language. -T., 1981. -P.44
6. Primov A.I. Linguistic features of cosmonomics of the Uzbek language: f.f.n. dis. autoref. Tashkent, 2009.
7. Primov A.I. The branch of onomastics that studies the names of celestial bodies and the terms// Issues of literary text research. Proceedings of the Scientific Conference of Young Scientists of the Republic –T., 2009. –P. 90-92.

INTERVYU DISKURS VA NUTQ MADANIYATI

Dilfuza Shonazarova,

O‘zMU tadqiqotchisi

Annotatsiya: mazkur maqola intervyu diskurslarni nutq madaniyati haqida. Nutq madaniyatida qanday vazifalar zurligi, bu borada tilshunos olimlar nimalarga alohida ahamiyat qaratganligi, nutqning estetik vazifasi hamda kommunikativ sifati, nutqning to‘g‘ri bo‘lishida qanday miyorlarga e‘tibor berilish zarurligi hamda nutq madaniyatida graduonimiya, gipe-giponimiya, partonomiyaning ham o‘rni borasida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: nutqda denotativ hamda konnotativ ma‘nolar, graduonimiya, gipe-giponimiya, partonomiya

Abstract: This article is about the discourse culture of interview discourses. What tasks are necessary in speech culture, what linguists pay particular attention to in this regard, the aesthetic function and communicative quality of speech, what criteria should be paid attention to in order to be correct in speech, and the role of graduonimy, hyper-hyponomy, and partonomy in speech culture are discussed.

Key words: denotative and connotative meanings in speech, graduonimy, hyper-hyponomy, partonomy.

Intervyu diskurslarni nutq madaniyatisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Buning bir necha sabablari bor. Intervyu oluvchi, birinchi galda, to‘kis bilimga, intervyu olinayotgan soha va uning vakili mansub bo‘lgan jarayondan to‘liq boxabar bo‘lishi talab etiladi. Agar intervyu oluvchi va beruvchining bu boradagi bilim va ma‘lumotlari mutonosib bo‘lsa, yuzaga keladigan intervyu matn jonli chiqadi va tinglovchiga aniq yetib boradi. Ayni chog‘da, intervyu matnlari nutq madaniyatiga muvofiq kelishi uning jozibasi hamda ta‘sirchanligi kuchaytiradi. Tilshunoslikda “nutq madaniyati” termini, asosan, ikki xil ma‘noda qo‘llanadi, ya‘ni: 1) tildan bemalol, maqsadga va nutqiy vaziyatga muvofiq tarzda foydalana olish, nutqda kommunikativ sifatlarning barchasini mujassamlashtira bilishni ta‘minlaydigan ko‘nikma, malaka va bilimlarning jami, deb tushunish; 2) tilshunoslikning tildan maqsadga va nutq vaziyatiga muvofiq tarzda kommunikativ maqsadlarda foydalanish, nutqda kommunikativ sifatlarni mujassamlashtirish qoidalarini ilmiy asosda o‘rganish va belgilash bilan shug‘ullanuvchi bo‘limi tarzida anglash. Biz uchun nutq madaniyatining tilga olingan xususiyatlari yuzasidan fikr yuritish emas, uning uzviy tomonlaridan intervyu diskurlarda qay tariqa istifoda etish zarurligini o‘rganish muhimdir. Birinchi galda, nutq madaniyati, madaniy nutq, adabiy til, so‘z, gap, jumla, mikromatn, makromatn, takt, urg‘u, pauza, uslub, nutqning ravonligi, nutqning tozaligi, nutqning aniqligi, individual nutq, ommaviy nutq, notiqlik va boshqa atamalar nutq madaniyati sohasining uzvlari sanalar ekan, ular intervyu diskurs jarayonida mutlaq qo‘llanadigan vositalarga aylanadi.

Birinchi navbatda shuni ta‘kidlash lozimki, “nutq” terminini “til” termini bilan aralashtirmaslik darkor. “Nutq” so‘zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning tashqi ko‘rinishi bo‘lib, u faqatgina tilga bog‘liq sanalmasdan, shu bilan birga, ham ruhiy, ham estetik hodisa hisoblanadi. Shuning uchun ham unga namunaviy nutq sifatida baho berilganda tinglovchi va kitobxonga ko‘zda tutilgan maqsadning, aytilmoqchi bo‘lgan muddaoning to‘liq borib yetishi, ularga ma‘lum ta‘sir o‘tkazishi nazarda tutiladi hamda bu vazifalarning amalga oshirishda nutq oldiga ayrim talablar qo‘yiladi. Bu talabalar grammatik jihatdan nutqning to‘g‘ri bo‘lishini, so‘zlar ko‘zlangan ma‘noni aniq aks ettirishini, tushunarli muloyim, yorqin va ta‘sirchan bo‘lishini taqozo qiladiki, ular

nutqning asosiy xususiyatlari sifatida qaraladi. Nutq haqidagi ta'limot – ortologiya ana shu sifatlarni o'rganish bilan shug'ullanadi. "Til" esa ma'lum bir millatning etaloni bo'lib, bu millatni boshqa millatlardan ajratib turadigan shakl hisoblanadi. Biror millatning tavsifi uning tili bilan aniqlanadi. Shuning uchun o'zbek tili, qozoq tili, ingliz tili, fransuz tili, hitoy tili, tay tili deb, o'sha millatni boshqa millatlardan ajratib olinadi. Nutq individual hodisa bo'lsa, til umumiy hodisa sanaladi. Nutq muayyan bir kishiga tegishli bo'lsa, til umumiy millatga daxldor jarayon hisoblanadi. Har qanday til adabiy til va umumxalq tiliga ajraladi. Nutq esa ana shu til tafovutlarini ma'lum bir o'zanga solib, kommunikativ jarayonda ulardan foydalanadigan hodisadir. Shuning uchun "madaniyat" atamasi "nutq" so'zi bilan birikma hosil qilib, muayyan maqsadni amalga oshirishda ishlatiladi. Demakki, "nutq madaniyati" bilan "til madaniyati" terminlarini aralashtirish yaramaydi. Til madaniyati keng tushuncha, nutq madaniyati esa unga nisbatan tor tushuncha hisoblanadi. Nutq madaniyati tilni tushunish didining rivoji, undagi me'yor, marom va mezonni anglash, ravshan va ifodali nutq usullarini egallash va uni o'zining og'zaki va yozma nutqida amalda qo'llay olishni hamda o'zgalarning nutqini chuqur va aniq ajrata olishni bilishi lozim. Yuqorida so'zlar nutqda denotativ hamda konnotativ ma'nolarda ishlatilishi masalasiga qisman to'xtab o'tildi. Ko'rsatib o'tilganidek, denotativ ma'no so'zlarni nutqda o'z ma'nosida ishlatish hisoblanadi. Konnotativ ma'no nutqni baholash mezonii sanaladi. Shuning uchun bu bir-birini to'ldiruvchi bu lingvistik hodisalar nutq madaniyatida muhim ahamiyat kasb etib, intervyu diskurslarni ham muvaffaqiyatli chiqishida alohida rol o'ynaydi.

Konnotativ ma'no so'zning baholash ma'nosi bo'lar ekan, unda so'z ekspressivlik, emotsionallik, ta'sirchanlik mezonida nutqda namoyon bo'ladi. Bu esa til hamda nutqning naqadar boy va ta'sirchan ekanligini tasdiqlaydi. "Nafaqat o'zbek tilshunosligida, balki boshqa tilshunosliklarda ham lisoniy belgi semantik strukturasiining ikki yirik uzvdan, ya'ni denotativ va konnotativ uzvlardan tarkib topishi e'tirof etish an'anaga kirgan. Albatta, leksik ma'noning denotativ uzvi muayyan tushunchani ifoda etadi, konnotativ uzvi esa, so'zlovchining yoki til sohibining unga munosabatini aks ettiradi. Mutaxassislar konnotatsiyani nutq pragmatikasi bilan bog'liq ekanligini, konnotatsiya til sohibining baholash nigohining mahsuli ekanligini, konnotatsiyani antropometrik asosga egaligini qayd etadilar. Konnotatsiyaning turlari ko'p: ijtimoiy konnotatsiya, siyosiy konnotatsiya, ijtimoiy-siyosiy konnotatsiya, sotsial konnotatsiya, badiiy konnotatsiya, gender konnotatsiya, etnokonnotatsiya v.h. Tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, konnotatsiyaning kattagina qismi subyektiv xarakterga ega bo'ladi. Lekin ularning barchasi ijtimoiy qimmatga molik bo'ladi.

O'zbek xalqining urf-odat va tutumlarida iste'molda bo'ladigan bir qator so'zlar borki, ular adabiy tilga alohida fayz bag'ishlaydi va til sohibining nutqini madaniylashtirishga xizmat qiladi. Bu esa nutq madaniyatining konnotatsiya bilan chambarchas bog'liqligini tasdiqlaydiki, buni intervyu diskurslar bilan aloqadorligini ko'rib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Tilshunoslikning rivoji nutq madaniyati fanining ham takomiliga turtki berganligini inkor etib bo'lmaydi. Nutq madaniyatida graduonimiya, gipe-giponomiya, partonomiyaning ham o'rni bor. Graduonimiyada so'zlarning muodilligiga yaqinlik, ya'ni darajalanish xususiyati birlamchi o'ringa ko'tarilib, nutqning serjilo qilishga xizmat qiladi. Agar masalaga sotsiolingvistik yoki lingvokultrologik nuqtai nazaridan e'tibor qilinib intervyu diskurslar bilan bog'liq holda ko'zdan kechirilsa, so'zlarning darajalanishi ana shu jarayonda alohida mavqe tutganligini kuzatish mumkin bo'ladi. Negaki nutq madaniyatining shakllanishi va uning ijrosida so'zlarni almashtirib, ularning darajalanish o'rniga qarab istifoda etish intervyu matnining ham mazmundor hamda ta'sirchan bo'lishiga sabab bo'ladi. Nutqning ijro etilishida unga ma'lum bir voqea-hodisa haqida ma'lumot berishdan tashqari, yana bir maqsad – tinglovchi ongiga va ruhiyatiga ta'sir etish vazifa qilib

qo'yiladi. Bu nutq madaniyatining estetik aspekti sanaladi. Shuning uchun ham ta'sirchanlik nutqning asosiy sifatlaridan biri sanaladi hamda to'g'rilik va aniqlik ham, mantiqiylik va tozalik ham suhbatdoshga, tinglovchiga yoki o'quvchiga ta'sir etishiga qaratilgan bo'ladi. Bu sanab o'tilgan xususiyatlarda til omillari birinchi o'rinda tursa, ularning barchasidan foydalangan holda ta'sirchanlik keng doirada tildan tashqaridagi omillarni ham qamrab oladi. Nutqning ta'sirchanligi deganda, asosan, og'zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi va shuning uchun uning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruhiy vaziyatni e'tiborga olish ham muhim sanaladi. Ya'ni intervyu oluvchi auditoriyani hisobga olishi – ularni bilim darajasidan yoshigacha, hatto nutq so'zlanayotgan paytdagi kayfiyatgacha kuzatib turishi, nutqning tinglovchilar tomonidan qabul qilinishini nazoratga olib borishi lozim bo'ladi. Malakali bilimga ega bo'lgan kishilar oldida jo'n, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq bo'lmagani kabi, oddiy, yetarli darajada ma'lumotga ega bo'lmagan auditoriya oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Shunga ko'ra, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi. Va butun diqqat-e'tibor ifodalamoqchi bo'lgan fikrni to'laligicha tinglovchilarga yetkazish vazifa qilib qo'yiladi.

ADABIYOTLAR

1. Arutyunova N.D. Metafora i diskurs / Teoriya metaforы. – M.: Progress, 1990. – S. 5-32.
2. Begmatov E., Ne'matov H., Rasulov R. Leksik makrosistema va uning tadqiq metodikasi (Sistem leksikologiya tezislari) // O'zbek tili va adabiyoti. –1989, №6.-B.35-40.
3. Sobirov A. O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004. – B.141.
4. Komlev N.G. Komponenty soderzhatelnoy struktury slova. – M: MGU, 1960. - S. 118.
5. Qilichev B. O'zbek tilida partonimiya. Filol.fan.nomz...diss. –Toshkent, 1997.
6. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007. – B.29.
7. Mirtojiyev M. Ko'rsatilgan asar. – B. 43.
8. Nikitin N.V. Основы лингвистической теории значения. –M.: Высш.шк., 1988, s. 88.
9. Sayfullaeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: 2009. – B.109.

2- SHO‘BA
BUGUNGI TILSHUNOSLIK RIVOJINING ASOSIY YO‘NALISHLARI VA
ISTIQBOLLARI

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРЯЗЫКОВОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
А.НАВОИ

Равшанов Махмуд,
профессор Навоийского государственного горного университета
(Узбекистан)

Аннотация. Творчество великого поэта, просветителя и государственного деятеля XV века Алишера Навои- замечательный вклад узбекского народа в сокровищницу мировой культуры. Светлый образ выдающегося гуманиста и борца за справедливость оставил глубокий след в истории узбекской литературы и культуры всех народов Центральной Азии. Память о Навои и его делах до сих пор живет в народном творчестве узбеков – песнях и преданиях. Дольше огромный популярностью пользуются в народе поэмы и другие произведения Алишера Навои.

Ключевые слова: праязыковая реконструкция, сокровищницу мировой культуры, развитие узбекского языкознания.

Abstract. The work of the great poet, educator and statesman of the 15th century Alisher Navoi is a wonderful contribution of the Uzbek people to the treasury of world culture. The bright image of an outstanding humanist and fighter for justice left a deep mark on the history of Uzbek literature and culture of all peoples of Central Asia. The memory of Navoi and his deeds still lives in Uzbek folk art - songs and legends. To this day, the poems and other works of Alisher Navoi are extremely popular among the people.

Key words: proto-language reconstruction, treasury of world culture, development of Uzbek linguistics.

Annotatsiya. XV asrning buyuk shoiri, ma'rifatparvar va davlat arbobi Alisher Navoiy ijodi o'zbek xalqining jahon madaniyati xazinasiga qo'shgan ajoyib hissasidir. Atoqli insonparvar, adolat uchun kurashchining yorqin qiyofasi o'zbek adabiyoti va Markaziy Osiyodagi barcha xalqlar madaniyati tarixida chuqur iz qoldirdi. Navoiyning xotirasi, uning qilgan ishlari o'zbek xalq amaliy san'ati – qo'shiq va rivoyatlarda hamon saqlanib qolgan. Alisher Navoiyning she'rlari va boshqa asarlari shu kungacha xalq orasida nihoyatda mashhur.

Kalit so'zlar: prototil rekonstruksiyasi, jahon madaniyati xazinasini, o'zbek tilshunosligi taraqqiyoti.

Эпоха Навои – вторая половина XV века – один из наиболее сложных периодов истории Центральной Азии, отмеченный бурными событиями. В 1447 году умер правитель Хорасана Шахрух, последний сын завоевателя миром Тимура. Двумя годами позже, в 1449 году, погиб сын Шахруха Улугбек, правитель Самарканда и крупный ученый, астроном. Мавераннахр и Хорасан (территория в Центральной Азии и северо – восточном Иране) стали ареной жестких междоусобиц, кровавых распрей, разрушительных войн. Лишь в конце шестидесятых годов XV века, когда правителем Хорасана становится Хусейн Байкара, наступает относительная стабилизация политического режима в стране. Внутреннее положение в Хорасане при Хусейне характеризуется непрерывным соперничеством различных групп феодальной знати и мусульманского духовенства, их происками и интригами, подрывавшими силы государства и губительно отражавшимся на жизни простого народа. Именно в этот период выступает на государственном поприще навои, проявляя большую волю и настойчивость в борьбе за высокие гуманистические идеалы. Его жизнь, наполненная суровой борьбой с темными силами эпохи и отмеченная подвижническим трудом, являет собой яркую страницу истории узбекского народа[1.38-41].

Гений Навои был почти универсален: поэт, ученый, музыкант, большой знаток и покровитель архитектуры, живописи и художественных ремесел. Но главная заслуга навои, ставящая его в один ряд с великими классиками мировой литературы, состоит в том, что он явился основоположником узбекской литературы и создателем узбекского литературного языка.

В течение длительного времени на всем Переднем Востоке ведущим языком художественной литературы был таджикско-персидский. Этот же язык преобладал и в литературной жизни эпохи тимуридов. Но в то же время, когда Навои начинал свою литературную деятельность, высшие достижения таджикско-персидской классической поэзии, расцвет которой относится к X-XIII векам, были уже в прошлом. Были в эту эпоху и крупные поэты, как например, друг и наставник Навои – Абдурахман Джами, но число заурядных стихотворцев было несравненно более велико.

Навои, писавший также и на таджикско-персидском языке, прекрасно владевший современным ему искусством стихосложения и сам отдавший день увлечению стихотворной техникой. Не мог тем не менее не видеть тех разрушительных тенденций, которые проводили к измельчанию литературы. Начав свою литературную деятельность с таджикско-персидских стихов, Навои с течением времени все отчетливее осознает необходимость создания литературы на языке своего родного народа[2.47-81].

И до Навои были поэты, слагавшие стихи на староузбекском языке. Это поэты первой половины XV века Амири, Атаи, Гадаи, Саккаки, Лютфи и некоторые другие. Но нужен был творческий подвиг Навои, чтобы узбекский язык был признан полноправным языком, а

произведения, созданные на нем, встали бы в один ряд с творениями лучших мастеров таджикско-персидской поэзии.

Навои явился первым поэтом, создавшим на узбекском языке не только огромное количество первоклассных лирических стихов, но и дерзнувшем приступить к сочинению на родном языке «Пятерицы» - цикла поэм, который сложился как жанр в творчестве великих поэтов, писавших на таджикско-персидском языке. Эта задача была блестяще разрешена Навоиб права узбекского языка оказались прочно утвержденными, а его достоинства – общепризнанными. Так были заложены основы узбекской классической литературы и узбекского литературного языка[3.19-31].

Навои не только практически решает эту задачу, но и обосновывает ее теоретически в знаменитом трактате «Суждение о двух языках» (1449 г.) «...богатство тюркского языка, - пишет в этом сочинении А.Навои, - подтверждается многими доказательствами, и нужно было бы, чтобы появившиеся из среды народа даровитые люди приложили бы способности и дарования свои к собственной речи, а не проявляли бы себя в иных языках и не стремились бы к этому делу. А раз уж у них есть способности писать на обоих языках, им надо было бы больше писать на своем языке».

В «Суждение о двух языках» Навои подвергает глубокому анализу свой родной язык и, сравнивая его с таджикско-персидским, утверждает, что словарное богатство его неисчерпаемо. Он приводит многочисленные примеры разветвленной синонимии узбекского языка и перечисляет такие его возможности, которые отсутствуют в других языках.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Навои Алишер. Сочинения. В десяти томах. Ташкент: Фан, 1970. Т.Х
2. Маллаев Н.М. История узбекской литературы. Ташкент: Укитувчи, 1970.
3. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М.: Наука, 1970,
4. Узбекско-русский словарь. Ташкент: 1988.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA ANTROPONIMLAR

Jo‘rayeva Bibish,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi

Buxoro viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari

filologiya fanlari doktori, professor

Xolova Munisa

Buxoro davlat universiteti 1-bosqich talabasi

(O‘zbekiston)

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek xalq maqollarining inson hayotida tutgan o‘rni va ahamiyati, xalq maqollarida antroponimlarning qo‘llanganligi haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Maqol, antroponim, ism, familia, Mahmud Koshg‘ariy, “Devonu lug‘otut turk”.

Abstract. This article talks about the role and importance of Uzbek folk proverbs in human life, the use of anthroponyms in folk proverbs.

Key words: Proverb, anthroponym, name, family, Mahmud Koshgari, "Devonu lughotut turk".

Аннотация. В данной статье говорится о роли и значении узбекских народных пословиц в жизни человека, использовании антропонимов в народных пословицах.

Ключевые слова: пословица, антропоним, имя, род, Махмуд Кошгари, «Девону лугхотут турк».

Maqollar xalqimizning ijtimoiy turmush tarzini ko'rsatib beruvchi ko'zgidir. Zero, maqollarda xalqimizning turmush tarzi, ijtimoiy va madaniy hayoti, urf-odatlarini yorqin aks etadi. Maqollar insoniyat aqlini, zehni o'tkirlashtiradi, nutqini aniq va ta'sirchan qiladi, hayotda to'g'ri yo'lni tanlay bilishga, hayotiy jumboqlar va muammolarni to'g'ri yechishga o'rgatadi. Shuningdek, maqollar o'z ijodkori bo'lmish xalqning dunyoqarashini, madaniy, maishiy hayotini, tafakkur xazinasini jamlovchi eng kichik og'zaki ijod namunalarini sifatida juda qadimiydir. "Maqol" atamasi arabcha qavlun - aytmoq, gapirmoq so'zidan olingan. Maqollar mavzu jihatdan turli xil va rang-barangdir. Ular yaratilish jihatidan juda qadimiy zamonlarda yashagan buyuk ajdodlarimiz ijodini tashkil etadi. Bu o'rinda adabiyotimiz tarixida maqollar asosida yaratilgan asarlar ham mavjudligini alohida ta'kidlab o'tishimiz lozim. Masalan, ulug' ajdodimiz bo'lmish Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida kitobni "hikmatli so'zlar, saj'lar, maqollar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar" bilan bezaganligini aytadi. Ushbu asarda turkiy xalqlar orasida juda keng tarqalgan 275 ga yaqin maqol va matallar keltirilgan. Muhammad Sharif Gulxaniyning beqiyos xazinasini bo'lmish "Zarbulmasal" asari tarkibida 300 dan ortiq maqollar mavjud. Maqollarning ijtimoiy-siyosiy va tarbiyaviy ahamiyati juda kattadir. Xalqimiz tomonidan qo'llanadigan har bir maqol hayot tajribasidan o'tgan, zamonlar sinoviga bardosh bergan so'z san'ati namunasi hisoblanadi. Yurtimiz boy ma'naviy merosining ajralmas qismi sifatida yashab kelayotgan maqol, matal va iboralarni o'rganish, ularda aks etgan xalq turmush tarzini, insoniy fazilatlar tasvirini namoyon qilish har doim dolzarblik kasb etib kelgan. Maqollar kishilar ongini, ma'naviyatini o'stiradi va insonni to'g'ri harakatlanishga undaydi. Inson hayotida xalq maqollarining o'rni beqiyosdir.

Xalqimiz juda qadimdan farzandga ism qo'yishni katta mas'uliyat deb hisoblagan. Farzandga nom qo'yish, shak-shubhasiz, milliylik, shaxsning orzu-istaklari, dunyoqarashi va tasavvurlari bilan bog'liqdir. Har bir ism bejiz vujudga kelmagan. Ularning yaratilish tarixi va alohida ma'nosi bo'ladi. Insonning nomi uni boshqa kishilardan farqlashga xizmat qiladi va butun hayoti davomida unga har jihatdan ta'sir qilishi mumkin. O'zbek tili lug'at boyligining kattagina qismini kishilarga qo'yiluvchi maxsus nomlar tashkil qiladi. Kishilarning atoqli otlari fanda antroponimlar deb yuritiladi. Antroponim (lotincha: antropos - odam, onima - ism, nom) kishi nomi demakdir. Kishi nomlariga xos xususiyatlarni o'rganuvchi onomastikaning bir bo'limi antroponimikadir. Antroponimika (yunoncha: antropos - odam, onima - ism, nom)da kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, laqablari o'rganiladi. Atoqli otlar sistemasiga kiruvchi antroponimlar ham, o'z navbatida, boshqa kichik sistemalarga bo'linadi. Bular quyidagilar:

1. Ismlar.
2. Familiyalar.
3. Ota ismlari.
4. Taxalluslar.
5. Laqablar.

Xalq og'zaki ijodining yorqin namunasi bo'lmish maqollarda quyidagi singari antroponimlarning qo'llanishi ko'zga tashlanadi:

Ayoz, ko'rgan kuningni unutma, ko'n chorig'ing quritma.

Ali jinni, Ali jinnining bari jinni.

Alixo'ja - Xo'jali.

Bir tangamning borida, Xolmat farang dedilar,

Bir tangamning yo‘g‘ida, Xolmat garang dedilar.
 Ishni Eshmat qiladi,
 Toshmat lof uradi.
 Ma sanga, ma sanga, Nima qoldi Hasanga.
 Ishni qilar Mahammadsharip, Go‘ishtini yer terib-terib.
 Noz-noz-kal Niyoz.
 Boyag‘i-boyag‘i, Xidirning tayog‘i,
 Boyag‘i-boyag‘i, Hasan buvaning tayog‘i.
 “Bo‘g‘” degani bo‘ji yo‘q,
 Qo‘rqitgani Jo‘ji yo‘q.
 Suvdan kechguncha echkiga “Rustam-doston” derlar.
 Suvdan o‘tguncha yo Bahovuddin,
 Suvdan o‘tgach, qoch Bahovuddin.
 Ish buyurdim Alitozga, Alitoz qo‘ydi yozga.
 Qiyomat yaqinlashsa, echking oti “mulla Abdukarim” bo‘ladi.
 Zamona oxir bo‘lsa, uloqning otini “Abdukarim” qo‘yadilar.
 Iso ham o‘z yo‘liga,
 Muso ham o‘z yo‘liga.
 Abdulhakim ovga chiqdi,
 Orqasidan g‘avg‘o chiqdi.
 Suv tilasang,
 Sulaymondan tila.
 Yettining biri – ayyor,
 Yettining biri – Xizr.
 Sulaymon o‘ldi,
 Devlar qutuldi.

Ko‘rib turganimizdek ushbu maqollarning barchasida kishi nomlari turli xil ma‘nolarda qo‘llangandir. Masalan, “Ayozi, ko‘rgan kuningni unutma, ko‘n chorig‘ing quritma”, mazkur maqolning ma‘nosiga e‘tibor qarataylik. Qadimda Ayozi ismli oddiygina bir cho‘pon bo‘lgan ekan. U donoligi va zukkoligi tufayli xon vaziri bo‘ladi. Ayozi cho‘ponlikda kechirgan mushkul damlarini unutmaslik uchun o‘z chorig‘ini doimo xonasining eshigi tepasiga osib qo‘ygan ekan. Har gal chorig‘iga ko‘zi tushganida o‘ziga o‘zi: Ayozi, ko‘rgan kuningni unutma, ko‘n chorig‘ing quritma”, derkan. Ushbu maqol biror bir yuqori mansabga erishgach yoki katta boylikka ega bo‘lgach, o‘zining o‘tmishini unutib, o‘zidan past mansabda bo‘lganlarni mensimay qo‘ygan insonlar uchun aytilgan. Bu maqolda kibrli bo‘lmaslik va hozir qay darajada bo‘lishidan qat‘iy nazar inson hech qachon o‘z o‘tmishini unutmasligi kerakligi g‘oyasi ilgari surilgan. Zero, xalqimizda shunday maqol bor: “Kamtarlik ko‘kka ko‘tarar, manmanlik yerga kiritar”. Darhaqiqat, kibrli kishilar o‘zlarini barchadan doim ustun qo‘yadilar va bu eng yomon illatdir. Har bir maqol negizida ana shunday chuqur ma‘no yotadi. O‘zbek xalq maqollari millatimizning urf-odatlarini, qadriyatlarini aks ettiruvchi ko‘zgudir. Xalq maqollari garchi qisqa bo‘lsada, unda pur ma‘no, mazmun bo‘ladi. Maqollar qaysi tilda va qanday mavzuda bo‘lishidan qat‘iy nazar, insonlarni ezgulikka undaydi.

Xulosa o‘rnida shuni ta‘kidlash mumkinki, maqollar inson hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Maqollarda o‘sha xalqning an‘analari, urf-odatlari va o‘z qarashlari namoyon bo‘ladi. Xalqimiz tomonidan qo‘llangan har bir maqol zamirida ibratli ma‘no aks etadi. Maqollar insoniyatni to‘g‘ri yo‘lga boshlaydi. Maqollarni kuzatar ekanmiz, ijtimoiy sharoit taqozosi bilan har bir davrdagi siyosiy,

maishiy, diniy o'zgarishlar maqollar tarkibidan turli xildagi antroponimlarning o'rin olishiga zamin yaratgan. Bu kabi holatlarni tadqiq qilish kelgusidagi vazifalardandir.

ADABIYOTLAR

1. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari. Sharq nashriyoti, 2005, 257-bet.
2. Shomaqsudov Sh., Shoraxmedov Sh. Ma'nolar maxzani. O'zbek milliy ensiklopediyasi, 2001, 448-bet.

SUKUTNING FALSAFIY TALQINI

*Dilorom Nigmatovna Yuldasheva,
Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi
va jurnalistika kafedrasi professori, pedagogika fanlari nomzodi
(O'zbekiston)*

Annotatsiya. lisoniy vositalarning moddiy shaklda voqelanmagan muloqot turlari so'zsiz muloqot deb baholanadi. Shunday nutqiy muloqot ko'rinishlaridan biri sukutdir. Sukut ichki nutqning noverbal yuzaga chiqishi bo'lib uning falsafiy talqini sharq faylasuflari e'tiborini totib kelgan

Kalit so'zlar: nutqiy muloqot, lisoniy omillar, nolisoniy omillar, verbal va noverbal, sukut.

Аннотация. Виды общения, не реализующиеся в материальной форме языковых средств, оцениваются как невербальное общение. Одной из форм речевого общения является молчание. Молчание – невербальное проявление внутренней речи, и его философская интерпретация привлекла внимание восточных философов.

Ключевые слова: речевое общение, лингвистические факторы, невербальные факторы, вербальное и невербальное, молчание

Annotation. Types of communication that are not realized in the material form of linguistic means are assessed as nonverbal communication. One of the forms of speech communication is silence. Silence is a nonverbal manifestation of inner speech, and its philosophical interpretation has attracted the attention of Eastern philosophers.

Key words: speech communication, linguistic factors, nonverbal factors, verbal and nonverbal, silence

Sukut hodisasi qadimdan sharq faylasuflari e'tiborini ham tortib kelgan.

Sharq falsafiy adabiyotida muloqot jarayoni, muloqot jarayonida sukutning o'rni xususida so'zlovchi ham, tinglovchi ham o'zligini – saviyasini, madaniyatini, bilimini va hatto dinini, mafkura va ijtimoiy mansubligini namoyon qilishi haqida Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Alisher Navoiy, Nizomiy Ganjaviy, Abu Abdullo Rudakiy, ibn Rushd, ibn Arabiy, Abdurauf Fitrat kabi yuzlab adiblarning qimmatli mulohazalarni bayon qilganlari fikrimiz dalilidir [2].

Jumladan, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” falsafiy asarida podsho Kuntug‘di (Elig) va vazir Oyto‘ldi (Hojib) orasidagi munozarlardan biri muloqot madaniyatida so‘zlash, tinglash, sukut saqlash madaniyatiga bag‘ishlanganligini kuzatamiz:

Элиг йарлықамас нәкү сөзләйин
Айытмаста ашну нәкү өтнәйин
Билиглиг сөзи сән эшит узнама
Айытмаста ашну сөзүн сөзләмә
Кишиг ким оқыса кэрәкляб тиләб
Ул-оқ сөзләгү ашну сөзни улаб
Айытмаста ашну сөзүн сөзләмә
Көни сөзләди ким э йылқы тәсә

Тақы тәлвә мундуз киши бу билин-
Айытмастаы бәгләркә ачса тилин.

Tavsifi–

Elig buyurmasdan qanday qilib so‘zlayin,
So‘ramasdan avval qanday qilib arz qilayin.

Sen bilimli so‘zni eshit, bo‘yin tovlama,
So‘ramas(lar)dan oldin so‘z(lar) ingni so‘zlama
Kimda-kim (biror) kishi lozim topib, istab chaqirsa,
U (chaqirgan)gina so‘zni ulab avval gapirishi kerak.
So‘ramas(lar)dan oldin so‘z(lar)ingni so‘zlama,
(Agar so‘zlasang) kim, ey yilqi, desa, u to‘g‘ri gapirgan bo‘ladi
Yana telba, tentak kishi shuki, bilgin,
(So‘z) so‘ramagan beglarga so‘zga til ochsa [5].

Mazkur o‘rinda sukut saqlash, jim turush fazilat, ortiqcha so‘zlash esa telbalik deb baholanadi.

Hozirgi o‘zbek tilida bayon qiluvchi va so‘zboshi muallifi Boqijon To‘xliyev “Tilingni avayla – omondir boshing” deb nomlanuvchi bo‘limda juda oz so‘zlash, hech qachon ko‘p gapirmaslik, sukut saqlash haqida shunday deydi:

Talay so‘zda aslo bo‘larmi foyda
Ziyondan bo‘lak yo‘q so‘z ortiq joyda [6].

Yusuf Xos Hojib:

Yetarli so‘zla so‘z, ko‘p so‘zlashdan qoch,
Tuman so‘z ma‘ninin bir so‘z bilan och

baytida ham “ko‘p so‘zlashdan qoch”deganda jim turishga, sukut saqlashga ishora qiladi.

Sharq faylasuflari keraksiz o‘rinda so‘zlash, ya‘ni sukut saqlay olmaslik kishini halokatga yetaklashini mashhur tarixiy voqea bilan ham izohlaydilar. Masalan, Mansur Xalloy (858-922): “Anal-haq” – “Men haqman” degan fikrni aytgani uchun shariat fatvosi bilan dastlab dorga ostirilib, so‘ngra kuydiriladi va kuli Dajla daryosiga oqizib yuboriladi [8]. Mansur Xalloyning “Anal-haq”idan ko‘ra dahshatliroq (shariat nuqtayi nazaridan) shiorni, ya‘ni: “Subhoniy, subhoniy, lo, iloha illa aniy” (“subhonman, subhonman, mendan o‘zga Alloh yo‘q”) degan fikrni aytgan eronlik olim Boyazid Bistomiy (801-875) esa avliyolar peshvosi bo‘ladi. Asrlar davomida, bahs-u munozaralardan keyin, Mansur Xalloyning haq yoki nohaqligi masalasida tasavvufda fors faylasufi Abdulloh Ansoriy(1006-1088)ning qarashi ustuvorlashdi.

Faylasuf olim va shayx, adib xoja Abdulloh Ansoriydan shogirdlari: “Kim haq, Mansurmi, mullalarmi?” deb so‘raganlarida xoja Abdulloh: “Suxan ba ahli suxan boyad guft” (“So‘zni so‘z

ahliga aytish lozimdir”), deb javob beradilar; Mansur Xalloy “Anal-haq” g‘oyasini shu tushunchani ilg‘ay oladiganlar, ya’ni tariqat ahli doirasida aytganida jazolanmas edi. U esa “Anal-haq” – “Men haqman”, ya’ni “Men xudoman” g‘oyasini avomga aytdi va haqli ravishda shariat qonunlari asosida jazolandi.

Bu xulosani Kaykovus “Qobusnoma”da shunday yozadi: “Gar so‘zni va hunarni yaxshi bilsang ham, hech bir so‘zni sindirmag‘il, to‘g‘ri ta‘rif qilg‘il va uni bir rangda aytg‘il: xosga xos so‘z, omiyga omiy so‘z deg‘il, toki u hikmatga muvofiq bo‘lsun va eshitg‘on kishiga og‘ir kelmasin, yo‘qsa, so‘zingni dalil va hujjat bila ham eshitmag‘aylar. Undin so‘ng ularning rizosiga qarab so‘zlag‘il yo sukut saqlag‘il, to salomat bo‘lg‘aysan”[1].

Demak, nutqiy muloqot jarayonida o‘z o‘rnida jim turish, suhbatdoshlarning saviyasidan kelib chiqqan holda sukut saqlay olish ham juda muhim ekan.

Navoiy hazratlari “Devoni Foni”da yozadilar:

Сухан ҳарчанд қонпарвар бувад, хомушӣ авлотар,
Тариқи авлӣ ар дорӣ ниғаҳ, **соқит** шавӣ Фонӣ[4].

Ya’ni

So‘z tanlarga har qancha jon baxsh etsa ham xomushlik yaxshiroqdir.

Ey Foni, yaxshilik yo‘lini tutsang, yaxshisi **sukut**dir.

Bu o‘rinda ulug‘ alloma sukutni so‘zdan yuqoriroq qo‘yadi.

Barcha sharq allomalari kabi mir Alisher Navoiy ham nutqiy muloqotda sukut saqlamoqni fazilat deb hisoblaydilar. Jumladan “Nasoyim-ul muhabbat”[3]da sukut bilan bog‘liq quyidagilarni o‘qiymiz:

1) Abulabbos Ibn Ato ta‘rifinda –

So‘zlasa, so‘zining bari ma’noli

Va gar sukut qilsa, bari malohat. (94-b.)

Bu shayxning har bir so‘zi ma’noli: besabab va besamar so‘zlamaydi va agar sukut saqlasa ham, sukuti nihoyatda go‘zal fazilatdir. Bu o‘rinda sukut falsafiy odob mezoni bilan bog‘langan.

2) Abu Amr Nujayd ta‘rifinda –

Aning so‘zidurkim, **sukut** so‘zga nisbataya ta’sirliroq va tezda yetib boradi. (155-b.)

Sukut insonning tug‘ilishidan toki oxirgi nafasigacha unga hamroh bo‘ladigan universal hodisalardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy turmushda insonning so‘zlay olish qobiliyati, nutqiy muloqotga kirisha olishi imkoniyati qay darajada tabiiy bo‘lsa, uning sukuti va sukutdan foydalanish holati ham shu darajadadir. Sharqning faylasuf allomalari buni aksioma darajasida deb bilishganligi ularning o‘gitlarida, hikmatli so‘zlarida qabariq holatda turadi.

3) Xoja Muhammad Porso ta‘rifinda –

Dedilarki: til behuda gapdan **sukut** qilsa, qalb Alloh bilan tillashadi. Agar til gapga tushsa, qalb **sukut** qiladi.

Sukut ikki xildir: tilning **sukuti** va qalbning dunyo andishalaridan **sukut** qilishi. Kimki, tilida **sukut** qilsa-yu qalbda **sukut** qilmasa, uning gunohi yengil bo‘ladi. Kimki, tilda ham qalbda ham **sukut** qilsa, unga sirlar zohir bo‘ladi, ulug‘ va qudratli Parvardigor unga tajalli qiladi. Kimki, tilida ham, qalbida ham **sukut** saqlamasa, shaytonning mulki va qo‘g‘irchog‘i bo‘ladi. Bundan barchamizni Allohning o‘zi asrasin!

Kimki, qalbda **sukut** qilib, tilda **sukut** qilmasa, behuda gapdan tiyiladi, hikmat tili bilan gapirguvchi bo‘ladi. Allohu Taolo o‘z fazl-u karami ila ulardan bizni nasibador qilsin!

Bu o‘rinda nutqiy muloqot jarayonida sukut va so‘z so‘zlash tenglashtiriladi va sukutning inson tafakkuri bilan aloqadorligiga ishora qilinadi.

Faylasuf alloma “Hayrat-ul abror” dostonida shunday yozadi:

Garchi yetib jomi hidoyat manga,

Soʻzda **sukut** oʻldi bagʻoyat manga[4].

Yaʼni, shoir demoqchiki, garchi haqiqat jomiga qoʻlim yetgan boʻlsa-da, koʻp vaqt soʻzda sukut saqlamoqni afzal bildim.

Umuman, sharq madaniyatida sukut sharqona etiket, odob qonun-qoidalarining tarkibiy qismi sanalgan. “Gʻarb-u sharq mintaqalari odobida yana bir katta farq borki, bu hozirgi paytda Gʻarbda huquqning axloqdan, Sharqda axloqning huquqdan ustuvorligi masalasi. Gʻarb yoshlari balogʻatga yetgach, ota-onaga teng huquqli fuqarolar sifatida munosabat qiladi, oʻzining qarshi fikrini toʻppa-toʻgʻri, ota yo onasining yuziga tik qarab bayon qiladi va buni inson huquqlaridan, shaxs erkinligidan foydalanish deb biladi. Sharq yoshlari, masalan, yapon yoki oʻzbek ota-onaga tik gapirishni, toʻgʻridan toʻgʻri qarshi chiqishni anʼanaviy axloqiy qoidalarning oyoqosti qilinishi deb tushunadi, padari yo volidasiga koʻzini yerga tikib, muloyim, oʻz fikrini tovush koʻtarmay aytishni, baʼzan esa sukut saqlashni afzal deb biladi, ularga boʻysunishni burch sifatida olib qaraydi”[7].

Sharq filosofiyasida yaratilgan asarlarda sukutning falsafiy talqini koʻp asrlar davomida rivojlangan diniy amaliyotda va mutafakkirlarning diniy asarlarida ushbu hodisaga munosabat bilan bogʻliqligi yuqorida keltirgan misollarimizda ham koʻrinib turibdi.

ADABIYOTLAR

- 1.Кайковус У. Қобуснома/форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1986. –Б.41.
- 2.Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол.фан.доктори ... дисс. – Тошкент, 2000. – 235 б.
- 3.Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 17-том. –Тошкент: Фан, 2003. – Б. 4, 155, 265.
- 4.Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 20-том. –Тошкент: Фан, 2003. – Б. 267.
- 5.Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг/Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов/ 2-нашр. –Тошкент: Фан., 1972. –Б.196-197.
- 6.Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўз боши муаллифи Б.Тўхлиев. –Тошкент: Баёз, 2014. – Б.14-15.
- 7.Шер А., Ҳусанов Б. Ахлоқ фалсафаси. Нафосат фалсафаси. –Тошкент, 2008. –Б.19.
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/Halloj_Husayn_Ibn_Mansur

URSULA LE GUIN ASARLARIDA FANTAZIYA JANIRINING LINGVOMADANIY QIYOSI

M.M.Joʻrayeva,

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori;

X.B.Hasanova,

NavDPI tadqiqotchisi

(Oʻzbekiston)

Annotatsiya: Maqolada Ursula Le Guin asarlaridagi fantastiya janrining lingvomadaniy taqqoslanishi koʻrib chiqilgan. Ursula Le Guin asarlarda adabiy manba obrazlari tizimining oʻzgarishi nuqtai nazaridan tahlil va qiyoslash amalga oshiriladi. Fantaziya, xususan, ichki ziddiyatning tashqi tekislikka oʻtishi, urgʻuning personajlarning shaxsiy oʻzgarishlaridan ularning sarguzashtlariga oʻtishi, hikoya asosidagi qahramon sayohatining oʻzgarishi kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Fantaziya janrining lingvomadaniy qiyosi tahlil qilinganda keng auditoriyaga mo'ljallangan asarlar ushbu janrning aniq xususiyatlarini o'z ichiga olgan o'rtacha fantaziya formulasiga yaqinligi bilan ajralib turadi.

Kalit so'zlar: Fantaziya, Ursula le Guin, tasvirlar tizimi, lingvomadaniy taqqoslash ijodi, ilmiy fantastika, virtual dunyo

Аннотация: В статье рассматривается лингвокультурологическое сопоставление жанра фэнтези в творчестве Урсулы Ле Гуин. Произведения Урсулы Ле Гуин анализируются и сравниваются с точки зрения изменения системы образов литературных источников. Для фэнтези, в частности, характерны такие черты, как перенос внутреннего конфликта во внешнюю плоскость, смещение акцента с личных изменений героев на их приключения, изменение пути героя по сюжету.

При анализе лингвокультурологического сопоставления жанра фэнтези произведения, рассчитанные на широкую аудиторию, отличаются своей близостью к усредненной формуле фэнтези, включающей в себя специфические черты этого жанра.

Ключевые слова: фэнтези, Урсула Ле Гуин, образная система, лингвокультурологическое сопоставление творчества, научная фантастика, виртуальный мир.

Abstract: The article examines the linguistic and cultural comparison of the fantasy genre in the works of Ursula Le Guin. Ursula Le Guin's works are analyzed and compared in terms of changes in the system of images of literary sources. Fantasy, in particular, is characterized by such features as the transfer of internal conflict to the external plane, the shift of emphasis from the personal changes of the characters to their adventures, and the change of the hero's journey based on the story.

When analyzing the linguistic and cultural comparison of the fantasy genre, the works intended for a wide audience are distinguished by their closeness to the average fantasy formula, which includes the specific features of this genre.

Key words: Fantasy, Ursula Le Guin, image system, linguistic and cultural comparative creativity, science fiction, virtual world

Oxirgi yillarda adabiy asarlarning parallel voqelik sifatida namoyon bo'lish tendentsiyasi kuzatilmogda, bunda muallif ijodkor sifatida ishtirok etib, o'z tarixi, madaniyati va turli ixtiro tillarida so'zlashuvchi etnik guruhlarga ega bo'lgan o'ziga xos dunyo yaratadi. Bunday badiiy ijod nisbatan yangi adabiy janrlarga - ilmiy fantastika va fantaziyaga tegishli.

XX asr madaniyat shakllanishining muhim omili sifatida mifga qiziqish ortishi belgisi ostida o'tdi. Mif ko'plab fanlarning, jumladan, madaniyatshunoslik, falsafa, sotsiologiya va filologiyaning o'rganish ob'ekti bo'lib, ularning har biri o'ziga xos tarzda ushbu hodisaning butun insoniyat va alohida xalqlar tarixi va madaniyatidagi o'rnini aniqlashga harakat qiladi. ayniqsa. Alohida o'rinni badiiy adabiyot egallaydi, u asosan afsonaga tayanadi va uni zamonaviy jamiyat uchun dolzarb bo'lib qoladigan syujetlar, mavzular, ramzlar manbai sifatida ko'radi. Mifologik material haqiqatni aks ettirishning yagona printsipti tufayli fantastik adabiyot tomonidan eng faol tarzda olinadi, bunda voqelik elementlari mo'jizaviy va g'ayritabiiy tarzda birlashtiriladi. Bu tadqiqot uchun material tanlashning sabablaridan biri edi.

XIX asrda paydo bo'lgan ilmiy-fantastik asarlar, keyinchalik XX asr boshlarida kichik janr sifatida paydo bo'lgan fantastik romanlar ilk bor XX asrning 2-yarmidagina adabiy-lingvistik tadqiqot ob'yektiga aylandi. Bu adabiy oqimning nazariy xususiyatlari va o'ziga xos badiiy uslublari aniqlandi.

Fantaziya - zamonaviy san'at janri, ilmiy fantastika turi. Fantaziya mifologik va ertak motivlaridan zamonaviy shaklda foydalanishga asoslangan.

Fantastika janri adabiyotda yuqorida aytib o'tganimizdek 20-asrda shakllangan, ammo u qadim zamonlardan kelib chiqqan va xalqlarning urf-odatlarini va an'analarini bilan chambarchas bog'liq. Bular mashhur afsonalar, afsonalar, ertaklar. Ushbu janrning tarixdan oldingi davri ritsarlik romanslari bilan boshlangan deb ishoniladi. Ularning harakati tarixiy davrda sodir bo'lgan, ammo ular haqiqiy geografiya va chegaralar muhim bo'lmagan shartli "maftunkor" makonda sodir bo'ladi. Bu odatda ritsarlar sehrgarlar va gigantlarga qarshi turadigan qandaydir shohlik edi. Aynan ritsarlik romanlarida zamonaviy fantaziyaning naqshlari va an'analarini paydo bo'la boshladi.

Hozirgi vaqtda ushbu mavzu doirasidagi tadqiqotlarning dolzarbligi shubhasizdir, chunki butun dunyo bo'ylab yangi asarlarning paydo bo'lishi va ularning filmga moslashuvi bunday adabiyotning tobora ommalashib borayotganidan dalolat beradi. Fantastik janrda yozilgan asar syujeti sarguzasht tamoyiliga asoslanadi, bunda qahramon o'z vazifasini bajarib, ichki uyg'unlikni topadi.

Shunga qaramay, fantaziya janrining adabiy mustaqilligi masalasi hali oxirigacha hal qilinmagan, bu shubhasiz bu ikki yo'nalishning noaniq chegaralari bilan bog'liq. An'anaga ko'ra, ilmiy-fantastik nasr insoniyat sivilizatsiyasining kelajakdagi ilmiy-texnik taraqqiyotini tasvirlaydi, fantastik romanlar esa tarixiy yilnoma, ertak va qahramonlik dostonlari chorrahasida muvozanatlashgan qadimgi sehrlil sivilizatsiyalar davrini qayta tiklaydi. Shu bilan birga, har ikkala janr xususiyatlarini o'zida mujassam etgan asarlar mavjudki, bu ularni har ikki yo'nalishga so'zsiz bog'lash imkonini bermaydi.

Fantastika janrini o'rganish uchun uning lingvostilistik xususiyatlarini ajratib ko'rsatish uchun biz birinchi navbatda lingvosmadaniy qiyoslash va tahlil kabi vositaga murojaat qildik. Matn turli pozitsiyalardan tahlil qilinganligi sababli lingvistik va stilistik tahlilga ham turlicha yondashuvlar mavjud.

Lingvistik va stilistik tahlil matnni sathlardan tashkil topgan tizim sifatida o'rganadi. Keyingi tadqiqotlar jarayonida bu darajalar ham bir-biridan ajratilgan holda, ham o'zaro ta'sirda ko'rib chiqiladi. Badiiy matnning vizual vositalarini, ularning sintezi beradigan estetik effektini o'rganish.

Keng kitobxonlar auditoriyasini o'ziga jalb etayotgan fantaziya janri zamonaviy adabiyotning eng mashhur janrlaridan biridir. Ushbu janr doirasida ko'plab yo'nalishlar mavjud bo'lib, ularning xilma-xilligi hatto eng talabchan o'quvchilarning ehtiyojlarini qondira oladi. Biroq, fantaziya janri o'zining ko'rinishlarida juda xilma-xil bo'lishiga qaramay, ushbu tadqiqotda biz uni boshqa janrlardan ajratib turadigan bir qator xususiyatlarni ajratib ko'rsatishga harakat qilamiz. Bu xususiyatlar, odatda, hikoya qurish va ikkinchi darajali dunyolarni yaratish bilan bog'liq.

Ushbu tadqiqotda biz Ursula Le Guin asarlarida fantaziya janrining lingvomadaniy qiyosi xususiyatlari fantastika tomonidan qanday amalga oshirilganligini tasvirlab beramiz.

Shunga qaramay, "fantaziya" va "ilmiy fantastika" atamalarining etimologiyasidan kelib chiqib, bu ikki adabiy oqimni bir-biridan farqlash o'rinli ko'rinadi. Fantaziya olamlari geografik o'ziga xoslikdan mahrum, ya'ni voqealar realda emas, balki ko'pincha xayoliy bo'lgan shartli dunyoda sodir bo'ladi. Bu xususiyat, ayniqsa, Ursula K. Le Guin asarlarida yaqqol ko'zga tashlanadi, ular fantastik olamlarning puxta o'ylangan geografik maydoni bilan ajralib turadi.

Ko'pgina tanqidchilar va adabiyotshunos olimlar V. Le Guin asarlarini, birinchi navbatda, "Geyn sikli" romanlarini ilmiy fantastika janriga bog'laydilar. Shubhasiz, Le Guin romanlarida an'anaviy ilmiy-fantastik unsurlar mavjud. Bular kosmik sayohat, begona tsivilizatsiyalar va dunyolar bilan aloqa qilish haqidagi klassik ilmiy fantastika g'oyasi, ilmiy-texnika taraqqiyoti va boshqalar. Biroq, tsiklning biron bir asarining birinchi sahifalaridanoq, ular klassik ilmiy fantastika

deb ataladigan narsa doirasiga mos kelmasligi aniq bo'ladi. Turli va murakkab masalalar, psixologizm, personajlar teranligi, tasvirlangan voqealarga har tomonlama baho berish - bu Le Guin nasri xususiyatlarining kichik bir qismidir. Qolaversa, yozuvchi shunchaki fantastik o'zga olamlarni yaratibgina qolmay, balki o'ziga xos til, din, madaniyat kabi ko'plab detallarni rivojlantiradi. Mashhur ingliz yozuvchisi J.R.R. Tolkien singari, Jle Guin ko'pincha o'quvchini bu dunyo tarixi, mifologiyasi va adabiyoti bilan tanishtiradigan qo'shilgan hikoyalar yoki "ikkinchi darajali hikoyalar" usulidan foydalanadi. Bu intellektualizatsiya, asosan, sarguzashtli elementlarga ko'proq e'tibor qaratiladigan an'anaviy G'arb ilmiy fantastikasiga xos emas.

Muammoga shunday yondashish V.Le Guin ilmiy-fantastik romanlarini "qo'sh tub va qo'shimcha ma'no"ga ega bo'lgan chuqur falsafiy asarlar darajasiga olib chiqadi, yozuvchining o'zi esa uning asarlari ikki darajada: ongli va ongsiz ravishda yaratilganligini tan oladi. V. Le Guin 1983 yilda bergan intervyusida uning intellekti "etarli darajada tarbiyalangan, biroq intellekt o'z o'rnini bilishi kerak", dedi. Xuddi his-tuyg'ular, axloqiy g'oyalar va sezgi kabi. Bilimning har xil turlari mavjud va javonlarda oqilona saralash ijodkorlik jarayoniga taalluqli emas". Uning har bir asari bu so'zlarning tasdig'idir.

An'anaviy ravishda "fantaziya" bilan bog'liq - amerikalik yozuvchi Ursula K. Le Guinning Yer dengizi haqidagi tsikli: "Yer dengizi sehgari" (1968), "Atuan maqbaralari" (1971), "So'nggi qirg'oqda" (1972), "Texanu" (1992), "Boshqa shamollarda" (2002) asarlari fantastik jihatdan yondoshilgan .

Shunday qilib, ushbu ilmiy maqolaning dolzarbligi Ursula Le Guin asarlarida fantaziya janirining lingvomadaniy qiyosida ijodini o'rganishda bo'lib, uning asarlari mamlakatimizda juda kam o'rganilgan. V. Le Guinning asarlari madaniy jihatda katta qiziqish uyg'otadi, chunki muallif tuzilmaviy va muhim element sifatida afsonaga asoslangan turli dunyo va madaniyatlarni modellashtirishga qaratilgan. V. Le Guin barcha asarlarida ko'rsatilgan masalalar tub umuminsoniy qadriyatlarga taalluqli bo'lib, uning asarlari chuqur ma'naviy-tsvilizatsiya inqirozini boshidan kechirayotgan zamonaviy dunyoda alohida ahamiyat kasb etadi. Yozuvchining roman va hikoyalari ommaviy adabiyot va madaniyat doirasidan ancha oshib, zamonaviy ilmiy fantastika va fantaziyaning "yuqori" (klassik) fantastika darajasiga ko'taradi, kuchli falsafiy-estetik salohiyatga ega.

Yozuvchi Ursula Le Guin jahon adabiyotiga ilmiy fantastika va fantaziya janrida yozilgan asarlar muallifi sifatida kirib keldi. Mashhur antropolog va yozuvchi oilasida tug'ilgan va yaxshi ma'lumotli Ursula Le Guin o'ziga xos adabiy uslubni yaratdi. Har bir asarda u nafaqat hikoya qahramonlarining shaxsiy xususiyatlarini ochib beradigan hikoya chizig'ini chizibgina qolmay, balki global universal xarakterdagi savollarni ham ko'taradi. Yozuvchi madaniy manfaatlarning ziddiyatlari, inson taraqqiyotining falsafiy yo'llari, ayollarning jamiyatdagi o'rnini haqida gapiradi. Uning barcha ishlari ikkita asosiy yo'nalishga bo'lingan: ilmiy fantastika va fantaziya.

Ursula Le Guin ijodining yana bir jihati fantaziya janirining lingvomadaniy qiyosi an'analarida fantaziya janirida yozilgan romanlar silsilasi bo'lib, ularning rivojlanishi XX asrning o'ziga xos hodisasiga aylangan. Ko'pgina kitobxonlar va hatto yozuvchilar ongida "fantaziya" atamasi hikoyaning mashhur shakli bilan bog'liq bo'lib, ko'lami ancha cheklangan, lekin kitob bozorida katta talabga ega. Bir qarashda, romanlar bu tavsifga juda mos keladi va syujetida nihoyatda sodda, ular asosan ertak formulasiga amal qiladi. Ammo Ursula Le Guin yaratgan dunyoning soddaligi aldanchi, yozuvchi o'z-o'zini bilish, shaxs kamoloti, hayot va mamot, ezgulik va yomonlik haqidagi mulohazalar kabi muhim, murakkab va jiddiy mavzularga to'xtalib o'tadi.

Ursula Le Guin yaratgan fantaziya olami shu qadar aniqlik bilan tasdiqlangan va o'ziga xosdirki, uni har qanday o'ziga xos fazo-zamoniy voqelik bilan bog'lash qiyin. Yer dengizining tarixi,

mifologiyasi va falsafasi er yuzidagi qadimgi xalqlarning turli falsafiy va mifologik tizimlariga tegishli bo'lgan fantastik va elementlarni organik ravishda birlashtiradi: Skandinaviyaliklar, Keltlar, qadimgi Xitoylar, Shimoliy Amerikaning mahalliy hindulari.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Ursula Le Guin asarlari har qanday adabiy janr doirasidan tashqarida, xoh ilmiy fantastika, xoh fantastika va hokazo. Yozuvchining fikricha, yaxshi adabiyotni, jumladan, ilmiy-fantastikni, umuman olganda, janr prozasi deb bo'lmaydi. Ijodiy faoliyatga ana shunday yondashuv Ursula Le Guinni boshqa fantast yozuvchilardan ajratib turadi.

Fantastik olamlarni yaratayotib, yozuvchi ularning mavjudligi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi, chunki ularning barcha g'ayrioddiylik va g'ayrioddiylikiga qaramay, bu olamlar odamlarning yagona dunyosining ajralmas qismlaridir va shuning uchun ular haqiqatdir. Qolaversa, yozuvchi madaniy tizim yaratish orqali xalq madaniyati barhayot ekan, dunyo borligini, har xilliklarga qaramay, barcha madaniyatlar, xalqlar bir-biri bilan bog'lanib, bir butunlikni tashkil etishini anglab etadi. Bu birlikni saqlab qolish, har biri o'ziga xos bo'lgan har qanday madaniyatning yo'q bo'lib ketishining oldini olish, aloqa – madaniyatlar muloqoti yordamida mumkin.

Ishning asosiy maqsadi Ursula Le Guin ijodining yana bir jihati fantaziya janirining lingvomadaniy qiyosi bo'lib, yozuvchi Ursula Le Guin nasrini lingvomadaniy qiyosi ahamiyati nuqtai nazaridan tahlil qilishdan iborat. Bu tahlil, birinchi navbatda, yozuvchining har bir insonni ma'lum umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan lingvomadaniy qiyosining kelib chiqishiga qaytarish uchun mo'ljallangan "madaniy afsona" qurilishining xususiyatlariga taalluqlidir. Shu munosabat bilan tadqiqotda quyidagi vazifalar hal etiladi:

- lingvomadaniy qiyosi sifatida mif nazariyasi bo'yicha materiallarni o'rganish va umumlashtirish;

- mif tipologiyasini o'rganish va adabiy afsonaning alohida turi sifatida ajratish, madaniy yo'nalishdagi yozuvchilarning asarlarida to'liq namoyon bo'ladi;

- mazkur asarlarda lingvomadaniy qiyosini qurish xususiyatlarini va ular bilan bog'liq masalalarni tahlil qilish;

- madaniyatlararo muloqot, madaniyatlarning o'zaro ta'siri va multikulturalizm muammosini, ularning sinishi.

Ushbu muammolarni hal qilish orqali Ursula Le Guin badiiy olamining o'ziga xosligi va o'ziga xosligini, shuningdek, zamonaviy dunyoning bir qator eng muhim madaniy muammolarini hal qilishga yondashuvining xususiyatlarini aniqlash mumkin bo'ladi.

Ursula Le Guin asarlarining taklif etilayotgan lingvomadaniy qiyosi tahlilining tugallangan deb hisoblash mumkin emas. Yozuvchining ijodiy yo'li davom etmoqda, u romanlar bilan birga o'zini qiziqtirgan masalalar doirasini to'ldiradigan va kengaytiradigan, ilgari ko'targan mavzularini chuqurlashtiradigan hikoyalar yozishda davom etmoqda. Yozuvchining g'oyaviy-badiiy olamiga sho'ng'ish tadqiqotchi oldida ko'plab savollar tug'diradi, shuning uchun mavzuni yanada rivojlantirish, shuningdek, bir qator tegishli tadqiqotlar mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Bernardo, Susan M.; Murphy, Graham J. (2006). Ursula K. Le Guin: A Critical Companion. Greenwood Press. ISBN 978-0-313-33225-8.

2. Bloom, Harold (1987). "Introduction". In Bloom, Harold (ed.). Modern Critical Interpretations: Ursula Le Guin's the Left Hand of Darkness. Chelsea House Publications. pp. 1–10. ISBN 978-1-55546-064-8.

3. Cadden, Mike (2005). Ursula K. Le Guin Beyond Genre: Fiction for Children and Adults. Routledge. ISBN 978-0-415-99527-6.

4. Cummins, Elizabeth (1990). Understanding Ursula K. Le Guin. University of South Carolina Press. ISBN 978-0-87249-687-3.
5. Erlich, Richard D. (December 2009). Coyote's Song: The Teaching Stories of Ursula K. Le Guin. Wildside Press LLC. ISBN 978-1-4344-5775-2. Archived from the original on February 3, 2021. Retrieved September 18, 2018.
6. Kuznets, Lois R. (1985). "'High Fantasy' in America: A Study of Lloyd Alexander, Ursula Le Guin, and Susan Cooper". *The Lion and the Unicorn*. 9: 19–35. doi:10.1353/uni.0.0075. S2CID 143248850.
7. Le Guin, Ursula (1978). *The Wind's Twelve Quarters Volume I*. Granada Publishing. ISBN 978-0-586-04623-4.
8. <https://uz.eferrit.com/biography-ursula-k-le-guin/>
9. [Official website](#)
10. Worlds of Ursula K. Le Guin. *PBS American Masters*. August 2, 2019.
11. Ursula K. Le Guin papers, circa 1930s–2018 at the University of Oregon Libraries

O‘ZBEK TILIDA SHAXS SOTSIAL BELGILARINI IFODALOVCHI NOLISONIY VOSITALAR XUSUSIDA

*Hasanova Dilfuza Odilovna,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc)
(O‘zbekiston)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada noverbal muloqot – bu so‘zlarni ishlatmasdan odamlar orasidagi aloqa (axborotlarni yuborish yoki bir-birlariga tasvirlar, intonatsiyalar, imo-ishoralar, yuz ifodalari, pantomimikalar), ya’ni nutq va til vositalarisiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri taqdim etiladigan aloqa haqida fikr-mulohazalar bildiriladi.

Kalit so‘zlar: shaxsning sotsial belgilari, shaxs tili fenomeni, til rivojlanishi, tilning kommunikativ ehtiyoji, axborotlarni yuborish yoki bir-birlariga tasvirlar, intonatsiyalar, imo-ishoralar, yuz ifodalari, pantomimikalar.

Аннотация: Эта статья представляет собой обзор общения, которое люди использовали со дня их использования (выпуски новостей или изображения один на один, интонации, жесты, выражения, пантомимика), речи и языка.

Ключевые слова: персонализация, языковой феномен, развитие языка, коммуникативные потребности языка, информационные бюллетени или образы, интонации, жесты, слова, пантомимика.

Abstract: In this article, the most important thing is that people talk about these things without the use of information (news or pictures, gestures, gestures, pantomimics), speech and language.

Key words: personalization, linguistic phenomenon, language development, communication needs of a language, newsletters or images, intonations, gestures, words, pantomime.

Bugungi kunda paralingvistika fani nolisoniy vositalarni til hodisalariga, vositalariga bog‘lab tadqiq etadigan soha hisoblanadi. Paralingvistika atamasi grekcha “tilga yondosh” ma’nosini ifodalab, ilk bor A.Xill tomonidan tavsiya etilgan. Keyinchalik Y.Treyger mazkur sohaga oid maxsus asar yozib, uning mohiyatini asoslab bergan.

Soʻzlovchining kommunikativ maqsadi qanday ekanligi, muloqot jarayonida uning qanday usul va vositalarni qoʻllashi, qanday til birliklaridan foydalanishida tilning taʼsir etish vazifasi yetakchilik qiladi. Nutq qaratilgan shaxsga fikrlarning soʻzlovchi maqsadiga mos holda yetkazilishi va mazkur muloqotdan koʻzlangan pragmatik samaraga erishilishida, nutqning mazmun jihatdan maʼlum darajada mukammal boʻlishida yordamchi sifatida boshqa nolisoniy vositalar ham ishtirok etadi. Xuddi til kabi nolisoniy vositalar ham fanlararo muammo sifatida bir qator fanlarning oʻrganish obʼekti hisoblanadi. Etnograflar nolisoniy vositalarni maʼlum bir xalq, elat, millatning koʻp asrluk tarixi bilan bogʻliq boʻlgan urf-odatlarini, miliy-madaniy xususiyatlarini ifodalovchi ishoralar tarzida tushunsalar, psixologlar uchun nolisoniy vositalar oʻzaro muloqot jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Psixologlar nolisoniy vositani ishtirokchilarning oʻzaro muloqotga kirishishida namoyon boʻluvchi psixologik munosabatlari asosida tadqiq etadilar. Tarixchilar nolisoniy vositalarning paydo boʻlishi va shakllanishini maʼlum bir xalq oʻtmishi, tarixi bilan bogʻlab talqin qiladilar. Adabiyotchilar esa ularga badiiy asar gʻoyasini, personajlar xarakter-xususiyatlarini ochishga xizmat qiluvchi vosita sifatida munosabatda boʻladilar.

Olim S. Moʻminov oʻzbek erkak kommunikantlari uchun xos boʻlmagan nolisoniy vositalar sifatida qosh uchirib, chimirib gapirish; noz qilishni ifodalovchi koʻz suzish; sababsiz ogʻizni toʻsib gapirish; hayronlik, bexabarlik, mensimaslik maʼnosida lab burish; achinish maʼnosida tilni tishlab, boshni qimirlatish; oʻpishib (ayniqsa, oʻz jinsiga mansub kishilar bilan) koʻrishish; jimjiloqni labga tekkizib uyalib yerga qarab turish; koʻrsatkich barmoqni iyakka qoʻyib, oʻy surish; suhbatlashib turganda oʻng yoki chan tomonga bir siltanib qayrilib va boshni hiyol pastga egib suhbatdoshdan arazlash; kommunikant bilan oʻta yaqin (50-60 santimetrdan qisqa) masofada turib soʻzlashish kabi belgilarni, ayol kommunikantlari uchun xos boʻlmagan nolisoniy vositalar sifatida esa kommunikantning yuziga tik boqib turib gapirish (tinglash); qoʻlni arra (paxsa) qilib gapirish; qoʻlni siltab, mahkam qisib, tortib... soʻrashish; ichkilik ichishga ishora maʼnosida tomoqqa chertish; baland ovozda “xo-xo”lab kulish; bosh barmoqni orqaga qayirib “men” maʼnosida koʻkragiga ishora qilish; muhabbat izhori maʼnosida “doʻst” deb koʻkrakka urish kabi holatlarni qayd etadi.

Aloqa jarayonida nafaqat soʻzlar, balki noverbal aloqa vositalari ham muhim rol oʻynaydi. Inson his qiladigan hamma narsa qandaydir tarzda uning yuzida, koʻzlarining ifodasida, xulq va tana harakatlarida aks etadi.

Noverbal muloqot – bu soʻzlarni ishlatmasdan odamlar orasidagi aloqa (axborotlarni yuborish yoki bir-birlariga tasvirlar, intonatsiyalar, imo-ishoralar, yuz ifodalari, pantomimikalar), yaʼni nutq va til vositalarisiz toʻgʻridan-toʻgʻri taqdim etiladigan aloqa. Bunday “aloqa” vositasi insonning oʻzini namoyon qilishining barcha shakllarini oʻz ichiga olgan axborot uzatish yoki uni almashish vositalari va usullarining keng doirasiga ega boʻlgan inson tanasidir. Odamlar orasida ishlatiladigan keng tarqalgan nom – bu ogʻzaki boʻlmagan yoki “tana tili”. Psixologlar, ogʻzaki boʻlmagan signallarni toʻgʻri talqin qilish samarali muloqotning eng muhim sharti deb hisoblashadi.

Imo-ishora va imo-ishora tilini bilish nafaqat yaxshiroq tushunishga, balki (bundan ham muhimi) bu mavzuda gapirishdan oldin unga qanday taassurot qoldirishini oldindan aniqlashga imkon beradi. Boshqacha qilib aytganda, bunday soʻzsiz til kerakli natijaga erishish uchun xatti-harakatlarni oʻzgartirish yoki boshqa biror narsa qilish kerakligi haqida ogohlantirishi mumkin.

Noverbal aloqani tushunishda ikkita muammo mavjud:

1) birinchidan, tilshunoslik va ogʻzaki aloqada axborotni uzatish va olish jarayoni ikkala tomondan amalga oshiriladi – bu ushbu hodisani tushunishda baʼzi bir qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi va “aloqa” tushunchasidan foydalanishni asoslash masalasini tugʻdiradi. Shu sababli,

noverbal aloqa haqida gap ketganda, ba'zi ekspertlar boshqa "og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlar" tushunchasini qo'llashni maqbul deb bilishadi.

2) ikkinchidan, ko'pgina ilmiy ishlarda ko'pincha sinonim sifatida ishlatiladigan "og'zaki bo'lmagan aloqa", "og'zaki bo'lmagan kommunikatsiya", "og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlar" tushunchalarida chalkashliklar mavjud. Biroq bu tushunchalarni ajratish va kontekstni aniqlashtirish muhimdir.

V.A. Labunskaya taklif etgan ta'rifga ko'ra, "nolisoniy aloqa – bu nolisoniy xatti-harakatlar va nolisoniy axborotni uzatishning asosiy vositasi sifatida ishlatish, o'zaro munosabatlarni tashkil etish, sherikning obrazi va konsepsiyasini shakllantirish va boshqa odamga ta'sir qilish bilan tavsiflanadigan aloqa turi".

Nolisoniy aloqa vositalari:

- 1) aloqa jarayonining borishini tartibga solish, sheriklar o'rtasida psixologik aloqani yaratish;
- 2) so'zlar orqali berilgan ma'nolarni boyitadi, og'zaki matnni sharhlashga yo'naltiradi;
- 3) his-tuyg'ularni ifoda etadi va vaziyatning talqinini aks ettiradi;
- 4) o'quv faoliyatida yordam beradi;
- 5) o'z roziligingiz yoki noroziligingiz haqida xabar beradi;
- 6) kar (eshitmaydigan) odamlar bilan aloqa qilishda yordam beradi.

Til birliklaridan foydalanish ko'p hollarda nolisoniy ijtimoiy-ruhiy (sotsial-psixik) tomonlar bilan bog'liq bo'lganligi sababli, tilni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganuvchi sotsial tilshunoslikdan (ijtimoiy tilshunoslikdan) farqli o'laroq, lisoniy birliklarning nutqda yashash shart-sharoitlarini o'rganuvchi maxsus fan - lingvistikaning yaigi sohasi sotsiolingvistika shakllandi.

Shaxs sotsial belgilarini namoyon etuvchi ko'zgu muloqotdir. «Muloqot» atamasi ko'p holarda verbal, ya'ni so'z, lisoniy vositalar orqali va noverbal, so'zsiz, nolisoniy vositalar (imo-ishora, har xil belgi, nishona, ramz, simvollar) orqali axborot berish va bir-birining ta'siriga ko'ra verbal yoki noverbal muloqot sifatida tasnif qilinadi.

Nolisoniy vositalar ham shaxs sotsial belgilarini ko'rsatishga xizmat qiladi. Muloqot jarayonida lisoniy vositalar "ojizlik" qilganda nolisoniy vositalar yordamga keladi va nutq intensiyasini ifodalab keladi.

Otabek o'ziga qattig' tikilib turg'an Hasanalidan yuzini chetka burishka majbur bo'ldi. Go'yo bu sehrigar chol hamma sirrni betdan o'qub olar edi. Hasanalini hamon o'ziga tikilib turg'anini bilib, manglayini qashig'an bo'ldi: — Xo'sh, davom etingiz... — Bu sirringizni mendan yashirmoqchi bo'lasiz, — dedi tamom qanoat bilan Hasanali, chunki, endi o'z kashfiga juda ishong'an edi.

— Xayr, yashirmoqqa ham balki haqqingiz bordir... ammo shu ko'yi sir saqlash bilan birar natijaga yetish mumkinmi?

— ...

Otabek qip-qizil qizarib gunohkorlardek yerga qarag'an edi. Hasanalining yuziga padorona tarahhum tusi kirib, keksalarga maxsus ohangdor bir tovush bilan bekning ustidagi og'ir yukni ola boshladi:

— Aybi yo'q, o'g'lim, — dedi, — muhabbat juda oz yigitlarga muyassar bo'ladig'an yurak javharidir... (A.Qodiriy, O'tkan kunlar)

Otabekning Hasanali savoliga sukut saqlashi orqali uning o'zbek yigitlariga xos bo'lgan andishasini, uyatini ifodalaydi. O'zbek millatida yigit-qizlar odatda, muhabbatini ochiq aytmaydi. Chunki bu uyat sanalib, ular sevgisini boshqa yo'llar bilan ko'rsatishadi. Otabek ham Hasanaliga "yashirgan siri"ni (Kumushbibini bir ko'rganda oshiq bo'lib qolganini) aytilishga iymnadi. Shu o'rinda sukut saqlaydi. Ammo uning yuragidagi so'zlarini "qip-qizil qizarib gunohkorlardek yerga

qaragʻan”i oshkor etadi. Til birliklari orqali ifodalay olmagan tuygʻulari noverbal vosita orqali reallashadi.

Dasturxon yonida Kumushbibining latif bilagiga Otabek oltin uzuk solur ekan, ul yerga qaragʻan holda edi.

— Men sizga hech narsa ham hozirlamagʻan edim...

— Hozirlamagʻaningiz uchun oʻkinasizmi?

— ...

— Oʻkinmangiz, — dedi bek, — sizdan bir narsani soʻrasam ayamassiz? — Ayamayman.

Otabek Kumushbibining lablari ustidagi qora xoligʻa ishorat qilib: — Shu yerdan bir oʻpish bersangiz, siz ham katta esdalik hozirlagʻan boʻlur edingiz, — dedi. Kumushbibi qizarindi (A.Qodiriy, Oʻtkan kunlar, 32-bet).

ADABIYOTLAR

1.Нурмонов .А Танланган асарлар.2- жилд –Т.: 2012. -215 б.

2.Эшқуватов Ж. Бадий матнда паралингвистик воситаларнинг функционал-парагматик хусусиятлари ҳақида // <http://library.ziyounet.uz>

3.Мўминов С.Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари//филол. фан. д-ри...дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – Б.34.

4.Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд, 2007.

LEKSIK SATHNI TIZIM SIFATIDA OʻRGANISHNING LISONIY IMKONIYATLARI

F.Yuldashev,

NavDPI dotsenti, f.f.d. (DSc)

(Oʻzbekiston)

Annotatsiya. Maqolada til satlaridagi tizim va uning strukturasi haqida fikr yuritilgan. Mazkur tizim leksik kategoriya misolida dalillangan. Ushbu satning sistemasi “ma’naviyat” leksik kategoriyasi misolida yoritilgan hamda kategoriyaning semantik xususiyati aks ettirilgan.

Kalit soʻzlar: tizim, leksik sath, pogʻonali munosabat, paradigmatic munosabat, leksik-semantik kategoriya, leksik tizim, “ma’naviyat” leksik kategoriyasi.

Abstract. The article discusses the language system and its structure. This system is proved on the example of lexical category. The system of this class is explained on the example of the lexical category "spirituality" and the semantic features of the category are reflected.

Key words: hierarchical relationship, paradigmatic relationship, lexical-semantic category, lexical system, lexical category "spirituality", "enlightenment" general noun system

Аннотация. В статье рассматривается языковая система и ее структура. Эта система доказывается на примере лексической категории. На примере лексической категории «духовность» поясняется система этого класса и отражаются семантические особенности категории.

Ключевые слова: система, лексик система, иерархическое отношение, парадигматическое отношение, лексико-семантическая категория, лексическая система, лексическая категория «духовность», «просвещение», обще именная система.

Biz yashab turgan olam va undagi barcha hodisalar shunday tizimki, ular o‘zaro aloqador bo‘lgan maxsus guruhlariga bo‘linadi. Ushbu guruhlarning shakllanishida esa o‘ziga xos qoidalar mavjud. Bu har bir fanning ichki sistemasi va xususiyatidan kelib chiqib belgilanadi. Ushbu tizim bir-birini taqazo etadigan elementlar munosabatidan tashkil topadi hamda yagona tizimni shakllantiradi. Ana shu yagona tizimning kichik qismlarga bo‘linish imkoniyati mavjud. Bunday bo‘linishlar soddadan murakkabga qarab bo‘linuvchi va ayni holatda birlashuvchi xususiyatga ega tizim[1]. Bu barcha yo‘nalishlarda bo‘lgani kabi sistem-struktur tilshunosligimizda ham o‘z ifodasini topadi.

Tilshunoslikdagi mazkur tizim turli sath birliklariga oid kategoriyalarning lingvistik xususiyatlarini yoritishga, uning lisoniy imkoniyatlarini baholashga yordam beradi. O‘rganilayotgan obyektning til sistemasidagi o‘rni, vazifasi, maqsadi, tildagi lisoniy va nutqiy imkoniyatlarini “oynadek” aks ettirishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolamizda bugungi kunda leksik kategoriya sifatida shakllanib, tizimlashib borayotgan “Ma’naviyat” kategoriyasi haqida ayrim mulohazalarni bayon etamiz. Sababi hozirga qadar “ma’naviyat” kategoriyasining lisoniy imkoniyatlari haqida tadqiqotlar olib borilgan[3], uning milliy, ma’naviy, ijtimoiy xususiyatlari haqida tadqiqotlar[2] olib borilgan, biroq hozirga qadar semantik tizimlashtirish masalasi tadqiq obyekti bo‘lmagan. Zero, har qanday leksik kategoriyaning o‘ziga xos xususiyatlari bor. Xususan, maqolamiz obyekti hisoblangan “ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasining tizim sifatidagi umumiy va xususiy sifatleri mavjud. Quyida mazkur kategoriyaning tizimlashtirish masalasi va unga xos xususiyatlar haqida to‘xtalamiz. Avvalo, ushbu kategoriyaning tizim ekanligi quyidagi lingvistik xususiyatlarida namoyon bo‘ladi:

1. “Ma’naviyat” sistemasining yaxlit tizim ekanligi paradigmatic, sintagmatic va iyerarxik tuzilmasiga egaligida. Ushbu tizimning nafaqat ichki sistemalarini ifodalash, balki ular o‘rtasidagi leksik bog‘lanishlarni muvofiqlashtirish masalasi ham mavjud.

2. “Ma’naviyat” sistemasining murakkab tizim ekanligi. Murakkabligi shundan iboratki, semantik kategoriyasining iyerarxik manzarasi, tizimiy munosabatlari, differensial va integral semalari, sistemaning yadrosi, sistemaning markazi, sistemaning periferiyasi kabi alohida bo‘limlardan iborat, ularning yana ichki qismlardan tashkil topganligida namoyon bo‘ladi.

3. “Ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasiga a‘loqador leksemalarning “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da hamda maxsus lug‘atlarda izohlanishi, ularning o‘zaro qiyosiy tahlili masalasini amalga oshirish masalasi mavjud.

4. “Ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasi birliklarini til korpuslarida teglash masalasi, “ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasi birliklarining ekstralingvistik razmetkasi, “ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasi birliklarini semantik teglash masalasi, “ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasi birliklari birlamchi birikuvchilarini modellashtirish masalasi muhimligini aks ettirishning amaliy vazifalari mavjud.

5. “Ma’naviyat” kategoriyasining sistemali xarakteri. Bu tizimdagi har bir elementlarning bevosita va bilvosita aloqada ekanligi tadqiq qilinadi. Natijada uning periferik xususiyatlari aniqlanadi hamda kategoriyaga biriktirish masalasi izohlanadi.

6. “Ma’naviyat” tushunchasi va uning dunyodagi lisoniy manzarasi ilmiy tasvirini qiyosiy aspektida tahlil va tadqiq qilish tizimli tahlil orqali mohiyati yanada ravshanlashadi[4].

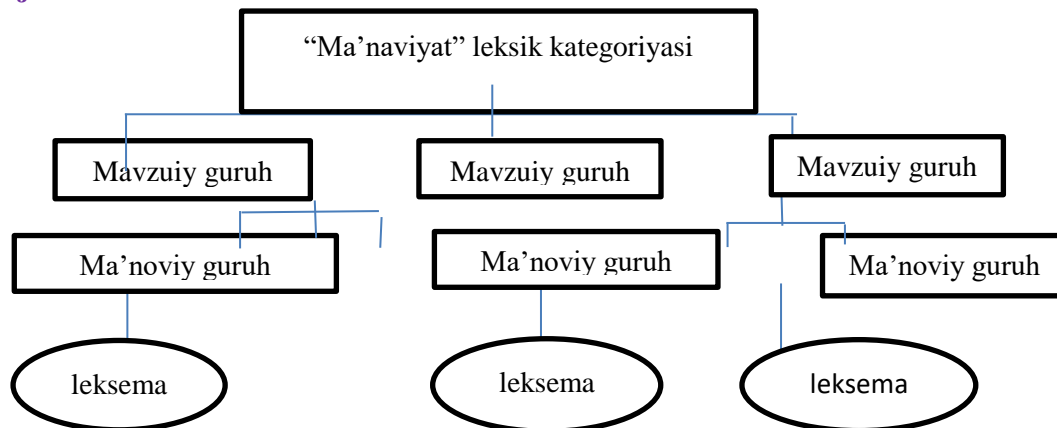
O‘zbek tilidagi “ma’naviyat” kategoriyasini tavsiflash, tasniflash, sistemaga solish va qiyosiy o‘rganishda leksik-semantik kategoriya sifatida yondashish muhimdir. Bu esa uni tizim shaklida tushunishga, til elementlari orasidagi turli bog‘lanish va munosabatlarni yoritishga

yordam beradi. Bunday tahlil asosida “ma’naviyat” umumiy semali birliklar orasidagi leksik munosabat ham yoritiladi.

“Ma’naviyat” sistemaviylik tabiatiga ega leksik-semantik kategoriya, uning mazmun-mohiyati tarkibiy qismlarga ajratish yo‘li bilan ochiladi.

Uni quydagi jadval orqali aks ettiramiz.

1-jadval

Izoh. “Ma’naviyat” leksik kategoriyasining qolgan mavzuiy guruhlari ham shu yo‘sinda shakllanib boradi.

“Ma’naviyat” umumiy ma’noli til birliklari, uning tarkibiga kiruvchi milliy lisoniy ifodalar – so‘z, maqol, matal, iboralar uzoq yillar davomida xalqimiz nutqiy boyligi sifatida boyib kelgan hamda yozma va og‘zaki ijodida faol qo‘llangan[5].

Tilning leksik sohasi keng, ko‘p funksiyali, u turli sohalarda namoyon bo‘ladi va sohaning keng qamrovli ekanligi leksik sathda aks etadi. Til birliklarini tavsiflash va o‘rganishda qo‘llanadigan leksik-semantik kategoriya tilni tizim sifatida idrok etishga, tildagi leksik elementlar o‘rtasidagi turli xil aloqa va munosabatlarni tushunishga yordam beradi. “Ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasi semantik jihatidan o‘ziga xosligi bilan boshqa leksik kategoriyalardan farqlanadi. Sababi, “ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasi har bir xalq uchun o‘ziga xos va takrorlanmasdir. To‘g‘ri, ayrim tomonlari bilan umumiylik hosil qilishi mumkin, biroq xususiy tomonlaridagi o‘ziga xoslik millatning mentalitetini belgilab beradi. “Ma’naviyat” leksik kategoriyasi leksik tizim sifatida bir-biri bilan bog‘liq. Ushbu leksik-semantik kategoriyaning tarkibiy qismlari, yadro va chegarasi, uning maydon hosil qilishi va paradigmatic munosabatlari leksik imkoniyatlarini ochishga hissa qo‘shadi. Bu munosabatlar leksemalarning lug‘atdagi o‘rni, ularning etimologiyasi, semantik xususiyatlari bilan bog‘liq.

ADABIYOTLAR

1. Mengliyev B. “Taraqqiyot va ma’naviyat” // “Ma’rifat” gazetasi, 2018 yil, 8 yanvar.
2. Erkayev A. “Ma’naviyat va taraqqiyot modeli”. – Toshkent: Ma’naviyat, 2005. – 192 b
3. Tojiyeva G. “O‘zbek tili ma’naviy-ma’rifiy leksikasining mustaqillik yillardagi taraqqiyoti (“milliy g‘oya” atov birliklari)”: Filol. fan. bo‘yicha fals. dokt. (PhD)... diss. avtoref. – Samarqand, 2017. – 48 b.
4. M. Axmedova. “O‘zbek tilidagi “ma’naviyat” va ingliz tilidagi “spirituality” umumiy semali atov birliklari tipologiyasi”: Filol. fan. bo‘yicha fals. .dokt.(PhD)... diss. avtoref. – Buxoro, 2019. – 7 b.

5. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”: 80000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi Jildlar. – Toshkent: O‘zME, 2008.

O‘ZBEK TILIDA FE’L YASALISHI VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Zaripov B.P.,

NavDPI dotsenti, f.f.n.

(O‘zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilida fe’l yasovchi affikslar sinonimiyasi va ularning semantik xususiyatlari, badiiy asarlarda mualliflarning so‘z qo‘llashi natijasida hosil qilingan yasama fe’llarning matndagi uslubiy imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: fe’l yasalishi, sinonimiya, noodatiy yasama fe’llar, uslubiyat.

Abstract: The article analyzes the synonymy of verb-forming affixes in the Uzbek language and their semantic properties, as well as the stylistic possibilities of artificial verbs in the text created as a result of the authors' use of words in artistic works.

Key words: verb formation, synonymy, unusual verbs, methodology.

Аннотация: В статье анализируется синонимия глаголообразующих аффиксов в узбекском языке и их семантические свойства, а также стилистические возможности искусственных глаголов в тексте, созданных в результате использования авторами слов в художественных произведениях.

Ключевые слова: глаголообразование, синонимия, необычные глаголы, стилистика.

Fe’l turkumi boshqa turkumlar ichida grammatik jihatdan ham, leksik jihatdan ham murakkabligi bilan ajralib turadi. Bu albatta fe’l yasalishiga ham ta’sir etmay qolmaydi. Fe’l yasovchi affikslarda [1] sinonimiya hodisasi juda kam uchraydi. Lekin fe’l yasovchi affikslar ba’zan fe’l turkumiga oid so‘zlar bilan yoki qo‘shma fe’l hosil qiluvchi yordamchi fe’llar bilan sinonimiyani hosil qilishi mumkin. Lekin bunday hollarda ular turli ma’no qirralari bilan farqlanadi. Masalan:

Undovlardan **-la** affiksi bilan yasalgan fe’llarda shu undovga xos his- hayajon, buyruq-xitob, murojaat kabilarni bajarish ma’nosini ifodalaydi. Bunday fe’llar semantik xususiyatiga ko‘ra nutq fe’llari sirasiga kiradi: **-la** affiksi **demoq** fe’li bilan ma’lum darajada ma’nodoshlikni hosil qiladi: **dodlamoq (dod demoq), voyvoylamoq (voy-voy demoq), chuhlamoq (chuh demoq), uflamoq (uf demoq).**

Taqlid so‘zlardan **-la** affiksi bilan yasalgan fe’llarda taqlid so‘z bildirgan tovush yoki holatning yuz berish ma’nosi ifodalanadi. Bunda **-la** affiksi **etmoq** yoki **qilmoq** fe’li bilan ma’lum darajada sinonimlikni hosil qiladi :lapanglamoq (lapang-lapang etmoq / qilmoq), qisirlamoq / qisir etmoq. Etmoq so‘zi bilan yasalgan fe’llar semantikasida ham farq bor: shitirlamoq, gumburlamoq - davomli harakat ma’nosini ifodalaydi; shitir etmoq ,gumbur etmoq – bir marta sodir bo‘ladigan harakatni ifodalaydi.

-ira,- illa/-ulla affikslari taqlid so‘zlardan fe’l yasaydi. Masalan: yarqiramoq, yaltiramoq, mo‘ltiramoq; cirqillamoq, chirsillamoq, likillamoq, shuvillamoq, mo‘ltillamoq.bu fe’llar taqlid so‘zlar bildirgan tovush yoki obrazning yuz berishini ifodalaydi. Ba’zan bu yasalmalar tarkibidagi affikslar etmoq yoki qilmoq so‘zlari bilan sinonim bo‘lishi mumkin: Yarqiradi-yarq etdi / yaltiradi-yalt etdi.

-ira, -illa / -ulla affikslari bilan yasalgan soʻzlarda harakatning davomiyligi ifodalanadi; etmoq soʻzi bilan hosil qilingan qoʻshma feʼllarda esa shu harakat-holat jarayonining bir marta roʻy berishi ifodalanadi: yarqiradi– yarq etdi yaltilladi –yalt etdi// shuvilladi-shuv etdi.

-illa/ulla affikslarida harakat-holatning takroriyliigi kuchliroq ifodalanadi. Yalt etmoq, shuv etmoq, chirs etmoq kabi qoʻshma feʼllarda shu harakat-holatning bir marta boʻlishi ifodalanadi.

Badiiy asarlarda muallif tomonidan soʻz qoʻllash natijasida yangi-yangi yasama soʻzlar hosil qilinib qoʻllanadi. Bunday holatlarda soʻz yasovchi affiks bilan soʻz birikmasi oʻrtasidagi maʼnodoshlik kuzatiladi. Ayniqsa bu holat feʼl turkumiga oid soʻzlarda kuchli. Masalan: Otabek ogʻir holga tushdi, bu toʻgʻri soʻz uni tamoman esankiratdi va haqiqatga qarshi borish, yaʼni **yolgʻonlash** yana ogʻir edi. Shunday boʻlsa ham, **yolgʻonlamay** chorasi boʻlmadi. (A. Qodiriy)

Bu oʻrinda ravish +feʼl tarzidagi soʻz birikmasi—“yolgʻon gapirmoq” maʼnosi yolgʻonlamoq soʻzi orqali ifodalangan. Aslida bu soʻz birikmasi anglatadigan maʼno yasalmadan anglashilgan dastlabki maʼnodir va u semantik jihatdan nutq feʼliga oid guruh doirasida. Ammo unga badiiy matn nuqtai nazaridan qarasa, bu qoʻllanishga yana bir qancha semalar yuklatilganki, bu uning holat feʼliga oʻtish semasini ham bildiradi. Yoʻlgonlamoq yolgʻon soʻzlayotgan odamning tushgan, tushadigan ahvolini ham aks ettiradi. Bunday soʻz qoʻllash kontekstda anglashilgan harakatning soʻzlovchi qiyofasidagi oʻzgarishlar holatini (masalan, koʻz qarashi, imo-ishora va b.) ham ifodalaydi.[2]

Sharq qizarib, chiqmoqda quyosh,

Oltinlandi terakning uchi. (Zulfiya)

Oltin tusga kirmoq birikmasidagi maʼno “**oltinlanmoq**” soʻziga yuklatilgan. Bu jarayonda oltin tus /rang/ birikuvidagi ikkinchi tus/rang komponenti tushirilgan. Oltin polisemantik soʻzi tarkibida “rang” semasi borligi bu ixchamlashishga asos boʻlgan. Demak, oltin – belgi bildiruvchi soʻz sifatida **-lan** affiksi bilan feʼl yasali shu belgining yuzaga kelishi ifodalangan. Poetik metafora sifatida tabiat hodisasini, manzarani muallif obrazli tarzda ifodalagan.

Boʻyrachi ariq boʻyida **soyalaydi**. (T.Murod.) **Soya** – “quyosh tushmaydigan salqin joy” maʼnosini ifodalaydi, unga **-la** qoshimchasi qoʻshilishi natijasida: soyalamoq soʻzi “issiq kunda soya-salqin joyga borib dam olmoq” maʼnosini ifodalagan. Muallif “soyada dam oldi/ yoki soyada salqinladi” tarzida qoʻllashdan koʻra bu maʼnoni **soyaladi** soʻzi bilan ixcham holda ifodalagan. Bunda soʻzlashuv uslubiga xoslik semasi ham bor.

Oyoqlanib qalqib-qalqib oldi. (T.Murod.) “oyoqda turmoq, tikka turmoq; oʻrnidan turmoq” maʼnosini ifodalash uchun **oyoq+lan** affiksi vositasida yasalgan feʼl Qalqib oldi soʻzi bilan birikishi natijasida “oyoqda turmoq, tikka turmoq; oʻrnidan turmoq” maʼnosi yanada kuchaytirilgan. Qoshi uzra kaft soyabon eta-eta moʻltaydi. (T.Murod.) bu oʻrinda soyabon et(moq) qoʻshma feʼli ravishdosh formasida kelgan. Muallif bu qoʻshma soʻzni aynan takrorlamay ikkinchi komponentni – etmoq yordamchi feʼlini (ravishdosh shaklida) takror keltirgan. Bu oʻrinda bosh maʼnoda zontik, shamsiya” maʼnosini ifodalovchi soyabon soʻzi ham metaforik maʼnoda qoʻllangan. “Kaftini peshonasiga qoʻyib koʻzlarini quyoshdan panalamoq” maʼnosi “kaft(ini) soyabon etmoq” birikuvi bilan ifodalangan.

Moʻltaydi soʻzi holatga taqlidni ifodalovchi **moʻlt** soʻziga **-ay** qoʻshimchasini qoʻshish bilan yasalgan va “ayanchli qaramoq, maʼyuslanib, ezilib qaramoq” maʼnosi ifodalangan. Oʻzbek adabiy tilida shu soʻzning maʼnodoshi sifatida moʻltiramoq[3] soʻzi bor. Lekin bu soʻzga nisbatan moʻltaymoq soʻzida obrazlilik kuchli.

Yoʻl ariq yoqalab oʻtadi. Bobomiz ana shu yoʻldan sahar **dalalaydi**. (T. M.) dalalaydi feʼli “dalaga boradi” birikmasidagi maʼnoni ifodalaydi. Boradi feʼlining maʼnosi **-la** affiksiga yuklatilgan.

G'afatda yotmishlar **tashqarilaydi**. (T. M.) "tashqariga chiqadi" birikmasi o'rnida bir so'z--tashqarilaydi qo'llangan. **-la** yasovchi affiksi "chiqmoq" harakat semasini qo'shmoqda.

Fe'l yasovchi affikslarning boshqa fe'l yasovchi vositalar bilan sinonimiyasida yasalmalarning umumiy ma'nosi bir xil bo'lsa-da, lekin ular o'ziga xos jihatlari bilan bir-biridan farqlanadi. Bu farqlar sinonim affikslarning yoki boshqa birliklar masalan yordamchi fe'llar bilan yasalgan so'zlarning ma'no o'ttenkasida, qo'llanish doirasining keng yoki torligida va boshqalarda ko'rinadi.

Badiiy matnda hozirgi o'zbek adabiy tilida odatiy yasama so'z sifatida uchramaydigan holatlarni ko'plab uchratish mumkin. Muallifning so'z qo'llashi natijasida hosil qilingan bunday yasama fe'llar ma'no jihatdan serqirraligi, uslubiy jihatdan o'ziga xosligi bilan matn badiiyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fe'l yasalishi haqida qarang: Hojiyev A. O'zbek tilida so'z yasalsihi. –T., O'qituvchi. 1989. 47-b.
2. Rixsiyeva G. O'zbek tilida ba'zi noodatiy fe'l yasalmalar poetikasi. O'zbek tili va adabiyoti. 2007. 2-son. 76-78-b.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-jild. –T., 2006. 669-b.

IDEONIMLARNING LEKSIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

*Nuritdinova Ra'no Sevdievna,
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tili ideonimlarning leksik va semantik xususiyatlari xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Nomlash (nominatsiya), ism, familiya, laqab, taxallus, kriptonom, apellyativ leksika, motiv, transmonizatsiya.

Atoqli otlar bir tip yoki jinsga mansub obyektlar, narsa va hodisalardan bittasini alohida ajratib yakka holda nomlash asosida, uning boshqalaridan farqlash ehtiyoji tufayli yuzaga kelgan lisoniy birliklardir. Borliqdagi mavjudotlarni umumlashtirib, tipiklashtirib nomlash (turdosh otlar) qanchalik zarur va muhim bo'lsa, bunday narsalardan bittasini alohida, yakka olingan holda nomlash (atoqli otlar) ham shunchalik zaruriy obyektiv ehtiyojdir. Atoqli otlar ham xuddi turdosh otlar kabi tilning kommunikativ talabini qondirish maqsadida paydo bo'lgan onomastik birliklardir.

Har qanday xalq tarixida muayyan tarixiy qimmatga ega bo'lgan badiiy, ilmiy, san'at asarlari yaratiladi, hujjat qabul qilinadi. Shuningdek, xalq tarixida ulkan o'zgarishlarga olib kelgan davrlar, tarixiy bosqichlar, o'zgarishlar bo'ladi. Mana shunday xususiyatlar ba'zi yakka olingan nodir qurollar, asbob-uskunalar uchun ham tegishlidir. Keltirilgan narsalar, voqea-hodisalar, asarlarga maxsus nomlar beriladi, ular ajratib ataladi, nomlanadi. Mana shu nomlar onomastikada *ideonimlar* deb yuritiladi. "Ideonim (yun. idea – g'oya + onoma – atoqli ot) – tarixiy asarlar, hujjatlar atoqli oti"¹. Demak, ideonim insonning aqliy, g'oyaviy va badiiy faoliyati mahsuli bo'lgan narsalar bir donasining atoqli otidir.

Ideonim makroko'lami ancha keng tushuncha bo'lib, unga ktemotonim, dokumentonim, xrononim, geortonim, gemeronim, bibliionim, artionim, poetonim, musiqa san'ati asarlari atoqli oti kiradi.

¹ Begmatov E., Uluqov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. –Namangan, 2006.– B. 33.; Oxunov N. Ideonimlar va ularni o'rganishga doir / Ta'lim va texnologiya. Ilmiy uslubiy maqolalar to'plami. – Farg'ona: Farg'ona, 2006. – B.49-52.

Keltirilgan tip atoqli otlar ideonim makroko‘lamiga uch xususiyatiga ko‘ra birlashadi: 1) ular o‘zida muayyan g‘oyani tashiydi; 2) xalq tarixi uchun alohida qimmatga ega bo‘ladi; 3) alohida (yakka) olingan bir dona narsa, hodisa, ob‘ekt nomi bo‘ladi.

Ideonimlar onomastikaning yetarli tadqiq qilinmagan. Ular tarkibiga kiruvchi atoqli ot tiplari ham to‘liq belgilangan emas¹.

Ideonim makroko‘lamiga kiruvchi atoqli ot tiplari quyidagilar.

1. Ktematonimlar. Onomastik terminlarning izohli lug‘atida “Ktematonim – xalq tarixi, madaniyati uchun ma‘lum ahamiyatga molik bo‘lgan ba‘zi yakka nusxadagi nodir qurollar, asbob-uskunalar, buyumlarning atoqli oti xrematonim deb izohlanadi² (O‘OTIL, 41-bet). N.V.Podolskaya *ktematonim* termini ma‘nosini alohida izohlamagan va xrematonim termini izohiga havola qilgan³. *Xrematonim* va *ktematonim* terminlari anglatuvchi ma‘nolar deyarli bir xildir: “Xrematonim (yun. xrematos – narsa, buyum + onoma – atoqli ot) – xalq tarixi, madaniyati, kasb-kori uchun ahamiyatli bo‘lgan noyob qurollar, asbob-uskunalar, san‘at va musiqa asarlari, qimmatbaho toshlar noyob nusxasining atoqli oti”⁴ (O‘OTIL, 90-bet).

Onomastik tadqiqotlarda ktematonim termini ma‘nosi va uning tarkibiga kiruvchi onomastik birliklar xilma-xil, ko‘p holda doirasi keng tushunilmoqda Bizning nazarimizda, ktematonim tushunchasini chegaralash va uning tarkibiga kiruvchi atoqli otlarni quyidagilardan iborat deb bilish maqsadga muvofiqdir:

1) tarixiy, madaniy qimmatga ega bo‘lgan ba‘zi yakka nusxadagi qurollar, asboblari, zebu ziynat buyumlari, qimmatbaho toshlarning atoqli oti. Ba‘zi tarixiy yozma manbalarda, folklorda toshlarning atoqli oti uchraydi: Yada toshi⁵, Sigur toshi – ko‘zmunchoq yoki tumor bo‘lsa kerak deb taxmin qilinadi (“Avesto”), Sangi la‘nat toshi, Sangi Juman xarsangi, “Oshiq-ma‘shuq” toshi, “Quruq” toshi⁶, “Bahrom olovi”// Ozari Bahrom – Erondagi yetti mashhur otashkadalardan biri (Avesto); Funduqiy joynamozi (Bux.tar., 101), Isrofil karnayi (Samariya, 53), G‘itriif kumushi (tanga, Bux.tar., 114), Nishopur dirhami (Bux.tar., 164), “Bibishak” (bezak buyumi, UzME, 2, 16), “Bodomoy” (bezak buyumi, O‘zME, 2, 98);

2) rassomchilik san‘ati asarlarining atoqli oti: “*Buxoro timi*”, “*Xivalik qiz*”, “*Dugonalar*” (P.Benkov); “*O‘tovda*”, “*Moviy manzara*”, “*Tungi sug‘orish*”, “*Chirchiq vodiysida*”, “*Qadrdon dalalar*” (O‘.Tansiqboyev) va b.;

3) musiqa san‘ati asarlari nomi: a) kuylar nomi: “*G‘alaba*”, “*Alyor*” (S.Yudakov); “*Mo‘g‘ulchai navo*”, “*Talqini ushshoq*”, “*Bayot uforisi*”, “*Munojot*”, “*Ushshoq*”, “*Zikri ushshoq*”, “*Abadiy xotira*” rekviyemi (M.Burhonov), “*Qahramonlik*” simfoniyasi (M.Tojiyev) va b.; **b) qo‘shiq (ashulalar) nomi:** “*Muxammas*”, “*Saqil*”, “*Tarona*”, “*Suvoriy*” va b.;

4) sahna asarlari (opera, libretto, balet, pesa) nomi: “*Oyjamol*” (I.Hamroyev), “*Yoriltosh*” operasi (S.Boboyev), “*Al-Farg‘oniy*” operasi (M.Bafoyev), “*Afsonalar vodiysida*” baleti (U.Musayev), “*Sohibqiron*” pesasi (A.Oripov), “*Chimildiq*” pesasi (E.Xushvaqtoev);

5) raqs va o‘yinlar nomi: “*Beshqarsak*”, “*Chittigul*”, “*Katta o‘yin*”, “*Farg‘onacha*”, “*Farg‘ona ruboiysi*”, “*Nozli*”, “*Laylo*”, “*Orazibon*”, “*Go‘zal*”, “*Tong*”

¹ Superanskaya A.V. Apellyativ – onoma / Imya naritsatelnoye i sobstvennoye. – M.: Nauka, 1978. – S. 25.

² Begmatov E., Uluqov N. Keltirilgan lug‘at. – B.41.

³ Podolskaya N.V. Slovar russkoy onomasticheskoy terminologii. – S. 110.

⁴ Begmatov E., Uluqov N. O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati. – Namangan, 2006. – B. 90.

⁵ Sattorov M. O‘zbek udumlari. – Toshkent: Fan, 1993. – B. 146.

⁶ Umirov S. O‘sha yerda. – B. 29.

malikasi”, *“Intizor”*, *“Gulruh”*, *“Dil kuylasin”*, *“Nozanin”*, *“Munojot”*, *“Larzon”*, *“Lazgi”*, *“Tanovar”*, *“Rohat”* va b.;

6) haykaltaroshlik asarlari nomi: *“Tush vaqti”*, *“Suvchi Uzoqov”* (A.Boymatov), *“Navoiy portreti”*, *“Ulug‘bek”*, *“Mashrab”*, *“Kurash”*, *“Raqs”*, *“Chavondoz”* (T.Toshxo‘jayev asarlari), *“Ayol”*, *“Oqqush”*, *“Avesto”* (J.Qutlimurodov asarlari); *“Temur Malik”*, *“Behzod”* (M.Mirtojiyev asarlari) va b.

Hozirgi o‘zbek tili atoqli otlarga nihoyatda boy bo‘lib, ular bu til leksikasi tizimida o‘ziga xos onomastik qatlamni tashkil qiladi. Jonli va jonli deb tasavvur qilinadigan mavjudotlar atoqli otlari ko‘lami va jonsiz ob‘ektlarning atoqli otlari ko‘lamiga ajratilgan holda tadqiq qilish maqsadga muvofiq.

Jonsiz obyektlarning atoqli otlari ko‘lamiga kiruvchi atoqli ot guruhlarini jonli mavjud otlar atoqli oti ko‘lamiga kiruvchi atoqli ot tiplariga nisbatan miqdoran ko‘pdir. Ammo jonli mavjudotlar atoqli otlarini tashkil qiladigan onomastik birliklar jonsiz ob‘ektlarning atoqli otlari yig‘indisiga nisbatan miqdoran ustun turadi va bir necha o‘n minglab atoqli otlarni o‘z ichiga oladi.

O‘ZBEK ILMIY FONETIKASIDA FONETIK HODISALAR MUAMMOLARI TALQINI

Furqat Nurmanov,

NavDPI dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya: ushbu maqolada fonetik hodisalar, ularning turlari haqida ilmiy adabiyotlardagi nazariy qarashlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: tovush o‘zgarishlari, singormonizm, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, proteza, epenteza, epiteza, prokopa, sinkopa, reduksiya.

Abstract: This article analyzes theoretical views on phonetic phenomena and their types in scientific literature.

Key words: sound changes, synharmonism, assimilation, dissimilation, metathesis, prosthesis, epenthesis, epithesis, procope, syncope, reduction.

Аннотация: В статье анализируются теоретические взгляды на фонетические явления и их виды в научной литературе.

Ключевые слова: звуковые изменения, сингормонизм, ассимиляция, диссимиляция, метатезф, протез, эпентез, эпитез, прокопе, обморок, редукция.

Tovush almashinuvi uzoq vaqtlardan buyon lingvistlar tomonidan o‘rganilib kelinadi. Qiyosiy tilshunoslik o‘zining dastlabki taraqqiyot bosqichidayoq tovush almashinuviga katta e‘tibor berdi. Tilshunoslik tarixida tovush almashinuvi nazariyasining ishlanishida I.A.Boduen de Kurtene va N.V.Krushevskiyalar alohida o‘rin egallaydi. Ular tilshunoslik tarixida birinchi bo‘lib tovush o‘zgarishlari va almashinuvlarini bir-biridan farqlab o‘rganadilar. I.A.Boduen de Kurtene tildagi barcha tovush almashinuvlarini ikki kategoriyaga bo‘ladi: 1) kombinator xoslangan alternatsiyalar; 2) traditsiyaga asoslangan alternatsiyalar. U birinchi tipdagi alternatsiyalarni fonetikaga, ikkinchi tipdagilarni esa morfologiyaga kiritish lozimligini tavsiya qiladi. Tovush o‘zgarishlarini, avvalo, unlilar o‘zgarishi va undoshlar o‘zgarishiga ajratish maqsadga muvofiqdir. Unlilar o‘zgarishiga unlilar reduksiyasi, unlilarning cho‘zilishi, unlilar labializatsiyasi, unlilar delabializatsiyasi singari hodisalar mansubdir.

So‘z tarkibidagi fonetik o‘zarishlar, asosan, tovushlarning o‘zaro bir-biriga ta’siri natijasida yuz beradi va ularning turlari ilmiy adabiyotlarda turlicha tasniflangan.[1.268]

Nutq jarayonida yuz beradigan fonetik o'zgarishlar va ularning turlari til tarixining barcha davrlarida tilshunoslar tomonidan o'rganilgan. Bunday o'zgarishlarining boisi tilda tejamkorlikka erishishdir.

Manbalarda keltirilishicha, tovush o'zgarishlarining tarixan bir necha ko'rinishlari mavjud bo'lgan:[2.77]

So'z ichida unilarning tushishi: o'g'lan – o'g'illar <o'g'ul so'zidan.

So'zning boshida:

b//m, b>m hodisasi: ben>men.

So'z ichida:

d>δ>y//g hodisasi: aḍaq >ayaq; beḍüg > büyüg >buyuk.

ğ>w hodisasi: qağun > qawun >qowun.

Unlidan avval [h] yoki [x] ning hosil bo'lishi: öküz >höküz; öl >höl.

ğ, g ning tushishi: qulğaq >qulqaq>qulxaq>qulaq.

So'z oxirida undoshlarning tushish hodisasi: qapu – eshik, qutlu–baxtli, issi – issiq, köprü – ko'prik.

Tovushlarning o'rin almashinuv (metateza) hodisasi: yağmur > yamğur >yamğır.

Muayyan fonetik sharoitda so'z o'zaklari yoki negizlaridagi yondosh tovushlarning bir-biriga ta'siri, birikuvchi bo'g'in yoki so'zlardagi tovushlarning to'qnashuvi, ohangdoshlik va shu kabilar orqasida yuz beradigan tovush o'zgarishlari fonetik hodisalar hisoblanadi. Fonetik hodisalar ma'lum qonuniyat zaminida vujudga keladi va ularning singarmonizm, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, proteza, epenteza, epiteza, prokopa, sinkopa, reduksiya, sinerezis, apakopa, eliziya kabi turlari mavjud.

Shuningdek, so'z asosiga biror qo'shimcha qo'shilganda, asos va yasalma tarkibidagi ayrim tovushlar o'zgarishga uchraydi. Bunday o'zgarishlar unli tovushlarda ham undosh tovushlarda yuz beradi.[3.57]

Nutq jarayonida tovushlar turli o'zgarishlarga uchraydi: ba'zilar qisqa aytiladi, ayrimlari esa biri ikkinchisi tomonidan moslashtiriladi, assimilyatsiya qilinadi. Ba'zan ayrim tovushlar boshqacha shakl olishi yoki tushib qolishi, ba'zan esa yangi tovush paydo bo'lishi mumkin. Nutq jarayonida sodir bo'luvchi bunday o'zgarishlar tovushlarning kombinator-pozitsion o'zgarishlari deyiladi. Bunday fonetik hodisalar qatoriga assimilyatsiya, dissimilyatsiya, proteza, reduksiya, eliziya, metateza, apakopa, sinkopa kabi hodisalar kiradi. Ularning ko'rinishlari, mohiyati, kelib chiqish sabablari turlichadir. Chunonchi, bunday hodisalarning sodir bo'lishiga nutqda ixchamlikka intilish, bo'g'inga urg'uning tushishi yoki tushmay qolishi, shoshilib talaffuz qilish, boshqa tillardan o'tgan so'zlarni talaffuz qilishdagi qiyinchiliklar kabi omillar sabab bo'lishi mumkin.[4.71]

Keltirilgan fonetik hodisalarning ayrimlari turkiy tillarga tarixan xos bo'lsa(singarmonizm), ayrimlari so'z urg'usining o'rni bilan bog'liq, ayrimlari o'zbek tiliga rus tili va rus tili orqali o'zlashgan so'zlar talaffuzi bilan bog'liq.

So'z tarkibidagi fonetik o'garishlar, asosan, tovushlarning o'zaro bir-biriga ta'siri natijasida yuz beradi. So'zlarni talaffuz qilish jarayonida unilar, jarangli va jarangsiz undoshlar ma'lum fonetik qonuniyat asosida bir-biriga o'xshashlik yoki noo'xshashlik tomon o'zgaradi, natijada kombinator va pozitsion tovush o'zgarishlari vujudga keladi. So'z tarkibida yuz beradigan fonetik o'zgarishlarga singarmonizm, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, tovush tushishi, tovush qo'shilishi, tovush o'zgarishi kabilar kiradi.[5.29]

Professor H. Jamolxonovning "O'zbek tilining nazariy fonetikasi" (2009) darsligida fonetik hodisalarning quyidagi asosiy turlari ko'rsatilgan:

I. Kombinator omillar ta'sirida sodir bo'ladigan o'zgarishlar (assimilyatsiya, akkomodatsiya, dissimilyatsiya, nazalizatsiya).

II. Pozitsion omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar (reduksiya, so'z oxiridagi ochiq bo'ginda tor unllarning bir oz kengayishi, jarangli undoshlarning so'z oxirida jarangsizlanishi).

III. Turkiy so'zlarning an'anaviy fonetik tarkibiga moslashish hodisasi: (proteza, epenteza, epiteza).

IV. Fonetik hodisalarning boshqa turlari (prokopa, ankopa, sinkopa, apokopa, eliziya, sandxi hodisasi, aferezis, gaplogiya, metateza, geminatsiya, degeminatsiya, sinerezis, spirantizatsiya).

So'z tarkibida yuz beradigan fonetik o'zgarishlar fonologik qimmatga ega bo'lmasa-da, morfonologik qimmatga egadir. Asosga qo'shimcha qo'shilishi natijasida so'z asosi fonologik tarkibida ro'y beradigan o'zgarishlar fuziya elementlaridan dalolat beradi.

Tovush yoki komponentning tushib qolishiga olib keladigan sabablar tilda tejamkorlikni ta'minlash bilan birga fonatsion energiyani tajash, ixchamlikka erishish omili bo'la oladi.

O'zbek adabiy tilida so'zlarning so'zlarning imlo va talaffuzida qonuniylashtirilgan bunday fonetik hodisalarni hozirgi davr og'zaki nutqi va shevalardagina emas so'z yasash, so'z asosiga turli qo'shimchalar qo'shilganda ham ko'rish mumkin. Demak, tilning uzoq o'tmishida mavjud bo'lgan hodisalar hech qachon izsiz yo'qolmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, Ўзбекистон, 1992.; Жамолхонов Х. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. -Тошкент: Фан, 2009; Миртожиев М. М. Ўзбек тили фонетикаси. -Тошкент: Фан, 2013.
2. Раҳмонов Н., Содиқов Қ. Ўзбек тили тарихи Т.2009. 77-б.
3. Ҳозирги ўзбек адабий тили I. Фонетика, лексикология, морфология. Тошкент, Фан, 1966. 57-б
4. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 71-б
5. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, Ўзбекистон, 1992. 29-б.

KICHRAYTIRISH-ERKALASH SHAKLLARINING BOLALAR FOLKLORIDA QO'LLANILISHI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

*Yusupova Orziboni Sunnatovna,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichraytirish-erkalash shakllarining bolalar folklorida qo'llanilish xususiyatlari o'rganilgan. Kichraytirish, erkalash ma'nosini beradigan *-cha, -choq, -chak, -gina, -jon, -xon, -oy, -bek, -boy, -voy, -toy, -loq* kabi affiks va affiksoidlar alla, erkalash, ovutmachiq, bolalar aytishuvlarida nafaqat kichraytirish-erkalash, balki onaning bolasiga cheksiz mehr-muhabbatini ochib berish; erkalovchining holatini, ya'ni bolaga nisbatan samimiy munosabatini ifodalash; kichkintoyning ko'rinishini aks ettirish; bolalarning bir-biriga o'zaro hurmatini ko'rsatish kabi vazifalarni bajarishi misollar asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: kichraytirish-erkalash shakllari, alla, erkalash, ovutmachiq, emotsional-ekspressivlik, subyektiv munosabat.

Abstract: In this article, the characteristics of the use of diminutive-caressing forms in children's folklore are studied. Affixes and affixoids such as *-cha, -chak, -chok, -gina, -jan, -khan, -oy, -bek, -boy, -woy, -toy, -lok*, which mean to shrink, caress, alla, caress, in children's play, not only petting, but also revealing the mother's infinite love for her child; express the state of the caresser, that is, her sincere attitude towards the child; reflect the appearance of a baby; children's performance of tasks such as showing mutual respect to each other is analyzed on the basis of examples.

Key words: diminutive-caressing forms, alla, caressing, flirting, emotional-expressiveness, subjective attitude.

Аннотация: В данной статье изучаются особенности употребления уменьшительно-ласкательных форм детском фольклоре. Аффиксы и аффиксоиды, такие как *-ча, -чак, -гина, -джан, -хан, -ой, -бек, -бой, -вой, -той, -лок* которые используются не только в колыбельных, в детской игре, поощрения, но и проявления бесконечной любви матери к своему ребёнку; выразить состояние ласкателя, то есть его искреннее отношение к ребёнку, отражать внешний вид малыша. На основе примеров анализируется выполнение детьми таких заданий, как проявление взаимного уважения друг к другу.

Ключевые слова: уменьшительно-ласкательные форма, колыбельная, ласка, эмоциональная выразительность, субъективное отношение.

Xalq og‘zaki ijodiga xos bo‘lgan xalq qo‘shlari, bolalar folklori, xalq dostonlari, asotir va miflar, ertak va masallar, maqol va matallar, topishmoqlar, tez aytishlar – barchasi o‘ziga xos til xususiyatlari bilan ajralib tursa-da, jonli xalq tilining barcha ko‘rinishlarini o‘zida aks ettirishi bilan umumiylik kasb etadi. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqlarida aytgan quyidagi fikrlari mulohazalarimizning yaqqol isbotidir: “Kimda-kim o‘zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta’sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo‘lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o‘lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo‘shlari quloq tutsin” [1]. Darhaqiqat, umumxalq tiliga xos bo‘lgan tabiiylik, jonlilik, samimiylilik va emotsional-ekspressivlik hamda turli modal munosabatlar xalq og‘zaki ijodiga tegishli barcha janrlarda mavjud. Bundan tashqari tilimizning tarixiy taraqqiyotini o‘rganishda ham xalq og‘zaki ijodi namunalariga tayanamiz. Folklor namunalarining til xususiyatlarini o‘rganish orqali boy va ko‘hna tilimizning nutqiy jarayonda qanday foydalanilganini, tilimizda mavjud bo‘lgan barcha birliklar qay tarzda shakllangani va qanday vazifaga bo‘ysundirilganligini bilib olishimiz mumkin. Chunki “Folklor tili – muttasil harakatdagi jonli so‘zlashuv tili bo‘lib, hamma zamonlarda ham adabiy tilning boyish manbayi bo‘lib keldi va shunday bo‘lib qoladi”[4. –B.32]. Shu sababdan o‘ziga xos modal munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladigan *-cha, -choq, -chak, -gina, -jon, -xon, -oy, -bek, -boy, -voy, -toy, -loq* kabi kichraytirish-erkalash shakllarining bolalar folklorida qay tarzda ishtirok etishi va qanday subyektiv munosabatlarni ifodalashini o‘rganishga harakat qildik. Dastlab kuzatishlardan shuni aytish kerakki, bu affiks va affiksoidlar xalq og‘zaki ijodiga xos bo‘lgan aksariyat janrlarda mavjud. Biroq janr talabi bilan ayrimlarida juda faol qo‘llanilgan hamda ma’lum lingvopoetik vazifa bajargan. Masalan, bolalar folkloriga xos bo‘lgan “Alla”, “Erkalash”, “Ovutmachiq” kabilarda bu affikslarning qo‘llanishi juda zarur. Bu qo‘shimchalar onaning bolaga bo‘lgan qaynoq mehrini, bolaning yoqimtoy ko‘rinishi, jajji qomati, samimiy, odamga zavq bag‘ishlaydigan harakatlari, holati, shirin tili va shu kabi jarayonlarni ochib berishga xizmat qilgan. “Alla” qo‘shig‘ida *-jon, -xon, -cha, -choq, -gina*

affikslari suyish, erkalash kabi subyektiv modallikni ifodalash uchun qo‘llanilgan: Zero, “Alla – onaning farzandi bilan his-tuyg‘ular orqali munosabatda bo‘lish vositasidir. Ular lirik asarlar sifatida kuylovchilarning ichki kechinmalarini ifodalaydi”[4. –B.229]. *Kela qolsin allasi-yo, alla-yo,/ Dadajonisining bolasi-yo, alla,/ Dadajoni qayga ketdi-yo, alla,/ Onajonisin lolasi-yo, alla* (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychechak”, 29). Bolaga alla aytayotgan onalar mehri jo‘shib, turli narsa, o‘simlik, jonivor va parrandalarni o‘xshatish o‘rnida qo‘llagan. Ammo shunchaki ularning nomini qo‘llamasdan, kichraytirish-erkalash qo‘shimchalari, egalik qo‘shimchasini qo‘shishgan va bu qo‘shimchalar turli narsa, o‘simlik, jonivor va parrandalar aynan onaning go‘dagi uchun qo‘llayotganini, xoslikni ifodalashga xizmat qilgan: *Ko‘ldagi o‘rdakkinam, alla, Cho‘ldagi churrakkinam, alla, Bulbulim, g‘o‘rrakkinam, alla, Sho‘x toychog‘im, alla, Alla-yo, alla* (36); *Jon bolam, erkatoyim,/ Bulbulginam, alla./ Uxlab qolsin shu oyim,/ Sumbulginam, alla./ Onajonisi gulbog‘i, alla,/ Erkatoyginam, alla./ Otajonisi zo‘r tog‘i, alla,/ Yop-yorug‘ oyginam, alla* (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychechak”, 37). Ba‘zan suyish, erkalash ma‘nosidagi so‘zlar va ularga qo‘shilgan subyektiv baho shakllari bolaning qizcha yoki o‘g‘ilcha ekanligini ham ifodalagan: *Alla deb tebratay oyimchani, Alla deb uxlatay begimchani*. (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychechak”, 35). “Alla” qo‘shig‘ida ko‘pincha bola so‘ziga *-jon* qo‘shimchasi qo‘shilgan va onaning bolasiga cheksiz mehr-muhabbatini ochib berishga xizmat qilgan. Shu bilan birga allaning ayrim namunalarida bola ismiga *jon, -xon, -oy, -bek, -boy* kabi subyektiv baho shakllari qo‘shilgan: *Shirin bolam, alla,/ Jonu dilim, alla,/ Taxti ravonim bo‘lsin,/ Ota-onasi kulsin,/ Mavludajonim, alla* (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychechak”, 35).

Yosh bolalarni suyish qo‘shiqlari – “Erkalamalar”da kichraytirish-erkalash affikslari janr talabi bilan juda faol qo‘llanilgan. “Erkalamalar” matnidagi bu qo‘shimchalar olib tashlansa, subyektiv munosabat yo‘qolib, qo‘shiqning mazmun-mohiyati ham butunlay o‘zgaradi: *Munchagina, tunchagina, /Kunchagina, shunchagina,/ Yashnab turgan g‘unchagina*. (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychechak”, 58). Haqiqatan ham erkalama mazmunini o‘zida tashiyotgan, qo‘shiqning qofiya, ohangdorligini ta‘minlayotgan vosita ham mana shu qo‘shimchalar sanaladi: Quyidagi “Erkalama” misralariga e‘tibor qarataylik: *Shuginagina kim ekan o‘zi,/ Shuginagina –puchuqchami,/ Shuginagina – kuchukchami,/ Shuginagina – mushukchami, Shuginagina shirin puchuqchami,/ Yoki shumshuk, shumshukchami?!* (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychechak”, 58). Endi bu misralardagi kichraytirish-erkalash qo‘shimchalarini olib, qaytadan o‘qiylik-chi: *Shu kim ekan o‘zi,/ Shu –puchuq,/ Shu – kuchuk,/ Shu –mushuk, Shu shirin puchuq,/ Yoki shumshuk, shumshukmi?!* Bu holatda bolani erkalash, suyish emas, haqoratlashga yaqin holat yuz beradi, mazmun yo‘qoladi. Quyidagi “Erkalamalar”da esa *-cha* kichraytirish-erkalash qo‘shimchasi nafaqat erkalash, suyish ma‘nosida qo‘llanilmoqda, balki erkalovchining holatini, kichkintoyning ko‘rinishini aks ettirmoqda: *Baybay ekan ko‘ylakchasi,/ Ko‘ylakchasi, mo‘ylakchasi,/ Chiqa qolsin mo‘ylabchasi*. (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychechak”, 60); *Mishiqcham-o, mishiqcham, Mishiqchamdan aylanay, Mishiqcham-o, puchuqcham, Puchuqchamdan aylanay, Mishiqcham-o, mushukcham, Mushukchamdan, aylanay* (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychechak”, 61); *Sadqaman-u sadqaman, Shu qizchaga sadqaman, Qirmizchaga sadqaman, Ko‘zchasi og‘rib qopti. Endi boray qatga man*. (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychechak”, 79). “Erkalama”larda nafaqat *-cha, -gina* affikslari, balki *-jon, -xon, -toy* kabi affikslar ham bola yaqinlarining bolaga nisbatan samimiy munosabati, suyib erkalashlarini ifodalaydi: *Muharramxon – podsho qiz, Oshga qoshiq, nonga tuz. Muharramxonim – jonim, Asalli nonim*. (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychechak”, 70); *Akbarjonim shu joyi, Bozorda xolli toyi. Kokillari tilloyi, O‘zim aylanayin, iloyi* (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychechak”, 72).

Bolalar folklorlaridan biri “Ovutmachiq”larda ham subyektiv baho shakllari faol qo‘llaniladi: *Obov-obov, qizginaginam, Mendan qolar izginaginam, Obov-obov, shugina obov, Jonim obov, qizginam obov!* (“O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Boychekchak”, 83); *Alitoyning beshigi, toldan emas, archadan. Alitoyning o‘ziyam / Esli bola barchadan* (“Chittigul”, 30). Bunday paytda bu shakllar erkalash ma‘nosini kuchaytiradi va bolani ovutayotgan buvi yoki onaning qalb kechinmalarini to‘liq aks ettirishga xizmat qiladi.

Bolalarga xos og‘zaki ijod namunalaridan biri “Aytishuvlar”da ham subyektiv baho shakllari, ayniqsa, o‘zida hurmat ma‘nosini ifodalaydigan *-jon, -xon* kabilar faol qo‘llaniladi. Bu bolalar o‘rtasida o‘zaro hurmat bo‘lishi zarurligini (garchi nomi “Aytishuv” bo‘lsa-da) eslatish vazifasini bajaradi: – *Salimjon, Salimjon!– Labbay. – Betingizmi yo qozonning kuyasimi? – Halimjon, Halimjon!– Hovva. – Burningizmi, voyvayakning uyasimi? – Salimjon, Salimjon! – Labbay. – Qulog‘ingizmi, yerto‘laning eshigimi? – Halimjon, Halimjon! – Hovva. – Ko‘zingizmi yo po‘stakning teshigimi?* (“Chittigul”, 31); *Sottivoy sotdi.— Nimani sotdi? — Otini sotdi. — Sottivoy sotdi. — Nimani sotdi? — Molini sotdi.*(“Chittigul”, 32). So‘z aytishayotgan bolalar ismiga bu qo‘shimchalarning qo‘shilayotgani bolalar o‘z gaplarini shunchaki bolalar o‘yini yo‘lida aytayotgani va bir-birlarini kamsitib, mazax qilmayotganlaridan darak beradi. Shuning uchun bu qo‘shiqlar bolalar qo‘shig‘i sifatida og‘izdan og‘izga o‘tib, barchaga xizmat qiladi: *Umidxon oy, O‘ng qo‘lida choy./ Chap qo‘lida non./ Voy, lablarida loy!../ Ozodaxon oy, Rost qo‘limda choy./ Chap qo‘limda qand, Hoy, labimdagi moy!..* (“Chittigul”, 33).

Xullas, kichraytirish-erkalash shakllari xalq og‘zaki ijodi turlaridan biri – bolalar folklorida juda faol. Ayniqsa, “Alla”, “Erkalash”, “Ovutmachiq” kabilarda bu affikslarning qo‘llanishi juda zarur. Bu qo‘shimchalar nafaqat kichraytirish, erkalash, suyish, e‘zozlash ma‘nolarini ifodalashga xizmat qiladi, balki onaning bolaga bo‘lgan qaynoq mehrini, bolaning yoqimtoy ko‘rinishi, jajji qomati, samimiy, odamga zavq bag‘ishlaydigan harakatlari, holati, shirin tili va shu kabi jarayonlarni ochib berishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. <http://xs.uz/uz/> – **Toshkent, 2019.**
2. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. – Самарқанд: Зарафшон, 1992.
3. Каримов С. О‘збек тилининг морфологик стилистикasi. – Самарқанд: Fan bulog‘i, 2022.
4. Madayev O., Jo‘rayev M., Sobitova T., Muxitdinova N. O‘zbek folklori. – Toshkent: “Zebo Print”, 2022. –B.32.
5. Читтигул. (Нашрга тайёрловчилар: Йўлдош Султонов, Насимхон Раҳмонов, Шомирза Турдимов). – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
6. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Кўп томлик. Бойчечак. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
7. Кўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1980.

НАМАНГАН ШЕВАЛАРИДА ЭТНИК РУДИМЕНТЛАР

Иброҳим Дарвишов,

Наманган давлат университети доценти, PhD

(Ўзбекистон)

Аннотация: Мақолада Наманган вилоятидаги шеваларнинг этнослар билан боғлиқлиги ҳақидаги фикр ва мулоҳазалар баён қилинган.

Калит сўзлар: Этнос, этнолингвистик жараёнлар, этногенезис, этник таркиб, уруғ-қабилла, миллат, диалект, этногенетик ва этнографик хусусият

Аннотация: В статье изложены мнения и комментарии о связи говоров Наманганской области с этносами.

Ключевые слова: этнос, этнолингвистические процессы, этногенез, этнический состав, род-племя, нация, диалект, этногенетическая и этнографическая характеристика.

Abstract: The article contains opinions and comments on the connection of the dialects of the Namangan region with ethnic groups.

Key words: Key words and concepts: ethnos, ethnolinguistic processes, ethnogenesis, ethnic composition, clan-tribe, nation, dialect, ethnogenetic and ethnographic characteristics.

Аввало, рудимент (қолдиқ) истилоҳига тўхталиш лозим. Рудимент – бу эволюция жараёнида эскирган ва қайтадан шаклланган генетик мерос. Минглаб йиллар олдин мавжуд бўлган ва ҳозирги тил (шева) жараёнларида жамият аъзоларининг яшаши ва ўзаро мулоқот – нутқий алоқаларида ёрдам берадиган ижобий ва қулай фаолиятлар йиғиндиси, тил (шевалар)да фонетик, лексик ва грамматик шаклларнинг тарихий ёки ўзгарган ҳолатларда қўлланишидир. Тил асосий этник белги бўлганлиги учун шеваларда лисоний ва нутқий этник унсур – элементларнинг сақланиб ва фойдаланиб келинишининг ижтимоий ва индивидуал кўринишидир. Масалан, форс-тожик, араб, хитой, мўғул тилларидаги лисоний шаклларнинг ўзбек тилида мавжудлиги, этноснинг асосий белгиси бўлган тилидаги шаклларнинг тил ва шеваларда сақланиб келаётган жараёнларидир.

Тарихдан аёнки, ўзбек, қорақалпоқ, тожик, уйғур, қирғиз, қозоқ ва туркман каби халқларнинг аجدодлари Марказий Осиё ҳудудида асрлар давомида ёнма-ён, аралаш яшаб келган. Дарҳақиқат, ҳар қандай этник ва этномаданий алоқалар, аввало, тилда ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам муайян этноснинг тилида юз бераётган ўзгаришлар этнолингвистик жараёнлар сифатида талқин қилинади. Зеро, этнолингвистик жараёнлар тиллараро муносабатлар, алоқалар ва турли мустақил тилларни ўзаро бир-бирига таъсир этиши каби жиҳатларини ҳам қамраб олади. Наманган шеваларининг этногенезидаги ана шу жараён турли қардош ва ноқардош тил вакилларининг бир-бирлари билан қадимдан иқтисодий ва маданий алоқада бўлганликларининг тарихий, амалий натижасидир.

Наманган ҳудудида яшовчи аҳоли тарихини қадимги Мунчоктепа (Поп тумани), Ахсикент (Тўрақўрғон тумани) маданияти тарихидан ажратиб қараш асло мумкин эмас. Фарғона водийси қадим-қадимдан маданият марказларидан, барча соҳаларда цивилизация ўчоқларидан бўлганлиги тарихий манба ва илмий асосланган фикрлардан маълум [8.312; 9.17; 5.218; 13.81; 14.96; 15.68; 2.49].

Ўзбек халқи ва ўзбек миллий тилининг шаклланишида кўпгина этник гуруҳларнинг иштирок этгани маълум. Ўзбек миллати ўз этник таркибининг серқирра ва мураккаблилиги билан бошқа туркий халқлардан ажралиб туради. Бу ҳол ўзбек тилининг кўп шевали тил бўлишига ҳам асос бўлган [16.310.16].

Ҳудудда қадимдан туркий уруғлардан қорақалпоқ, урганжи, элатан, ўлмас, катта ўлмас, қиёт, курама, сарой, катағон, олчин, қораёнтоқ, мадёр (монжор), момохон, найман, қозоқ, бешсерка (Мингбулоқ т.), бешсари (Поп т.), кенагас, тўда, қирчин, уйғур, керайит қабилаарнинг истиқомат қилгани қишлоқ номларида, яъни этнотопонимлардан ҳам яққол кўриниб туради.

Муайян бир ҳудудда кечаётган этнослараро тил муносабатларнинг ривожланиш даражаси ва кўлами кўп жиҳатдан мазкур ҳудуд аҳолисининг этник таркибига боғлиқ бўлади. Маълумки, турли этник жамоалар орасидаги ўзаро этник муносабатлар этносларнинг аралаш ёки ёнма ён яшайдиган ҳудудларда қизгин кечади [2.47]. Наманган шевалари ареали ҳам қадимдан айнан шундай этномулоқот ҳудуди ҳисобланади.

Қадимдан Наманган ҳудуди аҳолисининг асосий қисмини ўзбеклар, тожиклар ва қирғизлар ташкил қилган. Бундан ташқари, ушбу диалектал ареалда тарихнинг турли босқичларида кўчиб келиб, ўрнашиб қолган кўплаб турли этнос вакилларининг [2.40] авлодлари ҳам истиқомат қиладилар.

Ўзбек тарихчи олимларимизнинг, хусусан, профессор Улуғбек Абдуллаевнинг Фарғона водийсидаги этнослараро жараёнлар ҳақидаги фикрларига асосан, Наманган диалектал ареали уч этник қатламнинг ўзаро биргаликдаги ҳаёт тарзи, кундалик мулоқот ва алоқа-аралашуви маҳсули – ҳосиласи сифатида қуйидаги мураккаб этнолингвистик жараёнлар орқали [15.109,114,116; 2.10,12] шаклланган:

1. Этник компонентлари узоқ этногенетик ассимиляция (қоришув) натижасида шаклланган эрон тилли халқлар билан туркий этносли шаҳар ва қишлоқ аҳолиси. Улар қадимдан ўтроқ яшаб, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб келган. Уруғ-қабилаларга бўлинмаган. Рус тилидаги адабиётларда аҳолининг бу қатламга нисбатан “сорт” атамаси қўлланган. (“Сорт” атамаси Марказий Осиё минтақасининг бир қатор ҳудудларида, хусусан, Фарғона водийсида, Тошкент, Хорзам воҳасида яшаган ўтроқ аҳолига нисбатан кўчманчи ва ярим кўчманчи халқлар томонидан берилган номдир [13.67]. Ҳозирда ҳам маҳаллий тил вакиллари бир-бирини сорт ва қоролпоқ (қорақалпоқ) тарзида фарқлайди.

2. Илмий адабиётларда “илк қабилалар” деб аталувчи аҳоли вакиллари. Улар Дашти Қипчоқ ўзбеклари кириб келгунига қадар ҳам Марказий Осиёнинг марказий ва турли ҳудудларида, жумладан, Фарғона водийсида яшаб келган турк ва турк-мўғул қабилаларининг авлодлари вакиллари ҳисобланади. Ушбу этник қатламга мансуб қарлук, яғма, чигил, ашпар, чоғрак, қовчин, жалоир, барлос, найман, хитой, қора хитой, баҳрин, тоғай, балиқчи, арғин қабилалари Фарғона водийсида нисбатан кўпчиликни ташкил қилган. XIX-XX аср бошларида мазкур қабилалар умумий бир ном, яъни “турк” этноними билан аталган [3.404-405; 4.71-74].

3. Кейинги даврларда Фарғона водийсига кўчиб келган Дашти Қипчоқ қабилалари вакиллари қипчоқ ва қорақалпоқ уруғлари, чунончи, қирқ, кенегас, чиял (чаяли), қатоғон, сарой, қурама, манғит, қозоқ, урганжи, элатан, ўлмас, катта ўлмас, қиёт, қурама, сарой, қатағон, олчин, қораёнтоқ, мадёр (монжор), момохон, найман, қозоқ, бешсерка, бешсари, кенагас, тўда, қирчин, уйғур, керайит (бугунги кунда Мингбулоқ тумани Гуртепа қишлоғида Керайит маҳалласи маҳалласи бор. Уларнинг қабристонини “Ғариблар қабристонини” деб аталади) ва бошқалар ўзбек халқи, қолаверса, ўзбек халқининг ажралмас қисми бўлган Наманган вилояти ҳудуди аҳолисининг шаклланишидаги учинчи йирик этник қатлам ҳисобланади.

Тилшунос олим Худойберди Донёров ҳаққоний таъкидланганидек: “ўзбек миллатининг сон ва таркиб жиҳатидан энг катта компонентини қипчоқ – ўзбеклар ташкил этади. Бу компонентнинг асосий қисми тарихий хронологик нуқтаи назардан ўзбек миллатининг таркибига энг кейин қўшилган, лекин айни вақтда бутун миллат аъзоларининг ягона ва умумий номи бўлиб қолган “ўзбек” номини ҳам шу компонент олиб келган” [6.81; 1.115].

Сирдарёнинг ўрта оқидамида яшаб турган қорақалпоқларнинг катта бир гуруҳи XVIII асрда Фарғона водийсига кўчиб ўтганлиги хусусида илмий манбаларда қайдлар мавжуд. Кўчиб ўтган қорақалпоқларнинг аксарияти водийнинг Сирдарё ва Қорадарё қирғоқларидаги

худудларига жойлашган ва Андижондан то Қўқонгача бўлган худудларда ўтроклаша бориб, ўзларининг қатор қишлоқларини барпо этган [7.9; 12.87; 2.40,60].

Тарихчи олим С.С.Губаева ҳам Фарғона водийсида жойлашган бир неча қорақалпоқ қишлоқларини кўрсатиб ўтади. Хусусан, Андижон вилоятида: Дарломон, Найман, Қипчоқ, Соҳоват, Шерқўрғон, Дўнгсарой, Хўжаобод, Хавос, Буғази (Бобоғози); Наманган вилоятида: Гуртева, (Гуртепа), Бешкапа, Чордара, (Чордона), Қорақалпоқ; Фарғона вилоятида: Тақали, Қипчоқ, Сойбўйи, Қорақалпоқ, Қипчоқ ва бошқалар.

Гарчи, водий қорақалпоқлари Хоразм воҳасида яшовчи қорақалпоқлар каби мураккаб уруғ-қабилавий тузилишга эга бўлмасалар-да, ҳар ҳолда тадқиқотчилар водий худудидаги қорақалпоқлар ҳам бир неча уруғлардан иборат эканликларини қайд этганлар. Хусусан, Фарғона қорақалпоқларини махсус ўрганган Л.С.Толстова водийда манғит, кенегес, қипчоқ, кўнғирот каби қорақалпоқ уруғлари яшаганликлари, улар ўз ўрнида бир қанча майда қавмларга бўлинганликларини таъкидлайди [12.27,35]. Масалан, олим таъкидлаган, шуйит, хитой-қипчоқ, момохон, бессари, уйручи, найман, кенегес, уруғларининг вакиллари ҳозирда ҳам Наманган вилоятининг кўплаб худудларида истиқомат қилиб келмоқда. Уларнинг қишлоқлари ҳам ўз уруғлари номи билан аталади.

Тарихчи олим У.Абдуллаев 1909 йилда нашр этилган “Фарғона вилояти аҳоли жойлари рўйхати”дачуит (шуйит), уюрчи, ...кенегез, найман... каби қорақалпоқ уруғларининг номи билан аталувчи аҳоли манзилгоҳлари кўрсатиб ўтилганлигини таъкидлайди [2.67].

Дарҳақиқат, тил ҳар бир этносни бошқа бир этнодан ажратиш турувчи муҳим ва асосий белгидир. Этнос назариясига кўра ҳам тил этносни белгилаб турувчи асосий белгилардан ҳисобланади. Айни вақтда тил кишиларнинг асосий алоқа воситаси сифатида улар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни белгиловчи, уларни юзага чиқарувчи ҳамда ана шу муносабатлар орқали ривожланувчи ижтимоий табиатга эга ҳодисадир.

Маълумки, этнос шаклланиши жараёнида ҳар бир этнога хос тил тараққий этиб боради. Муайян бир этнос бошқа этнос билан муносабатга киришар экан, аввало, ушбу муносабатлар натижаси уларнинг тилида ўз ифодасини топади.

Наманган вилояти худудида ҳам қадимдан яшаб келган турли этносларга мансуб халқлар ҳақидаги маълумотлардан диалектал ареалнинг ҳар бир гуруҳ шохобчаларида ана шу этник гуруҳларнинг тил унсурлари, этнографик белгилари кўзга ташланади [15.29; 17.19. 11.21].

Шуни такрорлашга тўғри келадикки, мазкур халқлар, бир гуруҳ шўро тарихчилари таъкидлаганларидек, фақат эрон тилларида сўзлашувчи халқлардангина иборат бўлмай, уларнинг катта бир гуруҳи туркий тилнинг турли лаҳжаларида гаплашганлар. Аниқроқ қилиб айтганда, бу худудларда антик ва илк ўрта асрларда туркий тилда сўзлашувчи халқлар ҳам яшаб [2.264-285]¹³, улар минтақада кечаётган ижтимоий-иқтисодий ва маданий, жумладан, этнолингвистик жараёнларда фаол иштирок этганлар.

Фикр юритилаётган диалектал худуд – Наманган вилояти ареалида ҳам этнослараро тил муносабатлари қадим даврларданок бошланган ва бу жараён асоси қуйидаги икки йўналишда ривожланиб борган: биринчи йўналишда тиллараро қоришув (метизация ҳолати) туркий тилнинг турли лаҳжаларида сўзлашувчи уруғ ва қабилалар ичида юз берган бўлса, иккинчисида эса туркий тилли халқлар билан туркий бўлмаган этносларнинг тиллари ўртасида чатишув (гибридизациялашув ҳолати) содир бўлган.

¹³ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). тарих фанл. докт. ...дисс. – Тошкент, 2006. – Б. 264-285.

Тарихдан аёнки, милoddан олдинги III асрда Сирдарёнинг ўрта оқимида Қанғ (Қанха) давлати ташкил топган эди. Бу давлат тарихда Кангуй номи билан ҳам маълум. Тадқиқотчилар ушбу давлат аҳолисини этник жиҳатдан бир хил бўлмаганлиги, давлат ҳудудида эрон тилли халқлар (хусусан, сўғдийлар, ассианлар, аслар) билан бирга туркий тилда сўзлашувчи этнослар ҳам яшаганликларини айтиб ўтадилар [5.249; 13.86; 14.68; 15.114]. Янги эра арафасида ушбу давлат аҳолиси икки тилда (эрон ва туркий тилларда) сўзлашганлар. Кейинроқ ушбу ҳудудга кўплаб туркий тилли этносларнинг кўчиб келиши натижасида, бу ерда туркий этник қатламнинг мавқеи ортиб борган, оқибатда аҳолининг туркийлашиши кучайган.

Туркий ва туркий бўлмаган этнослар орасидаги тил алоқалари илк ўрта асрларда ҳам кенгайиб борди. Бу даврда минтақанинг бир қатор ҳудудларида аҳоли туркий ва сўғд тилларида сўзлаган. Чунончи, Маҳмуд Кошғарий XI асрда Шарқий Туркистоннинг жанубидаги шаҳарларда шунингдек, Чу ва Талас водийсидаги аҳоли турк ва сўғд тилларида гаплашганликлари, аҳоли икки тилли бўлганлари ҳақида хабар беради. Унинг сўзларига кўра X-XI асрларда Шарқий Туркистондаги Баласоғун шаҳрида бир вақтнинг ўзида аҳоли ҳам туркча, ҳам сўғдча сўзлашганлар. Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Туркий тиллар девони” асарида Баласоғундаги сўғдийлар ҳақида гапириб, “Бухоро ва Самарқанддан кўчиб борган сўғдоқлар Боласоғунда жойлашиб қолган ва туркийлашиб кетган” деб ёзган эди [8.28; 9.316].

Турли миллатларнинг бирикувидан таркиб топган Наманган вилояти аҳолиси учун азалдан икки тиллилик хос бўлган. XIX-XX аср бошларида водий ҳудудида ўзбек-тожик, ўзбек-уйғур, ўзбек-қирғиз ва ўзбек-қорақалпоқ икки тиллилик ҳолатлари кузатилади. Натижада юқоридаги икки тиллилик ҳодисаси ва уларнинг тарқалиш кўлами ҳудудда турлича бўлиб, бу ижтимоий ҳодисанинг содир бўлиши этник муҳит билан бевосита боғлиқ бўлган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, шевалар халқимизнинг этногенетик, этнографик хусусиятлари ҳақида бошқа ҳеч бир манбадан олиб бўлмайдиган маълумотлар беради.

Туркий тиллараро коришув (метизация) ва туркий халқлар билан туркий бўлмаган этносларнинг тиллари ўртасидаги муносабат (гибридизация) Наманган вилояти шевалари этнолингвистик жараёнларнинг асосий йўналишларини белгилаб берган.

Мазкур ареалдаги кипчоқ ва қарлуқ шева вакиллари ўз нутқида энг қадимги туркий ва эски ўзбек тили рудимент – унсурларини сақлаб келмоқда.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абдиев М. Худойберди Донёров // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 115.
2. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
3. Винников В.Р. Современное расселение народов и этнографических групп в Ферганской долине // СЭС. 1959. – Т. II. – С. 404-405.
4. Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX начале XX вв. – Ташкент: Фан, 1983. – С. 71-74.
5. Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007.
6. Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968.
7. Иногамов Ш.И. Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах УзССР: Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Ташкент, 1955.
8. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғат-ит турк. I том. – Тошкент, 1960-1963.
9. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғат-ит турк. Индекс – луғат. – Тошкент: Фан, 1967.

10. Марқаев К.Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2008.
11. Спришевский В.И. Чустское поселение (к истории Ферганы в эпоху бронзы). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 1963.
12. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959.
13. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.
14. Шониёзов К. Қарлук қабиласи ва унинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – № 4. – Тошкент, 1962.– Б. 48.
15. Шониёзов К. Канг давлати ва канглилар. – Тошкент: Фан, 1990.
16. Эргашев А.А. Андижон вилояти этнопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2012.
17. Ишандадаев Д. Наманган атрофи тожик ва ўзбек шеваларида сўз яшанинг айрим хусусиятлари (тожик ва ўзбек тиллари ўзаро таъсири масаласига доир). Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1967.

BUXORO O'G'UZ SHEVALARIDA SO'Z BIRIKMASI QO'LLANISHI

*Allaberdiyev Alijon,
NavDPI dotsenti, PhD*

Annotatsiya: Maqolada Buxoro o'g'uz shevalarida so'z birikmalarining qo'llanishi va ularda sintaktik hamda morfologik xususiyatlarining ifodalanishi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: moslashuv, boshqaruv, bitishuv, tobe qism, hokim so'z, kelishik, kategoriya, morfologik ko'rsatkich, ko'makchi.

Abstract: The article analyzes the use of word combinations in the Oghuz dialects of Bukhara and the expression of their syntactic and morphological features.

Key words: conjugation, control, contiguous, subordinate part, governing word, agreement, category, morphological index, auxiliary.

Buxoro o'g'uz shevalarida so'z birikmalari o'zbek adabiy tilidan tubdan farq qilmaydi. Biroq ba'zi o'rinlarda fonetik, morfologik xususiyatiga ko'ra kelishik va ko'makchilarning shevadagi rang-barangligi bilan adabiy tilidan farqli tomonlari mavjud. So'z birikmasi tarkibidagi grammatik shakllar bog'lanishi tobelanish orqali yuzaga keladi. So'z birikmasi tobelanishiga ko'ra 3 xil ko'rinishga ega: moslashuv, boshqaruv va bitishuv.

Moslashuv. Tobe qism vazifasidagi so'zning o'z shaklini hokim qism shakliga moslashib kelishi moslashuv deyiladi. Bunda hokim so'z tarkibida egalik qo'shimchasi, tobe so'z tarkibida qaratqich kelishigi ishtirok etadi. Shevada hokim so'z tarkibida -m, -im, -im, -miz, -miz, -imiz, -imiz, -n, -in, -in, -miz, -in, -i, -i, -lari, -lari qo'shimchalari bo'lsa, tobe so'z tarkibida -in, -in, -in, -in qaratqich qo'shimchalari keladi: menin negim (mening sigirim), bizarin mı:ymonımız (bizning mehmonimiz), mektevin aktivi (maktab faoli), otamin giyimlari (otamning kiyimlari), silerin kitovlarınız (sizlarning kitoblaringiz), tiraxtirin bolti (traktorning bolti), bovaminın qadri (bobomizning qadri), yerqanatın olısı (ko'rshapalak o'ligi), deryonın oxiri (daryoning yakuni), senin derdin (sening darding) kabi.

Buxoro o'g'uz shevalarida qaratqich bilan qaralmish moslashuvida qismlarning shaxsda moslashishi doimiy bo'lib, sonda moslashuvi qat'iy emas: oyin tirzasi (uyning derazasi) de:qonin

nāsəsi (dehqonning narsasi) (birlik+birlik), beçələrın pıkrıları (bolalarning fikrlari), ülərın xalılari (ularning gilamlari) (ko‘plik + ko‘plik) kabi. Bunda qaratqich va qaralmish shaxs va sonda bir-biriga moslashgan. Ammo doimo bu fikrga qo‘shilib bo‘lavermaydi: qoyınların yemi (qo‘ylarning yemi), odamların nõvvati (odamlarning navbati) (ko‘plik + birlik), dõstimın mõllari (do‘stimning mollari), mektevın işçılari (maktabning ishchilari) (birlik + ko‘plik) kabi.

Odatda, shevada qaratqichli birikmada tobe qism qaratqich kelishigi affiksi variantlari, hokim qism egalik affikslari bilan shakllanib, predmet, harakat, belgining kimga yoki nimaga qarashlilik yoki taalluqli ekanligi ma‘nosini bildiradi. Ba‘zan tobe qism belgisiz qo‘llanishi ham kuzatiladi: xalq dardı (xalq dardi), yürək emrı (yurak amri), yürt tælövı (yurt talabi) kabi. Shuningdek, tobe qism kishilik olmoshlarining ko‘plikdagi I va II shaxs ko‘pligi bilan ifodalanganda hokim qism ham belgisiz qo‘llanadi: bızın öy (bizning uy), sızın ğışlaq (sizning qishloq), bızın ımәрət (bizning imorat), sızın gөyläk (sizning kuylak) kabi.

Buxoro o‘g‘uz shevalarida qaratqich va qaralmish munosabati vaqt o‘tishi bilan ikkila qismning belgisiz qo‘llanishi bilan qo‘shma so‘zga aylanib qolgan: eşek derlık (eshakning usti yopinchoġ‘i), küçük yalaq (it ovqatlanadigan tovog‘i), nән yenlık (non yepishda ishlatadigan yengsa), dõm terrek (oftobga qo‘yilib pishadigan qovun) kabi.

Boshqaruv. Bunda “aloqada tobe so‘z hokim so‘zning talabi bilan ma‘lum forma shaklga kiradi: tobe so‘z yo biror kelishik qo‘shimchasini oladi, yo biror ko‘makchi bilan birga keladi. Shunga qarab, boshqaruv aloqasi ikki turga ajraladi: kelishikli boshqaruv va ko‘makchili boshqaruv. Kelishikli boshqaruvda tobe so‘z hokim so‘zning talabi bilan tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklaridan birida qo‘llanadi”¹. Boshqaruv yo‘li bilan so‘z birikmasini yuzaga kelishi, grammatik ko‘rsatkichlarning fonetik tomonini inobatga olmaganda, Buxoro o‘g‘uz shevalarida adabiy tildagi holat bilan tubdan farq qilmaydi. Shevada boshqaruvli birikmalar ikki ko‘rinishda ya‘ni, kelishiklar va ko‘makchilar orqali hosil qilinadi. Bunda kelishik va ko‘makchi tobe so‘z tarkibida kelsa, hokim so‘z tarkibida asosan fe‘lning -moq shaklida bo‘ladi. Boshqaruv aloqasida tobe so‘z ot yoki ot so‘z turkumi o‘rnida qo‘llanadigan so‘zlardan, harakat nomi va sifatoshdan tashkil topadi. Hokim so‘z vazifasida esa ko‘pincha fe‘l qo‘llanadi. Biroq bu vazifada ot, sifat, ravish va boshqa turkumidagi so‘zlar ham ishtirok etishi mumkin. Biroq shevada ko‘proq hokim so‘z harakat nomi bilan ifodalanadi. Bu holatda hokim so‘zning o‘zgarishi tobe so‘zga ta‘sir qilmaydi.

Kelishikli boshqaruv. Bunda tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklari ishtirok etadi.

1. Tushum kelishigi. Shevada bu kelishikning turli variantlari mavjud bo‘lib, so‘zning oxiri undoshlardan tashkil topgan bo‘lsa -ı, -i shakllari, agar so‘z oxiridagi tovushlar unli bilan tugasa -nı, -ni shakllari qo‘shiladi: yerı ağdarış (yerni ag‘darmoq), qövunı doğriş (qovunni to‘g‘rash), lættanı yirtış (lattani yirtish), xatasını ayıtmäk (xatosini aytmoq) kabi. Shuningdek, tushum kelishigi shakli belgisiz ham qo‘llanadi: pıyöz kövliş (piyoz kovlash), paxta terış (paxta terish), löy qarış (loy qorish), qoyın qırqış (qo‘y qirqish) kabi.

2. Jo‘nalish kelishigi. O‘zbek adabiy tili va shevalarida jo‘nalish kelishigining variantlari ko‘p tarqalganligi bilan ajralib turadi. Shevada tobe so‘z tarkibida keluvchi jo‘nalish kelishigi -ə, -a, -gə, -kə, -qa, -ğa, -ge, -yə, -ya, -nə, -na qo‘shimchalari bilan ifodalanadi. Hokim so‘z ot va ot so‘z turkumi o‘rnida qo‘llanuvchi so‘z hamda fe‘l so‘z turkumi tegishli so‘zlar bilan qo‘llanadi: kələ qaramaq (ko‘lga qaramoq), Samarqanta ğıtmäk (Samarqandga ketmoq), geçıgə süv vermäk (echkiga suv bermoq), tækkə degmæk (tokka tekmoq (uzum), olöqqa yem bermäk (uloqqa yem bermoq), ıssığa

¹ Ҳаммуаллифлар. Ҳозирги адабий ўзбек тили (Синтаксис). – Тошкент, Фан., II том.– 1976. 14-бет.

qolmaq (issiq qolmoq), qışge varadī (qishga boradi), eşiğə dık (eshikka tik), gežəge ayottī (kechaga aytdi), yaxtiya çiqmaq (yorug'ga chiqmoq), sözə çeçən (so'zga chechan), deşəriyə qaramaq (tashqariga qaramoq), elinə degmək (qo'liga tegmoq), qavulına girmək (qabuliga kirmoq) kabi.

Bu kelishik atab qo'yilgan o'rin-joyga yo'nalish ma'nosini ifodalaganda belgisiz ham ishlatiladi: Buxoro gıtmək (Buxoro ketmoq), Taşkent barmaq (Toshkent bormoq) kabi.

O'rin-payt kelishigi. Shevada tobe so'z tarkibida bu kelishikning -də, -da, -tə, -ta variantlari uchraydi. Hokim so'z tarkibi esa o'zbek adabiy tilidagi qo'llanishdan farq qilmaydi. Bunda hokim so'z lug'aviy ma'noga ega barcha turkumlar, jumladan, fe'l turkumi bilan ko'proq ifodalanadi: sovuqda qalmaq (sovuqda qolmoq), yerdə işliş (yerda ishlash), nerdə gərmək (qayerda ko'rmoq), xayatta bilmək (hayotda bilmoq), nəvvəttə dürmək (navbatda turmoq), yaxtıda gıtmək (yorug'likda ketmoq) kabi.

Chiqish kelishigi. Shevada chiqish kelishigi -dən, -dan, -tən, -tan, -nən, -nan qo'shimchalari ifodalanib, tobe so'z tarkibida keladi. Hokim so'z barcha lug'aviy ma'noga ega bo'lgan bilan kela oladi: xemmadan kəttə (hammadan katta), gışlaqtan gıyttī (qishloqdan qaytdi), nənən tımsəl (nondan timsol), güldən gərimli (guldan chiroyli), baxtınnan gərmək (baxtidan ko'rmoq), yürekdən yaqın (yurakdan yaqin), əlimnən beter (o'limdan battar) kabi.

Ko'makchili boshqaruv. Analitik yo'l bilan so'z birikmalarini shakllantiruvchi ko'makchilar adabiy tilda bo'lganidek, o'zbek shevalari, jumladan, Buxoro o'g'uz shevalarida ham boshqaruvli birikmalarni shakllanishida faol ishtirok etadi. Ko'makchilar tobe so'z tarkibida bo'lsa, hokim so'z turli lug'aviy ma'no ifodalaydigan so'zlar bilan qo'llanadi. Shevada bılən (bılə, vılən), üçün, orqalı, bəyi, tagı, ustı, kabı, qadar, təmən, tarap, əld, orqa, ən, ertə, əra, təg, üst, depə (tepa), ıç, ıçəri, deşəri kabi ko'makchilar bilan boshqaruvli birikmalar hosil qilinadi: sen vılən qalmaq (sen bilan qolmoq), əzım üçün gərmək (o'zim uchun ko'rmoq), gəp orqalı bilmək (gap orqali bilmoq), demır kebi qattı (temir kabi qattiq), gün bəyi qalmaq (kun bo'yi qolmoq), yüregın teğı yəman (yuraging tagi yomon), gıyvat üstındə tərтіşmək (g'iybat ustida tortishmoq), sen təmən yügürmək (sen tomon yugurmoq), xavardan deşəri gəlmək (xabardan tashqari kelmoq) kabi.

Bitishuv. Bu so'z birikmasi ohang yordamida yuzaga keladi. "Bitishuv aloqasida hokim so'z o'z formasini o'zgartirsa ham, tobe so'z o'z formasini o'zgartirmaydi. Bu tobe so'zning leksik-grammatik xususiyati bilan belgilanadi. O'zbek tilida tobe element odatda kategorial xususiyatiga ko'ra morfologik jihatdan o'zgarmaydigan so'z turkumidan bo'ladi"¹. Bosh so'zga birikib kelgan tobe qismning qaysi so'z turkumiga oid ekanligiga qarab yoki ifoda qurilishiga ko'ra, Buxoro o'g'uz shevalarida bitishuv so'z birikmasini quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1. Ot + ot. Otlı birikmalar tizimda keng tarqalgan turlardan biri ikki otning qo'shimchasiz birikuvidir. Bunda tobe so'z tizimi sifatida birinchi o'rinda, hokim so'z esa ikkinchi o'rinda keladi. Bu holatda grammatik jihatdan o'zgaruvchi hokim so'zdir, ya'ni kelishik, egalik va ko'plik qo'shimchalaridan, birortasini (yoki uchalasi ham) qabul qilishi mumkin. Tobe so'z shaklan ot turkumiga taalluqli bo'ladi, biroq ma'nosi tomonidan va grammatik vazifasiga ko'ra sifat turkumiga juda yaqin keladi: demır ədam (temir odam), kəsə göz (kosa ko'z), tovşən yürək (quyon yurak), demır daraq (temir taraq), xətin mıjəz (xotin mijoz), erkək şədi (erkak shodi) kabi.

2. Olmosh + ot. Olmoshlarning barcha turlari ham hokim so'z bilan (ot, olmosh va otlashgan so'zlar bilan) birikavermaydi. Olmoshlardan faqat so'roq, ko'rsatish, belgilash olmoshlari (kam holatda bo'lishsizlik olmoshi yasashda qatnashuvchi hech shakli) otga birikadi: xemmə ovvə (hamma

¹ Хаммуаллифлар. Ҳозирги адабий ўзбек тили (Синтаксис). – Тошкент, Фан., II том.– 1976. 16-бет.

mahalla), bütin elot (butun yurt), xıç odam (hech odam), nəçə darəx (qancha daraxt), şə qız (shu qiz), nəçə nırx (qancha narx), şünney bax (shunday baxt), bü taxdır (bu taqdir) kabi.

3. Son + ot. Shevada bu bog‘lanishdagi bitishuvli birikmaga son turkumiga tegishli bo‘lgan quyidagi turlar kiradi: ən qoyın (o‘n qo‘y), olfi məşin (olti mashina), beşinçi əriq (beshinchi ariq), ən beştəçə yağaç (o‘n beshtacha yog‘och), yigirmətədən kəş (yigirmatadan qator), beştələr dən (beshtalar chopon), üstə dövrəkərpəçə (uchta davrako‘rpacha) kabi.

4. Sifat + ot. So‘z birikmalari tizimida eng keng tarqalgan tur sifat va otning bitishuv yo‘li bilan birikishidir: geçgi oqat (kechgi ovqat), əğir meynət (og‘ir mehnat), məşi pışik (moshrang mushuk), qızıl tovuq (qizil tovuq), ırı odam (yirik odam), sovuq xova (sovuq havo), kəttə imərat (katta hovli), gen pə:l (keng fe‘l), ıslı gıyım (hidli kiyim), nədınç ğışləq (notinch qishloq), kesel mək (kasal), aži dana (achchiq danak), çırəyli mektev (chiroyli maktab) kabi.

5. Sifatdosh + ot. Fe‘lning vazifadosh shakllaridan sifatdoshning ayrim qo‘shimchalari ham ot bilan bitishuvli birikma hosil qiladi. Bu qo‘shimchalardan faol turlari -gən, -an, -ən, -ayotgan, -ədıgən, -ar, -ər, -žaq ayniqsa ajralib turadi: gelən xavar (kelgan xabar), qolan nan (qolgan non), aytgən ğiyz (aytgan qiz), qalayotgan nərsələr (qolayotgan narsalar), bılədıgən aqsaqal (biladigan oqsoqol), aqar süv (oqar suv), bitər iş (bitar ish), gelžaq yıl (kelajak yıl) kabi.

6. Ravish + ot. Shevada bu qolipdagi so‘zlarning bitishuv yo‘li bilan birikuvi ham mavjud: kəp mevə-çevə (ko‘p meva-cheva), mөл dəvlət (mol davlat), nəçə xızmatkər (qancha xizmatkor), bıççı toxum (ozgina urug‘), şünçelli ğovğə (shunchalik g‘avg‘o), qıttı düz (qittay tuz) kabi.

7. Ravishdosh + fe‘l. Bitishuvning bu ko‘rinishi nisbatan kam tarqalgan bo‘lib, adabiy tildan deyarli farq qilmaydi. Bunda ravishdoshning -ıp, -ip (adabiy tildagi -b shakli) shakllari ishtirok etadi: žəşıp gəpırmək (jo‘shib gapirmoq), yığlap əytmək (yig‘lab aytmoq), çuğullap yəzmək (chaqimchilik qilib aytmək) kabi.

8. Ravish + fe‘l. Fe‘lning -moq shakli orqali ifodalanadigan ravış + fe‘l ko‘rinishidagi bitishuv qolipi keng tarqalganligi bilan ajralib turadi: əz ıymək (oz yemoq), yaxşı gərmək (yaxshi ko‘rmək), yəyəv gıtmək (yayov ketmoq), ələxıdə yəşəmək (alohida yashamoq), qərənıdə qovmək (qorong‘ida qolmoq), pıyədə qolmaq (piyoda qolmoq) kabi.

Xulosa qilganda, Buxoro o‘g‘uz shevalarida so‘z birikmalari qo‘llanishida sintaktik qurilishi o‘zbek adabiy tilidan farq qilmasa-da, morfologik (sintaktik munosabat ifodalovchi) affikslarning ishtirok etishi ko‘pgina o‘rinlarda farqlanishi kuzatiladi.

Unli va undoshlar transkripsiyasi:

ı – til oldi unlisi, **ı** – til orqa unlisi, **ü** – til oldi unlisi, **u** – til orqa unlisi, **ə** – til oldi unlisi, **a** – til orqa unlisi, **ə** – til oldi unlisi, **o** – til oldi unlisi, **e** – til oldi unlisi, **ə** – til orqa unlisi, **ğ** – g‘ undoshi, **ı** – ng undoshi, **ç** – ch undoshi, **ş** – sh undoshi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayev F.A. Xorazm shevalari. II luğat. Xorazm shevalarining tasnifi. – Toşkent: O‘zFA naşr., 1961. – 348 b.

2. Abdullayev F. Qarnoq shevasining fonetikasidan// O‘zbek tili va adabiyoti, 1965. – №6. – B.16–22.

3. Abdullayev F.A. O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. –Toşkent: Fan, 1978. –144-b.

4. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: 2008. 62-bet.

5. Аразкулиев С. Говорі туркмен Турткулского раёна Каракалпакской АССР. Автореф.дисс... канд.филол.наук. – Аşгабат, 1962. – 30 сах.

6. Muhammadjonov Q. Janubiy Qozoğistondagi o‘zbek shevalari. – Toşkent: Fan, 1981. 44-bet;
7. Türkmen diliniң sözlügi. – Aşgabat: İlim, 1962. – 866 sah.
8. Şixiev A. Говорі туркмен Бухарской области Узбекской ССР. Автореф. дисс...канд. филол. наук. –Аşхабад, 1983. – 23 с.

GRAMMATİK TERMINOLOGIYA TIZIMINING RIVOJLANISH OMILLARI

Botirova Adiba Erkinovna,

Navoiy innovatsiyalar universiteti dotsenti, f.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya: maqolada grammatik terminologiya tizimining shakllanishi, rivojlanishi, terminologiyaning keng qatlami, shuningdek, lingvistik terminlar va grammatik terminlarning izohli lug‘atlarda aks etishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: grammatik terminlar, lingvistik terminlar, grammatik lug‘atlar, alliteratsiya, ta’limiy korpus.

Аннотация: В статье рассматривается становление, развитие системы грамматической терминологии, широкий пласт терминологии, а также отражение лингвистических терминов и грамматических терминов в толковых словарях.

Ключевые слова: грамматические термины, лингвистические термины, грамматические словари, аллитерация, учебный корпус.

Abstract: The article discusses the formation and development of a system of grammatical terminology, a wide range of terminology, as well as the reflection of linguistic terms and grammatical terms in explanatory dictionaries.

Keywords: grammatical terms, linguistic terms, grammatical dictionaries, alliteration, academic building.

Til tizimi va tuzilishi tilning o‘zgarishi va rivojlanishiga asos bo‘luvchi jarayonlarning nomlari, til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatuvchi atamalarda o‘z aksini topadi. Shakl va mazmuni tashkil etuvchi komponentlarning nomlari; til maъnolarining turlari nomlari; tilning ijtimoiy hodisa sifatida tasvirolovchi atama birliklari; tilning kelib chiqish nazariyasining kengayishini aks ettiruvchi nomlar ham grammatik terminlarda ifoda qilinadi. Til nazariyasining atama va tushunchalari asosida invariant va o‘zgaruvchan birliklar bo‘lgan graf va grafema, fon va fonema, morf va morfema, leks va leksema va boshqalar o‘rtasida izchillik bilan farq qiladi.

Falsafa atamaları zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda falsafiy muammolarni faollashtirish bilan bog‘liq holda lug‘atga falsafiy va, xususan, falsafiy va lingvistik aspektlarda talqin etilgan mantiqiy terminlar kiritiladi. Bularga, birinchi navbatda, jins, tur, tur-tur abstraktsiya, “til materiyasi” va boshqa tushunchalar kiradi. Bu guruhga quyidagicha izohlanadigan logos (logos) atamasi kiradi. Logos [boshqa-yunon. λογος so‘z; tushunchasi; o‘yladim; aqli]. Qadimgi Yunonistonda so‘z logos polisemantik bo‘lgan va maъnosi: 1) umuman inson so‘zi; 2) suhbat, hukm, maqol, tartib, qaror; 3) fantastik ertak yoki realistik hikoya; 4) dramada: aktyorlar dialogi; 5) matematikada: hisoblash; 5) falsafada: umumbashariy qonun, dunyoning asosi, dunyo aqli, qaysi tabiat va inson itoat etadigan, Xudoning kalomi[1:24].

“Xorijiy so‘z va iboralarning eng yangi lug‘ati”da [M.; Mn., 2002], logotiplar quyidagicha talqin qilinadi: “1) boshqacha aytganda – grekcha materialistik falsafada (masalan, Heraklitus) olamiy tartiblilik, olamiy maъnodoshlik, birinchi olov tamoyili bilan aniqlangan borliqning ritmi va

mutanosibligi; 2) idealistik falsafada (Platondan boshlab) ruhiy ibtido, ilohiy aql; 3) stoitsizmدا Kosmos eterik-olovli ruhi va shakl hosil qiluvchi potentsiyalar, narsalar xristianlikda kelib chiqadi; 4) genetik jihatdan bir semantik uyani ifodalovchi, tegishli maqolalarda bayon etilgan atamalarning butun doirasi unga qaytadi: mantiq, mantiqiy, mantiqiy nutq, mantiqiy nutq ochiq, mantiqiy nutq kontseptual, mantiqiy nutq mavzusi, mantiqiy badiiy nutq, logogramma, logokloniya, taqdimot va boshqalar.

Falsafiy terminologiyaning keng qatlami, shuningdek, diniy kelib chiqishga qaytish lingvistik tadqiqotlarda, xususan, epistemologiya, sotsiologiya va matn etikasida yanada faollashgan diniy va tasavvufiy soʻz birikmalaridan foydalanishga olib keldi. Shu munosabat bilan lugʻatga bagʻishlangan lugʻat yozuvlari kiritilgan: 1) ilohiyot (ilohiyot); 2) apologetika (Xudo haqidagi bayonotlar haqiqatini himoya qiluvchi taʼlimot); 3) homiletika (xutbalar nazariyasi va amaliyoti); 4) dogmatika (aqida dogmalari ekspozitsiyasi); 5) tafsir (diniy matnlarni sharhlash) tilshunoslikda tadqiqot metodlarini nomlovchi atama leksemalar alohida lugʻaviy yozuvlarda ham, metodlar tizimini ixcham shaklda qamrab olishga imkon beruvchi umumlashtiruvchi sxemalarda ham keltirilgan (tavsifiy metod, qiyosiy-tarixiy metod, tarixiy-qiyosiy metod). Lingvistik-stilistik terminologiya funksional uslublarning axborot modellari: ilmiy, rasmiy-biznes, jurnalistik, soʻzlashuv, adabiy uslub yordamida guruhlanadi[3:12].

Funksional stilistikaning koʻpchilik atamaları funksional-stilistik invariant prizmasi va uning funksional uslublarining axborot modellari modifikatsiyalari va ularning subʼektiv usublari: ilmiy, jurnalistik, rasmiy-biznes va boshqalar orqali talqin etiladi. Shu bilan birga, uslub: 1) resurs stilistikasi; 2) adabiy stilistika; 3) matn stilistikasi; 4) amaliy stilistika kabi sohalar bilan ham ifodalanadi. Bu sohalar (manbalar stilistikasi, amaliy stilistika) adabiyotshunoslik terminlarining anʼanaviy aspektida talqin etiladi. Adabiy stilistikaning atama va tushunchalari lingvistik tadqiqotlarda soʻnggi oʻn yillikda faollashtirilgan, shuning uchun ham ular lugʻatga kiritilgan, ular adabiy va lingvistik aspektlarda (metafora, anafora, kinoya, metonimiya va boshqalar) talqin qilinadi. Matn tilshunosligi atamaları matn stilistikasi, germenevtika atamalaridan izchil ajralib turadi.

Matn tilshunosligi tushunchalarini taʼriflashda: izchillik (matn izchilligi); paydo boʻlish (maʼno orttirilishi) kabi kategoriyalarga alohida eʼtibor beriladi; risolasi / retrospektsiya, keyin germenevtik terminlar talqini muallifning kongenialligi gʻoyasi va matn tarjimoni, “germenevtik doira” tushunchasiga asoslanadi, lugʻat, matn epistemologiyasi, etikasi va sotsiologiyasi tushunchalari izchil farqlanib, mustaqil semantik sohalarning tarkibiy qismlari sifatida taʼriflanadi[4:25].

Matn lingvistikasi atamaları, shuningdek, lingvistik stilistik terminlar keltirilgan: a) ravish, tavsif, mulohazalarning axborot modellarida; b) har bir alohida atamaga bagʻishlangan lugʻat yozuvlarida aks etadi. Mavjud izohli lugʻatlarda lingvistik terminlar, grammatik terminlar kompleks tarzda berilmaydi. Quyidagi namunaga eʼtibor berilsa, unda alliteratsiyaga tegishli koʻplab terminlar jamlanganini kuzatish mumkin:

ALMASHINUV ALLITERATSIYASI. Matn hosil qiluvchi maʼnoga ega boʻlgan adabiy matnda undoshlarning takrorlanishi. Toʻliq alliteratsiya bilan bir xil tovushlar takrorlanadi, toʻliqsiz alliteratsiya bilan har xil tovushlar takrorlanadi.

ALLOGRAM. Ogʻzaki yoki iborali iboralar sifatida ishlatiladigan har qanday harf belgilari: 1) son; 2) paragraf.

ALLOGRAF (ALLOGRAF). 1. Grafik versiya, grafemaning oʻziga xos koʻrinishi: [dup] [oaks]. 2. Almashinuvchi harf belgilari: a) bosma yoki qoʻlyozma; b) kichik yoki katta. Normalangan standart versiyasidan farq qiluvchi tilning mahalliy versiyasi. A. maktabda oʻqitish mavzusi emas.

Allolektlar o'rtasidagi farqlar turli allolektlar maʼruzachilarining muloqot va o'zaro tushunishlariga to'sqinlik qilmaydi.

ALLOMORF. Bir xil morflar: 1) so'z formasidagi mavqeiga ko'ra; 2) qo'shni morflarning sifatiga qarab; 3) qo'shimcha taqsimot munosabatlarida bo'lishiga ko'ra farqlanadi.

ALLONAYM. Variant nomlari va geografik ob'ektlar: Leningrad, Sankt-Peterburg; Georgi Jora.

ALLOSEMA. Sememaning bir varianti, uning o'ziga xos xilma-xilligi nutq kontekstida amalga oshadi.

ALLOFON [gr. allofon + telefon ovozi]. Fonemaning muhitga bog'liq varianti. Masalan, "mal" so'zida "a" fonemasining orqa allofoni, "mal" so'zida esa "a" fonemasining oldingi allofoni.

ALLOFREN talaffuz qilinadi. Ibora, iboralar yoki jumlaning bir varianti: yurak quvonadi. Ko'ngil quvonadi.

ALLOETNONIM. Boshqa xalqlar tomonidan berilgan etnik guruhning nomi (o'zbek: German qabilalarini qo'shni qilish uchun nemislar nomi).

ALLUSION [fr. allusion hazil, ishora < lat. Tease, ishora] uchun Alludere. Shunga o'xshash ovozli so'z yoki haqiqatni eslatib o'tish orqali stilistik raqam, ifoda yoki ishora. Gazeta-jurnalistik uslubda adabiy allyuziyalarning turli xil turlari qo'llaniladi: 1) adabiy eslatmalar; 2) olimlar, madaniyat arboblari, siyosatchilar va boshqa taniqli odamlarning bayonotlarini o'zgartirish; 3) bibleizmlar (faktlar, ismlar, Injil yoki xushxabardan iboralar); 4) mashhur qo'shiqlardan olingan parchalar, shu jumladan, o'zgartirilgan; 5) kino va ulardan olingan mashhur iboralar; 6) o'zgartirilgan; 7) kontekstga nisbatan o'zgargan badiiy asarlarning nomlari.

BADIIY NUTQDA ALOGIZM. 1) badiiy nutqda mantiqning namoyon bo'lish xususiyatlaridan biri. Matnning ifodaliligini maksimal darajada oshirish va bu borada maxsus badiiy maʼno berish maqsadida lisoniy vositalar yordamida yaratilgan maʼnoning qasddan illogikligidan iborat: "go'zal injiqlik", "lekin men tez orada ularning chirkin go'zalligi sirini angladim" va hokazo. 2) mantiqiy nutqning axborot modeli elementlaridan biri, badiiy nutqda lisoniy vositalarning faoliyat xususiyatlari haqida taʼlimiy axborot olib boradi.

ALOGIZM. Asoslangan uslubiy qurilma: 1) matndagi mantiqiy bog'lanishlarni qasddan buzish; 2) og'zaki ortiqcha; 3) hayotning turli sohalaridan, uslublardan va nutqiy vaziyatlardagi tushunchalarni majburlash. A. kinoya, kulguli taʼsir belgilari nutq xususiyatlarini yaratish uchun ishlatiladi. Alifbo ["alfa" va "beta" ("vita"ning o'rta yunoncha talaffuzida)]. Grek alfavitining dastlabki ikki harfi, ulardan maʼlum tartibda tuzilgan tilning yozma shaklidagi harflar majmui hisoblanadi.

LUG'ATDA SO'ZLARNING ALFAVIT ICHMA-ICH JOYLASHISHI. Bu bir-biriga chambarchas bog'liq so'zlarning bir lug'at yozuvida birikib kelish usuli.

LUG'ATDA SO'ZLARNI ALIFBO TARTIBIDA JOYLASHTIRISH. Alifbo tartibida joylashtirilgan har bir so'z lug'at yozuviga ega bo'lgan so'zlarning bu tartibga solinishi, jumladan, so'zning maʼno zonasi, uning grammatik xususiyatlari, stilistik belgilari haqidagi maʼlumotlar, so'zlarning nutqda ishlatilishiga misollar va boshqalarni o'z ichiga oladi. [Lotin: al'ternativ almashinishi, o'zgartirish]

ALTERNANT. A. variant, baʼzi muqobil qator aʼzosi. ALMASHINISHI [<lat. alternatio]. So'z va qo'shimchalarning asoslarida fonemalar (yoki grafemalar)ning o'zgarishi.

Mazkur lugʻat shakli anʻanaviy boʻlib, alifbo tartibidagi lugʻatlar qogʻoz variant uchun nihoyatda qulay, bugungi internet rivojlangan sharoitda esa bu unchalik muhim emas. Taʼlimiy korpus ishga tushgandan soʻng dasturning oʻzi qidiruv operatsion tizimi orqali topib bera oladi.

Grammatik oʻquv lugʻatlarni taʼlimiy korpusga moslash uchun lugʻat tarkibini nutqiy kompetentsiyani rivojlantiruvchi qisimga asosiy eʼtiborni qaratishi lozim boʻladi. Bunda dastlabki vazifa, albatta, grammatik terminlar masalasi bilan bogʻliq muammolarning echimini topish bilan bevosita bogʻliqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatova G. Oʻzbek milliy korpusida idiomalar bazasini yaratish: Filol. fan. boʻyicha falsafa doktori (PhD) diss. – Termiz, 2021. – 142 b.

2. Mengliev B.R. Lisoniy tizim yaxlitligida sathlararo munosabatlar: Filol. fanlari d-ri ... diss. avtoref. – Toshkent, 2002. – 47 b.

3. Nigmatova L. Oʻzbek tilida privativlik (nofonologik sathlar): Filol. fanlari nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2004. – 20 b.

4. Hamraeva Yo. Oʻzbek tilining oʻquv ideografik lugʻatini yaratish tamoyillari: Filol. fanlari nomz. ... diss. avtoref. – T., 2010. – 24 b.

5. Xoliyorov Oʻ. Oʻzbek tili taʼlimiy korpusini tuzishning lingvistik asoslari: Filol.fan.boʻyicha fals. dokt. (PhD) ... diss. – Termiz, 2021. – 147 b.

6. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarning izohli lugʻati. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy entsiklopediyasi, 2002. – 168 b.

MA'DANSHUNOSLIK TERMINLARI BADIYLIKNI HOSIL QILUVCHI KONNOTATIV VOSITA SIFATIDA

*Ernazarova Gulnoza Murodovna,
Oʻzbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti, f.f.f.d. (PhD)*

Annotatsiya. Mazkur maqolada maʼdانشunoslik terminlarining badiiy matnlarda konnotativ maʼno hosil qiluvchi vosita sifatida qoʻllanishi misollar asosida yoritib berildi.

Аннотация. В данной статье на основе примеров было объяснено использование минералогических терминов в художественных текстах как средства создания коннотативного значения.

Annotation. In this article, based on examples, the use of mineralogical terms in literary texts as a means of creating connotative meaning was explained.

Kalit soʻzlar: Maʼdانشunoslik terminlari, konnotativ maʼno, badiiy matn, maʼno imkoniyati, lisoniy birliklar, uslubiy xususiyat.

Ключевые слова: Минералогические термины, коннотативное значение, художественный текст, возможность значения, языковые единицы, стилистический признак.

Keywords: Mineralogical terms, connotative meaning, artistic text, possibility of meaning, linguistic units, stylistic feature.

Hozirgi davrda oʻzbek tilshunosligida sohaviy terminlar turli aspektlarda oʻrganilmoqda. Bu holat tilshunoslikka kirib kelgan zamonaviy tadqiq usullari, ilm-fan sohalarining taraqqiyoti, fan yutuqlarining ishlab chiqarishga tatbiq etilishi kabi omillar bilan bevosita bogʻliq.

Maʼlumki, oʻzbek maʼdانشunosligi terminologiyasi sohaning eng qadimiy va boy qatlamini tashkil etadi. Asrlar davomida oʻzining muayyan shakllanish va rivojlanish

jarayonini o'tgan terminologiyaning mazkur sohasi lug'at tarkibining boyib borishida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Buyuk allomalarimiz Xorazmiy, Farobiy, Farg'oniy, Ibn Sino, Beruniy kabi o'rta osiyolik olimlarning ma'danshunoslikka oid dastlabki izlanishlar natijalari aks etgan asarlarida ham soha terminlari o'z ifodasini topgan. Abu Rayhon Beruniyning "Mineralogiya", ya'ni "Qimmatbaho javohirlar haqida bilimlar kitobi" asarlarida esa oltin, kumush, mis, temir, qalay, margimush, gavhar, zumrad, feruza singari yuzdan ortiq minerallar va ma'danli toshlar qayd etilgan [1].

Mineralogiya sohasi qadimiy va boy tarixga ega bo'lganidek, uning terminologik birliklari ham rang-barang va o'ziga xos.

Tilshunoslikda terminlarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning semantikasi va pragmatikasiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar nafaqat dunyo miqyosida, xususan o'zbek tilshunosligida ham keng ko'lamda tadqiq etilmoqda. O'zbek tilshunosligida terminshunoslik sohasida olib borilgan tadqiqotlarda terminlarning badiiy matnda qo'llanishi bilan bog'liq holda yuzaga chiqadigan funksional-uslubiy xususiyatlari muayyan darajada o'rganilgan. Jumladan, badiiy matnda qo'llangan terminlarning uslubiy xususiyatlari dastlab H.Shamsiddinovning tadqiqotida yoritildi. [3]

Badiiy matnda qo'llangan terminlarning lingvopoetik va lingvokulturologik xususiyatlari D.Jamoliddinova tomonidan maxsus tadqiq etildi. Ushbu ishda o'zbek tilidagi aniq va tabiiy fanlar hamda ijtimoiy-gumanitar fanlar terminlarining, shuningdek, kasb-hunar leksikasining badiiy matnda muayyan poetik-estetik maqsadlarda qo'llanishi va matnning badiiy qimmatini oshirishga xizmat qilishi aniq misollar asosida ochib berildi. [2]

Tadqiqotimiz obyekti bo'lgan ma'danshunoslik terminlarini ham badiiy matnda qo'llanish xususiyatlarini tadqiq etish mazkur terminlarning boshqa uslublardagi o'ziga xos funksional-uslubiy jihatlarini aniqlashga, badiiy matnda obrazli tasvirlarni hosil qilishdagi ahamiyatini belgilashga imkon beradi. Terminlar matndan tashqarida lingvopoetik qimmatga ega bo'lmaydi, faqat matndagina uning asl ma'nosini anglash mumkin bo'ladi. Lug'at qatlamimizda ma'danshunoslikka oid terminlar ancha sarmahsul bo'lib, ma'no ifodalarga juda boy hisoblanadi. Ularda ma'no serqirralik, jilodorlik, o'ziga xos joziba ustuvorlik qiladi. Bu esa mazkur terminlarning yillar davomida ma'no imkoniyatlari tadrijiy ravishda rivojlanib kelishi bilan belgilanadi. Badiiy matnlarda ma'danshunoslikka oid terminlar boshqa soha terminlaridan badiiylikni hosil qiluvchi konnotativ vosita sifatida ma'no imkoniyatining turlichaligi, serjiloligi bilan ajralib turadi. Nutqimizda keng qo'llanuvchi *aqiq, billur, gavhar, dur, oltin, kumush, zumrad* kabi so'zlarning o'nlab ma'nolarda kela olishi lug'atlarda o'z aksini topgan. Masalan, "O'zbek tilining izohli lug'ti"da *dur* so'zining so'zining 10 ga yaqin, *gavhar* so'zining ham bir qancha ma'no imkoniyati izohlanganligini ko'rishimiz mumkin. Yuqorida nomi sanalgan ma'danshunoslik terminlarining ham keng ma'no ifodaga, imkoniyatlarga egaligini quyidagi misollar orqali yoritishga harakat qilamiz:

DUR [a. – marvarid, inju] 1 Injuning, gavharning yirik turi. [4] Xalq maqollarida "*Dono – durdan a'lo*". "*Gul tikansiz bo'lmas, Dur – sadafsiz*" kabi purhikmat lisoniy birliklarni uchratamiz. Konnotativ ma'nolarda esa bebaho yoki eng yaxshi, a'lo, sara narsalarni anglatadi. Masalan, *Yaxshilik shunday durr-u gavharki, uning bahosi hech qachon kamaymaydi.* (Gazetadan). *Har so'zi shirin-shakar dur qizlar.* ("Mushtum" jurnali). Poetik nutqda qimmatli, sarmazmun, chuqur ma'noli so'z yoki she'r ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi. *Men.. Navoiy "Xamsa" sining sarg'ish sahifalariga qarab olib yig'lardim, ko'z yoshlarim to'kilib, Navoiy tergan durlarga qorishardi.* (M. Ismoilijiy, "Farg'ona tong otguncha"). *Qiz so'zlasa, og'zidan dur sochilar, yor-yor.* ("Qo'shiqlar"). *Hangomada og'zidan dur sochibdi.* ("Yusuf va Ahmad"). Bundan tashqari yorug'lik, yog'du kabi

konnotativ ma'nolarni ham o'zida aks ettiradi. *Quyosh separ nurlarin, yerga zarrin durlarin.* (Z.Diyor). Durning meva, samara, hosil; natija kabi ma'nolari ham mavjud. Otam hamisha: "Tajriba durini saralab ter", – derdilar. ("O'zbekiston qo'riqdari"). *Bag'ringga dur sochdi oltin paxtazor!* (G. Jo'rayeva, "Iqbol"). *Gul ochilib so'lguncha, Qurti o'radi ipak. Xalq etagi to'lguncha Dur to'kar etak-etak.* (Zulfiya "Yuragimga yaqin kishilar"). Xalq maqollarida durning boylik, davlat; qut-baraka konnotativ semada ham qo'llanganligini uchratamiz. Masalan, *Ter to'ksang, dur olasan. Yerga chigit tushdi – dur tushdi deyishadi. Yoki Ter to'kildi – dur yetishtirildi.* (Gazetadan). *Dur suv va unga o'xshash tovlanuvchan narsalar* (tomchi, shudring, qor uchqunlari)ni ham anglatadi. *Ro'paramda sonsiz fontanlar, Qulog'idan dur yog'iladi.* (X. Saloh, "Chashma"). *Kechasi tushgan shudringga cho'milgan ko'm-ko'k maysalar xuddi dur to'kkandek charaqlab, quyosh bilan o'pishib tovlanadi* (O. Yoqubov, "Ota izidan").

Mumtoz asarlarda, jumladan, Navoiy asarlarida ham *дурарфишон, дурфишона* kabi lisoniy birliklar dur sochuvchi ma'nosida konnotativ ma'noda esa dur sochuvchi; go'zal so'zlovchi ma'nolarini ifodalaydi. Bugungi kunda ham durafshon durdek yaltirab turadigan narsalarga nisbatan qo'llanadi. Masalan, O'rta Osiyoning qayrilma qoshi: *Biri – Amudaryo, biri – Sirdaryo. Yalt-yalt tebranadi tubida toshi, Yoqut yanglig' yoki durafshon go'yo* (T. To'la).

Badiiy asarlarda ijodkorlar voqelikni va personajlar ruhiy holatini kitobxon tafakkurida jonlantirish uchun pragmatik yukni terminlarga yuklaganining guvohi bo'lamiz. Ayniqsa, ma'dansunoslik terminlari poetik nutqqa ijodkorlar tomonidan kiritilib, ijodkor pragmatik maqsadini ro'yobga chiqarishda faol qo'llanganligini *gavhar* ma'dansunoslik termini misolida fikrimizni dalillaymiz.

GAVHAR [f.– qimmatbaho tosh; marvarid] 1 Tarashlab sayqal berilgan olmos; umuman qimmatbaho toshlarning umumiy nomi; javhar. *Qo'rdingmi? Bu nima? Mana bu – dur, mana bu – marvarid. Mana bu yongan – gavhar. Oybek, Tanlangan asarlar. Gavhar kosada suv tutib, qizlar qo'shiq aytib, Nuraliga parvona bo'la berdi.* "Nurali" [4].

Ma'dansunoslik terminlari orqali konnotativ semalar juda ko'p o'ziga xosliklar kasb etadi. *Gavhar* leksemasi qimmatli, bebaho, nodir narsalarga nisbatan, shuningdek, badiiy matnda turli emotsional va ekspressiv konnotatsiyalarni ifodalash uchun xizmat qiladi.

O'zbek xalq maqollarida ham *gavhar* qimmatli, bebaho, nodir narsa kabi konnotativ ma'no anglatishga xizmat qiladi. Masalan, Yer – xazina, suv – gavhar. *Gavhar* xotin-qizlar ismini ham atab keladi. Anatomiyada esa ko'z gavhari, ya'ni ko'z qorachig'i orqasida joylashgan, ikki tomoni qavariq linza shaklidagi tiniq tanacha ma'nosida qo'llanadi.

Ma'dansunoslik terminlari badiiy matnda nutqning to'la anglanishi uchun zaruriy axborotni berish, kitobxon uchun noaniq bo'lgan o'rinlarga aniqlik kiritish, tasvir tiniqligini ta'minlash, his-tuyg'ularni ifodalash va yana bir qancha tushunchalarni ifodalashda konnotativ vosita vazifasini o'taydi. Tarixiy mavzudagi asarlarda ham gavharning juda ko'p ma'no qirralarini ifodalab kelganligini ko'ramiz. Pirimqul Qodirovning "Avlodlar dovoni" asarlarida gavharning turli konnotativ ma'nolarda qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, *Hamidabonu ham Nigorxonadagi ajoyib rasmlardan olgan zavqini Tahmaspning o'zi chizgan suratga qo'shib gapirdi. Shoh bu maqtovlardan yayrab, erib turganda Humoyun bir chetda odob saqlab qo'l qovushtirib turgan Mir Said Alini ko'rsatdi-da: – Hazrat shahanshoh, sizning Nigorxonangiz bebaho gavharlar bilan to'lmishdir, – dedi.* Bu o'rinda *gavhar* san'at asari, ya'ni rasm ma'nosini ifodalashga xizmat qilgan.

– *Irsiyat – noyob bir gavhardir. U avloddan avlodga butun holidi o'tsagina yashab keta olgay. Agar yirik gavharni maydalab kukun qilib sochsangiz, uning gavharligi qolmagay... O'rmonda arslonlarni ko'rgansiz. Ota sher ona sherga qanchalik mehribon,*

qanchalik sodiq! Ana shu tufayli irsiyat gavhari bir nuqtaga jam bo'lib, avloddan avlodga butun o'tgay, so'ng ota-onasiga munosib sherlar tug'ulgay. Bu o'rinda irsiyatga nisbatan noyob gavhar shaklining qo'llanishi orqali lisoniy birlikka bebaho ma'nosini singdirilganligini ko'rishimiz mumkin. Gavhar so'zi denotativ (ma'dan nomi) ma'nosida lingvistik birlik, ya'ni predmet nomini atash vazifasini bajarayotgan bo'lsa, o'zining konnotativ ma'nosi orqali bebaholik xususiyatini ochib berish uchun vosita bo'lib kelgan.

Tahlil jarayonida, "gavhar" leksemasi ostida ongda mavjud bo'lgan bilimlar, ya'ni uning ma'dan ekanligi, jins ma'nosiga ega ekanligi, qimmatbaholigi va shu kabi ma'nolari faollashsa, ayni matnda shu so'zning boshqa ma'danlar orasidan tanlab olinishi gavharning boshqa ma'danlardan ko'ra qimmatbaholigi, tovlanishi so'zlovchi ta'riflamoqchi bo'lgan voqelikka xos bo'lgan xususiyatlar – asilligi, bebaholigi anglashiladi. Masalan, *Ilgari Akbar ko'proq tanasini parvarishlar edi, endi bilsa nuqul otni boqib, suvorini och qoldirgan ekan. Hozir aksini qilib, yeyish-ichishdan o'zini chekladi-yu, ma'naviy oziq beradigan ilm-u asrorga, so'fiylar va hind donishmandlari ta'limotiga qayta-qayta sho'ng'ib, o'ziga kerakli ma'naviy gavharni izlashga tushdi.* Mazkur misolda gavharning konnotativ ma'nosi ilm-u ma'rifat tushunchasini ifodalashga xizmat qilgan bo'lsa, quyidagi misollarda ilm-ma'rifatli kishi ma'nosini aks ettirgan.

Uning saroyida "no'hratan" ya'ni "to'qqiz gavhar" degan ibora mashhur bo'lgan, fan, adabiyot va san'atning to'qqizta eng yorug' yulduzlari orasidan Abulfazl ham o'rin olgan edi. Keksa G'azaliy vafot etganda to'qqiz gavharning sakkiztasi qoldi, lekin "no'hratan" iborasi hamon iste'molda edi.

Xullas, terminlarni matn qurshovida tadqiq qilish, katta ustunlikka ega. Bunday yondashuv mazkur muammoning integral jihatlarini talqin qilishga, shu tariqa terminlarning lingvistik maqomini aniqlashga imkon beradi

Fikrimizni badiiy matnlarda qo'llangan ma'dashunoslik terminlari asosida hosil qilingan turli-tuman obrazli tasvirlar ham asoslaydi.

ADABIYOTLAR

1. Беруний. Минералогия. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. – 688 б.
2. Жамолиддинова Д. Бадий матнда терминларнинг лингвопоэтик ва лингвокультурологик хусусиятлари: Филол. фан д-ри (DSc)... дисс. автореф. – Тошкент, 2021. – 71 б.
3. Шамсиддинов Х. Термины в художественной речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1984.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, беш жилдлик. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 1 - жилд. 2006. –Б. 126.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2-жилд, Т.: ЎЗМЭ илмий нашриёти, 2006. – 785 б.

KO'P TILLI FRAZEOLOGIK LUG'ATLARNING ZAMONAVIY ELEKTRON PLATFORMASINI YARATISH XUSUSIDA

Rashidova Umida Mansurovna,

Sh.Rashidov nomidagi SamDU O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti

(O'zbekiston)

Annotatsiya. Mamlakatimizda o'zbek tilidagi frazeologizmlarning boshqa tillarga aynan yoki mazmuniy tarjimasini lisoniy jihatdan tahlil qilish hamda umumfoydalaniladigan lug'atni yaratishga ehtiyoj mavjud. Qiyosiy lug'at asosida ilmiy tadqiqot ishlari, statistik xulosalar olinishiga, turli

kompyuter dasturlari bazalari yaratilishiga erishiladi. Yangi shakl va formatda yaratilgan ikki tilli, ko'p tilli frazeologizmlarning zamonaviy lug'ati kelajakda yangi avlod lug'atlarining yaratilishiga zamin bo'ladi. Shu bilan birga ko'p tilli lug'atlardan leksikografiya sohasida ta'limiy manba sifatida foydalaniladi.

Kalit so'zlar: frazema, leksikografiya, frazeografiya, qiyosiy lug'at, lingvistik ontologiya.

Аннотация. В нашей стране существует необходимость в лингвистическом анализе точного или содержательного перевода фразеологизмов с узбекского языка на другие языки, а также в создании универсального словаря. На основе сравнительного словаря проводятся научно-исследовательские работы, получаются статистические выводы, создаются различные базы компьютерных программ. Современный словарь двуязычных, многоязычных фразеологизмов, созданный в новой форме и формате, станет основой для создания словарей нового поколения в будущем. В то же время многоязычные словари используются в качестве образовательного ресурса в области лексикографии.

Ключевые слова: фразеология, лексикография, фразеографический словарь, сравнительный словарь, лингвистическая онтология.

Abstract. In our country, there is a need for a linguistic analysis of the exact or meaningful translation of phraseologisms in Uzbek into other languages, as well as the creation of a universal dictionary. On the basis of a comparative dictionary, scientific research work, statistical conclusions are obtained, various computer program bases are created. The modern dictionary of bilingual, multilingual phraseologisms, created in a new form and format, will become the basis for the creation of a new generation of dictionaries in the future. At the same time, multilingual dictionaries are used as an educational resource in the field of lexicography.

Keywords: phraseology, lexicography, phraseography, comparative dictionary, linguistic ontology.

O'zbek frazeografiyasida hozircha mavjud lug'atlarning ilk namunasi - "Nemischa-ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at" yaratilgan[6]. Bu asar nemis va o'zbek tillarida yozilgan qisqacha so'z boshi, shartli qisqartmalar va lug'at qismlarini o'z ichiga oladi. "So'z boshi"da qayd qilinishicha, bu lug'atga uchala tilga doir bo'lgan 700 dan ortiq turli xil tuzilishga ega bo'lgan turg'un so'z birikmalari kiritilgan. Mualliflar bu asarni o'quv lug'ati deb hisoblaydilar: "O'quv frazeologik lug'atda berilgan har bir nemis tilidagi turg'un so'z birikmasi avval o'sha tilda talqin qilingan, so'ngra uning o'zbek va rus tillaridagi mos keluvchi muqobil tarjimalari berilgan. Ayrim ko'p ma'noli frazeologizmlarning ma'nosi har uchala tilda ham ularning bir necha variantlari berilgan.

O'quv lug'atining maqsadi o'quvchi va talabalarni/ng/ og'zaki va yozma nutqini emotsional va ekspressiv til boyligidan foydalanishga qaratilgan bo'lib, har bir frazeologizmning nutqda ifodalanishi rus va o'zbek tiliga qilingan tarjimadan so'ng nemis tilida turli xil gaplarda berilgan. Gaplar badiiy adabiyotlardan hamda og'zaki nutq shakllaridan olingan"[6]. Lekin kitob sarlavhasida uning o'quv lug'ati ekanligi ta'kidlab ko'rsatilmagan. Shuningdek kitobda faqat nemis tilidagi shartli qisqartmalar ro'yxati berilgan, ishda qo'llangan "razg.", "peren." kabi ruscha qisqartmalar esa bu ro'yxatdan o'rin olmagan. Bizningcha, lug'atda o'zbekcha muqobil frazemalarning ham shartli qisqartmalar asosida uslubiy xoslanishi ko'rsatilishi lozim edi. Asarda nemischa frazemalar ko'p hollarda ruscha va o'zbekcha muqobil frazemalar bilan tarjima qilingan, ammo asarda bu tamoyilga doim ham amal qilinavermaydi. Masalan, nemischa Yiele Wenn und Aber frazemasini rus tiliga "mnogochislennye ogovorki (ili vozrajeniya" deb, o'zbek tiliga esa "ko'p, har xil e'tirozlar" deb

tarjima qilingan[3]. Bu frazemaning o‘zbek tilida “uzun-quloq gaplar”, “oldi-qochdi gap” singari muqobillari bor edi.

Ya.I.Kalontarovning “Tojik maqollari va ularning o‘zbekcha muqoyasasi”, “Uch xalqning hikmatlari” nomli asarlarini ham uch tilli frazeografik lug‘atning o‘ziga xos ko‘rinishi deyish mumkin [7]. Rus tilida yozilgan bu asarlarda dastlab tojik tilidagi maqol yoki matal tipidagi iboralar beriladi, ular rus tiliga tarjima qilinadi, keyinchalik o‘sha iboraning o‘zbekcha muqobili keltirilib, u ham ruschaga o‘giriladi, oxirida esa tojikcha va o‘zbekchaga mos, muqobil ruscha maqol yoki matallar beriladi. Lug‘at oxirida o‘zbekcha maqollarning alifbo ko‘rsatkichi keltirilgan.

Keyingi yillarda samarqandlik bir guruh frazeograf olimlar ham inglizcha-o‘zbekcha-ruscha qiyosiy frazeologik lug‘at tuzish ustida ish olib bormoqdalar[3]. Lekin bu ishlar hali nihoyasiga yetkazilmagan. Samarqand davlat chet tillar institutida esa prof.A.M.Bushuy rahbarligida o‘zbekcha-inglizcha-ruscha o‘quv frazeologik lug‘ati tuzilmoqda. Kelgusida o‘zbek frazeografiyasi tarixi yanada izchil va asosli o‘rganilishi lozim. Shunday qilinganda, yangidan-yangi frazeografik manbalar aniqlanadi hamda FBlarni lug‘atlarda izohlash tamoyillarini aniqlashga kengroq imkon yaratiladi.

Rus va jahon tilshunosligida ko‘p tilli va ikki tilli frazeologik lug‘atlar yaratilgan. Masalan, AQSHda Vitek tomonidan 1973 yilda ruscha-inglizcha frazeologik lug‘at tuzilgan edi. Aynan shu yili (1973) Londonda “Ruscha-inglizcha idiomalar va barqaror birikmalarning katta lug‘ati” chop etilgan. Rus tilshunosligida esa 1980 yil Alexin tomonidan “Qisqa ruscha-inglizcha va inglizcha-ruscha frazeologik lug‘at” tuzildi. 1984 yil Kunin tomonidan inglizcha-ruscha frazeologizmlar lug‘ati nurr etilgan. Keyinchalik Rossiyada ruscha-inglizcha frazeologik lug‘atlar 1988, 19998, 1999 yillarda turli xil mualliflar tomonidan tuzildi.

2008 yilda Qozon Davlat universitetida Arsentyeva boshchiligida tadqiqotchilar tomonidan ikki tilliruscha-inglizcha-nemischa-turkcha-tataracha frazeologik lug‘ati yaratildi. Lug‘at bir necha bor kengaytirildi va qayta nashr etildi.

Rus tilidagi 30784 frazemaning inglizcha tarjimasi onlayn tuzilgan <https://rus-eng-phraseology-dict.slovaronline.com/> saytida “Katta ruscha-inglizcha frazeologizmlar lug‘ati” nomi bilan keltirilgan. Shuningdek, <https://englishlib.org/dictionary/ru-en/знание.html> saytida tarjimon lug‘at bazasi bo‘lib, so‘zlarga ularning sinonimlari variant tarzida taqdim etiladi. tarjimon lug‘at bazasi bo‘lib, so‘zlarnigina tarjima qila oladi, ammo frazeologizmlarni tarjima qilishga mo‘ljallanmagan. <https://translate.google.com/> tarjimon tizimida ham shunday imkoniyatlarni ko‘rish mumkin. Yuqoridagi lektron resurslarda asosiy e‘tibor tarjimaga qaratilgan, frazeologizmlarning semantik ma‘nosi, yaxlit bir butunlik ekani, ularning ma‘nosi bir so‘zga teng kelishi e‘tibordan chetda qolgan. O‘zbek tilidagi frazemaning boshqa tilga aynan tarjimasini qiluvchi onlayn dastur majud emas. Masalan, bir adib asari o‘zbek tilidan boshqa tilga tarjima qilinganda tarjimon, albatta, ibora tarjimasida oqsaydi. Chunki aynan so‘zma-so‘z tarjima butunlay boshqa ma‘noni anglatadi. Yaratilajak ikki tilli zamonaviy frazeologizmlar lug‘ati shu imkoniyatlarni qamrab olishi jihatidan ilmiy, ta‘limiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Yaratilajak yangi o‘zbek tili frazemalarining ko‘p tilli, ikki tilli lug‘atlari boshqa tillardagi elektron manbalardan farqli ravishda frazemalarning lisoniy, nutqiy va uslubiy jihatlari ham e‘tiborga olinadi.

O‘zbek tili frazeologizmlarining ikki tilli va ko‘p tilli zamonaviy lug‘atlar tuzishda quyidagi vazifalarni bajarish muhim sanaladi:

- 1) o‘zbek adabiy tilida va shevalarida mavjud frazeologizmlar to‘planadi va izohlanadi;
- 2) frazeologizmlarning kompyuter lingvistikasidagi ma‘lumotlar bazasi shakllantiriladi;
- 3) frazeologizmlar semantikasi tezaruslar yaratishga moslab izohlanadi;

- 4) frazeologizmlar etimologiyasi yoritiladi;
- 5) frazeologizmlarning ingliz tilidagi ekvivalentlari aniqlanadi;
- 6) frazeologik birliklar modellari yaratiladi;
- 7) korpusda grammatik va semantik izoh uchun frazeologizmlar maxsus teglar orqali ifodalanadi.
- 8) "O'zbek tili frazeologizmlarining ikki tilli zamonaviy lug'ati" tuziladi va uning mobil ilovasi hamda elektron platformasi yaratiladi.

O'zbek tili frazemalarining ikki va ko'p tilli lug'atlari Renessans davrida umumta'lim maktablari, kollej, lisey, oliy o'quv yurti talabalari, magistrleri va ilmiy tadqiqot bilan shug'ullanuvchi ilm ahli, o'zbek tilini o'rganuvchi xorijliklar uchun qulaylik yaratadi. Shuningdek, yaratilajak platforma yordamida o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganishga qiziqish oshadi. Natijada yurtimizda turizm va madaniyatning rivojlanishiga omil bo'ladi. Shuningdek, platforma bazasi asosida yangi kompyuter dasturlarining yuzaga kelishi natijasida matnni qayta ishlash, tarjima imkoniyatlari yanada mukamallashadi. Bu, o'z navbatida, turli soha vakillarining import-eksport jarayonlaridagi iqtisodiy tejamkorlikni, shu bilan birga tadbirkorlikni ham rivojlantiradi. Platformaga joylashtirilgan materiallar kitobxonlar saviyasini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, o'zbek lingvokulturologiyasi frazemalarga berilgan izohlar yordamida targ'ib qilinadi.

Darhaqiqat, bugungi kunda o'zbek leksikografiyasida yangi avlod frazeologizmlarning ikki tilli, ko'p tilli zamonaviy lug'atlariga ehtiyoj mavjud. Xususan:

1) birinchidan, 1978, 1992 yillarda nashr ettirilgan Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tili frazeologizmlarining lug'ati"da o'zbek tilidagi barcha frazeologizmlar so'zlar qamrab olinmagan;

2) ikkinchidan, o'quvchilar, abituriyentlar, yozuvchilar, tarjimonlar va o'zbek tilini o'rganuvchilar uchun zarur bo'lgan o'zbek tili frazeologizmlarining ikki tilli zamonaviy lug'atining mobil ilovasiga ehtiyoj mavjud;

3) uchinchidan, umum foydalanishga qulay bo'lgan frazemayzer dasturi va frazeologizmlar bazasi mavjud elektron platformani yaratish katta ahamiyat kasb etib, mamlakatimiz ta'lim sohasini yanada yuksaltirish hamda o'zbek tili imkoniyatlarini chet tiliga tarjima qilish orqali dunyoga ko'proq tanitish dolzarb masala sanaladi;

4) to'rtinchidan, o'zbek kompyuter lingvistikasi sohasi yutuqlaridan foydalangan holda o'zbek tilidagi frazeologizmlarning ikki tilli zamonaviy lug'atining elektron platformasini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bunday yaratilajak lug'atlar va ularning mobil ilovasi o'zbek tili boyligini nafaqat yurtimizda tahsil oladigan, balki xorijlik talabalar ommasiga ham keng targ'ib qilishga imkoniyat beradi.

ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. -Toshkent, 1992.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildik. -Toshkent, 2006.
3. Rashidova U. O'zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili (ko'z, qo'l va yurak komponentli iboralar misolida): Filol.fan.bo'yicha falsafa doktori (PhD)...diss. – Samarqand, 2018. – 52 b.
4. Abjalova M. Korpus lingvistikasi. [Matn]: uslubiy qo'llanma / M.A. Abjalova. – Toshkent: Nodirabegim, 2022. – 110 b.
5. Abjalova M. (2021). The importance of language corpus in the construction of lexicographic sources. *Current Research Journal Of Philological Sciences* (2767-3758), 2(12), 161–166. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02-12-https://masterjournals.com/index.php/crjps>

6. Умархўжаев М.И., Назаров К.Н. Немисча-русча-ўзбекча фразеологик луғат. - Т,: 1994. – Б. 147.
7. Калонтаров Я.И. Таджикские пословицы и поговорки в сравнении с узбекскими. - Душанбе, Дониш, 1969. - 434 с.; Калонтаров Я.И. Мудрость трех народов (таджикские, узбекские, русские пословицы, поговорки и афоризмы в аналогии). - Душанбе: Адиб, 1989. - 438 с.

ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЯЗЫКА

Эргашев И.Ю.,

доцент Навоийского государственного горного и технологического университета

Аннотация. Внешние факторы развития и функционирования языка в теоретико-лингвистическом плане имеют закономерную природу. Их проявлением служат три подсистемы: социальное, социокультурное воздействие, реализуемое преимущественно лексическими заимствованиями; влияние иноязычных словообразовательных средств; влияние речевой деятельности.

Ключевые слова: внешний фактор лингвистики, лексическое заимствование, речевая деятельность.

Annotatsiya. Nazariy va lingvistik jihatdan tilning rivojlanishi tashqi omillari xususiyatga ega. Ular uchta tizimda namoyon bo'ladi: ijtimoiy, ijtimoiy-madaniy ta'sir, birinchi navbatda so'z o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi; chet tilidagi so'z yasalish vositalarining ta'siri; nutq faoliyatining ta'siri tenglashadi.

Kalit so'zlar: tilshunoslikning tashqi omili, leksikso'z olish, nutq faoliyati.

Abstract. External factors in the development and functioning of language in theoretical and linguistic terms have a natural nature. They are manifested in three subsystems: social, sociocultural influence, realized primarily by lexical borrowings; influence of foreign language word-formation means; influence of speech activity.

Key words: external factor of linguistics, lexical borrowing, speech activity.

Внешние факторы определяются в единстве с внутриязыковыми. Проявлением этой теоретико-лингвистической закономерности служит динамика тенденций английского языка. Так, утрата к XIV веку глаголами суффикса инфинитива резко уменьшила суффиксально-сочетаемость возможности глагольной основы. С этим коррелировало и обогащение префиксации, преимущественно иноязычных моделей, и развитие лексических заимствований[1.16-41].

Соответственно, внешние факторы охватывают всю концептуальную триаду язык-речь-речевая деятельность. Действие внешних факторов заключается в системе закономерностей и тенденций различного уровня. Она отражает направленность взаимодействия, лексические и семантико-стилистические аспекты.

Специфическая закономерность — двунаправленный характер межъязыкового взаимодействия. Он определен системой обоснованных методологических принципов и репрезентируется современным английским языком. Английский выступает как источник исключительного влияния на другие языки, и это обусловлено в том числе и отраженной, усиленной доминантой: язык передает то, что ранее столь же исключительно испытывал от других языков[2.19-21].

Такое воздействие предполагает дифференциацию, что и подтверждается объектом. Различные языки-источники определяются относительно английского как носители воздействия разного характера. Так, французский язык с середины XI века для английского— преимущественно средство лексико-семантического расширения. Скандинавские языки с конца X столетия— в первую очередь источники стилистической синонимии. Это связано как с их потенциалом, так и с потребностями и спецификой этапов исторического развития английского языка.

Именно внешними факторами могут детерминироваться значимые для развития и обогащения языка процессы. Показателен такой процесс, как образование вариантов языка. Так, становление американского варианта английского языка в соотнесении с британским репрезентирует эту линию развития: данный вид варьирования изначально обусловлен внешними факторами: социально-историческими и социокультурными[3.38-62].

Лексическая теоретико-лингвистическая закономерность — корреляция между вытеснением исконной лексики и сохранением качественной определенности языка. Ряд лексических подсистем вытесняется при взаимодействии между внешними и внутренними факторами функционирования и развития языка. Вытеснение, однако, не препятствует сохранению качественной определенности языка. Репрезентативно, что английский язык не перестал быть таковым при вытеснении большей части наполнения исконных лексических подсистем французскими в XI-XIII столетиях. Эта закономерность позволяет дифференцировать более и менее существенные характеристики словарного состава. Наполнение подсистемы исконной лексикой — менее существенная характеристика, а соотношение подсистем — более значимая черта качественной определенности языка.

Семантико-стилистическая теоретико-лингвистическая закономерность - корреляции между различными тенденциями. Главные из них— «расщепленный» тип лексических замен при внешнем воздействии /у исконной номинации обычно по причине заимствования вытесняется одно из значений/; актуализация определенных линий семантико-стилистического развития /обогащение абстрактной лексики, научной терминологии, поэтизмов/; расширение семантического потенциала словарного состава[1.32].

Закономерна динамика такого внешнего фактора, как речевая деятельность авторитетных языковых личностей (писателей, ученых, политиков). Обновление определяется антропоцентрически, в связи с индивидуально-языковыми факторами функционирования. Оно связано с окказионализмами, избирательностью в использовании языковых средств. Динамику двух тенденций реализует переход индивидуального в общенациональное (репрезентируемый закреплением конверсивов с опорой на авторитет, которому принадлежит их авторство, и другими соотносительными процессами).

В категориальном аппарате теории языка все активнее используется макроконцепт «факторы развития и функционирования языка». Он восходит к идеям В.фон Гумбольдта, в общем виде детерминирован в языкознании В.А. Аврориным и его школой, а в современной познавательной ситуации побуждает к поликоординатному, многомерному представлению современного лингвистического осмысления и концепт «внешний фактор»[2.41-52]. Он и сам проясняется, и способствует прояснению коррелятивных понятий в едином категориальном аппарате, ср. в новейшем исследовании раскрытие корреляции «внутриязыковой— внешний» на материале русских заимствований в английском языке: например, «увеличение числа торговой терминологии объясняется не внутриязыковыми процессами, а экстралингвистическими причинами: успехами русской внутренней и внешней торговли.

Определение концепта «внешний фактор» взаимосвязано с тремя основными линиями понятийного углубления: опорой на имманентные, но не ограниченные внутриязыковыми причинами закономерности развития языка; разносторонней обусловленностью его функционирования, включающей социальные, социокультурные координаты, релевантные для теории языка, но не укладывающиеся в интралингвистическую субстанцию и многомерно взаимодействующие с ней; синергетической установкой, при которой внутренние потребности развития и функционирования объекта /семиологические, прагматические, когнитивные/ на высоком уровне развития постоянно требуют выхода за его внутренние рамки и создают новые существенные измерения, включая речевую системность[3.16-31] .

ЛИТЕРАТУРА

1. Грушин Б.А. Массовое сознание. М., 1987. С. 32.
2. Ким М.Н. Технология создания журналистского произведения. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2001. 41-52
3. Смелзер Н. Социология. М., 1994. С. 655

ВОПРОСЫ ЛОГИЧЕСКОГО И ГРАММАТИЧЕСКОГО АСПЕКТА ЯЗЫКА

Нажмиддинов Фазлиддин Насриддинович,

доцент кафедры методики преподавания русского языка и литературы

Навоийского государственного педагогического института

Аннотация. Однако термин логического и грамматического аспекта языка получил наибольшее распространение, так что возникшее новое направление научного знания носит название именно теории межкультурной коммуникации. Необходимо отметить, что, на наш взгляд, кросскультурные исследования могут служить основой для дальнейшей разработки проблем межкультурного взаимодействия на разных уровнях.

Ключевые слова: логический и грамматический аспект языка, межкультурная коммуникация.

Annotatsiya. Tilning mantiqiy va grammatik jihati atamasi eng keng tarqaldi, shuning uchun paydo bo'lgan ilmiy bilimlarning yangi yo'nalishi madaniyatlararo muloqot nazariyasi deb ataladi. Shuni ta'kidlash kerakki, bizning fikrimizcha, madaniyatlararo tadqiqotlar turli darajadagi madaniyatlararo o'zaro ta'sir muammolarini yanada rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: tilning mantiqiy va Grammatik aspekti, madaniyatlararo muloqot.

Abstract. However, the term of the logical and grammatical aspect of language has become most widespread, so that the new direction of scientific knowledge that has emerged is called the theory of intercultural communication. It should be noted that, in our opinion, cross-cultural research can serve as the basis for further development of problems of intercultural interaction at different levels.

Key words: logical and grammatical aspect of language, intercultural communication.

Для нас представляется интересным, что первоначальное обращение к проблематике межкультурной коммуникации в европейском научном сообществе был сделан именно педагогами-практиками, которые в своей работе использовали отдельные страноведческие аспекты развития. Именно такая же инициатива преподавателей иностранного языка привела к становлению изучения межкультурной коммуникации в отечественной науке и системе

образования. Стало очевидным, что успешные контакты с представителями других культур невозможны без знания особенностей этих культур и практических навыков кросскультурного взаимодействия. По этой причине в ряде российских вузов в учебные планы была включена новая учебная дисциплина – «Межкультурная коммуникация», имеющая целью подготовку студентов к эффективным межкультурным контактам, прежде всего, на уровне повседневного межличностного общения. Убедительным подтверждением становления межкультурной коммуникации могут служить учебные пособия, разработанные отечественными учеными[1.18-41].

Вопрос, лежащий в основе как лингвокультурологии, так и теории межкультурной коммуникации, можно сформулировать следующим образом: «Зачем познавать культуру через язык?» Ответом на этот вопрос, на наш взгляд, является необходимость для одной культуры познания другой культуры, необходимость взаимопроникновения, прежде всего с целью понять другой, отличный от своего мир, формируемый пространством иной культуры. Поэтому можно, на наш взгляд, сделать вывод, что кросскультурные связи пронизывают собой все сферы жизни современного общества, что отчетливо проявляется и в жизни нашего государства, а следовательно, должно находить свое отражение также и в системе образования как кросскультурный аспект формирования парадигмы личности обучаемого[2.31-43].

Следовательно, кросскультурность основана на синтезе двух наук – лингвокультурологии и межкультурной коммуникации, с другой стороны, лингвокультурология и теория межкультурной коммуникации на современном этапе развития служат воплощению идей кросскультурности. Как понятие «кросскультурность» шире, чем «лингвокультурология» и «межкультурная коммуникация» – она не только призывает к пониманию и изучению своей родной языковой культуры, не только помогает общаться с носителями других языков, но и через общее и различное обогащает языковую культуру носителя всем этническим спектром отражения мира в языке.

Понятие кросскультурности рассматривается как один из определяющих элементов современного миропонимания. Кросскультурность мы рассматриваем как в лингвистическом, так и в лингводидактическом аспектах. Закономерно, что кросскультурная лингвистика становится в современной лингвистике одним из наиболее актуальных направлений, создавая основу для кросскультурной лингводидактики - практического освоения принципов кросскультурности в условиях полиэтнического языкового и культурного пространства, т. е. кросскультурная лингводидактика - это обучение языку с точки зрения кросскультурной лингвистики. Кросскультурная лингводидактика предполагает как преподавание родного языка, так и преподавание иностранных языков, прежде всего, русского (как языка межнационального общения). Это означает, что в учебных планах национальных школ должно быть уделено внимание как преподаванию родного языка и родной культуры, так и преподаванию русского языка (языка межнационального общения)[1.63-71].

Кросскультурность в лингвистическом и лингводидактическом аспекте – это комплексная область научного знания о языке, формировании языковой парадигмы личности в условиях поликультурного мира и взаимосвязи и взаимовлиянии языка и культуры. Концепция формирования «вторичной» языковой личности, овладевающей культурой иноязычного общения, базируется на идеях антропологической лингвистики и учении о «языковой личности», истоки которых в идеях академика В.В.Виноградова.

В методике обучения русского языка в различных отраслях лингводидактики проблема кросскультурного взаимодействия первоначально нашла отражение в рамках

лингвострановедческой теории (РКИ). Кросскультурность рассматривается как в лингвистическом, так и в лингводидактическом аспектах. Закономерно, что кросскультурная лингвистика становится в современной лингвистике одним из наиболее актуальных направлений, создавая основу для кросскультурной лингводидактики - практического освоения принципов кросскультурности в условиях полиэтнического языкового и культурного пространства, т. е. кросскультурная лингводидактика - это обучение языку с точки зрения кросскультурной лингвистики, то есть формируется кросскультурная языковая парадигма личности[2.46-71].

Кросскультурная лингводидактика предполагает как преподавание родного языка, так и преподавание иностранных языков, прежде всего, русского (как языка межнационального общения). Это означает, что в учебных планах национальных школ должно быть уделено внимание как преподаванию родного языка и родной культуры, так и преподаванию русского языка (языка межнационального общения). Таким образом, рассмотрев проявления кросскультурности как определяющего элемента современного миропонимания, можно сделать вывод о том, что кросскультурность представляет собой некую лингвофилософскую парадигму. Одним из методологических оснований кросскультурности мы можем считать лингвокультурологию, выступающую в качестве комплексного синтезирующего подхода к взаимосвязи и взаимодействию языка и культуры в их функционировании с ориентацией на систему общечеловеческих гуманистических ценностей. Другим методологическим основанием кросскультурности предстает, на наш взгляд, теория межкультурной коммуникации[3.79-102].

Итак, культура представляет собой сложнейший феномен, определяющий систему ценностных ориентаций как общества в целом, так и отдельной личности – носителя определенной культуры. Как отмечает Г.В. Елизарова, сопоставительное изучение культур возможно только с учетом того, что каждая культура находит уникальное отражение в языке - ее носителе (Елизарова 2005:7). Именно поэтому кросскультурный аспект является актуальным объектом методического исследования, а результаты подобного исследования необходимо внедрить в методику обучения неродному языку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рикер П. Время и рассказ. Конфигурация в вымышленном рассказе. -Т. 2. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. - 224 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987. – 261 с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М: Академия, 2004. – 208 с.

**ALISHER NAVOIY PARALLEL KORPUSINI YARATISHNING DOLZARBLIGI,
ILMIY-AMALIY AHAMIYATI**
G'ulomova Nargiza Sa'dullayevna,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Navoiy innovatsiyalar universiteti
(O'zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada parallel korpuslar to'g'risida asosiy tushunchalar, ularni yaratishdagi turli yondashuvlar xususida so'z yuritiladi. Shuningdek, o'zbek kompyuter lingvistikasi uchun muhim vazifalardan biri hisoblangan Alisher Navoiy parallel korpusini yaratishning ilmiy-amaloiy

ahamiyati va bu jarayonda amalga oshiriladigan vazifalar hamda korpus uchun lingvistik bazalar qanday talablarga javob berishi zarurligi haqida tahliliy ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Korpus, identifikatsiya, teglash, chastota, bimatn, lingvistik izoh, teglash.

Аннотация: В статье рассматриваются основные понятия параллельных корпусов и различные подходы к их созданию. Также приведены аналитические сведения о научной и практической значимости создания параллельного корпуса Алишера Навои, что считается одной из важных задач узбекской компьютерной лингвистики, и задачах, решаемых в этом процессе, а также требованиях лингвистических основ для корпуса.

Ключевые слова: Корпус, идентификация, маркировка, частота, битовый текст, лингвистическая аннотация, маркировка.

Abstract: The article discusses the basic concepts of parallel corpora and different approaches to their creation. Analytical information is also given about the scientific and practical importance of creating the parallel corpus of Alisher Navoi, which is considered one of the important tasks for Uzbek computer linguistics, and the tasks performed in this process, as well as the requirements of the linguistic bases for the corpus.

Keywords: Corpus, identification, tagging, frequency, bitext, linguistic annotation, tagging.

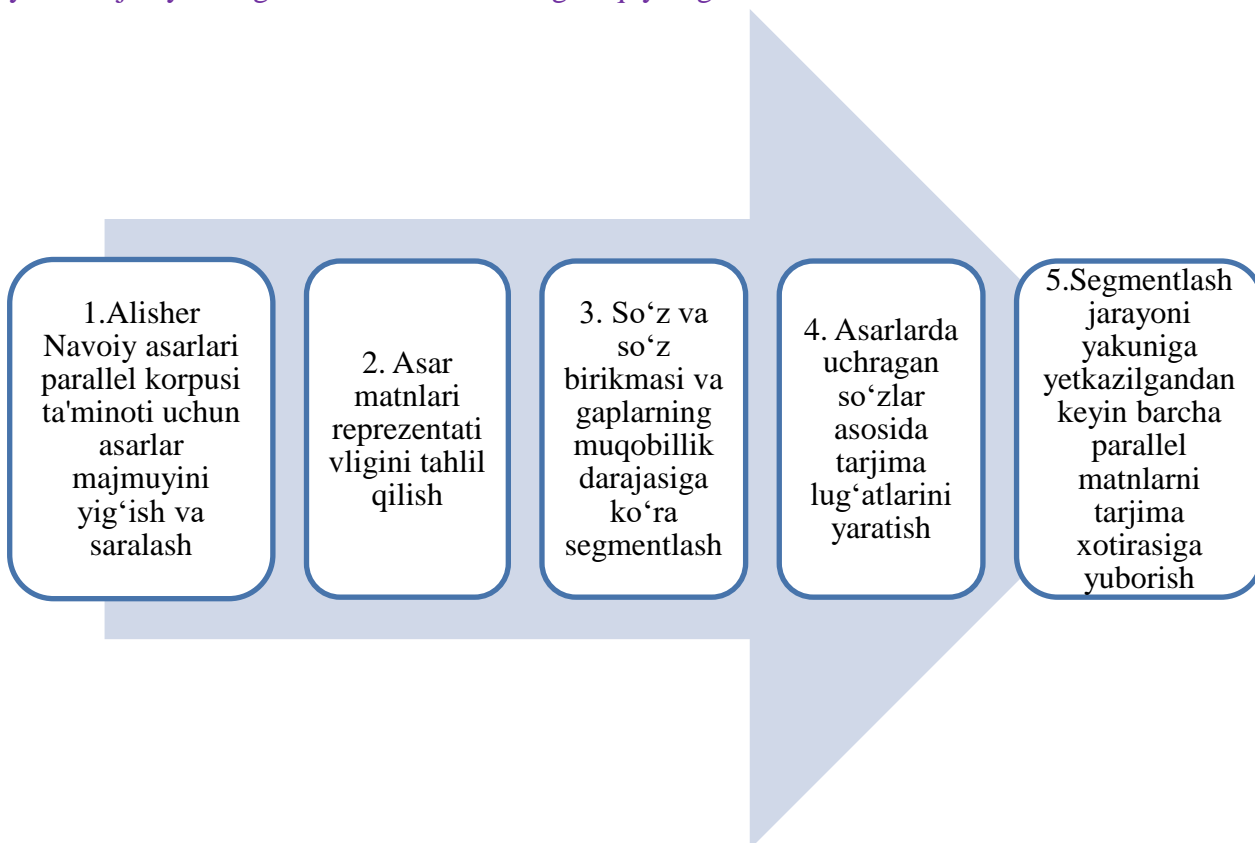
Jahon tamaddunida barcha yo'nalishlar singari tilshunoslik sohasida ham kompyuter texnologiyalari yordamida axborotni topish, saqlash, qayta ishlash, tahrirlash va keng ommaga yetkazishning qulay usullarini yaratishga bo'lgan ehtiyoj oshib bormoqda. Bu esa kompyuter texnologiyalari sohasi uchun ulkan vazifani vujudga keltirdi. Jahon tilshunosligida parallel korpuslar lingvistik manbalarning yangi zamonaviy turi sifatida namoyon bo'lmoqda. Parallel korpus bu – tarjima qilingan matnlar juftligidir. [5]. Parallel matnlar korpusi – badiiy yoki ilmiy asarlar, ommaviy axborot nashrlari, bir qancha turdagi hujjatlar nusxalarining ikki yoki undan ortiq tillarga tarjima qilingan elektron ko'rinishidir. Bundan tashqari, parallel korpuslar tarjimini o'qitish va professional tarjima sozlamalarida ma'lumotnoma sifatida ishlatiladi, chunki ular tarjima yechimlariga (masalan, tarjima xotiralari) tez va interaktiv kirish imkonini beradi. Bunday korpuslarning afzalligi shundaki, ular yordamida nafaqat biron bir so'z yoki jumlaning, balki butun boshli matnlarning turli tillardagi variantlarini bilish imkoniyati mavjud. [4].

Aslida bu turdagi korpuslarni yaratish XXI asrning global muammolaridan biri sifatida ko'zga tashalanib, bir-biriga izchil bog'liq bir qancha ilmiy tadqiqotlarni olib borishni talab etadi. Shu sababdan, zamondoshlarning dunyoqarashi, jadal rivojlanib borayotgan texnokratik oqimni hisobga olgan holda, bu masalaga ham yangicha yondashish zaruriyatini taqozo etmoqda. [4].

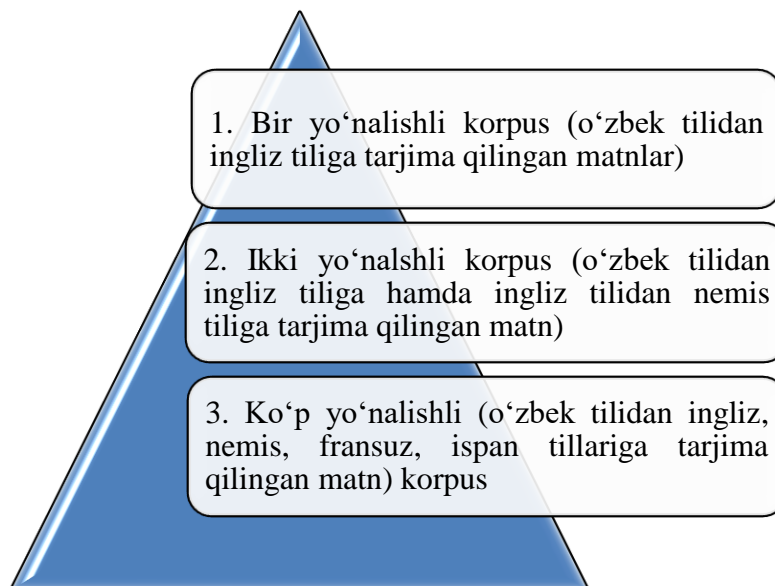
Parallel korpuslar uchun matnlarni tarjima qilish ma'lum bir leksemaning bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilingandagi o'zgarishini aniqlash tarjimashunoslik nuqtai nazaridan asosiy vazifa sanaladi. Parallel korpuslarning ko'pchiligiga konkordanserlar orqali kirish tillararo hodisalarni o'rganishni sezilarli darajada osonlashtiradi. Bunday korpuslar til o'rgatish uchun ham boy materiallar manbai hisoblanadi. Konkordanser – konkordansni avtomatik ravishda tuzib chiqish uchun kompyuter dasturi, ya'ni minimal kontekstda so'zdan foydalanishga misollar yoki o'rganilayotgan matnda so'z yoki ibora uchraydigan barcha kontekstlar ro'yxati hisoblanadi. Bunday korpuslarning afzalligi shundaki, ular yordamida nafaqat biron bir so'z yoki jumlaning, balki butun boshli matnlarning turli tillardagi variantlarini bilish imkoniyati mavjud. Xuddi mana shu imkoniyat tufayli maxsus konkordanser dasturlar ishlab chiqish orqali turli xil ixtisoslik lug'atlari tuzish imkoniyati tug'iladi. [6]. Sohalar bo'yicha bunday lug'atlarning tuzilishi foydalanish uchun qulayligi hamda vaqtning kam sarflanishi bilan ish samaradorligini oshishiradi.

Eski o‘zbek adabiy tilida ijod qilgan ijodkorlar asarlarining parallel korpusini yaratishda bugungi kunda iste’modan chiqarilgan arxaik va tarixiy so‘zlarning matnda kelishiga, so‘zlarning omonimlik xususiyatiga e’tibor qaratish muhim. Masalan, gul so‘zi mumtoz asarlarda: yor, mahbuba, zohir bo‘lish, g‘uncha oshilishi, mahsul, meva, yoshlik davri, ishq o‘ti, qon, farzand kabi ma’nalarda qo‘llanilgan. [2]. Yuqoridagi birgina so‘z misolida xulosa qilish mumkinki, mumtoz asarlar parallel korpuslari uchun tarjima jarayonida matn mazmunini to‘g‘ri tarjima qilishda har bir so‘zning o‘ziga xos ahamiyati bo‘lib, bunda avtomatik tarjimadan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘lmaydi.

Parallel matnlardan foydalanish uchun eng birinchi bo‘lib, matn segmentlarini (iboralar va jummalarni) identifikatsiyalash va matn turlari, janrlarini o‘zaro moslashtirish hamda muvofiqlashtirishimiz kerak bo‘ladi. Alisher Navoiy asarlarining parallel korpusini yaratishning yaratish jarayonidagi vazifalar ketma-ketligini quyidagi sxemada ko‘rishimiz mumkin:

Tarjima korpuslaridagi matnlar ham asl matniga teng bo‘lib, u bilan bir yaxlitlik tasavvurini uyg‘otishi kerak. Shunga ko‘ra, tarjimaning muhim vazifalaridan biri – tarjima matn asliyatning to‘liq kommunikativ o‘rnini egallashi foydalanuvchiga badiiy zavq, mazmuniy va strukturaviy izchil taassurot taqdim etishi kerak. Parallel korpuslarni tarjima qilingan tillar salmog‘iga, matnlarning joylashtirilishiga, birliklarning o‘zaro moslashuviga qarab 3 turga ajratib olishimiz mumkin:

Navoiy asarlari parallel korpusi “Koʻp yoʻnalishli (oʻzbek tilidan ingliz, nemis, fransuz, ispan tillariga tarjima qilingan matn) korpus” koʻrinishida boʻlishi muhim hisoblanadi. Navoiy gʻazallarining parallel korpusini yaratish orqali XV asrning til xususiyatlarini, mutafakkirning soʻz qoʻllash uslubini qiyosiy tahlil qilish mumkin. Koʻp yoʻnalishli (oʻzbek tilidan ingliz, nemis, fransuz, ispan tillariga tarjima qilingan matn) Alisher Navoiy asarlari parallel korpusini yaratish boshqa tilida soʻzlashuvchilar uchun turkiy xalqlar tili tarixi, semantika, turkiy tillar qiyosiy-tarixiy grammatikasi fanlarining oʻqitilishida mutafakkir asarlari mazmuni oʻzlashtirish, izohtalab soʻz va soʻz birikmalari mazmunini yoritish, konseptual tahlil qilish, tegishli tillarga xos fonetik, grammatik, leksik xususiyatlarini oʻrganishda ahamiyati katta. Bunday parallel matnlar korpusi umumturkiy yozma manbalarning qiyosiy darajada oʻrganilishga zamin yaratadi va XV asrdagi soʻzlarning leksik maʼnosini hozirgi kitobxonlarga tushunarli boʻlishiga yordam beradi. Navoiy gʻazallarini ingliz va yoki boshqa bir tilga tarjima qilish uchun islom dini gʻoyasi va qarashlari, turkiylar madaniyati, yashash tarzi, soʻzlarning kelib chiqish etimologiyasini ham bilish juda muhim. Maʼlumki, til oʻzgaruvchan va har bir tilning oʻz lugʻat boyligi mavjud. [1].

Ushbu jarayonda tabdil va izohlardan unumli foydalanish kerak. Sababi Navoiy asarlari matnining qiyosiy parallel korpusini yaratishda shoir qoʻllagan iboralar bilan bogʻliq muammolar boʻlishi tabiiy. Maʼlumki, frazemalar ikki yoki undan ortiq soʻzdan tuzilib, mazkur soʻzlar semantikasi asosida yangi koʻchma lugʻaviy maʼnoni shakllantiradi. Iboralarni tarjimada adekvat talqin etish tarjima amaliyotining oʻta murakkab va shu bilan birga, juda masʼuliyatli masalalaridan hisoblanadi. Oʻzbek adabiyoti namunalari ingliz tiliga qilingan ilk tarjimalari, tabiiyki, Alisher Navoiy nomi bilan bogʻliq.

Parallel korpuslarni yaratish tillararo muloqotning alohida turi sifatida asosiy eʼtiborni ikki til tizimining maʼno jihatiga qaratishni taqozo etadigan ijodiy jarayon hamdir. Chunki matnda berilgan maʼlumotning toʻlaqonliligi asosini tarjima qilingan matnlarining maʼnoviy uygʻunligi tashkil etadi. Tarjimada har qanday tasvir vositalarining maʼnoviy muqobilligi jihatlarini toʻliq taʼminlash oʻta muhim sanaladi. Parallel korpuslarni yaratishda matn yaratilgan davr muhim hisoblanadi. XX asrda ijod qilgan adiblarning asarlari matnining parallel korpusini tuzishda izohli lugatlardan foydalanishga hojat yoʻq. Matn tili hamma uchun birdek tushunarli, soʻz va soʻz birikmalari, iboralar izoh talab qilmaydi. Biroq uzoq asrlarga dahldor boʻlgan mumtoz asarlarni hozirgi kitobxon uchun tushunarli va qulay tarzda taqdim etish uchun bir nechta izohli lugatlar sahifalanadi. Aynan Navoiyning ilmiy, badiiy, tazkira yoʻnalishlarda yozgan nazmiy va nasriy turlardagi asarlarini izohli lugʻatlar yordamida

semantik teglab, boshqa tillarga tarjima qilib zamonaviy kitobxonga qiziqarli tarzda taqdim etish maqsadida parallel korpuslarni yaratish ayni muddaodir.

ADABIYOTLAR

1. Abjalova M. Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari. [Matn] monografiya, – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – B. 17
2. Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. / Fozilov E. tahriri ostida. 1-jild. – Toshkent: Fan, 1983-1985. B – 109-110.
3. Davlatov O. Ma’nolar xazinasi. – Toshkent: Tamaddun, 2021. – B. 5.
4. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademyashr, 2011. – B. 157.
5. Sobirova N. Korpus lingvistikasi va parallel korpuslar tavsifi. Academic Research in Educational Sciences. Volume 3 Issue 5. 2022. – B. 3.
6. Xolmonova Z. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: Asian Book House, 2020 B. – 72.
7. <https://ndpi.uz/uz/2021/02/05/14123/> F. Davlatova. Alisher Navoiy asarlari tarjimalari badiyatini anglash. [Elektron resurs]

BADIIY MATNDA INSON HIS-TUYG‘USINI OCHIB BERUVCHI VOSITALAR

*Islamova Dinara Azamatovna,
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti dotsenti, (PhD)
(O‘zbekiston)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy matnda qahramonlarning his-tuyg‘ularini ifodalashda ijodkorlarning lisoniy reprezentatsiyadan foydalanish mahorati tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: badiiy matn, kommunikativlik, olamning badiiy manzarasi, olamning lisoniy manzarasi, konnotativ mazmun.

Аннотация. В данной статье анализируется умение творцов использовать языковое воспроизведение при выражении чувств героев в литературном тексте.

Ключевые слова: художественный текст, коммуникативность, художественная картина мира, языковая картина мира, коннотативное содержание.

Abstract. This article analyzes the skill of creators to use linguistic representation in expressing the emotions of characters in a literary text.

Key words: artistic text, communicativity, artistic landscape of the universe, linguistic landscape of the universe, connotative content.

Olamning badiiy manzarasining shakllanish va amalda bo‘lish maydoni badiiy matndir. Badiiy matndagi obrazlar, konseptlar, tasvirlar lisoniy materialning olamning badiiy manzarasini shakllantirishdagi vositalar bo‘lib xizmat qiladi, ya’ni, 1. Matn asosan borliq va uning xususiyatlari, ulardagi ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-didaktik va boshqa texnikaviy masalalarni aks ettiruvchi verbal imkoniyati (axborot berish va axborot olish) ega bo‘lgan masalalarni o‘zida mujassamlashtiradi. 2. Voqelik bilan matn o‘rtasida aks ettirish jarayoni yotadi. Bu jarayon o‘zida logik va emotsional (matn turiga qarab) voqelikning asosiy interpretatsiyasini beradi. Muallifning dunyoqarashi matnda aks etadi. Bu esa matnning g‘oyaviy yo‘nalishini belgilaydi. Matnning uslubiy konnotativ mazmuni

muallifning dunyoni his etish jaraènidagi in'ikos hisoblanib, mantiqiy va emotsional dominantni tashkil etadi [6]. Demak, badiiy matn lisoniy vositalarning estetik tizimini o'zida ifodalaydi hamda u yaxlitlik va tuzilishining optimalligi bilan ajralib turadi. Har bir matn takrorlanmas, original bir kognitiv va lingvomadaniy tuzilma bo'lib, u o'zi yaratilgan tilning eng nozik ma'no qirralarigacha ochib beradi, so'zlar, o'ramlar, urg'u, ohang va boshqa vositalarni o'z ichiga olgan tilning barcha tasviriy vositalarini qamrab oladi[1].

Jumladan, adabiy matnda qahramonlarning his-tuyg'ularini ifodalash uchun ijodkorlarning lisoniy reprezentatsiyani ifodalash usullariga murojaat qilaylik. Ma'lumki, badiiy matndagi emotsional konseptlarni ifodalash:

1) insonning turli his-tuyg'ularini nomlash orqali ifodalaydigan konseptlar: Voydod!-vahimadan titragan kampirning bo'g'zidan bu kalima zo'rg'a chiqdi (Cho'lpon. "Kecha va kunduz") (qo'rquv tuyg'usi voydod so'zi bilan ifodalanmoqda).

2) insonning his-tuyg'u va emotsiyasini tasvirlash orqali: Mingboshi bir oqardi, bir qizardi, jahldan sonlarini chimchilay boshladi (Cho'lpon. "Kecha va kunduz"). (jahl va g'azab tuyg'usi bir oqardi, bir qizardi, sonlarini chimchilay boshladi so'zlari orqali ifodalanmoqda).

3) emotiv vositalar yordamida: O'zi xotintaloq!-deb yubordi mingboshi. (Cho'lpon. "Kecha va kunduz"). (nafrat tuyg'usi xotintaloq vulgarizmi bilan ifodalanmoqda).

Ko'rinadiki, badiiy matnda asarning syujeti, g'oyasi, mantig'i, qahramonlarning xarakteri va ularning nutqini individuallashtirishga xizmat qiladigan vositalar har doim mavjud va ularni lisoniy reprezentatsiya qilishning ham imkoniyatlari, voqelantirish shakllari ham ko'p. Shu sababli M.M.Baxtinning badiiy matnga bergan ta'rifida bayon qilinganidek, "matn gumanitar fanlarning va umuman olganda gumanitar-filologik tafakkurning asosida turadi. Matn bu fanlar va ularga xos tafakkurdan kelib chiqadigan haqiqiy voqelikdir. Matn yo'q yerda tadqiqot va tafakkur obyektini ham yo'q"[2]. Y.M.Lotman esa go'yo uning fikrini rivojlantirib va yakunlab yozadi: "Matn badiiy asarning shunday komponentiki, unda badiiy effekt, umuman olganda, matnning hayotiy va g'oyaviy-estetik tasavvurlarning murakkab majmui bilan solishtirish orqali yuzaga keladi"[3].

Badiiy matn va u bilan aloqador ravishda olamning badiiy manzarasining eng asosiy xususiyatlaridan biri – kommunikativligidir. U san'at va adabiyot asari sifatida matn axborotni uzatish va qabul qilish bilan birga yozuvchi (aytuvchi)ning badiiy-estetik hamda lingvopragmatik intensiyasini ifodalaydi. Badiiy-pragmatik intensiya matndan anglashiladigan xabar, badiiylashtirish, tasvir, emotivlik kabi inson faoliyati bilan bog'liq ma'lumotlar majmuasidan iborat bo'ladi. Matnning kommunikativligi muayyan badiiy-estetik informatsiyani bir shaxsdan ikkinchisiga, ijodkordan o'quvchiga, individdan ommaga uzatishdagi mukammalligida ko'rinadi.

Badiiy adabiyot tili adabiy tilning o'ziga xos ko'rinishiga va xususiyatlariga ega bo'lgan shakllardan biridir. Badiiy adabiyot tili ham til taraqqiyotining umumiy qonuniyatlariga buysonadi. Boshqacha qilib aytganda, adabiy til kabi omma uchun aloqa vositasi bo'lishdek xususiyatga egadir. Badiiy adabiyot tilining o'ziga xosligi va murakkab yo'nalishi shundaki, u tilning adabiy bo'lmagan xilma-xil ko'rinishlarini, qatlamlarini ham keng ravishda o'ziga singdirib olib, umumxalqqa namoyish etadi. Shuningdek, har bir badiiy adabiyotda ma'lum bir adabiy tilning turli-tuman uslublari keng qo'llanishi mumkin. Badiiy asar tili o'zining badiiy estetik sifati bilan adabiy til va jonli so'zlashuv tilining barcha ko'rinishlarini qamrab oladi [4].

Voqelikni badiiy idrok etish va uni ifodalashning asosiy vositasi badiiy uslub hisoblanadi. Badiiy uslub insonning fe'l-atvorini, uning ichki dunyosini, ruhiy holatlarini, tabiatdagi turli voqea-hodisalarni tugal, butun murakkabligi bilan ifodalash imkoniyatini o'zida mujassam qilganligi bilan ham diqqatga sazovordir. Badiiy nutq uslubining eng xarakterli xususiyati tasviriylik va emotsionallik

hisoblanadi. Agar ilmiy uslub umumlashgan tushunchalarni qat'iy qolipga solingan, maxsus terminlar va formulalar bilan anglatsa, badiiy uslub o'z zahirasidagi so'zlar yordamida inson qalbi va tabiatining eng nozik nuqtalarigacha tasvirlash imkoniyatiga ega. Badiiy uslubda muallif asarning estetik ta'sirini kuchaytirish maqsadida tilning tasviriy vositalaridan unumli va ijodiy foydalanadi, shuningdek, o'zi ham yangi so'z va ifoda shakllarini yaratadi. Shuning uchun ham bu uslubda yozuvchilar mavjud so'zlarni ishlatish bilangina chegaralanib qolishmaydi. Mahoratli yozuvchilar uchun mavjud tildagi so'z zahirasi har doim cheklangan imkoniyat hisoblanadi. O'zlari yangidan yangi individual so'z va iboralar ijod qilish payida bo'lishadi. Badiiy nutqda til betakror qiyofa, fe'l-atvor, voqelikka mos manzara yaratishga, yuksak obrazlilikni namoyon qilishga xizmat qiladi. Boshqa uslub materiallari badiiy nutqda muallif maqsadiga binoan erkin holda ishlatilishi mumkin[5].

ADABIYOTLAR:

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды [Текст] / Ю. Д. Апресян. – Т., 1: Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М.: Языки русской культуры: Восточная литература, 1995. – С. 27.
2. Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа. // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С.300.
3. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста: Структура стиха: Пособие для студентов / Ю. М. Лотман. - Л.: Просвещение, 1972. - 271 с.
4. Қурбонов Т. Бадий асар тили ва услуби масалалари. Ихтисослик (танланма) фанидан маърузалар матни. - Самарқанд, 2006. –Б. 10.
5. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. -Тошкент: ТДПИ, 2007. –Б.46.
6. Шодиев И.М. Ўзбек тилида матннинг типологик тадқиқи. Филол. фан...фалсафа д-ри (PhD) дисс. автореф. - Самарқанд, 2020. – 12 б.

TOPONIMIYANING MAVZUIY-NOMINATIV TASNIFI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR (NAVBAHOR TUMANI MISOLIDA)

Mavjuda SUVANOVA,

*Navoiy viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi
katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)
(O'zbekiston)*

Annotatsiya. Har qanday til lug'aviy tarkibdagi ot turkumiga mansub so'zlarni ikki katta guruhga ajratish ilmiy udum bo'lgani ma'lum. Bular turdosh otlar va atoqli otlar. Bu ikki guruh so'zlarining mohiyati tilshunoslikka oid adabiyotlarda, ayniqsa, tilga oid darslik va qo'llanmalarda izohlab kelinadi.

Kalit so'zlar: Dialektologiya, urf-odat, toponimiya, turdosh otlar va atoqli otlar.

Аннотация. Известно, что разделение слов, принадлежащих к группе существительных, в лексическом составе любого языка на две большие группы является научным достижением. Это родственные существительные и обычные существительные. Значение этих двух групп слов разъясняется в лингвистической литературе, особенно в учебниках и пособиях по языку.

Ключевые слова: диалектология, традиция, топонимия, родственные существительные и именные существительные.

Abstract. It is known that the division of words belonging to the group of nouns in the lexical composition of any language into two large groups is a scientific achievement. These are cognate nouns and common nouns. The meaning of these two groups of words is explained in linguistic literature, especially in textbooks and language manuals.

Keywords: dialectology, tradition, toponymy, related nouns and eminent nouns.

Bir qator tilshunos olimlarning ishlarida otlarning turdosh va atoqli otlarga bo‘linishi otning ma’noga ko‘ra tasniflanishi asosida izohlanadi va otning bu shakl turiga shunday ta’riflar beriladi: “Bir xildagi predmet va hodisalarning birini ajratib ko‘rsatuvchi otlar atoqli otlar deyiladi”[1]. “Bir jinsdagi predmetlarning umumiy nomini bildiruvchi otlar turdosh otlar deyiladi”[2]. Turdosh va atoqli otlarni otlarning ma’no turi deb bilish tilshunoslikda asosiy o‘rin tutadi: “Otlar o‘z ma’nosiga qarab dastlab ikki guruhga bo‘linadi: 1) atoqli otlar; 2) turdosh otlar[3].

Chunonchi, “Ot leksemalar bir turdagi predmetlarning hammasini nomlashi yoki bir turdagi predmetlardan bittasini atashi, ajratib ko‘rsatilishi jihatdan quyidagicha guruhlanadi.

1. Turdosh ot – bir turdagi predmetlarning nomi: daftar, kitob, qalam, tosh, loy, choy, ko‘zgu kabi. Bunday turdosh otlar turni turdan ajratadi.

2. Atoqli ot – yakka predmetning atamasi. Atoqli otda umumlashtirish yo‘q, u leksik jihatdan, odatda, shartli bo‘lib, yakka bir predmetni o‘zi kabi boshqa yakka predmetdan farqlab berishga xizmat qiluvchi tamg‘a vazifasini bajaradi[4].

“Bordi-yu bunday tasnifning asosi ma’no bo‘ladigan bo‘lsa, aslida mantiqan qayd qilingan guruhlar: 1) umumlashma tushuncha ifodalovchi otlar; 2) yakka tushuncha ifoda qiluvchi otlarga yoki a) lug‘aviy ma’no ifoda qiluvchi otlar; b) lug‘aviy ma’no ifoda qilmaydigan otlarga bo‘linishi lozim edi. Chunki tilshunoslikda atoqli otlar lug‘aviy ma’no ifodalamaydi, degan qarash keng tarqalgan. Ammo turdosh va atoqli otlarni farqlashda ularning “yakka narsa” yoki “umumiy”, “bir jinsdagi” predmetlarning nomi ekanligi asosiy mezon qilib olinishi lozim: “Atoqli otlar yakka shaxslarning nomi, borliqdagi yakka narsa, voqea-hodisalarning nomi bo‘lib xizmat qiladi[5]” yoki “turdosh otlar bir jinsdagi shaxs, narsa, voqea-hodisalarning nomlari bo‘lib, shular haqidagi umumiy predmetlik tushunchasini anglatadi[5]”.

Turdosh va atoqli so‘zlari turdosh ot, atoqli ot shaklida izohli lug‘atlarda ham izohlanadi. Shuni ta’kidlash lozimki, atoqli va turdosh otlarni bir-biridan farqlashga xizmat qiluvchi belgi va mezonlar faqatgina ular ma’nosi va atash xususiyatida emas, balki bundan teranroq bo‘lgan xususiyatlardir. Mana shulardan biri turdosh otlarning o‘z mustaqil lisoniy materialga egaligi; atoqli otlarning esa mana shunday materialga ega emasligidir. Tilshunoslikka oid ko‘pgina nazariy adabiyotlarda atoqli otlarga oid bu belgi alohida ta’kidlab o‘tilganini ko‘ramiz. Toponimik va antronimik nomlar hamisha til bazasida yaratiladi. Ularni yasashda tilning turmushda ko‘p qo‘llanuvchi so‘z yasash modellaridan, qo‘shma so‘zlardan, so‘z birikmalaridan va hatto butun bir gaplardan foydalanish mumkin.

Mana shunday fikrni V.A.Nikonov yanada aniqroq qilib: “Toponimika o‘zining shaxsiy vositalarini ijod qilmaydi, balki oz darajada bo‘lsa-da, tildagi mavjud imkoniyatdan foydalanadi,” - degan haqqoniy fikrni aytib o‘tgan edi. Yuqoridagi fikrlardan quyidagi xulosalar chiqadi: 1) atoqli otlar o‘z mustaqil lisoniy materialiga ega emas; 2) atoqli otlar tilda mavjud bo‘lgan lisoniy materialdan yasaladi; 3) atoqli otlar tizimi til materialining ma’lum qismidagina foydalanadi.

Atoqli otlarning o‘ziga xos lisoniy materiali yo‘q deyilgan tushuncha ba’zi hollarda unchalik ishonchli emasdek tuyuladi. Chunki atoqli otlar tarkibida shunday nomlar mavjudki, ular negizida yotgan leksemaning nimaligi, qanday so‘z ekani hozirda tushunarsiz va qorong‘udir, chunki bunday

soʻz bir vaqtda mavjud boʻlgan biror oʻlik tilga xos boʻlishi, yoxud bu soʻz arxaiklashib hozirgi davr tili uchun nomaʼlum, nofunktsional boʻlishi mumkin. Hozirgi oʻzbek toponimiyasida uchraydigan bir qator qadimiy soʻgʻd va sanskrit tiliga oid toponimlar mana shunday xususiyatga egadir. Bu oʻrinda V.A.Shishkinning quyidagi fikrlarini keltirish mumkin: “Shunga eʼtibor qilish kerakki, gap yuritilayotgan nomlarning (Vardanzi, Varzonzi, Vargʻonze va boshqalar) istisnosiz hozirgi davr oʻzbek yoki tojik tillari asosida tushuntirish mumkin emas. Bu hol uchbu nomlarning nihoyatda qadimiy ekanidan darak beradi. Hozirda mavjud boʻlgan bir qator qishloqlarning nomlarini ham hozirgi til asosida talqin qilish qiyin. Demak, bu ularning juda qadimiylikiga guvohdir”[6].

Yuqoridagi tip nomlar toponimiyaning lisoniy materialidek tasavvur tugʻdiradi. Atoqli otlarning barchasi ham shaklan, lugʻaviy asosiga koʻra turdosh ot yoki boshqa tip oddiy soʻzlarga teng kelavermaydi. Masalan, qoʻshma atoqli otlar (Yangiyoʻl, Uchtut), qisqargan shaklli nomlar, soʻz birikmasi yoki gapga teng modellar (Yangihayot, Beshrabod, Yangiqoʻrgʻon kabilar) yoxud oʻzga tillardan oʻzlashgan, oʻzbek tilida lugʻaviy asosi mavjud boʻlmagan nomlar (“Leningrad” jamoa xoʻjaligi, “Moskva” jamoa xoʻjaligi, Sverdlov qishlogʻi kabilar). Mana shunday onomastik modellar goʻyoki atoqli otlarning oʻz asl, lugʻaviy asosi mavjuddek tasavvur uygʻotadi. Ammo aslida qayd qilingan nomlar negizida ham birdan ortiq oddiy soʻzlar yotganini koʻramiz. Bu soʻzlar esa, bir tomondan faqat turdosh ot emas. Unda boshqa soʻz turkumlarining elementlari ham bor. Ular faqat leksema (leksik birlik), yaʼni soʻz holidagi materialdan emas, sintaktik birikmalar boʻlishi soʻz birikmasi, hatto gaplardan ham tuzilganidir.

Shunga qaramasdan, tilshunoslikda atoqli otlar turdosh otlardan yasaladi, degan mulohaza keng tarqalgan.

Mana shu maʼnoda “Atoqli otlarning koʻpchiligi turdosh otlar, maʼlum qismi boshqa turkumga oid soʻzlar asosida paydo boʻladi,”- deyilgan fikr haqiqatga yaqindir.

Atoqli otlar tizimi negizida yotuvchi leksemalar faqat turdosh otlardangina iborat emasligi masalani mana shu tarzda talqin etishdan qochishga sababchi boʻlmoqda. Shu sababli atoqli otlarga negiz boʻluvchi lisoniy materiallarni nomshunoslikka oid tadqiqotlarda “lugʻaviy asos”, “apellyativ”, “apellyativ leksika”, “toponimik leksika”, “antroponimik asos”, “toponimik asos” kabi atamalar bilan yuritilmoqda.

Taniqli nomshunos olim O.T.Molchanov prof. V.D.Bondaletov fikrlariga suyangan holda toponimlar tarkibida quyidagi lisoniy vositalar mavjud deb hisoblaydi: “Bu toʻplam quyidagilardan tashkil topadi: 1) toponimik leksika, yaʼni aholi yashaydigan joylarni nomlash uchun foydalaniladigan barcha soʻzlar yigʻindisi; 2) barcha toponimik formantlar yigʻindisi; 3) toponimlar yasashda ishtirok etadigan barcha grammatik kategoriyalar; 4) toponimiyada foydalanuvchi sintaktik aloqalarning barcha tiplari; 5) toponimni tashkil qiluvchi soʻzlarning fonetik shakli; 6) tadqiq qilinayotgan toponimiyada uchraydigan lisoniy vositalar bogʻlanishining barcha tiplari”.

Atoqli otlarga asos boʻluvchi soʻzlar haqida gap borar ekan, umuman biror til onomastik (atoqli otlari) tizimi uchun asos boʻlgan leksemalar yoki onomastik tizimning biror boʻlimi (guruhi) uchun xarakterli boʻlgan leksemalar haqida gapirish mumkin. Mana shu nuqtayi nazardan, oʻzbek tili onomastikasi (atoqli otlari)ning lugʻaviy asoslari majmui yoki A.V.Superanskaya qoʻllagan “leksemalar repertuari” haqida, yoxud “oʻzbek tili toponimik leksikasi”, “oʻzbek tili antroponimik leksikasi haqida gapirish” mumkin. Bu oʻrinda “apellyativ”, “lugʻaviy asos” termin va tushunchalari mos keladi, chunki bu ular atoqli otlar uchun asos boʻlgan faqatgina turdosh otlarnigina emas, balki barcha til birliklarini koʻzda tutadi.

Lugʻaviy asos, apellyativ terminlari onomastik birliklarning yuzaga kelishi uchun negizlik qiluvchi til materiali majmuini ifodalay ekan, bu material faqatgina oddiy (atoqli ot emas)

so'zlardangina iborat bo' masligini ta'kidlash o'rinlidir. Yangidan yasalayotgan jug'rofiy nomning asosi atoqli ot yoki turdosh ot bo'lishi mumkin. Onomastik tadqiq otlarga atoqli otlarning lug'aviy negizi va yasali sh asosi haqida gap borganda mana shu xususiyat hisobga olinadi. Atoqli negizlardan atoqli ot yasalganda bunday nomlar, odatda, turdosh negizli nomlardan farqlanadi. Masalan, toponimdan toponim yasalsa – topotoponim, antroponimdan toponim yasalsa – antrotoponim, etnonimdan toponim yasalsa – etnotoponim deb yuritiladi. Bunday atamalar hozirgi paytda o'zbek nomshunoslarining ishlarida keng ko'lamda ishlatilmoqda.

Ba'zan tilshunoslikda “apellyativ” , “lug'aviy asos” terminlari tor ma'noda ham ishlatilishi mumkin. Bunda ular tilning butun onomastik sistemasining lug'aviy negizini emas uning biror tarmog'iga oid bo'lgan nomlarning (antroponimlar, toponimlar, gidronimlar kabi) lug'aviy negizini ifoda qiladi. A.V.Superanskaya keyingi ma'nodagi tushunchalarni farqlagan holda ifodalash uchun “atroponimik asos” , “toponimik asos” terminlaridan foydalangan.

Yuqoridagi mulohazalardan ma'lum bo'ladi,ki, otlarning lug'aviy negizini faqatgina turdosh otlar tashkil qilmaydi, balki ularda sifatlar, sonlar, fe'llar, hatto olmosh, undov va taqlidiy so'zlar ham mavjud bo'ladi. Shu sababli bunday leksemalar majmuini apellyativ, apellyativ leksika yoki lug'aviy asos (antroponimik asos, toponimik asos, kosmonimik asos, etnonimik asos kabi) deb yuritish o'rinlidir.

Mana shu nuqtayi nazardan ba'zi ishlarda uchraydigan “O'zbekiston oykonimlarini ikki yirik guruhga bo'lish mumkin: 1. Turdosh otlardan, ya'ni apellyativlardan tarkib topgan oykonimlar: 2.Atoqli otlar, ya'ni onimlar negizida tarkib topgan oykonimlar”, kabi fikr yuritish apellyativni turdoshlar bilan tenglashtirish xatodir. Bu tilshunoslikda geografik terminlar, xalq geografik terminlari deb yuritilayotgan oddiy (turdosh) leksika va toponimlar yasashga asos bo'luvchi boshqa tip so'zlardir. Demak, “O'zbek tilining toponimik lesikasi” deyilganda toponimlar negizidagi oddiy so'zlar emas, balki toponimlar, toponimlar majmui (boyli, fondi) tushunilishi lozim.

Apellyativ, onomastik negiz toponimik negiz, antroponimik negiz (asos) tushunchalari o'zbek nomshunosligida yetarli ravishda mezonlashgani yo'q. Buning yorqin misoli sifati “toponimik leksika” , “apellyativ” tushunchasini S.Qorayevning turlicha talqin qilishida ham ko'rish mumkin. Bular quyidagilar: a) “toponimicheskaya leksika” tushunchasi oddiy, turdosh so'zlar ma'nosida talqin qilinadi; b) apellyativ tushunchasi turdosh ot tushunchasi bilan tenglashtiriladi: “turdosh otlardan, ya'ni apellyativlardan tarkib topgan oykonimlar”; v) goh apellyativ, goh topoleksema, goh turdosh ot terminlari farqsiz ishlatilaveradi: “apellyativlardan iborat antonimlar”, “birgina topoleksemadan iborat oykonimlar”, “faqat turdosh otlardan tuzilgan bo'ladi” kabilar. S.Qorayevning maqolasida “toponegiz” termini tilga olinadi: “toponimlarni hosil qilgan ana shu so'zlar toponegizlar deb ataladigan bo'ldi”[8]. Toponimiyaga doir adabiyotlarda atoqli otlar “maxsus nom” va “alohida nom” tarzida izohlanadi. Shunday qilib, atoqli ot bu mazkur predmetning birinchisini, turdoshini to'ldiruvchi, aniqlovchi, uni ma'lum bo'lgan mana shunday predmetlardan farqlashga xizmat qiluvchi ikkinchi nomidir.

Qayd qilinganidek, atoqli ot narsa, obyektlarning ikkinchi nomidir. Ammo atoqli otga negiz bo'luvchi so'zlarni va undan hosil bo'luvchi nomlarni mazmunan, shaklan, vazifasiga ko'ra, lingvistik xususiyati jihatidan bir xil hodisa deb tushunish o'rinsiz bo'lar edi. Gap shundaki, atoqli ot bilan unga asos bo'lgan so'z, hatto shaklan doimo A (apellyativ) + AO (atoqli ot) tarzida (masalan, ismlarda odil - Odil, go'zal – Go'zal, orasta – Orastaxon; toponimlarda yalang'och – Yalang'och, toshloq – Toshloq, buloqning boshi – Buloqboshi, kesilgan terak – Keskanterak, yangi bahor - Navbahor kabi) teng kelavermaydi. Atoqli otlar tizimi qandaydir o'ziga xos qo'shimcha elementlarni olib atoqli ot tarzida, ya'ni o'ziga xos tarzda qayta shakllanishga harakat qiladi. Natijada atoqli ot o'z

apellyatividan shaklan uzoqlashadi. Masalan, o‘zbek tilida toponimlar: 1) toponimik aniqlagichlarni qabul qiladi (Oqdaryo, Oqtepa, Oqcho‘qqi, Oqtog‘, Oqmachit, Oqsuv kabi); 2) tarkibida dastlab mavjud bo‘lgan aniqlagichlarni tushiradi, ellipsisga uchraydi (Amudaryo – Amu, Raboti Malik – Rabot; Jumabozor – Juma; Sirdaryo – Sir kabi); 3) qo‘shimcha komponentlar oladi (Quyi Mirishkor, Eski Olot, Eski Angor kabi); 4) apelyativning dastlabki shaklidan davrlar o‘tishi bilan shaklan uzoqlashib ketadi (Denov – Dehi nav; Kitob – kifti ob kabi) kabilar.

Atoqli ot bilan apellyativ shaklan mos kelgan taqdirda ham atoqli ot ma’no va vazifasiga ko‘ra o‘z lug‘aviy negizidan farqlanadi. So‘z toponimga aylanar ekan, ya’ni toponim “mana bu obyekt” ma’nosiga ega bo‘lgach, hatto u tashqi tomondan o‘zgarmasa-da, etimologik ma’nosi aniq ko‘rinib turgan taqdirda ham o‘zining avvalgi ma’nosidan uzoqlashadi.

Shunisi ham borki, atoqli otning lug‘aviy negizi atoqli ot vazifasiga o‘tishi bilan birdaniga atoqli otga aylanib qolmaydi. Olimlarning turkiy toponimlar yuzasidan olib borilgan kuzatishlari shuni ko‘rsatadiki, ko‘pgina nomlar aslida yoyiq komponentli birikmalar bo‘lgan va ulardan yuzaga kelgan nomlar o‘sha birikmalarning ellipsis shaklidir. Lug‘aviy asosida ismlar, etnonimlar shaxsning yoshiga, kasb-koriga ijtimoiy mavqeyiga ishora qiluvchi turli so‘zlar yotgan toponimlar elliptik yasalmalardir. Chunki ular turkiy tillarda izofali qurilma shaklida qo‘llaniladi.

Apellyativ atoqli otga aylanishi uchun u ma’lum darajada qayta shaklanish, moslashuv davrini o‘taydi. Aholi istiqomat qiluvchi joylarning nomlari deyarli bevosita turdosh otdan yasalgan bo‘lmaydi. Ijtimoiy o‘ylab topilgan nomlar bundan mustasno bo‘lishi mumkin. Tabiiy holda shakllangan toponimiyada toponim bilan uning lug‘aviy asosi oralig‘ida qishloq yonida yuzaga kelgan fizikaviy-jug‘rofiy obyektning yoki ushbu obyekt bilan yaqin aloqada bo‘lgan shaxsning ismi yoki otasining ismi yoxud familiyasi yotadi. Toponimik struktura bilan unga asos solgan apellyativ strukturaning to‘la mos kelmasligi apellyativda mavjud bo‘lgan ba’zi grammatik shakllarning obrazli ot strukturasi taalluqli bo‘lmasligi, balki uning tarkibida nofunktsional, qotgan insoniy element sifatida saqlanishini ham tasdiqlaydi. Masalan, Kulolchilik, Temirchilik, Paktakor singari toponimlar tarkibidagi –chilik va –kor qo‘shimchalari toponimik tizimning hosilasi emas, balki apellyativ negizda avval mavjud bo‘lgan ko‘rsatkichlardir. Shu sababli ham ko‘p hollarda atoqli otlar o‘zak va yasovchi morfemik strukturaga bo‘linmasdan yaxlit bir so‘z tarzida talqin etib kelindi: “Atoqli otni va uning turdosh otdan farqini belgilash hozirga qadar, asosan butun so‘z sathida olib borildi. Shu sababli ko‘pgina ishlarda kichikroq sathlar doimo ham hisobga olinavermaydi. Shuning uchun atoqli otni tashkil qilgan elementlar tahlil qilinmaydi, mavjud ishlarning aksariyatida atoqli otga bir butunlikka ega bo‘lgan so‘z sifatida qaraladi”[9].

Mana shunday fikr bildirilishiga qaramasdan, A.V.Superanskaya ham toponimlar ikki qismdan, negiz va formantdan tashkil topadi, deb hisoblaydi. Atoqli otning tuzilishi haqida gap borganda asos va formantlar haqida gapirilishi kerak, chunki nom asosi tarkibiga kiruvchi old qo‘shimchalar, o‘zak va suffikslar, odatda, atoqli otlikkacha bo‘lgan yasalişga tegishlidir. Atoqli ot tarkibiga ular tayyor asos (enonim) sifatida kirgan.

Demak, har qanday toponim negiz va formantdan iborat bo‘lar ekan. Negiz tarkibidagi ba’zi so‘z va shakl yasovchi morfemalar bu leksemaning atoqli otlikkacha bo‘lgan hayoti uchun tegishlidir. Masalaga mana shunday yondoshish tufayli o‘zbek toponimiyasi tarkibidagi ko‘pgina yasama negizlar onomastik yasaliş mahsuli deb talqin qilinayotganligining guvohi bo‘lamiz. Chunonchi: Ozodlik (ko‘cha, mahalla), Paxtakor (mahalla, shaharcha, futbol komandasi), Do‘stlik (mahalla, ko‘cha), Tinchlik (mahalla, ko‘cha, shaharcha), Xalqlar do‘stligi (ko‘cha, mahalla, metro bekati) kabilar.

Yuqorida qayd qilingan toponimlar tarkibidagi yasaliş ko‘rinishlari onomastik yasaliş mahsulı emas, balki bu so‘zlarning atoqli otlikkacha bo‘lgan davri mahsulıdır. Shu sababli ham A.B. Superanskaya atoqli otlarning fonologik va morfologik tuzilishini tahlil qilar ekan, onomastika sathida so‘z yasalişı haqida gapirish o‘rinsiz, deb hisoblaydi va shunday deydi: “Ishda ongli ravishda so‘z yasalişı emas so‘z yasaliş morfologiyasi termini qabul qilinadi. Chunki so‘z yasalişı deyilganda muallif jonli mahsuldor jarayonni tushunadi. Atoqli otlarning aksariyati o‘tmish davrlarda yasalgan bo‘lib, hozirda esa ularning yasaliş mexanizmini ochish mumkin, xolos. Endilikda ulardan juda kam hollardagina foydalaniladi.

Tilshunoslikdagi “leksema” tushunchasini “toponim” bilan bir qatorga qo‘yib bo‘lmaydi. Chunki tildagi umumiy leksika kishilik jamiyatidagi aloqaning barcha sohalarida qatnashadi. Maxsus leksika esa funktsional doirasi, lisoniy funksiyasi chegaralangan leksikadir. Demak, toponimlarning yasamaligi haqida gapirilganida bu leksemaning toponimlikkacha va toponimlik davridagi lug‘aviy ma‘nosini hisobga olish lozim bo‘ladi. Toponimiyada hosil qiluvchi va hosila orasidagi munosabat toponimlik va toponimlikkacha bo‘lgan ma‘nolarda ifodalanadi. Ushbu qarashga asoslanilsa, topoformant deb yuritiluvchi vositalar toponimgacha bo‘lgan davr mahsullarini anglatadimi yoki toponimiya davri va toponimlikkacha bo‘lgan davrdagi barcha vositalarni anglatadimi, deyilgan savol tug‘iladi. Prof. Z.Do‘simov ishida u toponimlarni ularning lisoniy tarkibiga qarab uchga bo‘ladi: a) apellyativ toponimlar, b) formantli toponimlar, v) affiksoıdli toponimlar. Uning o‘z ishida topoformantlar uchun keltirilgan misollarga qaraganda, u formant deb toponimlikkacha bo‘lgan qo‘shimchalarni ham, toponimik davrdagi funktsional qo‘shimchalarni ham ko‘zda tutadi.

A.Otajonova formantli nomlar deb “tarkibida har xil grammatik elementlarni saqlagan etnotoponimlarni” tushunadi va bunday formantlardan -li (qarg‘ali, sirg‘ali), -chi (bo‘yoqchi, baliqchi), -lar (ho‘kizlar, qarg‘alar), -cha (qoracha) shaklida tahlil qilgan”[10].

Toponimik formant deb tahlil qilingan yuqoridagi qo‘shimchalarning barchasi toponimlarni emas, etnonimlarni yasagan. Demak, ular atoqli ot tarkibida toponomik davrgacha mavjud bo‘lgan morfemalardir. Shunday qilib, A.Otajonova topoformant deb toponim uchun asos bo‘lgan lug‘aviy negizga (etnonimga) xos bo‘lgan yasovchilarni tushunadi. Ushbu nuqtayi nazar keyinchalik A.Turobov tomonidan ham aynan qabul qilindi va Samarqand viloyati etnooykonimlarini apellyativ asosli nomlar, formantli nomlar, toponimik aniqlagichli nomlarga bo‘ladi va formantli nomlarni u shunday izohlaydi: “Avval ham qayd qilganimizdek, etnooykonimlar grammatik tarkibida uchraydigan ko‘pgina yasama tuzilmalar toponimlar emas, balki etnonimlar tizimi uchun tegishlidir. Ular tarkibidagi qo‘shimchalar ba‘zi komponentlar etnonimlar yasashga xizmat qilgan lisoniy materialdir”[11]

Demak, A.Turobov formant deyilganda atoqli otga emas, balki uning negizida yotgan leksemaga (bu o‘rinda etnonimlarga) tegishli so‘z yasovchi morfemalarni tushunadi.

Yuqoridagi tahlillarni umumlashtirib qisqacha xulosa qilinadigan bo‘lsa, atoqli otlar strukturasi tadqiqotchilar tomonidan quyidagicha materiallardan iborat, deb tushunilmoqda:

1. Lug‘aviy negiz ya‘ni apellyativ asos.
2. Formant (antropoformant, topoformant kabi)
3. Onomastik aniqlagichlar (toponimik aniqlagich, antroponimik aniqlagich kabi)

O‘z navbatida formant atoqli ot tarkibida lug‘aviy negizdan tashqari uchraydigan har qanday qo‘shimcha (yasovchi morfema) tarzida tushunilganida formant ikki xilga bo‘linadi: 1) lug‘aviy negizga mansub bo‘lgan formant; 2) atoqli otga tegishli bo‘lgan formantlar. Bulardan birinchisi onomastik sathgacha bo‘lgan mavjud morfemalar bo‘lsa, ikkinchisi onomastik sath uchun tegishli morfemalardir.

Onomastik negiz, formantlar haqida gap borganda tub yoki yasama (sodda) tuzilishli nomlar koʻzda tutiladi. Onomastik aniqlagichlar esa qoʻshma tuzilishli nomlarni yasashga xizmat qiladi: Karvonsaroy, Yangiobod, Qirqariq, Keskanterak kabi.

Onomastik negizlar (toponegizlar, antroponegizlar) yaʼni apellyativlar turli xarakterda boʻlishi mumkin:

1. Oʻlik apellyativlar
2. Arxaik apellyativlar.
3. Funksional apellyativlar yaʼni qoʻllanishda boʻlgan zamonaviy soʻzlar.
4. Neologizm apellyativlar.

Oʻlik apellyativlar allaqachon isteʼmoldan chiqib, oʻlik tilga aylangan tillarning atoqli otlar tarkibida uchraydigan qoldiqlaridir.

Arxaik apellyativlar oʻtmishda oʻzbek tili tarixida isteʼmolda boʻlgan, hozirda isteʼmoldan chiqqan, ammo atoqli ot tarkibida saqlanib qolgan leksema- negizlardir. Chunonchi, Dergez, Kerayt (toponim) kabi.

Umuman, oʻzbek tilidagi onomastik apellyativlarni ikkiga boʻlish mumkin: a) turdosh soʻz apellyativlar; b) atoqli ot apellyativlar. Atoqli ot apellyativlar atoqli otning ikkinchi (uchinchi) bor atoqli otlar vazifasiga koʻchishidir. Masalan, Mavlonbobo, Mirzamoʻmin, (ismlar) Oʻrazobod (qishloq), Qilichotatepa (tepa) va boshqalar.

Biz oʻz maqolamizda “formant” tushunchasini quyidagicha talqin qilishni maʼqul koʻrdik: a) atoqli ot tarkibida uchraydigan, ammo atoqli otni yasashga xizmat qilmaydigan formantlar; b) apellyativ leksika tarkibida qoldiq shakl holida uchraydigan formantlar; v) nom tarkibida nofunkcional, formal qotgan holda mavjud boʻluvchi, ammo nom tarkibidan chiqarib tashlash mumkin boʻlmagan formantlar; g) apellyativ bilan birgalikda yaxlit bir negiz holida tushuniladigan morfema-formantlardir.

Har qanday tildagi atoqli otlarning lugʻaviy negizlarini oʻrganish bir qator muammolarni toʻgʻri hal qilishga imkon beradi. Bular:

- aniq bir tildagi atoqli otlar uchun negiz boʻlib xizmat qiluvchi leksemalarning tiplari belgilanadi;

- bunday leksemalarning hajmi, miqdori aniqlanadi;

- nomni tashkil qiluvchi asosiy va qoʻshimcha komponentlar aniqlashadi;

- nomning maʼnosi va etimologiyasini ochishga koʻmaklashadi;

- onomastik tizimda oʻz va oʻzlashma materialning oʻrni va mavqeini aniqlashga imkon beradi;

- onomastik tizimdagi tarixiy va zamonaviy nomlar orasidagi munosabatni, onomastik anʼanalarni kuzatishga imkon beradi va boshqalar.

Yuqoridagi tahlillardan chiqadigan umumiy xulosa shundan iboratki, toponimlar tildagi mavjud lugʻaviy imkoniyatlar (apellyativ) asosida yasaladi. Bunday lugʻaviy material ikki xildir: turdosh soʻzlar va atoqli otlar. Atoqli otlarni hosil qilishga xizmat qiluvchi, yaʼni lugʻaviy baza boʻluvchi atoqli otlarni apellyativ deb yuritish biroz erish tuyuladi. Chunki, apellyativ deyilganda, asosan, tildagi oddiy soʻzlar, yaʼni turdosh leksika tushunib kelinadi. Bordi-yu, apellyativ oʻrnida lugʻaviy negiz deb olinsa, atoqli ot negizlar ham til leksikasining tarkibiy qismi sifatida qayd qilingan noqulaylik yoʻqoladi. Ammo bu oʻrinda apellyativni umuman atoqli otlarning lugʻaviy bazasi, ularni yasash uchun xizmat qiluvchi material sifatida tushunish lozim boʻladi. Demak, keng maʼnoda toponimlarni yasash uchun xizmat qiluvchi turdosh soʻz ham, atoqli ot ham apellyativlik mohiyatiga

egadir. Ammo ilmiy tadqiqotlarning qonun-qoidalari toponim uchun asos negizlarni o‘z nomi bilan farqlab atashni talab qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbek tili grammatikasi, 1 - tom . – Toshkent: Fan, 1975. - 127-bet.
2. Hozirgi o‘zbek adabiy tili – Toshkent: O‘qituvchi, 2015. 215-bet.
3. Hozirgi o‘zbek adabiy tili – Toshkent: O‘qituvchi, 2015. 215-bet.
4. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: O‘zbekiston, 1992, 251-bet.
5. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullatev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: O‘zbekiston, 1992, 251-bet.
6. Shishkin V.A. Varaxsha. M., 1963 – C 28-29.
7. Qorayev S. O‘zbekiston oykonimlarining toponimik leksikasi G‘.G‘ Toshkent shahri va viloyati toponimlari. - Toshkent,1994. – B. 54.
8. Qorayev S. O‘zbekiston oykonimlarining toponimik leksikasi G‘,G‘ Toshkent shahri va viloyati toponimlari. - Toshkent,1994. – B. 53-54.
9. Superanskaya A.V. Struktura imeni sobstvennogo. –M.: Nauka, 1972. – S. 67.
10. Otajonova A. Xorazm etnotoponimlari. - Toshkent: Fan,1997. – B. 82-85.
11. Turovov A. Samarqand viloyati etnonim va etnotoponimlari tahlili. NDA. - Toshkent,1999. – B. 12

NUTQ MADANIYATINING XALQIMIZ IJTIMOIIY HAYOTIDA TUTGAN O‘RNI

M.Ubaydullayeva,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti

M.Muhammadiyeva,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti 4-kurs talabasi

(O‘zbekiston)

Annotatsiya. Ma’lumki, o‘zining ko‘p asrlik tarixiga ega bo‘lgan hozirgi o‘zbek adabiy tili turkiy tillar doirasidagi eng taraqqiy etgan tillardan biri hisoblanadi. Respublikamizning o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritishi, mamlakatimizning rivojlanayotgan davlat sifatida Uchinchi Renessans davriga qadam qo‘yishi, tilimiz respublikamiz hududida Davlat tili sifatida amalda bo‘lishini ta’minlovchi bir qator qonunlarning e’lon qilinishi tilimiz rivoji uchun hissa qo‘shgan ajdodlarimiz merosini o‘rganishga keng imkoniyatlar ochib berdi.

Tarixda “so‘z odobi”, “nutq odobi”, “til madaniyati” va keyinchalik “nutq madaniyati” deb yuritilgan soha bugungi kunda bizning mamlakatimizda taraqqiyotning yangi pog‘onasiga ko‘tarildi. Ushbu maqolamizda nutq madaniyati masalalarini tadqiq etishga bag‘ishlangan fikr-mulohazalar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: nutq, nutq madaniyati, til madaniyati, me’yor, adabiyotshunoslik, tilshunoslik.

Аннотация. Известно, что нынешний узбекский литературный язык, имеющий многовековую историю, является одним из наиболее развитых среди тюркских языков. Именно наши предки внесли свой вклад в развитие нашего языка, когда наша республика обрела независимость, когда наша страна вступила в эпоху Третьего Возрождения как развивающаяся страна, когда был обнародован ряд законов, гарантировавших, что наш язык стал государственным языком в территория нашей республики открыла широкие возможности для изучения его наследия.

В истории области «речевой этикет», «культура языка», а позднее и «культура речи» сегодня в нашей стране достигли нового уровня развития. В данной статье анализируются мнения по исследованию вопросов культуры речи.

Ключевые слова: речь, речевая культура, языковая культура, нормы, литературоведение, языкознание.

Annotation. It is known that the current Uzbek literary language, which has a centuries-old history, is one of the most developed among the Turkic languages. It was our ancestors who contributed to the development of our language, when our republic gained independence, when our country entered the era of the Third Renaissance as a developing country, when a number of laws were promulgated that ensured that our language became the state language in the territory of our republic opened up great opportunities to study his legacy.

Key words: speech, speech culture, language culture, norms, literary criticism, linguistics.

Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojatnomasida “Buyuk mutafakkir shoirimiz Mir Alisher Navoiy o‘z davrida yoshlarga murojaat qilib, “Quyoshliq istasang, kasbi kamol et”, deb yozganlar. Chindan ham, odamlarga quyoshdek beminnat nur taratishni, yaxshilik qilishni istaydigan inson, kamolotga intilib, turli ilm va kasb-hunarlarini o‘zlashtirishi lozim. Hozirgi davrda xorijiy tillarni mukammal o‘rganmasdan turib, buyuk bobomiz aytgan ana shunday marralarga erishib bo‘lmaydi, desak, adashmagan bo‘lamiz”[1] degan fikrlarni bildirgan edi. Prezidentimizning bu fikrlari ajdodlarimiz ma‘naviy merosini o‘rganishimizda dasturul amal hisoblanadi.

Yurtimizning o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritishi jamiyatda inson faoliyatining barcha sohalari qatori o‘zbek tili rivojida ham muhim burilishlar yasadi, mavqening tiklanishiga, oiladan tortib turli rasmiy doiralarda muhim o‘rin egallashiga zamin yaratdi. Yurtimizda o‘zbek tilini rivojlantirish masalasining davlat til siyosati darajasiga ko‘tarilishi tilimizning mamlakatimiz ichida va tashqarisida qo‘llanish imkoniyatlarini kengaytirdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 23-sentabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida ilk marotaba o‘zbek tilida so‘zladi. “2020-yil 23-sentabr kuni bu mas‘uliyat yanada oshdi yelkamizga sharaflil bir vazifa yuklandi. Shu sanada O‘zbekiston tarixida, hech ikkilanmay aytish mumkinki, mustaqillik yillarida erishilgan buyuk voqeliklardan biri ro‘y berdi. Bashariyat o‘zining ko‘p ming yillik kechmishi davomida o‘ylab topgan eng yirik, eng oliy tuzilma – Birlashgan Millatlar Tashkilotining yuksak minbaridan butun boshli bir nutq o‘zbek tilida, sizni bizning ona tilimizda yangradi. Uni tuni kunduzday charog‘on katta shaharlaru, hali-hamon to‘qayzoru purviqor tog‘larni makon tutgan kichkina qishloqlar aholisi, mangu muzliklaru poyonsiz sahrolarda ilmiy faoliyat bilan shug‘ullanayotgan tadqiqotchilar ham tingladi.”[2]

Yurtimiz rahbarining yuksak minbarlarda o‘z ona tilida so‘zlashi tilimizga bo‘lgan hurmat, ehtirom ramzi sifatida butun dunyo hamjamiyati vakillari tomonidan e‘tirof etildi. O‘tgan davr mobaynida mamlakatimizda ish yuritishda, davlat tashkilotlari hujjatlarini rasmiylashtirishda, madaniy va ma‘naviy tadbirlar o‘tkazishda, ta‘lim tizimining turli bosqichlarida barcha ishlar davlat tilida olib boriladigan bo‘ldi. Endilikda mamlakatimizdan tashqarida ham turli rasmiy aloqalarda o‘zbek tilining Davlat tili sifatida qo‘llanishi qonuniy tarzda belgilab qo‘yildi. Mamlakatimizda o‘zbek tilining qo‘llanish imkoniyatlarini yanada kengaytirish, barcha muassasa va tashkilotlar, maktabdan tortib oliy o‘quv yurtlarigacha o‘zbek tilining rolini kuchaytirishga ahamiyat berish, o‘zbek tilida ish yuritishga qay darajada amal qilinayotganligi nazoratga olindi. Bugungi kunda butun dunyoda O‘zbekistonga, o‘zbek tilini o‘rganishga qiziqish kuchaydi. Dunyoning ko‘plab tadbirlari,

ilmiy-nazariy anjumanlari yurtimizda o'tkazilmoqda. Ko'plab mamlakatlarda oliy ta'lim dargohlarida o'zbek tili o'qitilmoqda. Bu esa o'zbek tilining ta'lim tizimidagi rolini yanada kuchaytirish, chet elliklarga o'zbek tili, o'zbek nutqi madaniyatini o'rgatish chora-tadbirlarini ko'rish, tilimizning qo'llanishini, mavqeini jahon tillari darajasiga ko'tarishni taqozo qilmoqda. Ana shu jihatdan olib qaraganda, o'zbek nutq madaniyati muammolarini o'rganish va ularning ilmiy yechimini topish, hal qilish, bugungi kunda tilshunosligimiz oldidagi eng dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi. Shuning uchun nutq madaniyati bilan bog'liq masalalarga alohida e'tibor qaratish, uni rivojlantirish bilan bog'liq ishlar bu boradagi muammolar yechimini topishga, tilimiz rolini yanada oshirishga yo'naltirilgan.

Keyingi yillarda o'zbek tilini har tomonlama puxta o'rganish, uning fonetik, leksik, grammatik qurilishini, fanning boshqa turlari bilan bog'liq jihatlarini chuqur tadqiq etish bo'yicha darsliklar, qo'llanmalar va yuzlab maqolalar yaratildi. Xuddi shuningdek, nutq madaniyatini o'rganish bo'yicha ham ancha ishlar amalga oshirildi. Ta'lim dargohlarida nutqni o'stirish, notiqlik san'ati va nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullanuvchi alohida bo'limlarning ochilishi, nutq madaniyatiga oid masalalarning oliy o'quv yurtlarida maxsus kurs sifatida o'qitilishi, matbuot, radio va televideniye orqali tushuntirish ishlarining olib borilishi, xalq orasida turli xil davra suhbatlarining o'tkazilishi hamda ilmiy, ilmiy-ommabop xarakterdagi har xil darslik va o'quv qo'llanmalari, maqolalar to'plamlarining nashr etilishi ana shular jumlasidandir.

“Albatta, til birliklari shakl va ma'no yaxlitligidan iborat. Ammo til madaniyati ana shu ma'noning ijtimoiy voqelanishi bilan belgilanadi”, – deb yozadi L.Raupova. – Buni yaqqol tasavvur qilish uchun til va nutqni farqlash lozim ma'lum bir millatning eng muhim o'zaro aloqa-aralashuv vositasi til deyiladi.

Uning ming-ming yillar davomida shakllangan qonun-qoidalari shu tilda so'zlashuvchi barcha kishilar uchun majburiy. Barchamizda uzoq zamonlar osha yig'ilgan boylik – til imkoniyatidan foydalanish ehtiyojimiz bor. Tilimiz fikr almashish ehtiyojlarimizni to'la qondira olish darajasida har jihatdan mukammallik kasb etgan. Ana shu mukammallik til madaniyati deyiladi[3.7.]

Bugungi kunda nutq madaniyatining eng katta yutuqlaridan biri o'zbek tili me'yorlarining puxtalanganligidir.

Tilimizning tobora boyib taraqqiy etishida millatimiz orasidan yetishib chiqqan ijodkorlar, so'z san'atkorlari, tilshunos va adabiyotshunos olimlar, yozuvchi va shoirlar, ommaviy axborot vositalari xodimlarining xizmatlari juda salmoqlikdir. Televideniya nutq madaniyatini rivojlantirishga oid ko'rsatuvlarning berilishi soha rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Tilimizda me'yorlashish masalasining ma'lum bir echimga kelganligi, og'zaki va yozma nutqda amal qilinishi lozim bo'lgan me'yorlarning ishlab chiqarilganligi, shu asosda tilimiz rivojidagi ma'lum bir muammolarning bartaraf etilishi shubhasiz, ana shu kishilarning xizmatlari bilan bog'liq. Yuqorida bayon qilingan fikrlardan o'zbek tilshunosligida nutq madaniyati sohasida barcha muammolar hal etilgan, degan xulosaga kelish xato bo'ladi.

Biz o'z mustaqilligimizga erishmasdan oldingi davrdagi holat bilan tilimizning bugungi kundagi ahvolini taqqoslasak, bu narsa aniq seziladi. O'tgan yillar mobaynida rus tilining kuchli ta'siri oqibatida o'zbek tili tashqi ko'rinishdan turli xil kerak-nokerak so'zlar bilan ancha boyigan bo'lsa-da, o'z imkoniyatlarining cheklab qo'yilishi hisobiga ma'lum darajada qashshoqlanib ham qoldi. Hatto “yuqori sinf o'quvchilari va oliy o'quv yurti talabalaridan tortib, ilmiy darajali va unvonli kishilarning nutqlari ham ta'sirsiz, g'aliz bo'lib qoldi. Ularning nutqida izchillik yetishmaydi, xorijiy so'zlar noo'rin ishlatiladi“ [4.36.]

Ko‘rinadiki, rus tili bizning hayotimizga shu darajada singib ketgan ediki, hatto bugungi kunda o‘z millatimiz vakillariga ham o‘zbek tilini o‘rgatishni vaziyat taqozo qilmoqda. Muomala jarayonidagi mavjud nutqiy kamchiliklar nutq madaniyatiga umummilliy muammo sifatida jiddiy munosabatda bo‘lish zaruratini keltirib chiqardi. Insonlar kundalik nutqiy munosabatlarida til birliklarning noto‘g‘ri tanlanishi, varvarizmlar, vul‘garizmlarga keng o‘rin berilishi nutqning ta‘sirsiz, g‘aliz bo‘lishiga olib keladi. Bu holat nafaqat so‘zlashuv nutqida, balki keyingi yillarda yaratilgan bir qator asarlarda ham yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu kabi nutqiy kamchiliklar mavjud ekan, nutqimiz madaniyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi muammo sifatida kun tartibidagi eng muhim vazifalaridan bo‘lib qolaveradi.

Til birliklarining nutqiy vaziyat uchun eng kerakli, zarurini tanlay bilish, nutqning ifodali, ta‘sirchan obrazli, qisqa, aniq, lo‘nda, tushunarli bo‘lishi, unda fikr takrori, ortiqchalikning bo‘lmasligi, tinglovchi yoki o‘quvchida ifodalanayotgan fikrga nisbatan ma‘lum bir his-tuyg‘ularning uyg‘onishi - bularning hammasi nutq madaniyati tushunchasida mujassamlashgan.

Demak, nutq tuzishda tilda mavjud bo‘lgan birliklarni tanlab olib, qo‘llash usullarini hamda adabiy til me‘yorlarini, shuningdek, ularning nutq jarayonida amal qilish sirlarini tahlil etish “o‘zbek nutq madaniyati” sohasining tadqiq etish maydoni va vazifasi hisoblanadi.

Me‘yor –“nutq madaniyati” sohasining asosi hisoblanadi. O‘zbek tilshunos olimlari E.Begmatov va M.Tursunpo‘latovlarning ko‘rsatishicha, “nutq madaniyati sohasining o‘zbek adabiy tili normalarining o‘rganish doirasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- a) o‘zbek adabiy tilining normativ lisoniy imkoniyatlari tadqiq qilinadi, uning umumiy holati belgilanadi (til madaniyati);
- b) o‘zbek adabiy tilining normativ lisoniy vositalari nutq madaniyati nuqtai nazaridan baholanadi, uning adabiy –badiiylik xususiyatiga ega deb atalishi mumkin bo‘lgan vositalari aniqlanadi (til madaniyati);
- d) nutq madaniyati sohasi o‘zbek adabiy tiliga faol aralashar ekan, undagi jonli nutq uchun foydali, naflil tavsialarni ajratib oladi (til madaniyati);
- ye) o‘zbek adabiy tilining normativ lisoniy vositalari o‘z vazifasini qay darajada o‘tashi jonli nutqiy jarayonda kuzatiladi (so‘zlash madaniyati);
- f) o‘zbek tili normativ tizimining joriy sistemasi (til madaniyati va so‘zlash madaniyati holati) belgilanadi, tegishli ilmiy xulosalar chiqariladi. Til normasi va nutq madaniyati uchun yangi tavsialar beriladi“[5.12.]

Ko‘rinadiki, tilda me‘yoriy mukammalikka erishish, shu mavzular doirasida qaraluvchi o‘qituvchi nutqi madaniyatini har tomonlama taraqqiy ettirish, og‘zaki va yozma nutqda uchraydigan har xil nuqson va kamchiliklarni bartaraf etish amalda bo‘lgan milliy adabiy tilning boshqa tillar orasidagi mavqeini belgilab beruvchi ijtimoiy va siyosiy masala sifatida davlat ahamiyatiga egadir. Nutq madaniyati uzluksiz rivojlanishda. Tilimiz asrlar davomida boshqa tillar bilan aloqada bo‘ldi, ulardan so‘zlar qabul qildi, lug‘at tarkibini boyitdi. Jamiyat taraqqiyoti bilan bab-baravar aholi soni, binobarin, ularning tilga bo‘lgan ehtiyoji ham o‘sib boraveradi. Bu ehtiyojlarni qondirish zarurati esa o‘z navbatida tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi tabiatini, mohiyatini, vazifasini o‘rganishni taqozo qiladi, nutq jarayonidagi iste‘molda bo‘lish xususiyatlarini kuzatishni keltirib chiqaradi. Agar mana shu aytilganlarni boshqacharoq tarzda izohlash mumkin bo‘lsa, til va nutq me‘yorini o‘rganish, tahlil qilish kuzatuvchilarning asosiy muddaosiga aylanib qoladi.[6.10.]

Nutq madaniyatida xalq madaniyati, axloqi, dunyoqarashi aks etadi. Bu soha til taraqqiyotiga bog‘liq holat muntazam ravishda o‘zgarib turadi, rivojlanib boradi. Shuning uchun unga

doimiy rivojlanishda bo'lgan mukammalashib boruvchi jarayon sifatida munosabatda bo'lish lozim. Inson ma'naviyati bilan bog'liq bu jarayonga har bir joyda alohida jiddiy e'tibor berilganligi jahon xalqlari tarixidan ma'lum. Bugungi kunga kelib, fanning bu sohasi paydo bo'lishi va shakllanishiga ko'ra, olis davrlarga borib taqaladi. Nutq madaniyati va notiqlik qadimda Rim va Afinada tarixning ma'lum asrlarida rivojlandi, undan ham oldinroq qadimgi Misr, Assuriya, Vavilon va Hindistonda taraqqiy qilganligi ma'lum. Xorijda nutq madaniyati tarixi Antifont, Andokid, Lisiy, Isokrat, Isey, Demosfen, Esxil, Sitseron kabi olimlar nomi bilan bog'liq bo'lsa, Sharq, Markaziy Osiyoda etishib chiqqan Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yugnakiy, Xorazmiy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi allomalar asarlari, ularning nutq madaniyati va notiqlikka oid qarashlari davrlar osha o'z ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda.

Tarixda "so'z odobi", "nutq odobi", "til madaniyati" va keyinchalik "nutq madaniyati" deb yuritilgan soha bugungi kunda bizning mamlakatimizda taraqqiyotning yangi pog'onasiga ko'tarildi. Bu davrda nutq madaniyati masalalarini tadqiq etishga bag'ishlangan qo'llanmalar, yuzlab ilmiy maqolalar to'plamlari, ilmiy- ommabop xarakterdagi maqolalar yaratildi. Bu davrda o'zbek tilining uslubiy jihatlari keng tadqiq etildi. E.Begmatov, A.Shomaqsudov, R.Qo'ng'urov, X.Doniyorov, I.Mirzayev, S.Karimov, B.Yo'ldoshev kabi olimlar nutq madaniyatini rivojlantirishning nazariy asoslarini ishlab chiqqan bo'lsalar, H.Berdiyev, Z.Pardayev, O.Anorqulova kabi olimlar ta'lim jarayonida buni talabalarga o'rgatmoqdalar.

Nutq madaniyatini o'rgatishning yuqori bosqichi hisoblangan oliy ta'limda mutaxassis tayyorlash bilan birga talabaga avvalo, til birliklarini tanlashni, ularning ma'nolaridagi o'ziga xosliklar, nutq ko'rinishlarida uslubiy xosliklar mavjudligi, ifoda vositalari, til birliklarining badiiy-estetik vosita sifatida tutgan o'rni kabi masalalar to'g'risida ma'lumot beriladi.

Yuqorida aytilganlardan nutq madaniyati tilshunoslikning maxsus bo'limi ekanligi, uning taraqqiy etishi adabiy til rivojiga, me'yorlashuviga bog'liqligi ma'lum bo'ladi.

ADABIYOTLAR

- 1.<https://president.uz/uz/lists/view/4057>
2. <https://uza.uz/uz/posts/prezident-shavkat-mirziyeevning-bmt-75-sessiyasida-s-zlagan--29-09-2020>
- 3.Raupova L.Nutq madaniyati /darslik/Toshkent: "INNOVATSIYA-ZIYO", 2019. B.7.
- 4.Ўзбек нутқ маданиятининг долзарб муаммолари.-Тошкент, 1990, -Б.36.
- 5.Бегматов Э., Турсунпўлатов М.Ўзбек нутқи маданияти асослари. Тошкент: Ўқитувчи, 1991. Б.12.
- 6.Каримов С.А. Тил таълимий ва меъёр. Ўқув қўлланма. - Тошкент : Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриё- ти.2002.Б.10.

PSYCHOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF UZBEK AND ENGLISH MEDIA TEXTS

*Kholibekova Omongul Kenjaboyevna,
Navoi State Pedagogical Institute, senior teacher (PhD)*

Abstract. Media text - broadcast on television and radio, published in print and boarding school texts. In the article, the phrases that appear in advertisements and on social media in English and Uzbek, because the popularity of the text given on the social network is characterized by a high level of influence

Keywords: media text, advertising, semantics, connotative, conceptual, reflective, effective meaning.

The psycholinguistic study of text in modern linguistics is attracting the attention of many linguists. In linguistics, this is a new field that has emerged from the intersection of linguistics and psychology. Because linguistic activity, on the one hand, is the object of study of linguistics, on the other hand, it is also the subject of study of psychology. Thus, there is a point of intersection between linguistics and psychology, and the point of intersection between these two disciplines is the object of study of psycholinguistics [10.]. The purpose of speech is not only to convey information to the listener, but also to what extent it affects him. These two factors ensure that speech is the object of psycholinguistic research. The features of speech listed above are especially evident on social media. Because the popularity of the text given on the social network is characterized by a high level of influence

Scholars have given different definitions to psycholinguistics, a relatively new branch of linguistics. In particular, according to Azim Khodzhiev, psycholinguistics is a branch of linguistics that studies the speech activity in terms of the interaction between the content of the speech act and the purpose of the speaker. Emerging as a synthesis of psychology and linguistics, this field studies issues such as speech perception, language acquisition (the child's ability to speak, bilingualism) [11.70]. The structural-semantic structure of speech, the time of speech, speech conditions, speech situation are important in the psychological impact on a person. All of this determines whether the speech effect is positive or negative. The impact function of speech is evident in the analysis of internet texts. This can be seen in the media texts. That is, in psycholinguistics, the relationship between a person's speech and the intended purpose of that speech is studied.

Another form of media texts are advertisements. Accuracy in advertising and effectiveness depends on the careful use of words. Words used to convey meaning clearly and vividly to listeners and readers. As we know, there are two types of meanings, denotative and connotative. Denotative meaning is the word's own lexical meaning, and connotative is an evaluative, inferential or emotional meaning. Symbols are roughly the same for people using the same vocabulary, but words have different meanings for different people. Here, meanings are influenced by the context in which they are used, the relationship between the sender and receiver, and many other variables. So, the denotation of a word is the literal meaning, and the connotation is the meaning associated with it. An ad that conveys meaning uses a wide range of words. Words often refer to power, reliability, excellence, fame, and other similar qualities. Advertising language is connotative. Below we will analyze the meaning of Coca Cola advertisement.

"For a good family vacation, take a break, refresh, and continue. Coke watch your favorite movie with Coke." (From Advertisement) With family, break, refresh and favorite movie words in this ad used to acquire social skills. Advertiser when the viewer relaxes with a drink and a movie, ideal for the family, these words that convey that a refreshing drink has a positive effect on a person and motivates him to buy the product. The main purpose of advertising is to mediate the sale of a product.

Marketers who understand this deeply are very careful about the use of words in advertising they care. This is the Coca-Cola advertisement in English: "Coca-cola real refreshment for everyone - any time of a day. Out and about, or at home with the family, it is always the right time and place for "coke".

Pure and wholesome, delicious and refreshing, Coca-cola is unlike any other drink in the world. Enjoy "coke" whenever you feel like a "break"- and return to work (or play) wonderfully refreshed!" (From Advertisement)

In this ad, refreshment, with family, pure pure, wholesome, delicious, enjoy and wonderful.

Adjective words such as refreshing have an emotional meaning, evoking a wonderful feeling in the listener or reader and causing them to taste this drink. These words also evoke feelings and images.

They give us not only information, but also the feelings of the user will give. The words in the ad also rhyme, i.e. coke and break such as. A word like "family" is like a specific emotion and is highly emotional in the caption. The emotional tone of the words is always pleasant. The reason for this is that advertising seeks to influence the audience, and therefore should use words with a pleasant meaning. The word "family" appears in almost all advertisements. For example, the lexeme "family" in the advertisement of "Artel" company "Big refrigerator for the big family" or "For the whole family" in the advertisement of medicines evokes emotions in the minds of listeners. In addition to connotative and denotative meanings, there are also other forms of meaning, effective meaning and evocative meaning.

“Dr Rachel White's Fade Soap, skin lightening, all skin types suitable for even sensitive skin, the soap whitens black and yellow spots on the face, elbows, knees, ankles, armpits, bikini area and other parts of the body, makes the skin soft and pleasant, see results in just 3 days ". (From advertisement)

This soap advertisement on social networks has an emotional factor obtained with the help of an emphatic determiner and special adjectives. An important aspect of this ad is that the word "white" is polysemic and has a color of meaning, that's why the creator of the ad used this word, along with the description of the product, its result is known in 3 days. has been shown, and this can increase the expressiveness and lead to more product purchases.

Although A.A. Potebnya thought about almost all levels of language structure, his views on the nature of language, language and speech, the relationship between language and thought, especially his relationship to language and the human psyche, are noteworthy. His views on this subject later served as the basis for the emergence of research in the theory of speech activity, speech system, psycholinguistics. In his view, language does not express a ready idea, but shapes it [14]. It does not interpret speech in isolation from the process of comprehension, on the contrary, it promotes the idea of the process of comprehension of speech, of analysis together with the listener. In this way, the scientist understands that the speaker-listener relationship should be the object of linguistic research. In his view, in fact, there is only speech, and the meaning of the word is manifested only in speech. Any word taken out of speech becomes a dead word. The word expresses its meaning in the context of the sentence, surrounded by other words. Each time a word expresses a new meaning in speech, the lexical and grammatical meanings of the word are created by the individual. These views of A.A. Potebnya are not far from the truth, in our opinion. Because by taking words out of context, the semantics of a sentence can be completely reversed. We can see this situation in the following example. This channel on Facebook is leaving this post: Turkiyaga kelgan Rim Papasi yo‘l chetida axloqsiz ayollarga ko‘zi tushadi va shunday deydi:-Turkiyada axloqsiz ayollar ham bormi?Turk nashrlari vaziyatni qo‘llan chiqarmaydi va nashriyotda “Rim Papasi Turkiyaga kelishi bilan “Turkiyada axloqsiz ayollar bormi?”,-deb so‘radi” mazmunidagi maqolalarni tarqatib yuboradi.(The Pope, who came to Turkey, saw immoral women on the side of the road and said:-Are there any immoral women in Turkey?)

Turkish media outlets do not take the situation lightly and publish articles saying, "As soon as the Pope arrives in Turkey, he asks, 'Are there any immoral women in Turkey?' (Facebook). It is clear from this post that taking a word or phrase out of context can completely change

the context. Typically, such posts are used to distract public opinion from the stated content or to create content that is completely opposite to that content.

In conclusion, when studying the psycholinguistic features of posts left on Facebook, it is often intended to convey different psychological effects on people, even if the focus is primarily on information dissemination and widespread dissemination. Sometimes fake messages are also used to enhance the exposure function. At the same time, Facebook texts (social networks in general) can distract people from a very important part and draw attention to even the most absurd problems.

REFERENCES

1. Xojaliyev, I. T., & Jamolov, Jumaboy. (2021). About changes in the phonetic structure of words borrowed in Uzbek language from Tajik. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 12(104), 478.
2. Hojaliyev, I. (2021). Methodology And Significance Of Meaning In Translation Of Uzbek Literature.
3. Goddard A. *The Language of Advertising*. – London, Routledge, 1998
4. Hartley J. *Understanding News*. – London, Routledge, 1999.
5. Leech G. *Semantics: The Study of Meaning*. – Penguin: London, 1981. – 91p.
6. Neale S. Determinations of meaning. In *Oxford Studies in the Philosophy of language Vol 2*. E. Lepore and D. Sosa (eds) Oxford: Oxford University Press, 2005
7. Swan M. *Practical English Usage* (2nd edition). – Oxford: Oxford University Press, 1995. - 55 p.
8. Williamson, J. *Decoding advertisements: Ideology and meaning in advertising*. – London: Marion Boyars, 197 p.
9. Watson J. *A Dictionary of Communication and Media Studies*. – London, Macmillan, 2000. 201
10. Dobrolonskaya T. The theory and methods of media-linguistics (based on English materials). Sc.D. in Philology dissertation, p. 350, Moscow. Russia.
11. Yunusova K, Boltaboyeva et al. *Mediatext: The powerful instrument of the mass media*.// *Opicion*, Ano.2018.– №15 889-923 p.
12. Ungerer F. *English Media Text Past and Present Language and Text Structure*.// Philadelphia PA John Benjamin S. 2000. № – 21
13. Fleming. E. What are mediatext types? <https://sidmartinbio.org>
14. Mamirova D. Reklama matnlarining o'ziga xos xususiyatlari haqida ayrim mulohazalar.// *Xorijiy filologiya*. №3. 2018.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA “SHAXS” KATEGORIYASI

*Xojiyeva Maxfirat Yusupovna,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Buxoro davlat universiteti
Saidova Madina Ro'zimurodovna
Buxoro davlat universiteti magistranti
(O'zbekiston)*

Annotatsiya. Tilni inson bilan yaxlit – uning lisoniy olami bilan uyg'unlikda tadqiq qilish shaxs kategoriyasining zamonaviy lingvistika yo'nalishlari, ilmiy tahlil usullari hamda metodologiyasiga ta'siri va ahamiyati maqola mohiyatidan o'rin olgan.

Kalit so'zlar: leksema, so'z birikmasi, shaxs, lison, lisoniy sintaktik qolip, nominativ birlik.

Аннотация. Влияние и значение изучения языка в целом человеком - в гармонии с его языковым миром на современные лингвистические направления, методы и методологию научного анализа - суть статьи.

Ключевые слова: лексема, словосочетание, человек, язык, лингвосинтаксический образец, номинатив.

Abstract. The essence of the article is the influence and importance of the study of the language as a whole with a person - in harmony with his linguistic world, on modern linguistic directions, methods and methodologies of scientific analysis.

Key words: lexeme, phrase, person, language, linguistic syntactic pattern, nominative unit.

Substrat yondashuv barchaga ma'lum abstraksiyadan konkretlikka yo'nalish metodining bir varianti sifatida dastlab asl terminlarni aniqlashtirishni talab qilgani kabi, tahlilning asos nuqtasi hisoblangan "ilk hujayra"ni belgilash[2] ham o'ta muhim. O'zbek tilida shaxs tushunchasining ifodalanishi diqqat markazidan o'rin olar ekan, istaymizmi, istamaymizmi, bu tushuncha tahlilning asosi – "ilk hujayrasi" sanaladi. Shaxs tahlilning "ilk hujayra"si ekan, uning tilimiz lug'at fondida qamrab olinishi, leksik-semantik, morfologik, sintaktik resurslari orqali ifodalanishi bu tushunchaning ko'p tomonlama ilmiy mushohadasidan kelib chiqadigan til va jamiyat bilan bog'liq munosabatlari kesishuvdagi: 1) konseptual; 2) antropotsentrik; 3) lingvopersonologik; 4) etnomadaniy; 5) genderologik; 6) lingvogeografik; 7) lingvodidaktik; 8) korpus lingvistik; 9) tibbiy lingvistik; 9) neyrolingvistik; 10) medialingvistik (v.b.) tadqiqi uchun birday ahamiyatlidir.

Tilni inson bilan yaxlit – uning lisoniy olami bilan uyg'unlikda tadqiq qilish shaxs kategoriyasining zamonaviy lingvistika yo'nalishlari, ilmiy tahlil usullari hamda metodologiyasiga ta'siri va ahamiyatini oshirdi. Shunday bo'lsa hamki, lisoniy tizim va qurilish qonuniyatlarini o'rganishda, tilshunoslikning nazariy masalalarini yechishda shaxs lisoniy tushuncha va ilmiy kategoriya sifatida o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Bu tadqiqot predmetiga oid muhim masala – o'zbek tilida shaxs ma'nosining ifodalanishida yaqqollashib, tilning shaxsni atash vazifasi va uning namoyon bo'lishi, shaxsni tavsiflash va tasvirlash imkoniyatlari, usullari, vositalarining tadqiqi hamon aktual bo'lishida yorqin ifodasini topadi.

O'zbek tilida "shaxs" tushunchasini nomlash, tavsiflash imkoniyatlari, usul va vositalari xususida so'z yuritilganda, birinchi navbatda, shaxs nomlari, ilmiy muomalada keng qo'llanuvchi shaxs otlari tilga olinadi.

Shaxs otlari shaxsni atab, uning ma'lum bir belgi-xususiyatlariga ishora etuvchi so'zlardir[3]. O'zbek tilida shaxs otlari muayyan ot tarkibiga kiruvchi "shaxs nomi" deb atalmish lug'aviy mavzuviy to'da sifatida alohida ajratiladi. "Shaxs nomi" mavzuviy to'dasi yigit, chol, o'zbek, tojik, cho'loq, kasal, ota, ona kabi leksemalarni birlashtiradi.

Tilshunos R.Saloyev ko'p hollarda shaxs otlari bilan chalkashtirib yuboriladigan "harakatni bajaruvchi shaxs" ([fe'l+-(u)vchi=fe'l anglatgan harakatni bajaruvchi] qolipi hosilasi), ya'ni ismi foillarni maxsus tadqiq etgan[3]. Chunki "harakat bajaruvchisi" (ish-harakat bajaruvchisi – egani emas,) shaxs ma'nosini o'z ichiga olgani uchun shaxs otlariga o'xshaydi. Lekin ularning farqli jihatlari lison-nutq qarama-qarshiligi asosida aniqlanib, tahlil jarayonida shaxs ma'nosi (tushunchasi) va tavsifining leksik, morfologik, so'z yasalishi sathlarida ifodalanishiga oid muhim ilmiy dalillar keltirilgan.

O'zbek tilshunosligida XX asrning 90-yillarigacha so'z turkumlarini belgilashda so'zlarning uch mezon asosida – semantik, morfologik, sintaktik mezonlar birgalikda olingan tasnifi amal qilgan. Tasnifda birlik (hodisa) xususiyatlarini bir vaqtda, bir necha mezon asosida belgilash, birliklar sinfi

(guruhi)ni mohiyatan farqli belgilarning yaxlit tatbiqi asosida ajratish dialektik mantiq qonuniyatiga ziddir. Shu bois soʻzlarni tasniflashda gnoseologik, ilmiy-falsafiy, metodologik nomuvofiqlikni bartaraf etish, soʻzlarni turkumlash va tasnif masalalari substansial tilshunoslikning muhim vazifalari qatoridan joy oldi. Bu esa, substansial yondashuvda leksemalarni dialektik serqirralik nuqtayi nazaridan baholashni talab etadi. Zero, ularning turli qirralari mohiyati faqat izchillik bilan mantiqiy toʻgʻri tuzilgan tasnifda – manbaning umumiylikdan xususiylikkacha boʻlgan har bir qirradi asosida qoldiqsiz boʻlinuvini taʼminlovchi tasnifdagina ochilishi mumkin.

Shaxsni atovchi leksik birliklar “shaxs nomi” integral semali mavzuviy toʻda tarkibida oldindan tayyor boʻladi. Zotan, jamiyat aʼzolari uchun “tayyorlik”, “umumiylik”, “majburiylik” kabi turgʻun belgilar til birliklarining muhim sifatlari, shakllantiruvchilari[1] ekanligi til sistemaviy tahlil qilina boshlanganidan buyon tan olinadi. Demak, oʻzbek tilida shaxsni nomlash, tavsiflash imkoniyatlari, usullari va vositalari mavjud. “Shaxs” tushunchasining lisoniy ifodasi shaxsni atash vazifasiga xoslangan til birliklari orqali namoyon boʻladi.

ADABIYOTLAR

1. Мадраҳимов И. Ўзбек тилида сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари: Филол. фанлари номзоди... диссер.автореф. –Тошкент, 1994. – 25 б. –В.12.
2. Пузырев А.В.Языковая личность в плане субстратного подхода//<https://ilingran.ru/library/psylingva/sborniki/Book1998/articles/12.htm>
3. Салоев Р. Ўзбек тилида исми фоиллар: Филол. фанлари номзоди... диссер.автореф. – Самарқанд, 1994. – 25 б. –В.8.
4. Хojiyeva M. Y. Shaxsni tavsiflovchi soʻz birikmalari va assesment metodi //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 7. – С. 302-307.
5. Yusupovna K.M., Yusufovna Y.S. Language and speech expression of personal descriptions //Thematics Journal of Education. – 2021.

NIKOH TOʻYIGA OID ETNOGRAFIK ZMLARNING AREAL TARQALISHI HAQIDA

Mavjuda SUVANOVA,

Navoiy viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga oʻrgatish milliy markazi

katta oʻqituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

(Oʻzbekiston)

Аннотация. Nikoh toʻyi xalqimizning tarixiy rivojlanishi jarayonida sayqallanib, bizgacha yetib kelgan milliy maʼnaviy qadriyatlarimizdan biridir. Nikoh toʻyi qarindosh-urugʻlar, doʻstlar, tanish-bilishlar, qoʻshnilar ishtirokida oʻtkaziladi. Toʻy dasturxonini turli noz-neʼmatlar bilan bezatiladi.

Калит соʻзлар: Дialektologiya, urf-odat, anʼana, nikoh toʻyi.

Аннотация. Обряд бракосочетания – одна из наших национальных духовных ценностей, отточенных в ходе исторического развития нашего народа и дошедших до нас. Свадьба проводится в присутствии родственников, друзей, знакомых и соседей. Свадебный стол украшают различными деликатесами.

Ключевые слова: диалектология, обычай, традиция, свадьба.

Abstract. The marriage ceremony is one of our national spiritual values that have been refined in the course of the historical development of our nation and have reached us. The wedding is held in the presence of relatives, friends, acquaintances, and neighbors. The wedding table is decorated with various delicacies.

Keywords: dialectology, tradition, tradition, wedding party.

Nikoh – erkak va ayolning turmush qurishini rasmiylashtirish shakli, usuli[1]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham bu so‘z o‘z semantik mazmunini yo‘qotgani yo‘q. Hozirda nikoh erkak va ayolning qonuniy oila qurishini anglatadi. Ikki yoshga nikoh o‘qilayotganda kuyovning yaqin qarindoshlaridan bo‘lgan erkak kishi vakʼl ota ishtirok etadi. Samar.v. Paxtachi shevalarida oldʼga chʼqqan ota deyiladi. Qoraqal. o‘zbek shevalarida nikoh marosimida yigitga barcha narsalarni o‘rgatib boruvchi kishiga jʼgʼt og‘asʼ, qirchoq shevalarida o‘kulata//okylota[2] leksemasi qo‘llaniladi. Bu leksema Qashq. shevalarida aqlota, Surxan. vəkʼllatə//vəklətə// pədər vəkʼl//vəkʼlsorag‘ıch leksemasi bilan ifodalanadi [3].

Nikoh to‘ylariga oid etnografizmlarni quyidagi qismlarga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiq:

1) To‘yga qadar marosimlarni ifodalovchi etnografizmlar: sovcilik, non sindirish, fotiha, oq yirtish, maslahat oshi, to‘y eltish, oqsoqolga borish, qizlar yig‘ini, hina qo‘yish (xostgori, nonshikanon, xayoshi, oshxurakon, fotiha, parchaburron, maslahat oshi, to‘ybaron, oqsoqolravi, dugonatalbon, hinobandon). Kelin-kuyovni katta to‘yga tayyorlash: soch o‘rish, qosh terish, kiyim kiydirish va boshq.;

2) To‘y paytida o‘tkaziladigan marosimlarni ifodalovchi etnografizmlar: nikoh, kuyovning kelishi, to‘y ziyofati, kelinni kuyovning uyiga kuzatish, yuzko‘rar va boshqalar;

3) To‘ydan so‘nggi marosimlarga oid etnografizmlar: joy solish, joy yig‘ish, kuyovcharlar, kelincharlar.

To‘yga qadar marosimlarni ifodalovchi etnografizmlar: sovcchi – turmush quradigan yigit va qizning ota-onalari qarindosh urug‘lari bilan yoshlarning oila qurishlari borasida kengashuvchi, oilaning a‘zosi yoki qarindosh urug‘laridan biri bo‘lgan shaxs. Surxan. shevasida **djə:chi//yəvchi**. Bu o‘zbek tilli hududlarning barchasida keng tarqalgan etnografizmdir.

Non sindirish yoki ushatish – qizni unashtirish, nikohga kiruvchilarning munosabatlariga rozilik berish ma‘nosini ifodalaydi. Bu marosim O‘zbekiston hududining barcha viloyatlarida bir xil tarzda o‘tkaziladi. Quda tomonga (kelinnikiga) 3-5 kishi (kuyovning yaqin kishilari) patir non, holva va boshqa shirinliklar bilan boriladi. Ushbu marosimda ikkala tarafdin qudalar ishtirokida ustma-ust turgan butun nonlar o‘rtasidan ikkiga bo‘lib ushatiladi va har ikkala tarafga holva hamda shirinliklar birdek taqsimlanadi. Non sindirilgandan keyin **əqlək** beriladi. Har ikkala tomon ham yaqinlariga yoshlar unashtirilganini bildirish uchun non va shirinliklardan tarqatishadi. Tosh., Samar., Nav., Bux. viloyatlarida yaqinlarining qizlariga, ishxonalariga, turmushga chiqmagan dugonalariga holva, shirinliklar, chaq-chuqlar tarqatiladi. Bu marosimning nomi Nav., Bux. **nənsəndərər** deyilsa, Toshk., Samar. **rəməlberdʼ**, Qashq. **patʼr sʼndʼ**, Surxan. **nansəndirish//atashtirish**, Qoraqal. **nan sʼndyrı** nomi bilan ifodalanadi. Bunday komponentlarning qo‘shiluidan hosil bo‘lgan so‘zning ma‘nosi komponentlardan biri anglatgan ma‘noga aloqador bo‘ladi.

Fotiha to‘yi. Qizni unashtirish fotiha to‘yi marosimi bilan yakunlanib, unashtirilgan qiz – fotihali yoki boshi bog‘liq deb ataladi. Surxan.da ushbu etnografizm **pətiyətəy** deb nomlanib, fotiha to‘yi kuni bo‘yniga ro‘mol bog‘lab olib boriladigan qo‘chqor – “**eshək əchar**” nomi bilan yuritilib, quda tomon katta to‘y taraddudini ko‘radi. Jiz. viloyatida kelina “**yəqləv**” yuboriladi (jonliq – qo‘chqor, guruch va boshqa mahsulotlar yuboriladi.).

To‘y muddati cho‘zilsa, qudalar qizga har bayram va bozor kunlari bayramlik, bozorlik yuborib turishadi. To‘y kuni ma‘lum bo‘lgach, ikki tomon ham to‘y taraddudini ko‘ra boshlaydi. Bayramlik quda tomondan keladigan shirinliklar, oziq-ovqatlar va sarpolarni anglatadi.

Qiz uyida ko'rpа-to'shak tikish uchun hashar uyushtiriladi. Bu odat “**körpә bәshär**” deb yuritilib, qarindoshlar bergan narsalar **qо'shön** deb nomlangan. Xor.da bu “**әdät qәshәnt**” deb nomlanadi.

To'y kунidan bir kun oldin qiz uyiga to'ylik yuboriladi. Qiz tomon esa kuyov uchun sarpo, patir, qand-qurs solingan dasturxon jo'natadi. Ushbu marosimda ikkala taraf vakillaridan 10-15 kishi ishtirok etadi. Ular to'yni o'tkazishni kelishib oladilar. To'yda qudalar bir-birlariga, qarindosh urug'larga **sarpo**y qilishadi. Bu o'zbek xalqining azaldan qo'llanilib kelingan urf-odatlaridan biri bo'lib, o'rganilayotgan barcha hududlarda keng tarqalgan. Bu **sarpo**y leksemasi “Alpomish” dostonida ham uchraydi: “Qorajon: enamiz bizni katta yerdan uylantiribdi. Enamning bosh-oyoq sarpoyni qilib yuboribdi – ena bo'ri bo'lganingdan gapir! – deb turibdi” [4].

Hәyәllik/hәyitlig – hayit arafasida qizga yuboriladigan kiyim-kechak, sovg'a-salomlar. Hozirgi kunda bayramlarda ham hayitlik berilyapti.

Idish//qәpkәti – fотиha to'ydan keyin qiz tomondan kuyovga yuboriladigan bir qo'y, kiyim-kechak va shirinliklar (60 ta non, 4 ta qatlama, kuyovga sarpo, ota-onasiga kiyimliklar, 10 dona dastro'mol, belbog', 10 dona do'ppi, bir yashik konfet, bitta qo'y va b.). Hozirgi kunda qizning ota-onasi televizor, sovitkich, kir yuvish mashinasi, muzlatkich, gaz plitasi ham olib borishyapti.

Qiz bazmi. Bu marosimning o'tkazilishi ixtiyoriy bo'lib, nikoh to'yidan oldin qizning uyida o'tkaziladi. Qiz bazmiga kelinning dugonalari, qarindoshlar, qo'shnilar taklif qilinadi. Qizning ota-onasi uyida oila a'zolari bilan xayrlashishi, yangi oilada hurmatli, izzatli kelin bo'lishi uchun yig'ilganlar tomonidan yaxshi tilaklar bildiriladi. Bu urf-odatlar o'zbek tilli hududlarning barcha sheva vakillari turmush tarzida mavjud bo'lib, Bux., Samar., Nav. Karmana tum. **qыз bаzmi**, Nav. Konimex, Nurota tum. **qiz toyi**, Qarsh. **qызlar dаvrаsъ**, Xor. **qызlar yъg'ъnъ**, Qoraqal. shevalarida **qыз yъg'ъn**//**qыз chаqъrъshma**//**qыз chаqъrъq** kabi leksemalar bilan ifodalanadi va o'tkaziladi. Bu marosimning o'tkazilishi natijasida ota-onaga bo'lgan qadr-qimmat, hurmat, ota-onani e'zozlash kabi ma'naviy qadriyatlar yoshlar ongiga singdiriladi.

To'y paytida o'tkaziladigan marosimlarni ifodalovchi etnografizmlar: Kuyov navkar. To'y kuni ko'pgina hududlarda dori bilan, ba'zi joylarda kuyov navkarlar (kuyov va do'stlari) kelinnikiga karnay-surnaylar sadosi ostida borishadi. Kelinnikida kuyov navkarlar mehmon qilinadi. O'sha yerda juda ko'plab hududlarda kuyovga to'n kiydirish marosimlari o'tkaziladi. Samar., Bux., Nav. viloyatlarida kuyovnikiga kuyov sarpo jo'natiladi. Jiz. viloyatida bu marosimdan keyin kelin va kuyovning nikohlari domla-imom tomonidan o'qitiladi. Mazkur hududda kuyov navkarlar dasturxondan turgandan keyin kelin uyidan yaxshi niyat bilan chinni idishlardan olib ketadilar.

Ma'lumki, to'yga uzoq-yaqindan kelib mehmon bo'lib tunab qolishadi. Bunday paytda ular qo'ni-qo'shnilarga tarqatilgan. Bu odat **mehmön әlsh** deb atalib, o'g'uz va qipchoqlarda ham, qo'ng'iroq va qarluqlarda ham keng tarqalgan. Mazkur odat jamoa-urug'chilik davridan qolgan bo'lib, bu davrda bir qishloq yagona oiladan tashkil topgan. Bu odatlar hozir ham bor bo'lib, Nav. Nurota, Navbahor, Xatirchi tum.; Samar. Paxtachi, Narpay va boshqa ko'pgina tumanlarida to'yga kelgan mehmonga hurmat ko'rsatilib, qo'ni qo'shnilarnikiga **qәnъqqә** (mehmonga) uzatilgan. **Qonuq** – mehmon. Yozma yodgorliklarda ham qonuq so'zi qo'llanilgan. Masalan, bir qarib man manqa bu kun kecha qonuqi barinlar, bu eshda jamajin. Men bir yo'lovchiman, menga bu kecha mehmonlikka joy beringlar, shu yerda qolayin [5].

Poyondo. Kuyov va kelinning oyoqlari ostiga to'yda poyondo tashlash o'zbek xalqining azaldan foydalanib kelingan urf-odatlaridan biridir. Bu marosim o'zbek tilli hududlarda farqlanadi va boshqa hududlarda uchramaydi. Tosh.v.da kelinni olib ketishga kelgan kuyovning oyog'i ostiga tashlanadi. Marosim davom ettirilib, kelinni to'yxonaga olib kirishda kelin va kuyovning oyog'i

ostiga tashlanadi. Jiz.da nikoh bazmidan keyin kuyovning do'stlari kelinning yaqin qarindoshlari bo'lgan yigitlar bilan kuyovning nikoh marosimidan chiqishini ostonada kutib turadilar. Yoshi ulug' keksalar poyonoz uchun tayyorlab qo'yilgan atlas matoni kuyov oyoqlari poyiga to'shaydilar. Kuyov o'ng oyog'ini bosgandan keyin uni olib kuyov va kelin tomondan poyonoz tortishga shaylanib turgan yigitlarga oshirishadi. Shundan poyonoz marosimi paytida qo'lga kiritgan kiyimlarini yaxshi niyatlar bilan olib ketadilar. Bu mato bo'laklaridan ayollar ro'molcha, tumor tikadilar yoki kelin-kuyovlarga atab tikiladigan ko'rpa-yostiqlarga quroq sifatida foydalanishadi. Bux., Nav., Samar. **poýandoz**, Qashq. **poýondöz**, Surxan. **payəndöz**, Xor. **pəndöz**, Qoraqal. **pyandöz** deb nomlanadi.

“Ololmaysan marosimi” to'y bazmi tugagandan keyin o'tkaziladi. Jizzax viloyati an'anaviy to'ylarida o'tkaziladigan odatlardan biri. To'y bazmi tugagandan so'ng kelinni yangalari va uzatib borgan qarindosh ayollar chimildiqqa kirgizishga hozirlangan milliy libosni kiyintiradilar va xonaning chimildiq ro'parasidagi burchagida stulga o'tkazib, uni to'sib turishadi. Shundan keyin kuyovni chopon bilan boshini berkitgan holda chimildiqqa olib kirishadi. Kuyov tomon bir tarafda, kelin tomon bir tarafda: “Ololmaysiz, xo-xo ololmaysiz”, “Ololamiza, ololamiz” deya qo'shiq aytib, raqsga tushishadi. Kuyov tomonidagi yangalardan epchillari kelin o'tirgan joyga kelib, chaqqonlik bilan uni boshini qashib olishlari lozim bo'ladi. Kuyov kelin tomonga kelib, kelinni chimildiqqa o'lanlar sadosi bilan olib kirish boshlanadi. Kelin kuyov bir-biriga yetgan joyda **“öyöq bəst”** marosimi o'tkaziladi. Bunday paytda odatda kuyovlar kelinning oyog'ini astagina bosib qo'yishadi va chimildiqqa olib kirishadi. Bux. va Nav. viloyatlarida bu marosim kuyov kelinni olib kelish uchun borganda, chimildiqqa kirishadi. Shunda urf-odatlariga ko'ra **“öyöq bəst”** marosimi bo'ladi [6].

Chimildiqda ko'zguga boqish marosimlari. Kelin chimildiqqa kirgandan keyin yangi sotib olingan, lekin hali hech kim boqmagan, o'rab qo'yilgan ko'zguni yoshi keksa momolardan biri ochib kelin-kuyovga tutadi. “Hayotlaring oynadek tiniq bo'lsin, ko'z ochib ko'rganing bilan qo'sha qaringlar” deya, kelin-kuyov atrofidan yoqilgan sham aylantiriladi, so'ngra isiriq tutatilib, ularga novvot choy ichiriladi. Chimildiq atrofida o'tirgan barcha ayollar kelin-kuyov ichgan novvot choydan yaxshi niyatlar bilan ichadilar. Ba'zi hududlarda, Samar., Nav. viloyatlarida bu marosim davom ettirilib, kuyovning to'ni ichiga tuxum solish marosimi o'tkaziladi.

Shu bois Bux. va Samar. tojiklari lahjasi etnografik leksikasida nikoh qoidalarini bajarish (ahdi nikoh), sharbat ichirish (sharbat dodan), nikoh paytida kelin-kuyovni gulxan yo olov atrofidan aylantirish, qirq kun davomida yangi kelin-kuyovning uyida chiroq yoqish kabi marosimlarni ifodalovchi leksik birliklar faol qo'llaniladi. Unashtirishning eng yuqori nuqtasi kelin to'yidir.

To'y marosimi hamisha shodlik, xurramlik, yoshlik, go'zallik, kelajakka yaxshi umid va ezgu orzular ramzi sifatida o'tkaziladigan ajoyib oilaviy bayramdir. G'oyat go'zal bo'lgan bu marosim barcha xildagi xalq san'ati, ashula, raqs bilan o'tkaziladi. To'y qo'shiqlarida shodlik, g'am, muhabbat, firoq, samimiy ishq, shuningdek, inson hayotining boshqa jihatlari aks ettirilgan. Bugungi kunda eski an'anaviy qo'shiqlar, masalan “Ho' bale!”, “Salomnoma”, “Ho Layli”, “To'ylar muborak”, “Yor-yor” zamonaviy yangi usul bilan kuylanadi. Ma'lum bo'lganidek, to'y-hasham marosimlari maxsus dramaviy lahzalarga ega bo'lib, folklor shaklida yo xalq adabiyoti shaklida maxsus etnografik so'zlar bilan lahja va shevalarda qamrab olingan. Jumladan, bu jihatlar she'r-u qo'shiqchilikda, masxarabozlikda, musiqa, askiyachilik, she'rxonlik va turli o'yinlarda to'yning dramaviy xususiyatini aks ettiradi. To'y qo'shiqlarini ijro etishda kelin-kuyov oilasi, qarindoshlari asosiy rol ni o'ynaydilar.

Padaroshi – atama ikki qismdan tuzilgan: padar+osh. Padar – fors-tojikchada ota ma'nosini anglatadi; osh esa asosan palov ma'nosida qo'llanadi. Padaroshi nikoh to'yida kuyovning uyida erta

saharda osh berish marosimini anglatadi. Bux. **nahorgi osh**, Nav. **qъz oshъ**, Samar. **padaroshi**, Qashq. **ota keldъ** kabi leksemalar bilan ifodalanadi va o‘tkaziladi. Xor. va Qoraqal. hududlarida bu marosim o‘tkazilmaydi.

To‘ydan keyingi marosimlarni ifodalovchi etnografizmlar to‘y kunining ertasiga kelin salomi bilan boshlanib ketadigan marosim nomlaridan iborat. Masalan, kelin salom, charlar, challadi yoki kelin chaqirdi, yuz ko‘rar kabi.

Kelin salom – kelinni to‘yning ertasiga qarindoshlarga tanishtirishga bag‘ishlangan tantananing nomi. Ba’zi hududlarda to‘y ertasiga, ba’zi hududlarda to‘y kuni kelin salom marosimi o‘tkaziladi. Xalqimizga xos bu qadimiy udum O‘zbekistonning har bir viloyatida, har bir vohasida o‘ziga xos tarzda, o‘zgacha bir shukuh bilan o‘tkaziladi. Hammasi ham o‘zida millatimizga xos estetik qarashlarni aks ettiradi. Poytaxtimiz Toshkent shahrida kelinlar boshlariga yopinchiq yopgan holda egilib salom beradilar, Samarqandda esa salom aytilgan vaqtda qo‘llariga ilingan ro‘molcha bilan yuzini yopadi. Qashqadaryo vohasida esa yon tomonga egilgan holatda salom beradi. Milliy liboslarda hayo bilan bosh egib turgan kelinlarning salom berish uchun qilayotgan bu harakatlari ushbu marosimga kelgan barchani maftun etadi. Jamiyatda kelajagiga barqaror bir zamin tayyorlashni istagan yoshlar ota-onaga, qo‘ni-qo‘shnilarga, yor-birodarlarga, qarindosh-urug‘larga hurmat bajo aylagan holda marosim orqali o‘z ehtiromlarini ko‘rsatadilar. Hurmat bajo aylab salom qilayotgan kelinga nomi aytilgan har bir xayrixoh kishi yosh oilaning mustahkamligi va barqarorligi uchun qo‘llaridan kelgunicha o‘z hissalarini qo‘shadilar. Bu ham o‘zbek xalqining jipsligini, o‘zaro mehr-oqibatligini namoyon etadi.

Kelin salom Bux. **yor-yor**, Nav., Samar., Toshk. **kelin salom, padaroshi**, Qashq. **ota keldъ**, Xor. **kelin ochdi**, Qoraqal. shevalarida **yuz ochdi//kelin salem//bet ashar** kabi leksemalar bilan ifodalanadi. Bu kabi etnografizmlar hozirgi kunda yoshlar ong-u shuuriga nurday singib, ularda ezgu, umuminsoniy tuyg‘ularni tarbiyalamoqda.

Charlar, challadi yoki kelin chaqirdi – to‘ydan keyin kelin bilan tanishish maqsadida kuyovning qarindoshlari tomonidan tashkil etiladigan ziyofat, tantana bo‘lib, bunda kelin uchun taniq taomlar pishiriladi, charlar o‘tkazuvchi kishi tomonidan kelinga sovg‘alar taqdim qilinadi.

Challadi – aslida chorladi. Ushbu marosim nomi Bux. **challadi//challandi**, Nav., Samar. **challari**, Qashq. **challar**, Toshk. **charlar**, Surxan. **chaqirdi**, Xor. **qàde toy**, Qoraqal. shevalarida **el qàde toy** shakllarida uchraydi. To‘ydan keyin o‘tkaziladigan marosim bo‘lib, kelin chaqirdi, kuyov chaqirdi, qiz chaqirdi, quda chaqirdi kabi bir qancha ko‘rinishlari bor. Kelin chaqirdida yangi tushgan kelinchakning chillasi chiqqach, o‘zining va kuyovning yaqin qarindoshlari uylariga chaqiradi. Bundan ko‘zlangan maqsad kelin-kuyovga hurmat ko‘rsatish bilan birga, kuyov taraf uchun kelin bilan yaqindan tanishishdir. Kelin chaqirilgan xonadonga kirguncha uy egalariga, uyning ostonasiga ta‘zim qilib kiradi. Kelin-kuyovga sovg‘alar in‘om etiladi. Kuyov chaqirdi odatda kelinning ota-onasi, yaqin qarindoshlari tomonidan amalga oshiriladi.

Sarshuyon – fors-tojik tilida sar – bosh, shuyon – yuvmoq so‘zlaridan olingan. Nikoh to‘yidan yetti yoki o‘n kun o‘tib kuyovning uyida bo‘lib o‘tuvchi marosim. Bu so‘z tojik tilli hududlarda keng ishlatiladi.

Raxzanon – atama rax va zanon qismlaridan iborat bo‘lib har ikkalasi ham fors tiliga mansub. Rax (raxt) – ko‘rpa-ko‘rpachalarning ustma-ust terilgani; zanon – urmoq, termoq. To‘yda ko‘rpa-ko‘rpachalarning ustma-ust terilishi bilan bog‘liq marosim.

Hazrat Mir Alisher Navoiy asarlarida ham oilaviy-maishiy etnografizmlar faol qo‘llanilgan bo‘lib, Navoiy davri turkiy xalqlari til birliklari, ularning maishiy turmushi borasida mulohaza yuritish bilan bir qatorda o‘zbek tilida faol qo‘llanuvchi nikoh, taloq, aza, motam kabi

etnografizmlarning lisoniy xususiyatlari va semantikasi borasida tadqiqot olib borishga hamda tilimizda mavjud soʻzlarning mazmuni borasida tasavvurga ega boʻlish imkonini ham beradi.

Alisher Navoiy “Gʻaroyib us-sigʻar” devonida oʻzining “raz qizi” – ilohiy ishq sharobga nikoh qilinganini quyidagicha bayon qiladi:

Ne erdi maykada gavgʻosi, **raz qizin** goʻyo

Bu shom qildi Navoiyga piri dayr **nikoh**. (GʻS, 22-b.)

Mazkur bayt talqinida nikoh komil pirlar tomonidan qizning yigitga bir umrga jufti halollikka berilishi maʼnosini anglatadi. Navoiy “Badoyeʼ ul-vasat” devonida ham nikoh etnografizmining antonimini qoʻllagan:

Navoiy aylab edi garchi **raz qizini taloq**,

Halol boʻlsa ham ul qizni olgʻusi bu kuyov. (BV, 517-b.)

Yuqoridagi baytda hazrat Navoiy musulmonlar maishiy hayotida keng ommalashgan nikoh etnografizmining antonimi – taloq etnografizmini ham qoʻllaganki, bu oʻzbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida qarama-qarshi maʼnoli ikki etnografizmining semantik mohiyati oʻzgarmaganligidan dalolat beradi. Taloq soʻzi ham etimologik jihatdan arab tiliga mansubdir. Taloq etnografizmi oʻzbek tili leksikasida taxminan VIII asrlardan hozirga qadar qoʻllanilib kelingan. Faqat XX asrning 80-yillaridan keyin mazkur atamaning oʻzbekcha ekvivalenti qoʻllanila boshladi. Taloq erkak kishi tomonidan oʻz jufti haloli boʻlib yashab kelayotgan ayol bilan oʻrtasida hal qilib boʻlmas nizolar sodir boʻlganda uch marta aytiladi va shu soʻzning uch bor takrorlanishi oilaviy nikohni bekor qilinganini anglatadi.

Oʻzbek lingvomadaniyatida toʻy marosimi shunchalar chuqur oʻrin olganki, bu xalq ogʻzaki ijodida ham yorqin kuzatiladi. Oʻzbek tilida toʻy qoʻshiqlari, yaʼni laparlar, yor-yor bilan bir qatorda maqollar ham yaratilgan. Xalqimizda faol qoʻllanuvchi “Toʻydan oldin nogʻora qoqma”, “Toʻyga borsang, toʻyib bor”, “Toʻyga borsang, toʻyib bor, Toʻrqa toʻning kiyib bor”, “Toʻy oshi – toʻpolon oshi”, “Toʻyning boshi – boshlanguncha”, “Qoʻy semizi – qoʻychidan, Toʻy tamizi – toʻychidan”, “Toʻy kimniki – tegishliniki”, “Toʻy – Xudoning xazinasi”, “Toʻy ustiga toʻy boʻlsin, Balo-qazo yoʻq boʻlsin” [7] kabi oʻnlab maqollar va ularning variantlarida oʻzbek xalqiga xos toʻy bilan bogʻliq ezgu anʼanalar, urf-odatlar, xususan, yaqinlarga, qarindoshlarga duo qilib toʻy qilishni tilash, toʻyning ezgulik, toʻkinlik, tinchlik, hamjihatlik, yaqinlik, oʻyin-kulgi, xursandchilik, mehmondoʻstlik ramzi sifatida talqin qilinishi ularning haqiqiy lingvomadaniy birlik ekanligidan dalolat beradi.

Tahlillardan koʻrinadiki, oʻzbek xalqiga xos toʻy bilan bogʻliq etnografizmlar, antroponimlar, maqol va matallari shu qadimiy xalqqa xos bolajonlik, mehmondoʻstlik, elparvarlik, saxovatpeshalik va halollikka asoslangan milliy hamda diniy urf-odatlar, marosimlari haqidagi lisoniy, madaniy axborotlarni ifodalash barobarida ularning davrlardan davrlarga, avlodlardan avlodlarga oʻtishini, bardavomligini taʼminlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Alpomish. Oʻzbek xalq qahramonlik dostoni. – Toshkent: Sharq, 1998. – B. 49.
2. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsira XII-XIII вв. – Москва, 1963. – С. 212.
3. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 jildlik, 3-jild. – Toshkent, 2006. – B. 38.
4. Oʻzbek ensiklopediyasi. 2-jild. – Toshkent, 1972. – B. 472.
5. Mirzayev N. Oʻzbek tili etnografizmlarning izohli lugʻati. – Toshkent, 1991. – B. 37.
6. file:///C:/Users/User/Desktop/urf-odat-va-an'analar.html
7. Shomaqsudov Sh., Shorahimov Sh. Maʼnolar maxzani. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001. – B. 344–345.

ИНТЕРВЬЮДА ДИСКУРСНИНГ ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

*Дилфуза Шоназарова Жахонгировна,
Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси “O‘zbekiston” telereadiokanali”
ДМ таркибидаги “O‘zbekiston tarixi” телеканалли бош муҳаррир ўринбосари
(Ўзбекистон)*

Аннотация: мазкур мақолада интервью, дискурс, лингвистик тушунчасининг моҳияти, дискурснинг социопрагматик хусусиятлари, паралингвистик омиллар юзасидан сўз юритилган.

Калит сўзлар: интервью, дискурс, социопрагматик, прагматик лингвистика, паралингвистик ва таҳлил.

Интервью дискурснинг лингвистик хусусиятларини турли аспектларга кўра тадқиқ этиш, бу борадаги назарий ва илмий мулоҳазаларни таҳлилий ва танқидий асосда ўрганиш, жумладан, интервью дискурснинг социопрагматик ҳамда гендер хусусиятларини очиб бериш орқали тил, маданият ва жамиятнинг турли қатламлари тилига хос бўлган умумийлик ва ўзига хосликларни аниқлаштириш муҳим вазифалардан саналади. Биз мушоҳада юритаётган жараёнда интервью дискурс қатнашчиларидан синчковлик, мантиқий мулоҳаза, интуитив фараз ва изчилликни, шу билан бирга, бу жараёнга хос социопрагматик жиҳатларни ҳисобга олиш талаб қилинади. Бу жараёндада интервью қатнашчиларига хос гендер хусусиятларни ўрганиш ҳам воқеликнинг тингловчи онг остида реаллашувига ва тингловчиларга гап нима ҳақида бораётганлигини аниқроқ ва пухтароқ тушунилишига ёрдам беради.

Замонавий илм-фан, хусусан, тилшунослик ўзига тегишли ходисаларни ўрганишга аниқ фанлараро ёндашувлар мавжудлиги билан эътиборни тортиб туради. Айрим далилларни тушунтиришда тегишли фан ёки соҳалардан олинган маълумотларни жалб қилиш зарурати антропоцентризм йўналишидаги илмий объектларни кўриб чиқишда диққатнинг ўзгаришига боғлиқ бўлади. Замонавий тилшуносликда шу тарихи тил ходисаларига когнитив-прагматик ва социопрагматик ёндашувларнинг кириб келиши фаоллашди. Бунга бир томондан, тил, алоқа воситаси ва иккинчи томондан, ижтимоий онгнинг ўзига хос хусусиятларидан юзага келадиган ходиса сифатида қаралади. Айни шу жиҳатдан англашиладики, ўзбек тили ходисаларини “нутқ-лисон” тамойили асосида ўрганиш жараёнида қўлга киритилган лисоний умумийликларнинг нутқий воқеланиши нафақат сатҳлар ҳамкорлиги нуктаи назаридан, балки паралингвистик омиллар билан биргаликда тадқиқ қилиш, улардан шахснинг оқилона ва самарали фойдаланиш механизмларини ишлаб чиқиш прагматик лингвистика олдида турган асосий вазифаларидан бири саналади. Юқорида ҳам кўрсатиб ўтганимиз каби Н.Маҳмудов, Л.Раупова, Д.Худойбергана, М.Ҳакимов, Ш.Сафаров каби ўзбек, Й.С.Кубрякова, Бодуэн де Куртенэ сингари чет эл тилшуносларининг тадқиқотларида прагматика лингвистиканинг янги амалий йўналиши, тармоғи сифатида тилнинг нутқий жараён, нутқий вазият, нутқ иштирокчиларига хос коммуникатив ният билан алоқадор муаммоларини ўрганувчи соҳа сифатида шаклланганлиги таъкидлаб ўтилган. “Замонавий тилшуносликнинг экспансионизми – бошқа фанларга, биринчи навбатда, гуманитар фанларга кириш ва тадқиқот объекти ҳамда субъектининг кенгайиши, мураккаблашуви каби муносабатнинг пайдо бўлишига олиб келди”. Бу мулоҳазаларни Бодуэн де Куртенэ фикрлари тўла тасдиқлайди: “Тилда ҳам психологик, ҳам ижтимоий омиллар фаолият кўрсатганлиги туфайли психологияни тилшунослик учун ёрдамчи фанлар, социологияни жамиятда кишиларнинг мулоқот фани, ижтимоий ҳаёт фани деб ҳисоблашимиз керак”. Ю.С.Стапановнинг фикрича, “Инсон нутқининг мазмунида асосий

информациядан – фикрдан ташқари деярли ҳамма вақт сўзловчининг социал ҳолатини кўрсатувчи социал информацияни ва эмоционал информацияни топиш мумкин”. Аён бўладики, интервью дискурсларда сўзловчиларнинг социал ҳолати олдинги планга чиқади. Унинг ёши ва жинси, жамиятда тутган ижтимоий мавқеи, тарбияланганлик даражаси, билим савияси, тафаккур тарзи айни муайян саволларга жавоб бериш жараёнида ойдинлашади.

Инсон биосоциал мавжудот бўлиб, туғилгандан бошлаб, уни бошқа тирик мавжудотлардан ажратиб турувчи маълум қобилиятларни шакллантиришга мойиллик бўртиб туради. Аммо бу каби ўзига хос руҳий хусусиятларни шакллантириш фақат жамият ичида, олдинги аждодлар томонидан яратилган маданият нормаларини ўзлаштириш орқали амалга ошиши мумкин. Бу жараён шахснинг ижтимоийлашуви, деб аталиши ҳам юқорида номлари келтирилган тилшунослар асарларида қайд этилган. Уларнинг яқдил таъкидлашларига кўра, ижтимоийлашувнинг кучли омили, мавжуд бўлганларнинг энг кучлиси тил ҳисобланади. Тил шахснинг бошқа одамлар билан мулоқоти орқали ва унга мувофиқ муайян қарашлар, эътиқодлар, баҳолар ва ҳоказолар тизими орқали “ўзлаштирадиган” ижтимоий хотиранинг бир қисмидир. Шахс бир бутун яратилган сифатида жамиятда шаклланади. Бу тизим шахснинг хулқ-атвори учун маълум бир асосни ташкил этади. Муайян одамлар онгида, у дунёнинг муайян шахсий модели ичида ўз тажрибасига мувофиқ ривожланади.

Коммуникантларнинг ёшига ҳамда ижтимоий мавқеига кўра фарқланиши алоҳида-алоҳида феноменлар сифатида ўз мавқеи доирасида кўзга ташланади. Ҳақиқатан ҳам, болалар билан катталар нутқи орасида анчагина тафовутлар мавжуд. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, интервью дискурсида ҳам 18-25 ёшдаги респондентлар билан 30-50 ва ундан катта ёшдаги респондентларлар нутқи грамматик, лексик ва оҳанг жиҳатидан анчагина фарқланади. 18-25 ёшдаги кишилар нутқида шиддат, мулоҳазакорликдан кўра шошма-шошарлик, мақсадни камроқ сўзлар билан баён этиб қўя қолиш, кўпроқ оврўпача олинма сўзлар тез-тез қўлланилишини кузатиш мумкин. Бу ўринда уларнинг ижтимоий мавқеи (жамиятда тутган ўрни) унинг лексиконига таъсир қилиб, ёши улуғлардек эмас, балки дунёнинг баланд-пастини кўрган, ҳаётий-ижтимоий тажрибага эга бўлган респондент сифатида намоён бўлади. Интервью олаётган журналист ёш бўлса, унинг саволларида адресантнинг нутқига яқинлик даражаси ҳам ушбу жараёнда муҳим аҳамият касб этади.

Мулоқот жараёнининг иштирокчилари: адресант (коммуникатор) ҳамда адресат (жавоб қилувчи)дир. Уларнинг маълум бир аниқ амалий аҳамиятли умумий мақсади бўлади. Адресантнинг алоқа-аралашув жараёнидан мақсади (интенцияси) нимадир хусусидаги ахборотни йетказиш ва одамларнинг руҳиятига, ахлоқига таъсир этишдан иборат бўлса, адресантнинг мақсади тинглашдир ва бу масала тўғрисида ўз фикрини баён қилишдан иборат бўлади. Уларнинг умумий мақсади фикр алмашишдан иборат бўлар экан, бу жараённинг темпи бири фаол, иккинчиси нофаол бўлмайди. Балки ҳар икки томон жараёнда баравар мавқеда қатнашади. Уларнинг муҳим бир масалада бир-бирлари билан мулоқотга киришишлари натижасида тингловчиларга муайян бир ахборот йетказилади, тингловчининг ахлоқи, дунёқараши, билим савиясига таъсир ўтказади. Бир сўз билан айтганда, кишиларнинг интервью дискурсида иштироки муайян мавзуда ахборот йетказиш, уларнинг ахлоқи ва дунёқарашига таъсир қилиш, ҳал қилиниши зарур бўлган муаммоларнинг йечимини аниқлашга кўмак беришдан иборат бўлади. Шу орқали интервью дискурслар фақат ахборот йетказувчи оддий интервьюлардан фарқ қилиб туради. Интервью дискурсларнинг лексикони ўзига хос бўлиши, унда мавзуга тегишли луғавий бирликлар, синтактик қурилиши ўзига хос

жумлаларнинг иштирок этиши ҳам аслида шундан. Назаримизда, интервью дискурсининг социал хосланиши бунда асосий ўринни ташкил қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2001. – Б. 14.
2. Степанов Ю.С. Французская стилистика. – М.: Высшая школа, 1965. – Стр. 21
3. Кубрякова Е.С. Смена парадигм знания в лингвистике XX века Текст. / Е. С. Кубрякова // Лингвистика на исходе XX века: Итоги и перспективы: тезисы междунар. конф. – Москва: МГУ, 1995. - Т. 1. - С. 278-280.
4. Бодуэн де Куртенэ Избранные труды по общему языкознанию Текст.: в 2 т. / И.А.Бодуэн де Куртенэ. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с., Т. 2. – 391 с.
5. Ниязова Г.Ғ. Детектив романлар тилининг социопрагматик аспекти ва гендер хусусиятлари.// Филология бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т.: 2022. – Б.87-132.
6. 5. Менглиев Б.Р. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар. АДД., Тошкент, 2002.
7. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.
8. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. — Б. 254.
9. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь; гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. Энциклопедия, 1990.
10. Шпетный К.И. Прагматические параметры профессионального дискурса (на материале bbs News/ News Front Page) // Вестник МГЛУ. 2010. № 596. С. 214–234.

РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В СЕМЕЙНОМ ВОСПИТАНИИ

*Исламова Мухаббат Михтибаевна,
старший преподаватель Университета имени Ж.Ташенова
(Казахстан)*

Аннотация. У народов Центральной Азии к отцу и матери принято обращаться самым нежными эпитетами. А.Т.Бекмуратов в статье «Терминология родства у каракалпаков» пишет: «У каракалпаков мать называют апа, анна, аже, ене, шеше, у казахов – апа, анна, аже, шеше, у киргизов – апа, эне. Отца у каракалпаков называют: ага, аке, ата, гарры, ажага и т.д.»

Ключевые слова: семейное воспитание, роль родителей, терминология родства.

Annotation. Among the peoples of Central Asia, it is customary to address father and mother with the most tender epithets. A.T. Bekmuratov in the article “Terminology of kinship among the Karakalpaks” writes: “Among the Karakalpaks, the mother is called aпа, anna, azhe, ene, sheshe, among the Kazakhs - aпа, anna, azhe, sheshe, among the Kyrgyz - aпа, ene. The Karakalpaks call their father: ага, аке, ата, garry, azhaga, etc.”

Key words: family education, the role of parents, kinship terminology.

Annotatsiya. Markaziy Osiyo xalqlarida ota va onaga eng nozik epitelar bilan murojaat qilish odat tusiga kirgan. A.T.Bekmuratov “Qoraqalpoqlar orasida qarindoshlik atamalari” nomli maqolasida shunday yozadi: “Qoraqalpoqlarda onani opa, anna, azhe, ene, sheshe, qozoqlarda opa,

anna, azhe, sheshe, qirg'izlarda esa opa, anna, azhe, sheshe deb atashadi. opa, ene. Qoraqalpoqlar otalarini: aga, ake, ota, garri, azaga va hokazolar”.

Kalit so‘zlar: oila tarbiyasi, ota-onaning roli, qarindoshlik terminologiyasi.

Когда в семье есть дед и бабушка, то иногда бабушку называют матерью, а родную мать называют киши, т.е. младшая мать. Терминами «ага», «ини» в зависимости от возраста называют родного брата, сына брата, т. е. братьев родных, двоюродных, троюродных и более отдаленных родственников»

По данным Х.А.Аргынбаева, у казахов дети младших братьев по отношению к старшим приходятся детьми, а дети старших братьев по отношению к младшим – старшими братьями. В основе этой родственной близости лежит, прежде всего, глубокое уважение и любовь к отцу и матери.

В народной педагогике материнство рассматривается как высшая социальная ценность, как естественная потребность в продолжении человеческого рода. Все народы заслуженно возвеличивают женщину – мать, создают культ матери. Общепризнано «Если сын на ладони изжарит яичницу для матери, то и тогда он останется перед ней в долгу», «Всю жизнь день и ночь трудись – труд матери не возместишь», «Ласка матери и до камня доходит», «Из уст матери и проклятие благословение», «Грудь матери – колыбель сына». Так повествуют афоризмы. Имя матери – надежная опора человека до конца жизни. Не случайно с мягкой иронией в народе говорят: «Когда река понесла старика- он закричал: «Мама!» Матери – главные зодчие человечества. Мать единственный человек, чья любовь к детям благородна, бескорытна, удивительна по своей мудрости, безграничности и мужественности[1.91-143].

Все эти народные идеалы матери и материнства удивительно перекликаются с мыслями великих деятелей человеческой культуры. Народ всегда в своих творениях стремился выразить свой идеал сыновнего почтения к матерям К.Пирлиев приводит интересный в педагогическом отношении пример о том, как в туркменской сказке «Сыновья» народ оценивает отношение сыновей к своим матерям. У колодца собрались три женщины. Две из них стали хвалить своих сыновей. Одна говорила, что ее сын силен и отважен, другая – что ее сын поет как соловей, а третья молчала. Но женщины вынудили ее говорить. Тогда она сказала, что у ее сына нет ничего особенного, потому она не знает, что и сказать о нем. По дороге к дому женщин встречают их сыновья: один из них делает разные фигуры, стоя на руках, голове, пинает камни, лежащие на дороге, но не думает помочь матери. Несмотря на это, мать гордился сыном, радуется его «фокусам». Сын второй женщины свистит, поет песни, но не думает подойти к матери и помочь ей. И эта мать довольна поведением своего сына. А сын третьей женщины взял ведра и понес их домой. И тут недалеко от женщин оказался старик аксакал. Две женщины с надеждой услышать похвалы старика в адрес своих сыновей спрашивают старика: «Вам нравятся наши сыновья?» Старик отвечает: «Где ваши сыновья? Я пока вижу только одного» - и с одобрением показывает на мальчика с ведром.. В этой сказке выражена, с одной стороны, слепая материнская любовь к детям, с другой – мудрость народа, умеющего оценить поступки детей по самой высокой мерке – по их отношению к своим матерям[2.47-110].

В практике семейного воспитания немаловажное значение имеют отношения детей между собой. В хорошей семье обычно старшие шефствуют над младшими, а младшие часто, выполняя указания старших, растут под их влиянием.

Казахи говорят: «У кого есть младший брат, у того есть и отдых, у кого есть старший брат, у того есть и счастье». В трудовой семье одежда старших детей переходит к младшим. «Платье сестры наденет и младшая», - говорят киргизы. Рядом с молодым человеком всегда предполагается присутствие его верных друзей – равных братьям.

ЛИТЕРАТУРА

1. Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. С.30-32). М.: 2004.
2. Пирлиев К. Очерки этнопедагогике туркменского народа, Ашхабад, 2002. с. 110.

К ВОПРОСУ О МЕТОДИКЕ УСВОЕНИЯ ЛЕКСИКИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

*Ботабаева Жанна Нуралиевна,
доцент Университета имени Ж.Ташенова
(Казахстан)*

Аннотация. Типовая программа по иностранным языкам для внеязыковых вузов ставит перед студентами задачу практического овладения иностранным языком и в первую очередь развития навыка чтения литературы по специальности с целью получения нужной информации с минимальным использованием словаря. В статье анализируются усвоения лексики.

Ключевые слова: методика, усвоения лексики, практическое овладение иностранных языков.

Annotation. A typical program in foreign languages for non-linguistic universities sets students the task of practical mastery of foreign languages and, first of all, developing the skill of reading literature in their specialty in order to obtain the necessary information with minimal use of a dictionary. The article analyzes vocabulary acquisition.

Key words: methodology, vocabulary acquisition, practical mastery of foreign languages.

Annotatsiya. Nolingvistik universitetlar uchun chet tillari bo'yicha odatiy dastur talabalarga chet tillarini amaliy o'zlashtirish va birinchi navbatda minimal foydalanish bilan kerakli ma'lumotlarni olish uchun o'z mutaxassisligi bo'yicha adabiyotlarni o'qish qobiliyatini rivojlantirish vazifasini qo'yadi. lug'atdan. Maqolada lug'atni o'zlashtirish tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: metodologiya, so'z boyligini o'zlashtirish, chet tillarini amaliy o'zlashtirish.

Основной предпосылкой успешного решения этой задачи является накопление необходимого лексического запаса, равного согласно данным статистической лингвистики 3000 - 4000 слов. Это легче всего сделать с помощью чтения, которого мнению академика Л.В.Щербы есть не только цель, но и средство изучения языка. Научиться читать можно только читая. В процессе чтения происходит не только развитие и становление умения читать, но и массовое запоминание лексики. Процесс этот очень трудоемкий и требует от учащегося больших затрат времени[1.19-41].

Тщательный подбор учебного материала может значительно облегчить его . лексико – статистические исследования показывают, что как в литературных, так и учебных текстах распределение лексики подчиняется гиперболическому закону, суть которого состоит в том, что любой текст большой протяженности состоит из небольшого числа слов, имеющих очень частую повторяемость, и большого числа слов, имеющих редкую повторяемость. В процессе

чтения текстов студент в основном имеет дело с малоповторяющейся лексикой, что с точки зрения методики является недостаточным для из запоминания[2.19-23].

Возникает вопрос, как оптимизировать усвоение незнакомой лексики. Какова должна быть лексическая трудность текста, т.е. при каком проценте незнакомых слов в тексте создаются лучшие возможности для их запоминания?

Экспериментально показано, что оптимальный процент незнакомых слов составляет 1,5- 5 % превышение предельно допустимой нормы новых слов в учебном материале снижает эффективность обучения, т.к. при этом резко падает скорость чтения. Следует иметь в виду, что текст с процентом незнакомой лексики выше оптимального оказывает отрицательное психологическое воздействие на студента – скорость чтения падает, усложняется понимание текста. Текст с повышенной лексической трудности отбивает у учащегося желание работать с ним. Дальнейшее уменьшение процента незнакомой лексики также нецелесообразно, т.е. будет падать эффективность воздействия текста.

Как известно, словарный состав любого языка можно условно разделить на три группы:

1.Коренный или простые слова. Они составляют основной словарный фон языка, его ядро, выражают основные понятия связанные с жизнью и деятельностью человека. Корневые или простые слова являются наиболее древними и устойчивыми, они служат базой для образования новых слов.

2.Производные слова, т.е. слова , образованные из корневых в соответствии с существительными в каждом языке способами, средствами словообразования. В немецком языке – это аффиксация, изменение корня, переход из одного лексико – грамматического класса в другой, словосложение, сдвиги, полиаффиксации, сращение и образование сложносокращенных слов[3.41-67].

3.Интернациональные слова, т.е. слова , заимствованные большинством языков мира из какого-то одного языка.

Интернациональные слова наиболее доступны пониманию. Основную трудность при переводе представляют первые две группы слов. Каждый человек обладает естественным желанием соотнести вновь изучаемое слово с ранее изученным. Это вызвано наличием реально существующих связей между словами, обусловленных общностью их происхождения. В этом смысле каждый человек бессознательно формирует семьи, группы слов к которым он относит слова, воспринимаемые им как общие. И действительно, слова этих групп, как правило, связаны между собой по смыслу.

Показателем общности слов является в первую очередь формальное сходство между ними. Мы сами постоянно пользуемся этим. Так, если кто -нибудь знает слово «сад» и впервые слышит слово «садовник», он вполне закономерно полагает, что между ними должна существовать определенная связь».

Интересны высказывания филологов о соотношении между корневыми и производными словами в немецком языке. «Кажущееся бесконечное богатство немецкого языка, в сущности, обязано своим существованием неограниченной возможности образовать сложные слова или производные с помощью относительно ограниченного количества корней (немного более 2500)», - пишет Пэнлош. Следовательно, 2500 корневых слов являются базой для образования примерно 500 000 слов.

Таким образом, словообразовательный анализ, знание модели и законов словообразования являются необходимым условием оптимизации усвоения незнакомой лексики.

Литература

1. Халеева И. И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчиков). – М., 1989.
2. Шатилов С. Ф., Методика обучения немецкому языку в средней школе, Москва: Просвещение, 1986 – 223 с.
3. Щукин А.Н. Методика обучения иностранным языкам: Курс лекций. М., 2002.

АҚЛИЙ ТАРБИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШ ОМИЛЛАРИ

Базарова Умида Маъмуржановна,

Навоий давлат кончилиқ ва технологиялар университети Ўзбек ва чет тиллар кафедраси мудири, доцент

Аннотация. Мақолада ҳозирги шароитда ақлий тарбиянинг шаклланиш омиллари тадқиқ этилади. Бунда асосий эътибор ақлий тарбиянинг шаклланиш босқичлари ташқи, маълумотлар, ички маълумотлар, хотира ва муҳокама масалаларининг тавсифига бағишланади.

Таянч сўзлар: ақлий тарбия омиллари, ташқи манбалар, ички манбалар, ақл, идрок, фикр.

Аннотация. В статье исследуются факторы формирования умственного воспитания в нынешних условиях. При этом основное внимание уделяется описанию внешних, данных, внутренних данных, воспоминаний и обсуждений этапов формирования умственного воспитания.

Ключевые слова: факторы умственного воспитания, внешние источники, внутренние источники, ум, восприятие, мысли.

Abstract. The article examines the factors in the formation of mental education in current conditions. In this case, the main attention is paid to the description of external data, internal data, memories and discussions of the stages of formation of mental education.

Key words: factors of mental education, external sources, internal sources, mind, perception, thoughts.

Ақлий тарбия шахс камолатида билим, фикр, ва дунёқараш билан қуроллантирилиши асосида шаклланиши асосланган ва исботланган. Нафақат ақлий тарбия жараёни, балки тарбиявий жараёнларнинг бошқа назарий асослари ривожланишига тадқиқ этаётган мавзумиз бевосита ва билвосита ижобий таъсир кўрсатади.

Билим, инсонга ўзлигини ва дунёни англашда, мустақил фикр эса инсоннинг олий мақсадларга эришишида ва ниҳоят теран дунёқараш эса ҳаётда ўз ўрнини топишда таянч бўлади.

Буюк мутафаккир Алишер Навоий “ақл” тушунчасининг ўз асарларида 27 даражаси ва 27 сифатини баён этиб, уларнинг комил инсон тарбиясида муҳим таянч нуқта бўлишини таъкидлаган. Бундан етакчи олимлар шундай хулосага келишганки, ...ақлнинг ўзи битта, лекин инсонларнинг ақлий даражараи хилма-хилдир. Булар қуйидагича тавсифланиб, некбин ақл эгаларидаги ақл инсониятга эзгулик келтиради,, аксинча худбин ақл эса фақат ўз эгаларига наф келтиради[1.43-106].

Етакчи олим Абдурауф Фитрат ақлий тарбия тизимида одамнинг зеҳни, ақл ва идрокини камолга етказиш деб ҳисоблайди. Фитратнинг фикрича, инсон ақлининг камоли яхши билмоқ, яхши ўрганмоқ ва яхши фикрламоқдир. Бу илмий хулосадан шу нарса аён бўладики шахс кўз, кулоқ, тил, бурун ва тери воситалари асосида маълумотлар олиши, ана шу бешта ҳиссий сезги аъзаларини яхши тарбия этиб, уларни ҳар хил касалликлардан сақлаб камолга етказиш лозим деган фикрга келади [2.67-89].

Тадқиқотларимиз натижасида ақлий тарбияда қуйидаги тўртта масалага диққатни қаратиш жойиз деган хулосага келамиз:

- ташқи маълумотлар;
- ички маълумотлар;
- хотира;
- муҳокама кабилар.

Инсоннинг китоб, матбуот ва турли ахборот воситалари ёрдамида оладиган **ташқи маълумотларининг** ҳаққонийлигини таъминлаш лозим бўлади. Айнан ҳозирги глобаллашув жараёнида маънавий таҳдидларга зарба беришнинг муҳим омили сифатида қаралиши зарур. Жумладан, ҳозирги интернет сайтларидаги маълумотларнинг аксарият кўплари исботталаб маълумотлардан иборат эканлиги сир эмас. Бунинг учун шахс камолатида ҳаққоний маълумотларни фарқлаб олиш кўникмасини ҳосил қилиш лозим бўлади. Ҳаққоний билим эса устоз-мураббийлар таълим даражалари ҳамда китоб манбаларидан олинган билим мазмуни ва даражаси билан белгиланиши лозим. Ёшларда чинакм китобхонлик маданиятига рағбат уйғотиш, асил, аниқ, асосланган маълумотларга муштоқлик ҳиссини шакллантириш асосий масаладир.

Ақлий тарбияда **ички маълумотларнинг** ҳам ўрни бекиёсдир. Бу долзарб масала кишиларнинг ҳис-туйғуларини, зеҳни ва идрокини ривожлантириб, дунёқарашини тўғри шакллантириш билан амалга ошади. Зеҳнли ва идрокли киши маълумотларини таҳлил қилиб, кўриб, ҳаққоний ва керакли хабар ва маълумотларни ажрата олиши ҳам бу жараёнда муҳим омилдир.

Зеро, зеҳн ва идрок этиш одамларда ҳар хил бўлганлиги учун ҳам билимлилик ва фикрлаш, дунёқараш ҳам ҳар хил бўлади.

Хотира ақлий тарбияда ҳал қилувчи аҳамия аҳамиятга эга. Унда олинган маълумот ва ахборотларни эсда сақлаш билан ақлни ўстиради. Заковат, ирода ва тасаввурот, яъни дунёқараш айнан хотира туфайли пайдо бўлади. Айрим етакчи манбаларда қайд этилишича, хотира тарихий далилларнинг исботталаб хусусиятларини таҳлил этишда асосий манба ва таянч бўлади десак, хато қилмаймиз.

Ақлий тарбияда муҳокама қобилияти ҳам муҳим ўрин тутаяди. Муҳокама – бу олинган маълумотларни таҳлил қилишдир. Айнан муҳокама воситасида кишилар фикрлашга ўрганадилар. Муҳокамага кўникмаган одамлар мустақил фикрга эга бўлолмайдилар.

Шунингдек, Фитратнинг ақлий тарбия концепциясида ҳам ақлий тарбия маънавий таҳдидларнинг олдини олишда асосий педагогик омиллардан бири бўла олиши илмий-амалий ососланганлигини эътироф этган ҳолда, шундай фикрга келиш мумкин: ақлий тарбия шаксни ғоявий-маънавий таҳдидлардан муҳофаза қилади ва бунда ташқи ҳамда ички маълумот ва ахборотларни тўғри ёритиш, хотирани кучайтириш ва муҳокама кўникмасини ҳосил қилиш заруратидир.

Абу Наср Фаробийнинг фикрича, инсонда фаол ақл ва амалий ақл мавжуд бўлиши таъкидланади. Бу таълимот мазмунида фаол ақл туғма бўлади, амалий ақл эса ўқиш ўрганиш

ва таълим жараёнид ҳосил қилинади. Шу боис одамга билим ва таълим берилиши долзарб ҳисобланади. Билим ва таълим воситасида амалий ақл ҳосил қилиниб, фаол ақлга айланиши бир қанча тадқиқотларда ўз исботини топган[3.62-79].

Демак, ақлнинг ўсиши ва ривожланиши бор гапдир. Инсон болалигида кўп нарсани англамайди – бу унинг ақлий ўсишидан далолатдир.

Буюк чех педагоги Ян Амос Коменский ўзининг “Буюк дидактика” асарида, ...ҳақиқатдан ҳам биз бу оламга соф ва пок ақл билан келамиз, бу худди оқ тахтага ўхшайди, нима қилишни, гапиришни ва тушунишни билмаймиз, деган фикр бор. Буларга фақат машаққат эвазига эришилади.. бу соф ақл энг зарурий ва керакли билимлар асосида ривожлантирилиши зарур. Баъзилар онгли равишда ёшларнинг покиза ақлга мутаассибона тушунчаларни тикиштиришга уринаётганликлари сир эмас.. покиза ақлга донишмандлик ва эзгулик уруғи экилмаса, у таги пуч орзу-ҳавасларга тўлиб кетади[4.19-67].

Шундай қилиб, шахсни вояга етказишда ақлий тарбия тадрижийлик ва изчиллик қондасига асосланиши ҳам зарурий ҳолдир. Чунки боъзиларнинг ақли тез ўсади ва кейин заиф ўсади, ўзгаларнинг ақли дастлаб секин ўсади ва кейин ривожланади. Шу сабабли ақлий тарбия изчилликка риоя этилиши муҳимдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий “Хамса”, “Ҳайрат-ул аброр” достони. Т.: 2003, 23-104 б.
2. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Т.: 2001. 43-89.
3. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: 2003.
4. Ян Амос Коменский. “Буюк дидактика” асари. Т.: “Великая дидактика” М.1955.

ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ ҚУШНИНГ ИККИ ҚАНОТИ КАБИДИР

*Санаева Сурайё Бобоназаровна,
Навоий инновациялар университети доценти, PhD
Султонова Фарангиз Алишеровна,
Навоий давлат педагогика институти магистранти*

Аннотация. Ушбу мақолада таълим ва тарбиянинг узвий алоқаси, яъни олий таълим муассасаларида сифатли таълимни ташкил этишда тарбия ва тарбиявий жараённинг роли кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: таълим, тарбия, тарбиявий жараён, талабаларнинг тарбиявий фаолиятга тайёргарлиги, ривожланган давлатларда ёшлар тарбиясига эътибор, ижтимоий йўналтирилган шахснинг сифатлари.

Аннотация. В данной статье показана неразрывная связь образования и воспитания, то есть роль учебно-воспитательного процесса в организации качественного образования в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: образование, воспитание, образовательный процесс, подготовка студентов к образовательной деятельности, внимание к воспитанию молодежи в развитых странах, качества личности с позитивной ориентацией.

Annotation. This article shows the inextricable connection of education and upbringing, that is, the role of the educational and educational process in the organization of quality education in higher educational institutions.

Keywords: education, upbringing, educational process, preparation of students for educational activities, attention to the upbringing of young people in developed countries, qualities of a person with a positive orientation.

Таълим – ўқувчиларни назарий билим, амалий кўникма ва малакалар билан қуроллантириш, компетентликни таркиб топтириш, уларнинг билиш қобилиятларини ўстириш ва дунёқарашини шакллантиришга йўналтирилган жараён.

Тарбия – муайян, аниқ мақсад ҳамда ижтимоий-тарихий тажриба асосида ёш авлодни ҳар томонлама ўстириш, унинг онги, хулқ-атвори ва дунёқарашини таркиб топтириш жараёни.[6]

Таълим – бу тарбия деб аталмиш гулнинг япроқларидан биридир, дея бежиз айтилмаган. Ҳикматларда: “Одоб бамисоли бир дарахт. Илм эса ундаги бир мева. Агар дарахт бўлмаса, мева қаердан ҳам бўлсин”, деб айтилиши ҳам бежиз эмасдир. Агар аҳамият берилса ҳикматларда аввало тарбия кейин таълим ҳақида сўз боради. Демак, аввал тарбия ундан кейин таълимдир. Сифатли таълимга эришмоқ учун, тарбиявий жараёнга эътибор бермоқлик лозимдир.

Олий таълим муассасаларида тарбиявий жараёни ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу мамлакатда ижтимоий соҳа ривожланишининг омили саналади. Олий таълим муассасаларида тарбия ижтимоий-маданий йўналишга эгадир. Бу талабаларнинг бўш вақтини тўғри ташкил этиш, дам олиш ишларини мазмунли олиб бориш, спорт ва ижодий фаолиятини фаоллаштириш, улар томонидан амалга ошиши мумкин бўлган ахлоқсиз ва ғайриоддий хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш, ижтимоий фойдали ҳамда ҳаваскорлик ижодий фаолиятни ташкил этишни назарда тутади.

Олий таълим муассасаси талабаларининг давлатимиз равнақи ва тараққиётида фаол иштирок этиши, ўз касбининг етук мутахассиси бўлишида олий таълим муассасасининг маънавий-тарбиявий атмосфераси шаффоф, турли тадбир ва тарбиявий жараёнларга бой ҳамда ёшлар бугуни ва келажagini ҳисобга олган ҳолда режали бўлиши лозимдир. Шунингдек, турли маънавий-ахлоқий ҳамда тарбиявий тадбирларда талабаларнинг ўз-ўзини тарбиялаши ҳамда етук шахс сифатида камол топишига имконият ва шарт-шароит яратиш олий педагогика таълим муассасаси олдида турган асосий вазифа саналади.

Олий таълим муассасаси тарбиявий жараёни – бу олий таълим муассасасининг аудитория ва аудиториядан ташқари фаолиятида умуммаданий ва касбий компетенцияларни шакллантириш учун таълим ташкилотининг махсус тарбиявий потенциалини мақсадга йўналтирилган ҳолда рўёбга чиқарилишидир, бу жараённинг субъектлари таълим олувчилар ва ўқитувчилар бўлиб, мазмуни эса – уларнинг касбий йўналтирилган фаолиятнинг умумий турларидаги (ўқув, аудиториядан ташқари, назарий, илмий-тадқиқот, ижтимоий ва бошқалардаги) ҳамкорлигидир.

Жаҳонда халқаро стандартлар талабларига мос келадиган олий таълим тизимини яратиш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Таълим жараёнида бўлажак мутахассисларда шакллантирилиши лозим бўлган маънавий-ахлоқий компетенцияларга (фазилатлар) ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Масалан, Япониянинг “Таълим тўғрисидаги фундаментал Қонуни”[1] да таълим муассасаларига тинчлик ва инсонийлик идеалларига амал қилувчи миллатни шакллантириш миссияси юклатилган. Яъни: шахс сифатларини тўлиқ ривожлантириш; тинчликпарвар давлат ва жамият қурувчиларини тарбиялаш, ҳақиқатпарварлик ва адолатлилик; шахсий эркинлик; меҳнатсеварлик; масъулиятлилик; мустақил фикрлилик; ўзгалар билан ҳамкорлик, мустақил фикрга эгалик; анъанавийлик билан замонавийликни англаш; халқаро ҳамкорликка тайёрлик; кундалик турмуш малакаларига эгалик; руҳан ва

жисмонан кучлилик; ўзини бахтли ва бошқалар билан уйғун қила олиш фазилатлари шакллантирилмоқда.

Таълим муассасалари учун ишлаб чиқилган “Идеал япон йигит-қизининг фазилатлари” деб номланган ҳужжатда япон ёшларида 16 та фазилатни шакллантириш вазифаси белгилаб берилган. 16 фазилат 4 гуруҳга бўлинган. Булар: 1) шахсий сифатлар: эркинлик, ўзига хосликни ривожлантириш, мустақил бўлиш, ўз хоҳишларини идора қила олиш, пиетет (эҳтиром) туйғусига эгалик; 2) оила бошлиғига хос сифатлар: ўз уйини меҳр-муҳаббат, ҳаловат ва тарбия масканига айлантира олиш; 3) ижтимоий сифатлар: ўз ишига садоқат, жамият фаровонлигига ҳисса қўшиш, ижодкорлик, миллий (ижтимоий) қадриятларни ҳурмат қилиш; 4) фуқаролик сифатлари: ватанга содиқ бўлиш, давлат рамзларини қадрлаш, ижтимоий фаоллик, энг яхши миллий фазилатлар соҳиби бўлишни ўргатади.

АҚШнинг “Америка – 2000: таълимни ривожлантириш стратегияси(1991)” дастурида етук шахсга хос фазилатлар сифатида ростгўйлик, мақсадда собитқадамлик, тўғрилиқ (холислик), пухталиқ ва шахсий масъулиятга устуворлик берилди. Шунингдек, ёш америкаликларда жасурлик, фидойилик, барқарорлик, қатъийлик, тиришқоқлик, ҳамдардлик, бағрикенглик сингари 60 та асосий фазилат шакллантирилмоқда.

Буюк Британиянинг таълим бўйича Миллий комиссияси (1993) таълим муассасаларида: ёшларда ҳақиқатпарварлик, бошқаларга ҳурмат, жамият олдида бурчга содиқлик, инсонларга ғамхўрлик, маданий меросга ҳурматни шакллантириш, демократик эркин жамият фуқаролари бўлиш, бағрикенглик фазилатларини сингдириш, ахлоқан ва маънан кучли шахслар қилиб етиштириш вазифаларини юклади.[3]

Франция таълим вазирлиги кўрсатмаларида,[5] масъулиятли, ғурурли, ўзгаларни ҳурмат қилувчи, бошқалар билан ҳамкорликка тайёр, ирқчиликка қарши турувчи, мультикультурализмни қабул қилувчи, ўзининг Францияга муҳаббатини Озодлик, Тенглик, Қардошлиқ ғоялари билан уйғун ривожлантирган демократик жамият кишиси фазилатларига эга шахсни тарбиялаш кўзда тутилган.

Америкалик педагоглар тарбиявий ишларнинг асосий вазифалари қаторига мустақил билим олиш кўникмаларини ва уларнинг интеграл диагностикасини ҳам қўшишади. Шакллантирилган амалий иштирок кўникмалари келажакда жамият ҳаёти ва сиёсий жараёнларга самарали ва масъулиятли таъсир ўтказиш учун талаб этилади. Шунинг учун бу кўникмалар талаба шахси шаклланишининг дастлабки босқичларидан оқ ўргатиб борилиши ва таълимнинг барча босқичларида давом этиши лозим. АҚШ ўқув муассасаларида қабул қилинган тарбиявий иш шакллари суҳбатдошни диққат билан эшитиб, унинг фикр ва ғояларини дўстона ва танқидий тинглаш, низоларни ҳал қилиш, мурасага келиб, ўзаро розиликка эришишга ўргатади. Бунда тьюторлар электрон ресурслардан ҳамда ўзларининг шахсий алоқалари орқали ижтимоий сўровлар ўтказиб боришади. Шу тариқа талаба-ёшлар ўз мамлакатларидаги ислохотларда фаол иштирок этишга ўргатиб борилади.

АҚШ таълим-тарбия доктринасида масъулият, ўз-ўзини идора этиш ва ҳар бир инсонни ҳурмат қилиш ҳамма учун мажбурий ҳисобланади. Шу мақсадда талаба-ёшларда ижтимоий йўналган фазилатлар – очикқўнгиллик, ўзгаларга ҳурмат, қонунга итоат қилиш, воқеликка танқидий баҳо бериш ва муросилилик шакллантириб борилади.

Австралия таълим муассасаларида тўғрилиқ, оламда ўз ўрнини билиш, тадбиркорлик, ташаббус каби фуқаролик ғоялари асосида юзага келган демократик

меросга хурмат билан бир қаторда ижтимоий йўналган шахс характериға хос қирралар – бағрикенглик, давлатнинг кўпмиллатли меросини сақлаб қолишга интилиш, киришувчанлик, хайрихохлик каби фазилатлар тарбияси устувор саналади.

Буюк Британия тарбиявий доктринасида ҳар бир инсонда индивидуал йўналган шахс қирралари бўлиши шарт ҳисобланади. Шу сабабли ўз хатти-ҳаракатлари учун масъулиятли бўлиш, ўзи ва ўзгалар истикболи ҳақида қайғуриш, ўз ҳаракатларининг ўзгаларга қандай таъсир этиши ҳақида ўйлаш, аввал ўйлаб, кейин қарор қабул қилиш, ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилиш, каби сифатларга алоҳида эътибор қаратилади.

Ижтимоий йўналтирилган шахснинг сифатлари – жамият юксалиши ҳақида қайғуриш, низоларни бартараф этишга интилиш, умумий манфаат учун жамоада ишлашга тайёрлик, ўзгалар нуқтаи назарини қабул қила олиш, ўз ҳаракатларига масъулият билан ёндошув, ўзи ва ўзгалар ҳақида қайғуриш, ўз хатти-ҳаракатларининг бошқаларга қандай таъсир этишини ўйлаб иш тутиш, ўз хатти-ҳаракатларининг кутилмаган натижалари учун жавоб бера олиш, масъулиятлилик ва бағрикенглик, индивиднинг сиёсий самарадорлиги, умумий муваффақият ва охир-оқибат энг муҳими жамиятнинг маънавий юксалиши учун ўта муҳим ҳисобланади. [6]

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, таълим ислохотларида шакл ва воситаларга эмас, сифатнинг туб марказида ётувчи мазмун ва моҳиятга кўпроқ эътибор қартилиши мақсадга мувофиқдир. Таълим ва тарбия қушнинг икки қаноти сингари бўлиб, ҳозирги макон ва замонда унинг бир қанотини синдириб, юксак парвозга эришиб бўлмайди. Барчасини узвий алоқадорликда мутаносибликда ташкил этсақгина мурод мақсадга эришамиз. Зеро, муҳтарам президентимизнинг “Энг катта бойлик – бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос – бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу билимсизликдир!” деган сўзлари айни мудаодир. Шундай экан, бугунги кун талаба-ёшлари илм олмоғи ва аввало тарбияланган бўлмоғи муқаррардир.

АДАБИЁТЛАР

1. Железняк О.Н. О принятии в Японии нового основного Закона об образовании. – Владивосток: Изд-во института Дальнего Востока РАН, 2009. – 240 с.
2. Развитие образования в европейских странах в условиях глобализации и интеграционных процессов: Сборник научных трудов. – М.: ФГНУ ИТИП РАО, Издательский Центр ИЭТ, 2013. – 448 с.
3. Санаева С.Б. “Компетенциявий ёндашув асосида бўлажак педагогларни тарбиявий фаолиятга тайёрлаш тизимини такомиллаштириш” мавзусидаги дисс.. Самарқанд, 2020 йил.
4. Соколовой И.И., Колесникова А.С. Современная зарубежная компаративная педагогика и философия образования. – М.: ФГНУ ИТИП РАО, Издательский Центр ИЭТ, 2013. – 328 с.
5. Tate D.S. Increasing the retention of American Indian students in professional programs in higher education / D.S.Tate, C.L.Schwartz // Journ. of American Indian Education. – 1993. – Vol. 32. – P. 21 – 31.
6. Ходжаев В.Х. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. - T.: «Sano-standart» nashriyoti, 2017-yil, 416 bet.
7. <https://xabar.uz/talim/ulugbek-toshkenboev-talim>

IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI INKLYUZIV TA'LIMGA JALB ETISH OMILLARI

*Xaydarova Shaxlo Narzullayevna,
Navoiy innovatsiyalar universiteti dotsenti*

Annotatsiya: Inklyuziv ta'lim - imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda ta'lim-tarbiya olishlarida yaratilgan imkoniyat ekanligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Konvensiya, inklyuziv ta'lim, diskriminatsiya, metodologiya, konstitutsiyaviy, o'z-o'ziga xizmat, me'yoriy-huquqiy hujjat, imkoniyati cheklangan bola, teng huquqlilik.

Аннотация: Утверждается, что инклюзивное образование – это созданная для детей с ограниченными возможностями возможность получать образование вместе со своими здоровыми сверстниками.

Ключевые слова: Конвенция, инклюзивное образование, дискриминация, методология, конституционность, самообслуживание, нормативно-правовой документ, ребенок с ограниченными возможностями здоровья, равноправие.

Abstract: It is stated that inclusive education is an opportunity created for children with disabilities to receive education together with their healthy peers.

Key words: Convention, inclusive education, discrimination, methodology, constitutional, self-service, regulatory legal document, child with disabilities, equal rights.

Har qanday jamiyatda yosh avlodning har tomonlama yetuk, komil inson bo'lib voyaga yetishida, munosib fuqarolar sifatida ulg'ayib, davlat taraqqiyoti va gullab-yashnashi uchun ulush qo'shishlariga umid bog'lanadi. Butun jahon bolalariga tegishli bo'lgan "Bola huquqlari to'g'risida"gi Konvensiyada, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni singari qator muhim me'yoriy hujjatlarda ko'rsatilishicha, barcha bolalar, shu jumladan, jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor bolalar ham barcha sog'lom bolalar qatorida mehnat qilish, ta'lim olish, hayotda o'z o'rnini topish huquqlariga egadirlar. Bunday bolalar inklyuziv ta'limga jalb qilinadi.

Inklyuziv ta'lim bu - alohida yordamga muhtoj bolalarni me'yorda rivojlanishdagi bolalar bilan teng huquqlilik asosida ta'lim-tarbiya olishlarini ta'minlaydi. Shuning uchun ham ahamiyatli hisoblanadi.

Inklyuziv ta'lim - har xil ehtiyojli bolalarning ta'lim olishiga qaratilgan metodologiyani rivojlantirishga harakat qiladi. Inklyuziv ta'lim turli ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan ixcham turdagi dars berishga yondashadigan ta'limni ishlab chiqishni amalga oshiradi. Agarda inklyuziv ta'limni tadbqiq etishda o'qitish samarali va unumli bo'lsa unda nafaqat alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar balki barcha sog'lom bolalar uchun ham maqbul hisoblanadi. Inklyuziv ta'lim bolalarning bilim olish uchun shaxsiy huquqlarini himoyalaydi. Bunday yondashuv diskriminatsiyani bartaraf etadi va kamaytiradi. Chunki bolalar bir-birlari bilan muloqot qilish jarayonida o'zlarining turli ehtiyojlarga ega individum ekanliklarini anglaydilar.

Sharqning mashxur allomalari Ibn Sino, Imom Buxoriy, Abu Nasr Farobiy, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniylar tarbiyaning maqsadlari har bir bola shaxsining rivojlanishiga ta'limning ta'siri to'g'risidagi qarashlari inklyuziv talim rivojlanishining metodologik bazasi hisoblanishini talqin etishgan.

So'nggi yillarda inklyuziv ta'lim tushunchasi tez-tez tilga olinmoqda, ko'pchilik bu tushunchani nogironligi bor bolalarning sog'lom bolalar bilan bir bog'chada, bir maktabda ta'lim-tarbiya olishlari deb tushunadi xolos.

Aslida, faqat bu emas. Inklyuziv ta'lim hamma bolalarning bir xil ta'lim olishlarini bir xil sharoitda ta'lim olishini anglatadi. Ya'ni imkoniyati cheklangan bola sog'lom bolalar

bilan bir xil e'tiborda o'qiy olishi kerak. Kam ta'minlangan oilaning farzandi kambag'al oiladan bo'lgani uchun ta'mirlanmagan maktabga borishi kerak degani emas.

Imkoniyati cheklangan bolalarning maxsus ta'lim muassasalarida o'qitilishi ularning muassasani tugatgach, ijtimoiy jamiyatga moslashib ketishlarini qiyinlashtiradi. Shuningdek, ularning o'z oilasidan uzoqda bo'lishga majbur qiladi. Bu toifa bolalar boqimandalikka o'rganib qoladilar, o'z - o'ziga xizmat qilishlarida qiyinchiliklarga duch keladilar. Bundan tashqari juda ko'plab bunday turdagi bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqdalar.

Hozirgi kunda Respublikamizda alohida yordamga muhtoj bolalarning rivojlanish darajasi, imkoniyati, xususiyatlari va qobiliyatlariga ko'ra maxsus yoki umumta'lim tizimida ta'lim olishini amalga oshirish maqsadida inklyuziv ta'lim siyosati amalga oshirilmoqda.

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bola ham barcha bolalardek bola hisoblanadi va u tan olinishi, hurmatga sazovor bo'lishiga haqli, shuning uchun ularni nuqsoni bilan atalishi nomaqbul hisoblanadi.

Bola, u qanday holatda va qanday imkoniyatga ega bo'lishidan qat'iy nazar har doim kattalar yordamiga muhtojdir. Uni ajratish yoki alohida nom bilan atash insonparvarlik nuqtai nazariga to'g'ri kelmaydi. Ayrim hollarda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga nisbatan «anomal bolalar», «nogiron bolalar», «ko'r bolalar», «kar bolalar», «aqli zaif bolalar», «harakat tayanch a'zolari falajlangan bolalar» va x.k. tushunchalar ishlatilib kelingan. Ammo ushbu tushunchalar imkoniyati cheklangan bolalarni huquqlarini poymol qiladi. Ota-onalarga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar me'yorda rivojlanishdagi bolalar kabi topshiriq va vazifalarni tezlik bilan mukammal amalga oshira olmasalarda, ammo imkoniyat darajasida bajarishga harakat qiladilar. Bolaning huquqlarini himoya qilish, ularga ijobiy munosabatda bo'lish tarbiyalashning muhim usulidir. Shuning uchun ham bu turdagi bolalarni tahqirlashlarga yo'l qo'ymaslik talab etiladi.

Har qanday jamiyatda har bir bola noyob hisoblanadi. Alohida imkoniyati cheklangan bolalar esa boshqa bolalar singari huquq, ehtiyoj va intilishlarga ega degan dalilni idrok etish zarurati mavjuddir.

Agar imkoniyati cheklangan bolalar inklyuziv ta'limga jalb qilinsa:

inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning teng huquqligini ta'minlaydi;

qashshoqlik va ajratish iskanjasidan qutulishga imkon beradi;

kamsitishlarning oldini oladini oladi;

inklyuziv ta'lim maxsus ehtiyojli bolaning o'z oilasi va jamiyat orasida bo'lishiga imkon beradi;

inklyuziv ta'lim barcha uchun ta'lim sifatini yaxshilaydi;

alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar sog'lom tengdoshlari orasida tabiiy sharoitda yashash va mehnat qilishga moslashadi;

ularning ijtimoiy jamiyaga moslashishi samarali kechadi.

Yuqorida keltirib o'tilganlarni hayotga joriy etish uchun pedagoglar ushbu bolalar bilan har kuni ularni qiziqtirgan mavzularda suhbat olib borib, muammolarini tinglab, yechim topishlari kerak. Pedagoglar inklyuziv ta'limga jalb qilingan imkoniyati cheklangan bolalarni hech qachon kamsitmasliklari, ajratmasliklari va diskriminatsiya (farqlash)ga yo'l qo'ymasliklari kerak.

Xulosa qilganda, imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom bolalar bilan guruhlarda integratsiya qilinishi, bolalarni birgalikda sayr qilishlari, ta'lim-tarbiya faoliyatida va turli tadbirlar o'tkazish jarayonida kuzatganimizda, sog'lom bolalar imkoniyati cheklangan

bolalarga kiyinishlarida, oyoq kiyimlarini kiyishda, yurishda chin dildan o'z xohishlari bilan yordam beradilar. Sog'lom va imkoniyati cheklangan bolalar birgalikda kitobdagi rasmlarni tomosha qiladilar, chizishni, sanashni o'rganadilar. Bunday jarayonda sog'lom bolalar ham o'zgalarga yaxshilik qilish, mehr –muhabbat, o'zgalarga yordam berish, ma'suliyatli bo'lish, do'stlik, odillik kabi xislatlari tarbiyalanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-sonli "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni
2. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi, T- 2022 y.
3. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии.-М:С.П.Б.1999.
4. Белтоков В.И. Взаимодействие анализаторов в процессе восприятия и усвоения устной речи (в норми и паталогии)-М: Педагогика.1997.

3-SHO'BA

TILSHUNOSLIK, ADABIYOTSHUNOSLIK, PEDAGOGIKA: AN'ANALAR, TAJRIBA VA INNOVATSIYA

**SULTANMURAD ALIMOVUN "LISAN UT-TEYR"IN MÜQAYISƏLİ
POETİKASI: SİNTEZ, NƏZİRƏÇİLİK VƏ TƏRCÜMƏÇİLİK"**

Almaz Ülvü BİNNƏTOVA,
filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin müdiri
(Azərbaycan)

Bu gün özbək nəvaişünaslığının tək cəmiyyət baxımından deyil, həm də keyfiyyət göstəriciləri baxımından irəliləməsi heç kimə sir deyil. Nəvaişünaslığa dair bu monoqrafiyalardan birinin müzakirəsində rəsmi opponent kimi iştirak etməkdən çox məmnunam.

Biz Sultanmurad Alimi, yəni Sultanmurad Alimovu Azərbaycan ədəbiyyatının Özbəkistandakı dostlarından biri hesab edirik. Çünki o, ölkəmizdə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri üzrə bacarıqlı mütəxəssis kimi tanınır.

Bu alim 1985-ci ildə Azərbaycan və Özbəkistan ədəbiyyatşünaslarının iştirakı ilə hazırlanan, Bakıda “Elm” nəşriyyatında Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuş “Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr” (“Страницы азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей”) elmi toplusunun təşkilatçılarından biri olub və orada özünün “Vəzn ənənəsi və tərcüməsi” (Ə.Nəvainin “Fərhad və Şirin” dastanının tərcümələri misalında) (“Традиция метрики и перевод. На материале переводов поэмы “Фархад и Ширин” Навои”. – с.127 – 145) başlıqlı böyük və ciddi məqalə dərc olunub. Orada digər məsələlərlə yanaşı, Nəvainin “Fərhad və Şirin” dastanının Azərbaycan dilinə heca vəznində hansı bədii nailiyyətlərə gətirib çıxardığı aşkarlanır. Həmin ildə bu alim Nəvai əsərlərinin rus, Azərbaycan və tacik dillərinə tərcümələrində bədii əsərlərin yenidən yaradılması və çevrilməsi məsələsi ilə bağlı namizədlik monoqrafiyası da müdafiə etmişdir. Tanınmış Azərbaycan alimi, professor Pənah Xəlilov Qütb Xarəzminin “Xosrov və Şirin” haqqındakı irihəcmli məqaləsini Azərbaycan dilindən tərcümə edərək həmin dövrdə çalışdığı “Özbək dili və ədəbiyyatı” jurnalında dərc etdirmişdir. 2004-cü ildə Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universitetinin qarşısında Nizami Gəncəvinin büstü qoyulanda S.H.Alimov “Nizami kim idi?” (“Özbəkistanın səsi”, 24 aprel 2004) məqaləsini dərc etmişdir (Nizami Gəncəvinin büstü qoyulan aylar idi). O, 2004-cü ildə Bakıdakı Rəşid Behbudov adına Mahnı Teatrı binasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu və Özbəkistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı səfirliyi ilə birgə keçirilən “Nəvai və Füzuli” adlı ədəbi gecədə maraqlı məruzə ilə iştirak etmişdir. Bu yaradıcılıq günlərində Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixi” kafedralarında Özbəkistan-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrindən mühazirələr oxuyub. Özbək məktəbləri üçün 8-ci sinif “Ədəbiyyat” dərslində Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığına geniş yer verilmişdir. “Cahan ədəbiyyatı” jurnalının 2022-ci il 8-ci sayında (s.189-196) Azərbaycan şairi Elşən Xəzərin “Var və yox” rədifli qəzəlinin təhlili və bu barədə öz fikri əsasında məqalə dərc etdirib.

S.H.Alimovun “Lisan ut-teyr”in müqayisəli poetikası: sintez, nəzirəçilik və tərcüməçilik” adlı filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün yazdığı monoqrafiyada ortaya qoyulan mövzunun işıqlandırılması zamanı dissertant bir neçə dəfə böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığına müraciət etmişdir. Təbii ki, bunlar bizi sevindirir.

Qeyd edim ki, Özbəkistandan rəy yazmaq üçün tez-tez ünvanıma göndərilən monoqrafiya və avtoreferatlara əsasən, əksər özbək nəvaişünaslarının əsərlərindən, o cümlədən doktorantın elmi araşdırmalarından xəbərdaram. Ona görə də bu monoqrafiyanı xüsusi maraqla oxudum. Yaxşı bilirəm ki, bu monoqrafiya tədqiqatçının çoxillik əməyinin nəticəsidir. Adətən ədəbiyyatımızın tarixini bir

müəllifin yaradıcılığı kontekstində dəyərləndirməyə adət etmişik. Lakin müəyyən ədəbiyyat öz milli qabığına bükülmüş halda inkişaf edə bilməz.

S.H.Alimovun monoqrafiyası ilk növbədə məsələni bu yanlış istiqamətə zidd bir şəkildə qoyduğuna görə əhəmiyyətlidir. Burada “Lisan ut-teyr” müsəlman Şərq klassik ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi tədqiq edilir.

Tədqiqatın başlanğıcındakı “Dastanın ümumi poetik xüsusiyyətləri” adlı fəslə 4 bölmədə təqdim olunub. “Dastanın yaranma tarixi, amilləri” adlı I.1-ci fəsildə “Lisan ut-teyr”in yaranmasına səbəb olan amillər, onun yazıldığı il və tamamlanma prosesləri müəllifin özünün “Eposun yaranma tarixi, faktorları” kitabındakı qeydlər əsasında təsvir edilmişdir. dastan və şairin müasirlərinin söylədiyi fikirlər, əsərin Nəvai dastanları arasındakı yeri və əhəmiyyəti göstərilir, onun tərkibi və digər ümumi poetik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Belə qənaətə gəlinir ki, “Lisan ut-teyr” şairin yaradıcılığının mahiyyətini dərk etmək üçün açardır. Bu bölmədə “Lisan ut-teyr” Nəvainin ən mürəkkəb dastanı – olması fikrinin yanlış olduğu sübuta yetirilir. Dissertant Nəvai “Xəmsə”sindəki, eləcə də “Heyrət ul-əbrar”da bir süjetli 4 dastanı – həm də fəlsəfi-təsəvvüfi əsər hesab edir və yalnız onlarda “Lisan ut-teyr”dən fərqli olaraq irfani qayələr, təsəvvüfi fikirlər, açıq şəkildə ifadə olunur. Müəllif qeyd edir ki, bu həyati əhəmiyyət daşıyan, yəni insanlar arasında baş verən hadisələrin özəyinə yeridilib. Onun fikrincə: “Bu 4 dastanın tam təsəvvüfi motivi bizim Nəvai araşdırmalarımızda hələ də həyata keçirilməyib. Və bu işi təkcə süjetdəki hadisələri dünyəvi əsər kimi şərh etməklə həyata keçirmək olmaz. Bunu nəzərə alsaq, “Xəmsə”dəki bu 4 əsər “Lisan ut-teyr”lə müqayisədə çox mürəkkəbdir. Deməli, bu gün biz öz baxışımızı dəyişməliyik. Yəni nəzərə alınmalıyıq ki, “Lisan ut-teyr” Nəvainin ən sadə dastanıdır. Çünki onda təsəvvüfi yozumun açarı oxucunun ixtiyarına verilir” (s.22-23).

2. “Əsərin baş qəhrəmanları və obrazları” bölməsində personajları konkret olaraq belə təqdim edir. Baş qəhrəmanlara aşağıdakılar daxildir: 1. Allah (tərifli). 2. Məhəmməd Peyğəmbər (s.a.v). 3. Hüdhd. 4. Dastanın lirik qəhrəmanı. Obrazlar 3 qrupa bölünür: 1) quşların simvolları; 2) insanların simvolları; 3) mələklərin simvolları. Əsas obrazlar olan Simurq və Hüdhdən başqa quşlar 4 qrupa bölünür: 1) Hüdhdun Simurqa getmək dəvətində iştirak edənlər 2) Simurğa doğru gedərkən səfərin əzabından qorxaraq Hüdhdən üzr istəyənlər; 3) Hüdhdən Simurq vəslinə çatmaq ilə verilən suallar; 4) eposun Simurğa uçuşla bağlı əsas süjeti bitdikdən sonra meydana çıxan quşlar. İnsan xarakterləri: 1) Məmduh obrazlar (Həzrət Əbu Bəkr Siddiq, Həzrət Ömər Faruq, Həzrət Osman, Həzrət Əli və Əttar) 2) hekayətlərdə təsvir edilən obrazlar da xüsusi yer tutur (s.29 – 36).

Bu fəsildə “Lisan ut-teyr” hekayələri indiyə qədər səhvən “altmış üç” kimi qeyd olunub və məlum olur ki, onlar sayı altmış dördür. Hekayələrin personajları da təsnif edilir. Qeyd etməliyik ki, İndiyədək Nəvai dastanının qəhrəmanları və personajları haqqında belə ətraflı təhlil verilməmişdir.

3. Əslində “Lisan ut-teyr”in qəhrəman və personajlarının hər birini ətraflı təhlil etməklə ayrıca iri monoqrafik araşdırma yaratmaq mümkündür. Vəziyyətdən çıxış edərək “Eposda Əttar obrazı” vurğulanır. Şair 7 əsərində Əttarı xatırlayıb. Onun tədqiqatçısı: 1) Əttara birbaşa münasibəti əks etdirən əsərlər (“Lisan ut-teyr”, “Nəsaim ul-muhabbət min şəməyim ul-fütüvvət”); 2) O, Əttara dolayı münasibəti əks etdirən əsərləri (“Məhəbub ul-qülob”, “Məcalis un-nəfais”, “Mühakimət ul-lüğəteyn”, “Xəmsət ul-mütəhəyyirin”, “Haləti-Seyid Həsən Ərdəşir”) kimi təsnif edir.

S.Alimovun fikrincə, “Lisan ut-teyr” onunla Əttarın “Məntiq ut-teyr”i arasındakı əlaqə haqqında çox şey açıq. “Lisan ut-teyr”in 6 fəsildə (13, 169, 173, 174, 189, 191-ci fəsillər) müəllifin Əttar və onun yazdığı “Məntiq ut-teyr”ə münasibəti aydın və əhatəli şəkildə ifadə edilmişdir. Xələfin sələfinə münasibət miqyasına görə “Lisan ut-teyr” Nəvainin “Xəmsə” dastanlarından kəskin şəkildə

fərqlənir. Xəmsə dastanlarının heç birində sələfin tərifinə və ya rəftarına bu qədər çox fəsil ayrılmayıb.

Fəsildə Əttarın təsviri üçün işlədilən dəqiq söz və ifadələr diqqətlə nəzərdən keçirilir. “Lisan ut-teyr”in heç bir yerində “Məntiq ut-teyr”ə qarşı heç bir tənqid və ya onun müəllifinə zərrə qədər etiraz yoxdur. Tədqiqatçı hesab edir ki, xələfin sələfi ilə münasibətində müəllim-şagirdlikdən əlavə, saf təsəvvüfanə, pır-müriddlik münasibəti də meydana çıxır.

Monoqrafiyanın “Lisan ut-teyr” və dünya ədəbiyyatı” adlı –

4. Eposun müqayisəli poetikasının tədqiqi üçün lazım olan dərəcədə aydınlıq gətirilir. Osmanlı türk şairi Gülşəhri (XIV əsr), özbək şairləri Fani (XV əsr), Mövlana Xoca Qazi Payvəndi Rizai (XVIII əsr), uyuş şairi İbrahim ibn Yusif Xatani (XVIII əsr) “Məntiq ut-teyr”ə daxil edilmişdir, nəzirələr yazmışlar. Monoqrafiyada tədqiqatçı qeyd edir ki, bir fars dastanına dörd türkcə cavabın yazılması dünya ədəbiyyatı tarixində son dərəcə nadir hadisədir. (s.68) Amma farscanın özündə “Məntiq ut-teyr”ə hər hansı bir nəzirə yazıldığı məlum deyil.

“Eposun ideya-bədii mahiyyətində sintez” adlı II fəsildə problem 4 fəslə bölünərək təhlil edilir.

1. “Dastanda faniliyin şərhı” adlı bölmədə “Lisan ut-teyr”də “fəna” və “fanilik” anlayışlarının şərhı araşdırılır. “Lisan ut-teyr”in əsas mövzusunun məhəbbət olması fikri qəti olaraq qeyd olunur (s.69). Eşq isə fəna və fanilik olmadan əldə edilə bilməz.

Monoqrafiyada “Quran Quranla təfsir olunur” fikri əsasında eposda “fəna” ilə bağlı bütün məqamlar araşdırılır. Müəyyən edilir ki, eposda “fani” sözü 31 dəfə, “fəna” 47 dəfə, “ifno” forması isə 1 dəfə işlənmişdir. “Lisan ut-teyr”də “Fani” təxəllüsündən istifadə eposun mahiyyəti ilə bilavasitə bağlı olan məsələdir. Çünki fani olmaq, axirətə çatmaq şairin qul, millət, şəxsiyyət kimi arzusu, yəni ali mənəvi məqsədi idi.

2. “Dastanda nəqşibəndi təriqəti ideyalarının təbliği” araşdırılır. Bu baxımdan nəqşibəndiyyə ideyalarının nə dərəcədə təbliğ olunduğu və “Lisan ut-teyr”də nəqşibəndinin tərifi nəzərdən keçirilir. Bu məsələlərin işıqlandırılması baxımından aydın olur ki, “Lisan ut-teyr” şairin “Xəmsə”dəki dastanlarından ayrılır. Fani mahiyyət etibarilə Kübrəvilik məzhəbinin şeyxlərindən olan Məcdiddin Bağdadidən dərs almış Əttarın “Məntiq ut-teyr”inə sadıq qalmışdır. Onun hadisələri mümkün qədər mənsub olduğu Nəqşibəndi məzhəbinin əqidəsinə uyğun şərh etdiyi faktlara əsaslanaraq göstərilir. Bununla da məlum olur ki, quşların Nəqşibəndi inanclarına doğru uçuşunun təfsiri “Lisan ut-teyr” və “Məntiq ut-tair” arasında ən mühüm fərqlərdən birinə səbəb olmuşdur.

3. Məsələ “Lisan ut-teyr” – eşqnamə” üslubunda qoyuluşu da bir yenilikdir. Nəvainin “Məhəbub ul-qülub”da məharətlə həyata keçirdiyi şair və aşıqların təsnifatına əsaslanır. Monoqrafiyada Nəvai şairləri təsnif edərkən onların yaradıcılığına təsəvvüf baxımından yanaşmışdır, təbii ki, Nəvai həm həqiqi, həm də məcazi məhəbbəti tərənnüm edən ustadı və piri Əbdürrəhman Camini 4-cü qrupa daxil edir. Nəvai yaradıcılığı məntiqi və mahiyyətə bu piri və onun ustadını özündə birləşdirən qrupa aiddir.

“Məhəbub ul-qülub”da aşıqların təsnifi ilə şairlərin təsnifatı tam uyğun gəlmir: eşq beş yox, üç-ə bölünür: 1) ümumi (evliliklə bitən bu sevgiyə biz “dünyəvi eşq” deyirik); 2) həvəsli (xoş kişilər, sufilər) eşqi; 3) siddiqlər eşqi. Monoqrafiyada bu cəhətlər arasındakı fərqlər göstərilir.

Nəvaişünaslıqda ilk dəfə olaraq “Məhəbub ul-qülub”da şair və aşıqların təsnifləri müqayisəli şəkildə araşdırılmış, onların bir-biri ilə əlaqəsi, yəni fərqli və oxşar cəhətləri göstərilmişdir. Alim bu təsniflərə əsaslanaraq tamamilə yeni bir tezis irəli sürür ki, “Fərhad və Şirin”də həvəsli, “Leyli və Məcnun” və “Lisan ut-teyr”də siddiqlər, “Səbai Səyyar”da isə ümumi (dünyəvi eşq) eşq təsvir olunur.

Monoqrafiyanın “Eposda lirik və epik poeziyanın sintezi” adlı III fəslə 3 bölmədən ibarətdir. “Eposda epik təsvir” “Lisan ut-teyr”in epik xüsusiyyətləri, quşlarla bağlı əsərin əsas süjeti və onun

hekayələr vasitəsilə təzahürü əsasında təhlil edilir. Hekayələrin 10 fərqli vəziyyətə görə yazıldığı müəyyən edilir. Monoqrafiyada bəzi hekayələr ətraflı təhlil edilir, onların eposdakı poetik yeri və əhəmiyyəti aydınlaşdırılır. Yalnız bəzən təsvir olunan hadisədən yarışmamaq lazım olduğu qənaətinə gəlinir. Çünki şair üçün hadisənin özü deyil, ondan doğan ideya önəmlidir, birincidir.

Dissertant bu fikrini Nəvainin “Leyli və Məcnun” dastanında gətirdiyi bu misralar tam təsdiq edir:

Bu sevgini yazmaq əbədidir,
Bu mənim niyyətim deyildi.
Ruh məzmundan razıdır,
Onun sayəsində əfsanə oldu.
Amma o yerə gəldi ki,
Nağıl paltarının mövzusu

2. “Lisan ut-teyr” – dialoq və mərasim” bölməsində eposun lirik xüsusiyyətləri, habelə Məhəmməd peyğəmbərlə (s.ə.s.) yaxından əlaqəli cəhətlər təhlil edilir. Ümumiyyətlə, “Lisan ut-teyr”in dialoq və ritual növlərindən biri kimi yozulması onu göstərir ki, özbək klassik ədəbiyyatı nümunələrinin xüsusiyyətləri yeni meyarlarla dəyərləndirilməyə başlayıb.

Burada “Lisan ut-teyr” lirik-epik bir əsərdir, onun lirika səviyyəsi “Heyrət ül-əbrar”ın lirika səviyyəsindən də yüksəkdir, çünki burada müəllif bilavasitə batini bəndəsini, insani, sufi, təsəvvüflərin şəxsi hisslərini, incə və yüksək istəklərini bütün məsnəvilərdən daha yaxşı, daha açıq şəkildə ifadə etdikləri bildirilir.

Tədqiqatçı qeyd edir ki, “Məntiq ut-teyr” ilə “Lisan ut-teyr” arasında müxalifət yox, yaxınlıq axtarmaq lazımdır. Monoqrafiyaya görə, bunu “Lisan ut-teyr”də Fani özü xüsusi vurğulamışdır.

Fəsilə “Lisan ut-teyr”in 170 - 193-cü fəsilləri tam lirik hissə şəklində şərh olunur. Tədqiqatçının fikrincə, 169-cu fəslin sonunda ruha müraciətlə başlayan 37 misradan ibarət böyük parça da lirik bir kənarlaşmadır. Bu kompozisiyadakı 14 fəsil lirik qəhrəmanın quşlar kimi o yeddi vadini ruhla keçmək arzusu ilə qələmə alınıb. Ardıcıl yeddi dua ilə dolu minacət və onlardan 1-i illüstrasiya şəklində təsvir edilmişdir. Onların hər birində lirik qəhrəman Allaha yalvarır ki, onu bu vadidən keçirsin. Şairin “Xəmsə” dastanlarının heç birində lirik qəhrəman öz hisslərini “Lisan ut-teyr”dəki qədər geniş miqyasda ifadə etmir. Bu baxımdan “Lisan ut-teyr”ə yalnız “Heyrət ul-əbrar” yaxınlaşır. Müəllifə görə, Nəvainin Meracla ən çox və birbaşa bağlı olan dastanı “Lisan ut-teyr”dir. Lakin dastanda merac bilavasitə deyil, dolay yolla, yəni quşlar obrazı vasitəsilə yazılıb, meracın özü deyil, vergi yığanların ruhunun istəyi təsvir olunur.

3. “Dastanda kompozisiya ardıcılığı, simmetriya qanunları və bəzi mütanəsibliklər” adlı III.3-cü fəsilə “Lisan ut-teyr” əsərdəki kompozisiya standartları və simmetriya qanunları əsasında təhlil edilir. Tədqiqatçı dastanın doqquz yerində simmetriyahu, 3 yerində isə simmetriya qaydasının pozulmasına oxşar hallar olduğunu göstərilir.

Klassik ədəbiyyat nümunələrimizdə heç bir nöqsan tapmamağa öyrəşmişik. Ancaq hər şeyi mətn həll edir. Tədqiqatçı qərəzsiz olmalı, işin bütün xüsusiyyətlərini öyrənməlidir. Monoqrafiyada göstəriləni kimi: “...Tədqiqatçı hər şeyi şişirdib həqiqəti gizlədirsə, tədqiq olunan mənbəyə fanat kimi yanaşmağa haqqı yoxdur. Elm doğruluq tələb edir” (196).

4. “Eposda nəzirəçilik və tərcümənin sintezi” adlı 4-cü fəsilə “Lisan ut-teyr”in nəzirəçilik və tərcümə” xüsusiyyətləri ahənglə təhlil edilir.

1. “Dastanda nəzirəçilik və tərcümənin mahiyyəti” adlı “nəzirəçilik” və “tərcüməçilik” anlayışlarının mövcudluğuna əsaslanaraq monoqrafiyada ilk dəfə olaraq “nəzirəçilik” və “tərcümə” terminlərindən istifadə edilir. O, “Lisan ut-teyr”i “tərcümə” üslubunda dəyərləndirir. Şairin dastanı

“tərcümə şəkli ilə” yazmasına əsaslanır. Fəsildə “nəzirə” ifadəsinin “cavab”, “tətabbu”, “bənzer”, “payrav”, “tavr”, “üslub” kimi sinonimlərdə də işləndiyi bildirilir və vurğulanır ki, bu fenomeni “səyahət süjet” termini ilə qarışdırmaq olmaz. Fars-tacik əsərini o dildə oxumaq bir şeydir, türkçə oxumaq başqa bir prosesdir. Nəvainin yazdığı altı dastanın hər biri fars-tacik ədəbiyyatında əski özbək dilində müəyyən müəllifin dastanına bənzəyir. Müəllif qeyd edir ki, tərcüməçilik hadisəsi təbii olaraq onlarda baş verir. Bununla belə, o deyir ki, “Xəmsə” dastanlarının nəzəri mahiyyəti əsasən ədəbi xarakter daşıyır, “Lisan ut-teyr”in nəzəri təbiətinə həm ədəbi, həm də mistik hadisə kimi baxmaq lazımdır.

2. “Lisan ut-teyr”in “qızıl” halqası 4.2 Fəsilini böyük maraqla oxudum. Çünki bu fəsil haqqında məqalə yazmışdım. Fəsildə “Lisan ut-teyr”in ən böyük surəsi olan, yəni beş yüz on beş beytdən ibarət “dastanın içindəki dastan” sayılan 79-cu fəsil, yəni Şeyx Sənan haqqındakı hekayət təhlil edilir və o, “Lisan ut-teyr”in “qızıl” halqası kimi dastanda məntiqi körpü kimi görünür. Fəsil müfəssəl, yəni misra-bənd təhlil edilir. Bu hekayə monoqrafiyanın təhlilinə əsasən dastanın quşlarla bağlı hissəsini iki yerə ayırır. Dissertant “ənənəvi” sayılan və “Lisan ut-teyr”də əsərin mahiyyəti ilə sıx bağlı olan ilk fəsilləri nəzərə almadan dastanı şərti olaraq 2 hissəyə ayırır: 1) quşlara aid təsvir hissəsi (14-169-cu fəsillər); 2) quşlara aid olmayan, şairin lirik qəhrəmanının dərdinin təsviri olan hissə (170 – 193-cü fəsillər). 1-ci hissənin özü daha sonra 2-yə bölünür: a) şəriətdən təriqətə keçidin təsviri (14 - 78-ci fəsillər); b) dindən reallığa keçid obrazı (80 – 169-cu fəsillər). Bu 2 hissəni birləşdirən əlaqə Sənan hekayəsidir. Monoqrafiyanın düzgün yazdığı kimi: “Lisan ut-teyr” Sənanın hekayəsi olmayan “Lisan ut-teyr” deyil. Deməli, Sənanla bağlı bölmə “Lisan ut-teyr”in “qızıl” üzükdür (s.248).

3. 4.3-cü fəsil “Məntiq ut-teyr və “Lisan ut-teyr”da Qaqnusun xarakteri” adlanan Qaqnusun “Məntiq ut-teyr”dən “Lisan ut-teyr”ə keçmiş rəmz olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin tədqiqatçı müəyyən edir ki, bu iki dastanda bu simvola tamamilə başqa vəzifə qoyulub. Qaqnus “Məntiq ut-teyr”də 5 hekayədən biri kimi 17-ci maddəyə illüstrasiya olaraq ölüm haqlıdır, ondan qorxmamaq lazımdır, ölümdən sonra dirilmənin - varlığın, dirildə o biri dünya üçün ehtiyat toplamanın zəruriliyini vurğulamaq üçün qeyd edilir. Fəninin Qaqnusun ümumi təsviri bu hekayəyə əsaslanır. Lakin “Lisan ut-teyr”də Qaqnus hekayəsi, eposun “Məntiq ut-teyr”ə cavab hissəsi bitmiş və lirik qəhrəmanın öz dərdini bilavasitə tərənnüm etməsi üçün bədii ilmə rolunu oynamışdır. Orada Qaqnusbaça Qaqnusla bərabər gücə malik bir simvola çevrildi. Yəni Fani Əttaru Qaqnusa, özünü isə Qaqnusbaçaya bənzədir. Monoqrafiyaya görə, Fani bu hekayəni bəhanə edərək mənə belə bir fikir aşılayır ki, Əttar ruhu məndə yenidən alovlanıb. Bu hekayə “Məntiq ut-teyr”lə “Lisan ut-teyr”-i sıx birləşdirir.

Monoqrafiyanın “Nəticə” hissəsinin on beş bəndində fəsil və fəsillərin təhlili nəticəsində yaranan məntiqi ümumiləşdirmələr irəli sürülür.

Müəllif tamamilə orijinal, müstəqil, başqa əsərlərə bənzəməyən yollarla gedərək öz yolunu sübut etdi. Eyni yeniliyə can atması onun etnologiyamızda bir çox köhnə baxışların korreksiyasına əsas olmuşdur.

Bunlar: 1) çoxları deyir ki, “Fani” şairin təkçə farsca ləqəbi deyil, həm də türk ləqəbidir; 2) “Lisan ut-teyr”lə “Məntiq ut-tair” arasında heç bir fərq yoxdur, daha çox yaxınlıq axtarmaq lazımdır; 3) “Lisan ut-teyr” Nəvainin ən mürəkkəb dastanı deyil, əksinə, mistik yozum və üslub baxımından şairin ən sadə dastanıdır; 4) “Məntiq ut-teyr” hekayələrinin əksəriyyətinin “Lisan ut-teyr”də dəyişdirilməsi bu iki əsər arasındakı əsas fərqi müəyyən etmir, çünki hekayələr bu dastan üçün ikinci dərəcəli materialdır, yəni onlar bir hekayə kimi xidmət edir. əsas fəsillər üçün illüstrasiyalar, keçidlər; 5) "Lisan ut-teyr" jurnalındakı qeydə əsasən, mütəxəssislər indiyə qədər hesab edirdilər ki, Nəvainin öz məhəbbəti, yəni şəxsi məhəbbəti haqqında dastan yazılmayıb, dissertant sübut edib ki, şairin

məhəbbət haqqında dastanı elə həmin “Lisan ut-teyr”dir və s. Dissertant “Lisan ut-teyr”in bəzi cəhətləri haqqında xülasələrini irəli sürür.

Monoqrafiya Nəvai yaradıcılığının mistik yozumunun nümunəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Məncə, hər hansı bir şairin dastanının ideya-bədii, tərbiyəvi-islami, mistik-fəlsəfi, janr, lirik-epik özəllikləri belə sistemli əsaslarla üzə çıxıb – yox. Amma bu zaman tədqiqatçı eposun təsəvvüf haqqında elmi risalə deyil, bədii əsər olmasını ciddi şəkildə nəzərdən keçirmişdir.

“Lisan ut-teyr” poetikasının müqayisəli tədqiqi əsasında yazılmış bu monoqrafiyaya misal olaraq fars və türk poeziyasındakı məsnəvilərin belə əhatəli şəkildə, bilavasitə mətnə əsaslanaraq, müqayisəli şəkildə öyrənilməsidir. Tematik bədii abidələr və şairin öz əsərləri ilə unikal nümunəsinin də yaradıldığını deyə bilərik. Monoqrafiyanın mühüm nailiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada “Lisan ut-teyr” ədəbi-bədii sintezin məhsulu hesab edilir və onun poetikası müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Monoqrafiya “Lisan ut-teyr”in bəzi məqamları ilə bağlı gəldiyi qənaətləri irəli sürərkən qeyd edir ki, bu xüsusiyyətlərin bəziləri “Məntiq ut-teyr”ə də aiddir. Bununla da onun müəyyən mənada “Məntiq ut-teyr” elminə layiqli töhfə verdiyini deyə bilərik. Monoqrafiyanın strukturu çox yaxşı düşünülmüşdür. Fəsilər və yarımfəsilələr bir-birini tələb edir, bir-birini tamamlayır, biri digərindən yaranırdı. İşin əsas məzmunu avtoreferatda və dissertantın çap etdirdiyi materiallarda öz əksini tapmışdır.

Monoqrafiya ilə bağlı ümumilikdə əlli yeddi əsər çap olunub. Açıqını deyim ki, bu, çox mühüm elmi məhsuldur. Onlar 1992-2023-cü illərdə çap ediləblər. Bu onu göstərir ki, tədqiqatçı uzun illərdir bu mövzunu araşdırır.

Ötən əsrin 70-ci illərində tanınmış özbək ədəbiyyatşünası İzzət Sultan “Lisan ut-teyr” haqqında danışaraq demişdir: O, qeyd edirdi ki, “o, hələ mütəxəssislər tərəfindən yetərincə öyrənilməyib... böyük fəlsəfi dastandır...”. Bu monoqrafiyadan öyrənə bilərik ki, S.Alimov monoqrafiyasından əvvəl bu eposun təhlilinə bir doktorluq, yeddi namizədlik və bi fəlsəfə doktoru monoqrafiyası həsr edilmişdir. Bu əsər “Lisan ut-teyr”şünaslıq üzrə 10-cu monoqrafiyadır. Buna baxmayaraq, dissertant tədqiqatçı əvvəllər müzakirə olunmayan məsələləri qaldırır, bir çox köhnə fikirləri rədd edir və birbaşa mətnin təhlilinə əsaslanaraq cəsarətlə yeni fikirlər və nəticələr irəli sürür. Bunu monoqrafiyadakı mövzunun adından öyrənmək olar. Müəllif eposun poetikasını yox, müqayisəli poetikasını öyrənir. Mən haqlı olaraq bu monoqrafiyanı özbək nəvaişünaslığının nailiyyətlərindən biri hesab edirəm. Çünki ortada mükəmməl və ciddi elmi yeniliklərlə dolu bir monoqrafiya işi var.

АДАБИЙ ТАНҚИДДА ИЖОДИЙ ЎЗИГА ХОСЛИК МУАММОЛАРИ

Ахмедова Шоира Нематовна,

БухДУ ўзбек тил ва адабиёти кафедраси профессори, ф.ф.доктори

Лосеева-Танем Бахтияри,

МДУ Осиё ва Африка халқлари институти “Туркий филология ” кафедраси доценти

Қодирова Насима Саидбурҳоновна,

ўзбек тили ва адабиёти кафедраси докторанти

(Ўзбекистон)

Аннотация. Ушбу мақолада адабиётшуносликнинг таркибий қисмларидан бири бўлган адабий танқиднинг ўзига хос хусусиятлари, унда танқидчи ижодкорлигининг ўрни, замонавий адабиётда танқиднинг роли масалалари ҳақида фикр юритилади.

Адабий танқиднинг ўзига хос ижод тури эканлиги, шу билан бирга фан, илм сифатида ҳам намоён бўлиши кўпдан бери баҳсу мунозараларга объект бўлиб келмоқда. Бунинг устига

мустақиллик йилларига келиб, адабий танқиднинг роли пасайиб бораётганлиги ҳақида мулоҳазалар кўпайиб қолди. Ҳақиқатан ҳам, адабиётшуносликда адабий танқид оперативлиги, тезкорлиги билан муҳим ижод тури ҳисобланадики, айти шу хусусият яратилаётган бадиий асарларга нисбатан нофаолликда ҳам намоён бўлмоқда. Шу билан бирга адабий танқиднинг мазмун-моҳияти, ўзига хос хусусиятларини бир қадар ойдинлаштириб олиш зарурлиги кўринмоқда.

Калит сўзлар: адабий танқид, ижод тури, оперативлик, илмий-бадиий тафаккур, услуб муаммолари, санъат, бадиий танқид.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности литературной критики являющейся одной из составляющих литературоведения, роль творчества критика в ней, а также роль критики в современной литературе. Тот факт, что литературная критика представляет собой уникальный вид творчества и в то же время проявляется как наука, уже давно является предметом дискуссий. Кроме того, к годам независимости было много высказываний о снижении роли литературной критики.

В действительности литературная критика представляет собой важный вид творчества в литературоведении, обладающий оперативностью и стремительностью, и эта же особенность проявляется и в бездеятельности по отношению к создаваемым художественным произведениям. Вместе с тем необходимо выяснить сущность и особенности литературной критики.

Ключевые слова: литературоведение, тип творчества, оперативность, научно-художественное мышление, проблемы стиля, искусство, художественная критика.

Abstract: The article examines the features of literary criticism, which is one of the components of literary criticism, the role of the critic's creativity in it, as well as the role of criticism in modern literature. The fact that literary criticism is a unique form of creativity and at the same time manifests itself as a science has long been a subject of debate. In addition, by the years of independence there were many statements about the declining role of literary criticism.

In fact, literary criticism is an important type of creativity in literary criticism, characterized by efficiency and swiftness, and this same feature is also manifested in inactivity in relation to the works of art being created. At the same time, it is necessary to clarify the essence and features of literary criticism.

Key words: literary criticism, type of creativity, efficiency, scientific and artistic thinking, problems of style, art, art criticism.

Адабий танқид илмда ўзига хос ҳодиса сифатида дастлаб Платон, Аристотель, Аристарх фаолиятларида антик замонда намоён бўлди. Адабий танқид ҳаракатдаги эстетик тафаккур тарзида адабий жараён моҳиятини таҳлил қилиш ва баҳолаш хусусиятини касб этади; ижтимоий-фалсафий эстетик қараш шаклида адабиёт ва жамият муносабатлари қай даражада инъикос топганини замон мафқураси призмасидан ўтказган ҳолда умумлаштириш санъати даражасига кўтарилади.

Адабий танқиднинг муҳим методологик асосларидан бири – ифода усули ва услубий ўзига хослиги унинг ҳам илмий ва ҳам бадиий ижодга бирдек дахлдорлигидадир. Бир сўз билан айтганда, адабий танқид илмий тафаккурнинг образли фикрлаш тарзи билан боғлиқ ифодасидир. «Аслида танқид, ўз табиатига кўра, икки жиҳатнинг уйғунлигидир: ўзининг айрим вазифаларига, ўзига хос хусусиятлари ва воситаларига кўра у адабиётдир, бошқа жиҳатларига биноан – фандир»[1,341].,-деб ёзади рус олими Ю.Бореев “Эстетика” китобида.

“Адабий танқиднинг ўзига хос ижод тури, фан соҳаси эканлигини улкан адиб ва танқидчиларнинг яратган қатор асарлари исботлаб турибди. Бунга Алишер Навоий, Фитрат, А.Қодирий, Ойбек, П.Қодиров, О. Шарафиддинов, М.Қўшжонов, И.Ғафуров, И.Ҳаққулов ижодлари етарли даражада мисол бўла олади.

Адабиёт ҳаётни, воқеликни бадиий ўзлаштиришда ўзига хос образлилик воситалари билан инсон қалби ва ақлига таъсир қилиб, жамият ривожига ёрдам беради. Адабий танқид ҳам бадиий адабиёт воситасида шу вазифани бажаради, кишилик тараққиёти ва тафаккури ривожланишига таъсир кўрсатади. Ана шу хусусиятнинг ўзиёқ адабий танқидий асарларда санъатга, бадииятга хос айрим фазилатлар бўлиши мумкингина эмас, зарурлигини тақозо этади. Бунинг учун санъат асари ҳақида фикр юритувчи танқидчининг ўзи муайян даражада санъаткор бўлмоғи даркор”[4,21].

Немис ва рус олимлари “Литературная художественная критика” деган атамани бир неча асрдан бери ишлатишади. “Бироқ адабий танқид илмий ва бадиий бирлашма сифатида узоқ вақтдан бери намоён бўлиб келмоқда. Танқид бу бадиий ва илмийлик ўртасидаги оралик жанрлардан биридир”, танқид- фан, чунки у билимни ўрганади ва тарғиб қилади; у - санъат, чунки у образлидир” деб ёзади рус олими Егоров. Бу масалани немис олимлари XX асрнинг 30 - йилларидаёқ ҳал этишган [2,231]. Шундай экан, адабий танқидда ижодкорликка, образлиликка эътибор устувор бўлиши керак. Бадиий асарни баҳолашда танқидчи шунчаки унга баҳо бермасдан, қалбига таъсир этган жиҳатларни образли тарзда ифодалаш лозим бўлади.

Келинг, фикримизни мисоллар билан асослайлик: етук адабиётшунос ва мунаққид Иброҳим Ҳаққуловнинг адабий-танқидий мулоҳазалари сиқиклиги, ўткирлиги билан, тили эса бу майдонда ўзининг афористиклиги билан ҳам ажралиб туради. Афоризмлардан, асосан, фикрни далиллашда, ихчам ифодалашда, матн жозибасини оширишда, мунаққид баҳс юритаётган муаммонинг барча замон ва маконларда муҳим эканлигини таъкидлашда фойдаланилади. Шу сабаб афоризмлар кўлами ҳам кенг: айти бир ҳодиса шарҳида ҳам шарқ адабиёти ҳам ғарб адабиётининг даҳо ижодкорлари фикрларидан фойдаланилади. Масалан, олимнинг Шекспир ижодига бағишланган “Буюк қалб муҳаббати” мақоласини кузатсак. Мақола бир ғарб шоирининг “Кўнгил билан фикрлаб, ақл билан ҳис қилишни ўргангил”[10,56] деган фикри билан бошланади. Олим бу фикр орқали Шекспир ижодининг айнан шу хилда яратилганлигини айтиш билан бирга, китобхонга кўнгил ва ақл мувозанатини таъкидлайди. Мақолада рус адиби Н.В.Гогол, олмон шоири Гёте, даниялик файласуф Серён Керкегор, француз шоири Буало, араб мутафаккир шоири Ибн Арабий ва Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан моҳирона фойдаланилган. Мақолада келтирилган афоризмлар орқали Шекспир ижодининг ҳудудсиз кенглиги ва бугунги кундаги аҳамиятини ҳам англаб оламиз. Шунингдек, олим илмий тафаккури кенглиги, ҳам ғарб ҳам шарқ адабиётининг етук билимдони эканлигини кўриш мумкин.

Мунаққид У.Норматов ҳассос танқидчи И.Ғафуров ҳақидаги мақоласида шундай ёзган эди: “Танқид ҳам илм-фан, ижод. Ахир, илм-фан, ижод шахсий фикр, субъектив мушоҳада, мулоҳазалардан бошланади-ку, ахир! Шахсий фикр, субъектив мушоҳадаларнинг салмоғи, кўлами масаласи бу –бошқа гап”. И.Ғафуровнинг ўзи “танқидчилик – менинг тушунишимча, муҳаббат изҳор қилиш, бу сўзга, гўзал сўзга муҳаббатдир” - дейди. Ўткир Ҳошимов “Мана шу гапда чуқур ҳақиқат бор. Аввало, ижоднинг ўзи муҳаббатдан бошланади. Бинобарин, Сўз билан ишлайдиган хунар эгасининг қалбида энг аввало муҳаббат бўлади! Мунаққид эса шу туйғу асарда қай даражада ўз ифодасини топганини теран ҳис этмоғи ва тушунмоғи керак. Шу

талабдан келиб чиқиб асар фазилятларидан суюниб, камчиликларидан куюниб ёзган мунаққидгина ҳақиқий танқидчидир!”- деб ёзади.

Қалбдаги муҳаббатни, адибга, унинг асарига бўлган муҳаббатни тўкиб солиш учун танқидчида ижодкоркорлик бўлиши талаб этилади. Бугунги кунда ана шундай танқидчиларнинг етишиб чиқмаётганлиги уни пассив дейишга олиб келмаяптими?

Бугунги кунда адабий танқидий фикр, муносабат интернет тармоқларига кўчганлиги ҳақиқат. Истеъдодли ёзувчи, шоир, адабиётшунос У Ҳамдам адабий танқид ҳажм жиҳатдан қисқариб, кичик-кичик мулоҳазаларда интернет тармоқларида намоён бўлаётганлиги ҳақидаги фикрларида юз фоиз ҳақ. Ҳақиқатан ҳам интернет тармоқларида нафақат танқидчиларнинг, олимларнинг, балки китобхонларнинг, халқ оммасининг китоб ўқишга эътибори ошаётганлиги, интернет сайтларида нашр этилаётган асарларни ўқиб, уқиб, шу билан бирга унга баҳо бераётганлиги ҳам адабий танқиднинг бир қадар фаоллашганини намоён этмайдими?

Академик Бахтиёр Назаровнинг қуйидаги мулоҳазалари ҳам фикримизни ойдинлаштиришга хизмат қилади: “Иброҳим Ҳаққулнинг айниқса, мумтоз адабиётимиз муаммоларига бағишланган тадқиқотлари ўзининг ранг-баранглиги, назарий талқинларга бойлиги билан ажралиб туради. Умуман, олимнинг бу борадаги фикр юритиши ва мушоҳада этиш йўсини ўткир ҳиссиёти билан, чуқур дарди билан, асосан асардаги бирорта дарднинг поэтик намоён бўлиш хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қилиниши билан, бадиий асар фалсафасининг зоҳир бўлишида санъаткор маҳорати ва шу маҳоратни белгилашдаги бадиият жозибаларини очишга қаратилгани билан ажралиб туради”[5,31]. Олим таҳлилларининг теранлиги, ранг-баранглиги ва жозибаси бежизга эмас, албатта. Бу унинг тафаккури ва илмий дунёқарашининг ниҳоятда бойлигида. “Ўткир ҳиссиёт, чуқур дард”ни ифодалаш учун албатта, танқидчида ижодкорлик бўлиши ва шу асосда бадиий матн сиру сеҳрини китобхонга етказа олиши зарурлигини О.Шарафиддинов, И.Ғафуров, И.Ҳаққулов каби кўплаб танқидчилар ижоди ёрқин намоён эта олади. Шу билан бирга танқидчи масъулияти жуда оғир ва мураккабликни зиммасига олган мутахассисдир.

Адабий танқиддаги образлилик ҳақида адабиётшунос Л.Қаюмовнинг шундай сўзлари бор: “Адабий танқидчилик ҳам образли, эмоционал, ҳам мантиқан изчил, теран фикрлаш, ҳукм ва мулоҳазаларга асосланади. Унинг “ота”си образлилик, эмоционаллик бўлса, “она”си силлогизмлар, мантиқий ҳукм ва мулоҳазалардан иборатдир. Бинобарин, танқидчи учун асосий қурол воситасини ўтайдиган таҳлилда бадиийлик, ҳис-ҳаяжон, поэтик пафос билан мантиқий изчил фикрлар сув билан ҳаво сингари зарурдир [8,178].

Шундай экан, адабий танқидда илмий тафаккур билан бирга бадиий тафаккур ҳам бир майдонда, бир сатҳда иш кўради. Ўзбек танқидчиларининг адабий –танқидий асарлари бунга ёрқин кўрсатиб турибди.

Хулоса қилиб айтганда, адабиёт ҳаётни, жамиятни, воқеликни, инсон ҳаётини бадиий акс эттириб, баркамол етук образлар яратиши лозим бўлса, танқиднинг вазифаси воқелик, кишилар ҳаёти, руҳияти ёзувчи томонидан нечоғли гўзал, ҳаққоний, янги тарзда акс эттиргани, ютуқ ва камчиликларининг туб сабабларини кўрсатишдан иборат.

Адабий танқиднинг вазифаси ва табиатидан келиб чиқувчи бу талаб танқидчини бадиий адабиётдан ташқари ҳаётни ҳам теран кузатиш ва чуқур билишга даъват этади. Бунда танқидчи танлаган таҳлил усуллари ва услубларининг ранг-баранглиги муҳим аҳамиятга молик. Зеро, танқидга оид асарнинг таъсирчанлик даражаси ва ўқимишлилиги аслида худди шу усул ва услуб жозибасига боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР:

1. Боров Ю. Эстетика. Изд. 3. – М.: Политиздат, 1981. –С. 341-342.
2. Егоров Б.Ф. О мастерстве литературной критики: Жанры. Композиция. Стиль. 2019. – 231 с. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://urait.ru/bcode/422737>;
3. Milch W.Literaturkritik und Literaturgeschichte.1930.Ni.1\2, S.12.
4. Назаров Б.,Расулов А, Ахмедова Ш.,Қахрамонов Қ. Ўзбек адабий танқиди тарихи. Дарслик. Тошкент. 21-31-бетлар.
5. Назаров Б. Моҳиятга муҳаббат. Тўплам. Масъул муҳаррир Т.Мирзаев. – Тошкент: Tafakkur, 2019. – Б. 31.
6. Художественное и научное творчество. Под ред.Б.С.Мейлаха.Л.1972.
7. Хильми Г.Ф. Поэзия науки. М.,1970.
8. Қаюмов Л. Аср ва наср. Тошкент. 1986. 178-бет.
9. Қодирова Н.С. Илмий-адабий тафқкур ва услуб муаммолари. Ф.ф.ф.д..... дисс. Бухоро. 2021. 132-бет.
10. Ҳаққул И. Талант – жасорат жавҳари.Тошкент.”Муҳаррир”.2018. 56 б.

NAVOIYNING “FAVOYID UL-KIBAR” DEVONIDA “LOLA” BILAN BOG‘LIQ TUSHUNCHALAR TALQINI

Tohir Xo‘jayev,

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Navoiyning “Favoyid ul-kibar” devonida gullar,ayniqsa, lola, ular bilan bo‘liq tushunchalar,gullar turlarining qo‘llanishi,bundan shoirning maqsad va vazifalari kabilar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Navoiy, devon, “Favoyid ul-kibar”, gul, lola, g‘uncha, binafsha, oshiq, ma‘shuqa.

Annotation: In this article, flowers, the concepts related to them, the use of types of flowers, the goals and tasks of the poet are covered in Navoi's book "Favoyid ul-kibar".

Key words: Navoi, devan, "Favoyid ul-kibar", flower, tulip, bud, violet, lover, suitor.

Navoiy nigohi teran shoir. U borliqdagi har bir manzara, o‘zgarish va ko‘rinishlar, tabiat hodisotlarini tez ilg‘aydi. Va bu hayotiy tasvirlar, manzaralar shoir she‘riyatida o‘zining hayratomuz ifodasini topadi. Adabiyotshunos olim B.Ya. Shidfarning ta‘kidicha,shoir uchun insonning ichki dunyosini yoritishning oson va qulay yo‘li uni tashqi dunyo bilan, tabiat bilan qiyoslash,o‘xshatish,taqqoslashdan iboratdir. Bu fikr Navoiy she‘riyatida ham o‘zining tugal ifodasini topadi. Shoir g‘azallarini o‘qir ekanmiz, unda lirik qahramon, oshiq va ma‘shuqa xarakteri, holat va kayfiyati, qiyofasini yoritishda tabiiy manzaralar, hayotiy tashbeh va o‘xshatishlarga keng murojaat qilganining shohidi bo‘lamiz. Professor I.Haqqul to‘g‘ri ta‘kidlaganidek: “Ma‘lumki, tabiat she‘riyatda yo tasvir ob‘ekti, ya‘ni predmeti yoki poetik tasvir vositasi sifatida aksini topadi. Lekin, har ikki holda ham u inson qalbi, ruhi, ehtirosi, dard va kechinmalari bilan mustahkam birikkan bo‘ladi” [3;194]. Juda o‘rinli mulohaza.

Navoiy “Favoyid ul-kibar” devonida gul, uning qismlari, unga aloqador tushunchalar, gullarning turlari tez-tez ko‘zga tashlanadi.

Navoiy “Favoyid ul-kibar” devonida 20 ga yaqin gullar nomini keltirib, tashbehlarning go‘zal namunasi yaratadi. Devonda „lola“ (20 dan ortiq baytda), „rayhon“, „ra‘no“, „sunbul“, „o‘sma“,

„vo’sma“ (bu o’simlikka ham gul deb qarajak), „binafsha“, „nilufar“, „nofarmon“, „nasrin“, „nastarin“, „nastaran“, vard (atirgul), „nargis“, „savsan“, „chechak“ kabi gullar nomlari uchraydi. Bularning hammasiga misol keltirish, tahlil qilish mumkin. Oshiqona (ma’shuqa ko’rinishi, a’zolari tasviri, oshiq kechinmalari tasvirida), rindona (may bilan bog’liq tasvirlarda), diniy-tasavvufiy (davr, dunyo haqidagi qarashlarda), peyzaj (hayot, tabiat tasviri, ma’shuqa va oshiq tashbehlarida) ruhidagi g’azallarda ko’p namoyon bo’ladi. She’riyatni yanada go’zal, nafosatli, ta’sirli va zavqli qilishda yordam beradi. Zero, Anvar Hojiahmedov aytganidek, „Olam bezagi bo’lmish rango-rang gullar-u, g’unchalar, muattar jambil-u rayhonlar, orombaxsh nargis-u binafshalar shoirlarga beaded zavq-u ilhom baxsh etib, bir-birlaridan nafis, betakror, ayni chog’da purmazmun va hayratomuz badiiy timsollar, teran va zebo badiiy lavhalarning yaratilishiga manba bo’lib xizmat qilgan“ [2;128].

Navoiy devonida gul, u bilan bog’liq tushunchalar, g’unchadan so’ng eng ko’p uchraydigani „lola“ va u bilan aloqador tasvirlar yetakchilik qiladi. Lola, uning tabiatda uchrashi, ko’rinishi, o’sish makoni, rangi, bargidagi dog’lar haqida yaxshigina tasavvurga egamiz. Navoiy ana shu jihatlardan ma’lum g’oyaviy-badiiy niyatini ifodalash uchun foydalanadi.

Mumtoz adabiyatdagi deyarli har bir shoir she’riyatida gul, uning turlari, lola haqidagi tasvirlar ko’zga tashlanadi. Navoiygacha bo’lgan davr she’riyatida, ayniqsa, Lutfiy she’riyatida lolaning o’ziga xos go’zal tasvirni uchratamiz:

Yuzungdin lola rang etib uyolib shahrga kirmas,

Aning bo’ynin kishi bog’lab keturmog’uncha sahrodin [4;181].

Bu baytda lola bilan bog’liq bir necha tushunchalar mavjud:

1. Lolaning rangi – qizilligi;
2. O’sish joyi –sahro;
3. Lolaga xalq munosabati –bahorda saylga chiqish, lola terish, dasta-dasta qilib olib kelish;
4. Ma’shuqa yuzi va lola qiyosi- yor yuzi go’zallikda lola chiroyidan ham ustun ekanligi;
5. Lolaning holati –husnda ma’shuqadan ko’rimsizroqligi sababli uyalishi.

Navoiyning „Favoyid ul-kibar“ devonini o’qish jarayonida lola bilan aloqador bir qator qarashlar aniqlandi. Lola bilan birga „lolazor“, „lolarux“, „lolagun“ (lola rang, qizil), „lolafom“ (lolagun), „lolasiton“ (lolazor) so’zlari ko’zga tashlandi. Ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Tabiatdagi lola guli nazarda tutilgan baytlar;
2. Ma’shuqani yoki uning ma’lum a’zolarini lolaga qiyoslash;
3. Lola qizilligi –rangini ifodalovchi baytlar ;
4. Lolaning o’sish o’rni bilan aloqador misralar;
5. Lolaning ko’rinishi, shakli bilan bog’liq baytlar;
6. Lola va umr qiyosi va boshqalar.

Navoiy she’riyatida bu tushunchalar bir necha vazifani bajargan:

1. Ma’shuqa go’zalligini tasvirlash vositasi;
2. Yor zulmi, javrini ifodalash maqsadida;
3. Eng asosiysi oshiq holat, kechinma, ruhiyatini tasvirlash uchun;
4. She’riyatni hayotga yaqinlashtirish, kitobxoniga zavq, kuchli ehtiros uyg’otish va boshqalar.

Navoiyning „Favoyid ul-kibar“ devonidan olingan mana bu baytga nazar solaylik:

Dame gul birla sunbul xaylidan o’t,

Zamone lolayu rayhon sari es [1;164].

Shoir devonida gul, uning turlari tez-tez uchrab turadi. Bu baytda „gul“, „sunbul“, „lola“, „rayhon“ tilga olingan. G’azalning birinchi baytida lirik qahramon „ey bodi sabo“ deya shamolga

murojaat qiladi. Bodi saboning esib jonon sari borishi, uning ko'yida oshiqning arzu niyozini bayon etishi, yo'l-yo'lakay bog', gul, sunbul, lola-yu rayhon saridan o'tishini so'raydi. Baytda tabiatdagi gullar, jumladan, lola ham qayd etilmoqda.

Shoir g'azallarida lola ko'pgina o'rinda yorning yuzi (qizilligi, chiroyi)ga, ya'ni lola rangi va ma'shuqa husni qiyosi uchun qo'llangan. „Lola yuz“, „lolaruh“ (bir baytda shunday yozilgan, aslida „lolarux“ to'g'ri), „lolarux“, „lolauzor“, „lolagun“, „lolazor“ kabilar shu ma'noda. Mana bu baytda „ey lolarux“ deya ma'shuqaga murojaat qilinmoqda:

Agar bulbul guliston ichra ko'rdi xordin ozor,

Va lekin ko'rmadi, ey lolarux, ozor men yanglig' [1;207].

Bulbul, uning nolasi, gul, bahor tushunchalari ko'p uchraydi. Bu oshiq holatiga tashbihlanadi. Bulbul uchun chamanzor, gulzor muhim. Ammo unga ham gulning tikani „xor“idan ozor yetadi. Ammo oshiq chekayotgan iztirob oldida u hech narsa emas. Buni oshiq o'z ma'shuqasiga alohida murojaat bilan yetkazmoqda.

„Chamanzor“, gulzor“ kabi „lolazor“ „lolasiton“ so'zlari mavjud. Bu lola o'sadigan keng maydonni anglatadi. Mana bu baytda ana shu lolazor nazarda tutilgan:

Yuzingda xol g'avg'osi aro gulguna zebidin,

Ko'zung jayronlari o'ynarg'a go'yo **lolazor** etting [1;244].

Yuz, undagi xol-gulguna go'zallik hosil qilgan. Ko'z ham shu joyda. Shoir ana shu holatni tabiatga ko'chiradi. Lolazor, unda yayrab, zavqlanib o'ynayotgan jayronlar ko'z oldimizga keladi. Yuz, undagi xol –lolazor. Ko'z esa jayronlar. Mana bu baytda lolazor yuz ma'nosida.

Degaykim: bo'stonafro'z ichida tuxmi sochilmish,

Biravkim xollar ko'rsa, uzoring **lolazorinda** [1;22].

Yuz lolalarni anglatsa, „bo'stonafro'z“ –dagi tuxumlar esa xol o'rnida. Shu ma'noga yaqin fikrlar mana bu misralarda ham ko'rinadi. Unda tabiatdagi ikki hayotiy voqeaga ishora qilinadi. Birinchisi lolazorda ilonning bo'lishi, ikkinchisi olovdagi qilning holati:

Qon yoshim ichra tanim to'lg'ang'anin nazzora qil,

Lolazor ichra yilon gar ko'rmading, o't uzra qil [1;258].

Oshiq ma'shuqa hajrida qon yosh to'kadi. Qon yosh mumtoz adabiyotda eng ko'p uchraydigan tasvir. Bu dard, azob, g'am-qayg'uga botgan oshiq holati. Qon yosh –lolazor (qizilligi), ilon –oshiq tanasi, o't –bu ham qizillik, unda kuyayotgan qil esa, lirik qahramon vujud. Hayotda uchraydigan bu ikki manzara oshiq kechinmasini ifodalashda qo'l kelgan. Lola barglari parcha-parcha. Mayda bo'laklarga ajralgan. Mana shu ko'rinish ham bir necha maqsadda ishlatilgan. Oshiq ko'nglining shakli, bag'ir, chok ko'ylak va boshqalar.

Ko'nglumniki pargolalar etti g'ami hajring',

Lola varaqidek borida dog' ila qondur. [1;102].

Bilamizki, lola qizil, barglari ayri-ayri, ichida qora dog'lari bor. Ana shu manzara oshiq holatiga qiyoslanmoqda. Oshiq ko'ngli, uning qizil qoni, hajrdan paydo bo'lgan dog'lar.

Ba'zi baytlarda lolaning o'sish, chiqish joylari ham nazarda tutilgan. Lola bahor faslida sahro, qir-u adirlar, yo'l yoqalari, ekinzorlarda, suvoq tomlar ustida ko'rinish beradi. Mana bu baytda esa, boshqacharoq tasvir:

Buzug' ko'nglum aro xattu uzoring, ey bahori husn,

Erur andoqki, butkay sabza birla lola vayrondin. [1;315].

„Ey bahori husn“ –bu ma'shuqa. Bahor, vayrona, ko'k maysa-o'tlar, u yer-bu yerda ko'rinib qolgan lolalar –hammamizga tanish manzara. Lekin lola o'sgan joy vayrona, buzuq, ko'rimsiz

manzil. Shoir ana shu tasvirdan oshiq holatini berishda foydalangan. Vayrona –bu oshiqning ko‘ngli. Ma’shuqa xatti-sabza, yuzi- lola.

Lola so‘zi uchraydigan ayrim baytlarda kafan tilga olinadi. Yor „yuzi lolasi“ hajridan qayg‘uga botgan, hatto o‘lim holiga kelgan oshiq ko‘ylagi unga kafan bo‘lgani, saboga murojaat qilib, loladan qonlig‘ kafan qilishi tasvirlansa, mana baytda boshqacha tasvir:

Loladek qonlig‘ libosim birla dafn aylang meni

Kim, shahidi ishq ma’hudi kafang‘a kirmadi. [1;437].

Vafot etgan kishi kafanga o‘rab dafn qilinadi. Bu hayotiy voqea. „Ma’hud“ –odat. Oshiq fikricha „shahidi ishq“ni –ishq yolida shahid bo‘lgan kishini kafansiz ko‘mish joiz. Shuning uchun ham oshiq „loladek qonlig‘“ libosi kafani b‘lishini istaydi. „Loladek qadah“, „lolagun kafan“, „lola urug‘i, „loladek vafosi yo‘q“ kabi tushunchalar bilan aloqador baytlar ham anchagina. Bularning hammasi ma’lum vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy.Favoyid ul-kibar.MAT. Yigirma tomlik.Oltinchi tom. Toshkent:”Fan” nashriyoti,1990.
2. Hojiahmedov A. Husni ta’lil san’ati. Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti, 2008.
3. Ibrohim Haqqul. “Tabiatdir mening davomim...”// E’tiqod va ijod.-Toshkent: “Fan”,2007.
4. Lutfiy. Sensan sevarim... Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti,1987.

ФОРМИРОВАНИЕ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ НА ОСНОВЕ ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ

Сатторов Улугбек Файзуллаевич,

*директор Навоийского горного колледжа, доктор филологических наук
(Узбекистан)*

Аннотация. Поговорки и пословицы – один из самых активных и широко распространённых памятников устного народного творчества. В них народ на протяжении веков обобщал свой социально-исторический опыт. Они имеют афористическую форму и поучительное содержание, выражают думы и чаяния народа, его взгляды на явление общественной жизни, его эмпирически сложившиеся представления о воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: народная педагогика, поговорки, пословицы, афористика, чаяния народа.

Аннотация. Maqol va matallar xalq og‘zaki ijodining eng faol va keng tarqalgan yodgorliklaridan biridir. Ularda asrlar davomida odamlar o‘zlarining ijtimoiy-tarixiy tajribasini umumlashtirganlar. Ular aforistik shakl va ibratli mazmunga ega bo‘lib, xalqning fikr va intilishlarini, ijtimoiy hayot hodisasiga qarashlarini, yosh avlod tarbiyasi haqidagi empirik asoslab berilgan g‘oyalarini ifodalaydi.

Tayanch so‘zlar: xalq pedagogikasi, matallar, maqollar, aforizmlar, xalq intilishlari.

Annotation. Sayings and proverbs are one of the most active and widespread monuments of oral folk art. In them, over the centuries, people have summarized their socio-historical experience. They have an aphoristic form and instructive content, express the thoughts and aspirations of the people, their views on the phenomenon of social life, their empirically established ideas about the education of the younger generation.

Key words: folk pedagogy, sayings, proverbs, aphorisms, aspirations of the people..

На поговорках, пословицах и изречениях училось и воспитывалось не одно поколение людей, более того, некоторые пословицы стали девизом в жизни великих людей. Большой интерес представляет отношение самого народа к поговоркам и пословицам как источнику познания.

Народные афоризмы не просто выражают ту или иную воспитательную идею, они созданы, отшлифованы, имеют как бы определенную воспитательную задачу, дидактические цели[1.23-36].

Краткость, лаконичность пословиц особенно важны для запоминания нравственных норм и правил. И народы позаботился об этом: «Доброе дело в воде не утонет» (каракалпакская), «Конец терпения – золото» (казахская), «Любовь сильнее смерти» (киргизская), « «Друг – зеркало друга»(таджикская), «Доброе слово слаще меда» (туркменская),»Знатный стал –не кичись, не скупись!» (узбекская)

Гостеприимство как вековой закон Востока также облекается в лаконичные афоризмы: «Где гость, там удача», «Гость старше отца», «Угоди людям, будь гостеприимным».

Краткими крылатыми фразами народ выражал и свои патриотические чувства. «Родная земля- золотая колыбель», говорят узбеки. «Чем баем быть у чужого народа, лучше быть пастухом у своего народа», - вторят им казахи. Беспредельно тонки и привлекательны эстетические вкусы народа. «Нет цветов – нет уюта», «Тюльпан идет даже к голове плешивого», - говорят таджики., «Видеть прекрасное в жизни – это видеть кусочек рая», «Дай другу поддержать цветы»,- советуют туркмены. Удивительно образно говорится о самом сокровенном, о чем мечтает человечество, -о мире. «Мир-это роза, понюхай и отдай другому» - советуют миролюбивый народ[41-56].

Кратко и образно выражают афоризмы народные мысли о воспитании, формировании личности человека. Педагогический гений народа продуманно, сознательно создал афоризмы, наделенные поэтическими рифмами.

Таким образом, в самом построении афоризмов видна их педагогическая целесообразность, рассчитанная не просто на усвоение истин, но и на то, чтобы они стали неписаными законами жизни, оказывали прямое влияние на воспитание и формирование личности.

В целях усиления воспитательного воздействия педагогических миниатюр народ проявил заботу также о том, чтобы художественно оформить свое творение используя для этого разнообразные средства поэтической образности, словесной ритмики, добиваясь, таким образом яркого интонационно – смыслового звучания афоризмов[3.76-81].

Анализ народных афоризмов показывает, что в них находит свое выражение смысловое параллелизм и противопоставление, когда мысль, выраженная в одной части пословицы, усиливается путем противопоставления в другой ее части. Имеют место примеры смешного параллелизма, когда в общих чертах сопоставляются разные предметы, явления и понятия.

Нравственно-поучительные поговорки и пословицы содержат целый комплекс продуманных рекомендаций, выражающих народное представление о человеке, о формировании личности, о нравственном воспитании.

Литература

- 1.Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4т. М.: 1978-1980.
- 2.Пропп В.Я. Морфология сказки М.: 1969.

ФОЛЬКЛОРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ НАРОДА

Сатторов Улугбек Файзуллаевич,

*директор Навоийского горного колледжа, доктор филологических наук
(Узбекистан)*

Аннотация. Центральное место в системе физического воспитания занимали детские игры. В народном представлении игры не только развлечение, но и средства физического, нравственного и эстетического воспитания детей. Через игры реализуется самостоятельность детей: детские тайные языки, считалки, жеребьевки, пение, декламации, хороводы и т.д.

Ключевые слова: физическое развитие, народные игры, подвижные игры, свежий воздух.

Annotation. Children's games occupied a central place in the physical education system. In the popular imagination, games are not only entertainment, but also a means of physical, moral and aesthetic education of children. Children's amateur activities are realized through games: children's secret languages, counting rhymes, drawing lots, singing, recitations, round dances, etc.

Key words: physical development, folk games, outdoor games, fresh air.

Annotatsiya. Jismoniy tarbiya tizimida bolalar o'yinlari markaziy o'rinni egalladi. Ommabop tasavvurda o'yinlar nafaqat o'yin-kulgi, balki bolalarni jismoniy, axloqiy va estetik tarbiyalash vositasidir. Bolalarning havaskorlik faoliyati o'yinlar orqali amalga oshiriladi: bolalarning yashirin tillari, qofiyalarni sanash, qur'a tashlash, qo'shiq aytish, qiroat qilish, dumaloq raqslar va boshqalar.

Kalit so'zlar: jismoniy rivojlanish, xalq o'yinlari, ochiq havoda o'ynash.

Особое значение народ придавал национальным играм – как важному средству физического развития и воспитания. По поводу характера национальных игр. Тёплые климатические условия Центральной Азии способствовали развитию в крае подвижных игр на свежем воздухе[1.13-16].

В весенне-летний период дети играли в подвижные игры на свежем воздухе, при этом обычно девочки играли отдельно от мальчиков. Старшие сделали за игрой детей и в играх видели особые приметы: « Если дети, выйдя в первый раз играть, играют мирно, не ссорятся и игры их носят характер мирный, - значит, год должен быть спокойным, и наоборот, год будет беспокойный, если дети ссорятся.

На свежем воздухе, например, дети играли в «сафид чубак» («белая палочка»). Участники игры делятся на две группы. Выбирается старший, своего рода арбитр, который в игре не участвует. Он бросает белую палочку как можно дальше. По команде участники обеих команд стремглав бегут, чтобы первыми схватит палочки. Владелец палочки стремится передать ее кому-нибудь из членов своей группы, а противоположная сторона в свою очередь стремится отнять палку у соперника. Тот, кому удастся вырваться, бежит к старшему и передает ему палочку с низким поклоном. Если «белая палочка» попадает в руки старшего-это означает, что победу одержала группа, которая ее доставила.

Победившая сторона садится верхом на побежденных, сидя верхом совершает круг почета, приветствует старшего. После этого все собираются в свои группы, и игры начинается снова.

А.А.Диваев описывает казахско-киргизские игры: «Кыз качар», «Кокпар», «Тогуз-кумалак», игры в «серую корову», в «верблюда», в «прятанье шапка» и др. в каждой из них отразились элементы быта и хозяйственной деятельности человека. Особенно популярными были конноспортивные игры: «Алмай –байге», «Кыз Куумай», «Оодарыш» и другие, не потерявшие своего значения до наших дней. Имеется много описаний распространенной по всей Центральной Азии национальной игры, получившей название «козлодрание» («Улак тартыш», «Овлак чалды»)[2.43-62].

Таким образом, идеалом физического воспитания, представлении народа, было воспитание молодой смены здоровой, жизнерадостной, сильной и отважной.

Комплекс мер, включающий в себе народную медицину, разумное питание, использование природных факторов, игры, спортивные соревнования и праздники, обеспечивал нормальную физическую развитие детей[3.41-51].

Народные приемы и методы физического воспитания и сегодня могут быть широко использованы педагогами и родителями с учетом возрастных особенностей детей.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4т. М.: 1978-1980.
- 2.Пропп В.Я. Морфология сказки М.: 1969.
- 3.Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М.: 1976.

MAKTAB DARSLIGIDA BERILGAN TIBBIYOTGA OID SO‘ZLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

I.K.Mirzayev,

SamDU o‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professorı

Amirova Malika,

SamDU filologiya fakulteti, 4-bosqich talabasi

Аннотация. Kishining o‘z fikrini suhbatdoshiga yetkazishi uchun eng kerakligi bo‘lgan til birligi so‘zdir. So‘z orqali insonlarning mulohazasi bayon etiladi, u orqali gaplar tuzilib, gaplar orqali esa matnlar yaratiladi. Odam biror voqea-hodisani so‘zlar ekan, aql va idrok, tafakkur va ong bilan bog‘liq holda o‘z fikr-mulohazasiga qarab uni mushohada etadi. Ushbu fikrlar bayon etilish jarayonini eng kerakli bo‘lgan til birligi, albatta so‘zning ishtirokisiz amalga oshirib bo‘lmaydi.

Калит со‘злар: лексика, она тили, shifoxona, shifokor, stomatolog, okulist, nevropatolog, kardiolog, xirurg, dermatology, LOR, endokrinolog, pediater, kasal(bemor), kasallik varaqasi, tashxis.

Аннотация. Единицей языка, которая больше всего нужна человеку для того, чтобы донести свою мысль до собеседника, является слово. Через слово выражается рассуждение людей, через него строятся предложения, а через предложения создаются тексты. Когда человек говорит о событии, он наблюдает за ним в соответствии со своей обратной связью с

разумом и восприятием, мышлением и сознанием. Процесс изложения этих идей невозможен без участия самой желанной языковой единицы, конечно же слова.

Ключевые слова: лексика, родной язык, больница, врач, стоматолог, окулист, невролог, кардиолог, хирург, Дерматология, ЛОР, эндокринолог, педиатр, пациент(пациент), больничные листы, диагноз.

Annotation. The unit of language that a person needs most in order to convey his thoughts to the interlocutor is the word. People's reasoning is expressed through the word, sentences are built through it, and texts are created through sentences. When a person talks about an event, he observes it in accordance with his feedback with reason and perception, thinking and consciousness. The process of presenting these ideas is impossible without the participation of the most desired language unit, of course, the word.

Keywords: vocabulary, native language, hospital, doctor, dentist, optometrist, neurologist, cardiologist, surgeon, dermatologist, ENT, endocrinologist, pediatrician, patient(patient), sick list, diagnosis.

Soʻzning biz taqdim etayotgan suhbatdoshga aniq, ravshan va tushunarli yetkazib berilishi juda muhimdir. Masalan, shifokorlarni olsak. Shifoxonalarda turli boʻlim shifokorlari mavjud boʻlib, ularning bemorlar bilan boʻlgan muloqotida ishlatiladigan kasallik nomlari, dori nomlari, ularning organizmga qanday taʼsir koʻrsatishi, saqlanishi, qoʻllash mumkin boʻlgan va mumkin boʻlmagan holatlari turlichadir. Shu jihatdan shifokorlarning oʻz sohasiga doir soʻzlarni qoʻllashi natijasida ham, aytayotgan tashxis natijalarida ham tushunarsiz soʻzlarga duch kelamiz va qayta murojaat qilib uning nima ekanligini soʻraymiz. Mana shu jarayonda shifokorning qoʻygan tashxisi bemorga tushunarli tarzda yetkazib berilmasa (agar tashxis ijobiy boʻlsa koʻngli yorishadi, aksincha boʻlsa ruhiy tushkunlikka tushadi), bunday holatda unda tushunmovchilik paydo boʻladi. Shu kabi tushunmovchiliklarning paydo boʻlmasligi uchun ikki shaxs oʻrtasidagi muloqotda aniqlik boʻlishi kerak. Bunday holatda meditsina sohasida qoʻllaniladigan birliklarni boshqa soʻzlar orqali munosib tarzda ifodalab berish oʻrinlidir. Aytib oʻtish joizki, 2022-yilda tibbiyotga oid 10 000 ga yaqin klinik terminlar hamda tibbiyot tushunchalarini oʻz ichiga olgan “Tibbiy atamalar izohli lugʻati”ning “Tibbiy terminlar ensiklopedik lugʻati” asosida tayyorlandi. Bu kabi lugʻatlarning koʻpayishi oʻzbek tili leksikaga oid soʻzlarning oʻrni alohida ahamiyatga ega ekanligini koʻrsatadi. Masalan, tibbiyotning jarrohlik boʻlimida oʻrganiladigan va ishlatilgan leksik birlik sifatida “amputatsiya” soʻzini olsak, bu soʻzni birinchi bor eshitayotgan kishi uning nima ekanligini bilmaydi, uning lugʻat boyligida bunday soʻz qanday izohga ega ekanligiga javob beruvchi maʼlumot yoʻq. “Amputatsiya – tananing biror qismini kesib tashlash”[1.762]. Ushbu izoh “amputatsiya”ning nima ekanligini ifodalayapti. Lugʻatda shu kabi bir qancha tibbiyotga doir terminlarning izohini topishimiz mumkin.

Bugungi kunda maktablarda foydalanib kelinayotgan “Ona tili” darsliklarida bir qancha tibbiyotga oid boʻlimlar mavjud. 6-sinf “Ona tili” darsligida “Shifoxona”, “Jigar – eng mehnatkash aʼzo”, “Koʻz nurini asraylik” boʻlimlari bor boʻlib, ushbu boʻlimlarda 6-sinf oʻquvchilari uchun kerakli boʻlgan bilimlar jamlangan. Masalan, “Shifoxona” boʻlimida aynan quyidagi tibbiyot sohasiga oid til birliklar keltirilgan:

Okulist – tibbiyot sohasiga oid atama, koʻz kasalliklari bilan shugʻullanuvchi shifokor.

Nevropatolog – asab tizimi toʻqimalarining kasalliklarini davolovchi shifokor.

Stomatolog – ogʻiz boʻshligʻida joylashgan tishlar va milk kasalliklari bilan shugʻullanuvchi shifokor.

Kardiolog – yurak kasalliklari bilan shugʻullanuvchi shifokor.

Xirurg – jarrohlik operatsiyalari bilan shug‘ullanuvchi shifokor.

Dermatolog – teri kasalliklari bilan shug‘ullanuvchi shifokor.

LOR(Otorinolarinologiya) – quloq, burun, tomoq va uning atrofida joylashgan a’zolarning kasalliklari bilan shug‘ullanuvchi shifokor[2].

Endokrinolog – ichki sekretiya bezlar, ularning tuzilishi, rivojlanishi, ular ishlab chiqaradigan gormonlar va shunga aloqador bo‘lgan kasalliklarni o‘rganuvchi shifokor[3].

Pediatr – bolalar shifokori.

O‘qituvchi ushbu shifokorlarning qanday vazifa bajarishi haqida ma’lumotga ega bo‘lishi zarur, o‘quvchida tug‘ilayotgan savollarga to‘g‘ri javob berib, uni ushbu sohaga bo‘lgan qiziqishini ham orttirishi ham muhim albatta. Balki kasb tanlashda ham katta yordam berib qolsa, ajab emas.

Biz so‘zni ikki bo‘limda o‘rganamiz: morfologiya, leksikologiya. Leksikologiyani o‘rganishda morfologiyaga ham e’tibor qaratishimiz darkor. Shu sababdan 6-sinf “Ona tili” darsligining bu mavzusida morfologiyaga oid bilimlar ham berilgan, bu esa o‘z navbatida leksikologiya ham bog‘liqdir. Chunki gapni yoki matnni leksik jihatdan tahlil qilar ekanmiz, eng avvalo, gap yoki matndagi lug‘aviy birliklarni leksik birliklarga ajratib olamiz, keyin uning atash ma’no(Leksikologiyada o‘rganiladi)sini, so‘ng grammatik ma’no(Morfologiyada o‘rganiladi)sini aniqlaymiz, uslubiy bo‘yoqdor yoki bo‘yoqdor emasligini(oraz, ruxsor – “yuz” so‘zining bo‘yoqdor variantlari), so‘zning bir yoki ko‘p ma’noligini(tosh – qattiq jism(o‘z ma’no), bag‘ritosh – ko‘ngli qattiq, bag‘ri qattiq(ko‘chma ma’no)), ma’no ko‘chish turlarini(**metafora** – shakl va belgi jihatdan o‘xshatish, iboralar: tandirning og‘zi(shakl), yengil kuy(belgi), yerga ursang ko‘kka sapchiydi(ibora) – sho‘x; **metonimiya** – ikki narsa o‘rtasidagi aloqadorlik, biri orqali ikkinchisi tushuniladi: Samarqandda yashayman – Samarqand viloyatida(shahrida) yashayman, uy oyoqqa turdi – uyda o‘tirganlar oyoqqa turdi; **sinekdoxa** – bo‘lak orqali butun, butun orqali bo‘lak: qo‘limni kesdim – barmog‘imni kesdim(butun orqali bo‘lak), egma qoshga bir qarab qo‘y(bo‘lak orqali butun); **vazifadoshlik** – stol oyog‘i/inson oyog‘i(turish); **kinoya** – “akademik” o‘quvchimiz keldilar).

6-sinf “Ona tili” darsligida berilgan ushbu matn orqali ham leksikologiyani, ham morfologiyani o‘rganish va o‘rgatish maqsad qilib olingan, keling matnda ajratib ko‘rsatilgan leksik birliklarni ikki bo‘lim nuqtai nazaridan tahlil qilamiz.

AMIR

Abu Ali ibn Sino **kasal** bo'lib yotgan **Buxoro** amirini ko'rgach, unga dori-darmon berib, **uch** kun o'rnidan qimirlamasdan yotishni buyuribdi. Ertasiga amirning sog'lig'idan xabar olgani kelsa, o'rnida yo'q, bog'da aylanib yurgan ekan.

Amirning bog' kezib yurganini ko'rgan Ibn Sino undan **ranjibdi**, amirga hech narsa demabdi-yu, u bilan birga kezib, yo'lni ataylab amir yotog'iga buribdi.

Amir o'rniga kirib yotgach, uning **tomirini** ushlab ko'ribdi, ko'ziga diqqat qilibdi, yana dori-darmon berib, uch kun yotib dam olishni tayinlabdi. Lekin **bu** gal u ilgari aytganidan qattiqroq ta'kidlaganini payqagan amir **yosh** tabibga qarab:

– O'zing yoshsan-u, tiling **burro**-ya, amirlar bilan gaplashishni ham bilmaysan, – **debdi** kulib.

– Siz xalqqa amir bo'lsangiz, tabib tan amiridir. Odatda kim buyruqni bajarmasa, amir unga jazo beradi. Rost, **siz** mamlakat, el-yurt amirisiz, lekin betoblingizda tabibga itoatkorsiz. Buyruqqa bo'ysunmagan **amaldorlar** bilan yurtni idora qilib bo'lmaganidek, tabib ham buyruqqa bo'ysunmagan betoblar ustidan hukm yurit olmaydi, – debdi Ibn Sino.

– Tiling o'tkir-u, lekin gaplaringda mantiq bor, juda dadil yigit ekansan. Bo'ldi, amirni yengding, endi amir amirga itoat qiladi, – debdi kulib hukmdor.

U shunday debdi-yu Ibn Sinoning aytganlarini bajo keltirishga **jazm qilibdi** va bir necha kundan so'ng **sog'ayib ketibdi**.

*Har bir yurtda bo'lgan kabi malik-u shoh,
Tabib erur tan amiri – darddan ogoh.*

Abu Ali ibn Sino haqida afsona va rivoyatlardan

[4]

Matnda “kasal”, “Buxoro”, “uch”, “ranjibdi”, “tomir”, “bu”, “yosh”, “burro”, “debdi”, “siz”, “amaldorlar”, “u”, “jazm qilibdi”, “sog'ayib ketibdi” so'zlari ajratib ko'rsatilgan. Ushbu so'zlar orasida “bu”, “siz”, “u” olomoshlari atash ma'nosiga ega bo'lmagan birliklar hisoblanadi, ular faqatgina morfologiya bo'limi yuzasidan tahlil qilganimizda so'z turkumi sifatida boshqa gap bo'laklarining o'rnida qo'llana olish xususiyati orqali ma'lum bir so'roqqa javob bo'la oladi. Leksikologiya yuzasidan olmoshlarning yolg'iz o'zi hech qanday atash ma'nosini ifodalaganligi uchun ularni “ichi bo'sh so'z” deyishimizga sabab ham shudir, balki. Qiyoslang: U shirin – olma shirin. Bu yengil – yuk yengil. Shuni ol – kitobni ol.

Yuqorida keltirilgan “Amir” matnida ajratib ko'rsatilgan so'zlar yordamida so'z turkumlarga ajratish topshirig'i quyidagicha berilgan:

Matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlarni quyidagi jadval asosida so'z turkumlariga ajratib, daftaringizga ko'chirib oling.

Ot	Sifat	Son	Olmosh	Fe'l
?	?	?	?	?

Ajratib ko'rsatilgan so'zlar: “kasal”, “Buxoro”, “uch”, “ranjibdi”, “tomir”, “bu”, “yosh”, “burro”, “debdi”, “siz”, “amaldorlar”, “u”, “jazm qilibdi”, “sog'ayib ketibdi”. **Kasal** – nima?, ot so'z turkumi.

Buxoro – qayer?, ot so'z turkumi.

Uch – necha?, son so'z turkumi.

Ranjibdi – nima qilibdi?, fe'l so'z turkumi.

Tomir – nima?, ot so‘z turkumi.
Bu – qaysi?, olmosh so‘z turkumi.
Yosh – qanday?, sifat so‘z turkumi.
Burro – qanday?, sifat so‘z turkumi.
Debdi – nima qilibdi?, fe‘l so‘z turkumi.
Siz – kim?, olmosh so‘z turkumi.
Amaldorlar – kimlar?, ot so‘z turkumi.
U – kim?, olmosh so‘z turkumi.
Jazm qilibdi – nima qilibdi?, fe‘l so‘z turkumi.
Sog‘ayib ketibdi – nima qilibdi?, fe‘l so‘z turkumi.

Ot	Sifat	Son	Olmosh	Fe‘l
Kasal	Yosh	Uch	Bu	Ranjibdi
Buxoro			Siz	Debdi
Tomir	Burro		U	Jazm qilibdi
Amaldorlar			Sog‘ayib ketibdi	

Ushbu so‘zlar orasida tibbiyotga oid kasal, tomir va sog‘ayib ketmoq birliklari mavjud. Matn yuzasidan qarasak, dori-darmon, tabib, tan, betoblik, betob, dard so‘zlarini ham olsak bo‘ladi. Bu leksik birliklarni o‘quvchilarga mustaqil topshiriq sifatida “izohini o‘zi yozishi kerakligi” to‘g‘risidagi topshiriqni bersak maqsadga muvofiq. Keyin o‘qituvchi tomonidan tekshirilib, yuqoridagi so‘zlarning izohi keltirilsa, ularning lug‘at boyligining oshishi uchun yanada katta yordam bo‘ladi. So‘zlarning sinonimik qatorini keltirish ham lug‘at bilan ishlashning samarali yo‘llaridan biridir:

Kasal – organizm me‘yoriy holatini, faoliyatini buzuvchi narsa; kasallik, dard(ot); betob, kasallikka yo‘liqqan(sifat); bemor(ot).

Tomir – odam va hayvonlar tansida qon yoki limfa oqadigan naychasimon a‘zo.

Sog‘ayib ketmoq – tuzalmoq, yaxshi bo‘lmoq, shifo topmoq, sihatlanmoq, dardi arimoq.

Dori-darmon – kasalni davolash yoki kasallikning oldini olish uchun ishlatiladigan, tabiiy yoki kimyoviy yo‘l bilan olingan modda; umuman shifobaxsh narsa, vosita.

Tabib – bemorlarni davolovchi mutaxassis; tibbiyot ilmidan muayyan mutaxassis tayyorlovchi o‘quv yurtida ta‘lim olmagan, o‘z harakati, hayotiy tajribasi orqali bemorlarni davolash bilan shug‘ullanuvchi shaxs.

Tan – kishining butun borligi, vujud; odam gavdasining ko‘krak qafasi va qorin bo‘shlig‘idan iborat qismi: tana.

Betoblik – bemorlik, kasallik, xastalik.

Betob – biror kasallik bilan og‘rigan; tobi qochgan; kasal, bemor.

Dard – jismoniy azob; og‘riq, kasallik[5].

Ko‘rdikki, ushbu mashqda shu so‘zlarning ma‘nosini ifodalay oladigan boshqa so‘zlarni lug‘at boyligi orqali topishga harakat qildik. O‘quvchilarga shu kabi mashqlarni bajartirishda eng avvalo ularga savol berish orqali topishga yo‘naltirsak yanada to‘g‘riroq bo‘ladi, negaki ma‘nodosh so‘zlar faqatgina bir turkum doirasiga mansub bo‘ladi. Qiyoslang: kasal – nima?, ot so‘z turkumi, dard, kasallik; kasal – qanday?, sifat so‘z turkumi, betob, bemor, tobi qochgan.

ADABIYOTLAR

1. Hammabop tibbiyot qo‘llanmasi. Tibbiy terminlar lug‘ati. 2013. 762-b.
2. Clinics.uz
3. Fedorovich.uz

4. I.Azimova, K.Mavlonova, S.Quronov, Sh.Tursun, N.Hakimova, M.Siddiqov. Umumiy o'rtata'lim maktablarining 6-sinf o'quvchilari uchun darslik. –Toshkent. 2022, 25-28-bet.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. I, II, III, IV, V jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.

THE IMPACT OF THE DIGITAL ECONOMY ON EDUCATION

Nodira Murodova,

Iroda Khojiyeva

Navoiy State Pedagogical Institute, Navoiy, Uzbekistan

Summary: The article analyzes the changes in the education system in the development of digital economy and requirements for digital literacy in education.

Key words: digitization, digital literacy, internet environment, individualization of education, educational process.

The question of "digitization" is the most important and embodied in many spheres today, and in the conditions of the development of today's Digital Economy, Science shows that its contribution to it is enormous. Science dictates the need for the development of science, its digitization, its transformation into money in the virtual world, the digitization of education as well. According to the decree of the president of the Republic of Uzbekistan dated October 8, 2019 № PF-5847 "On the concept of development of the higher education system until 2030", the education system is also envisaged the wide spread and scale of use of Information Technology, which has the necessary conditions in the 21st century. [1]

Digitization of the economy does not only mean the transition from the " analog " era to the digital world, but also the translation of data and processes into the digital world. Therefore, the digitization of the education system is not only limited to the creation of a digital copy of the usual textbooks, but also means the digitization of the document circulation and the possibility of accessing the entire continuous education system on the high-speed internet. And this is only a check with the creation of an electronic copy of the textbooks, a new look at the educational system, the need for a radical turn, the approach to education in itself.

It indicates the need for answers to questions such as:
what and how to teach?

If a person receives and digitizes audiocassettes, this does not mean that they will be part of the digital economy. Because digital literacy is the most important part of modern education.

Literacy is a concept familiar to all. According to the most general definition, this is the level of possession of basic cognitive abilities:

- reading,
- writing.

However, with the development of technology and the complexity of the information space we have, the term literacy is becoming synonymous. International organizations that are trying to classify the skills necessary for a modern person, touch on the importance of digital, information, scientific literacy. Often such types of literacy complement and enrich each other.

Digital literacy means

- the creation and use of content through digital technologies,
- including computer programming skills,

-the search and exchange of information, communication with other people.

There are different criteria for the development of digital literacy. For example, according to USA professor Henry Jenkins, digital literacy means:

- understanding how human and digital technologies interact with a computer,
- understanding device characteristics,
- and understanding digital information dissemination and social media characteristics.

[2]

In his opinion, it is important to understand:

- the cultural context of the Internet environment,
- the ability to communicate in online communities,
- the ability to create and distribute content,
- the use of digital technologies for self-development.

In this sense, we can see that digital literacy is also a source of self-development. People who do not have such a culture and literacy will not be protected from the flow of digital information and will not know how to convert it into money.

In order to live long and happy in the digital economy, a person must have a culture of information consumption, for example, people must have the ability to make the right choice between a light subject and between the novel named as “The past days” of Abdulla Qadiri (the great uzbek writer), for these they must be able to understand the needs and nature of these works.

Obviously, digital literacy is a complex set of skills, for its development it is not enough to update the program on "Informatics" or technical re-equipment of the educational system. And without the development of these sectors, unfortunately, the basis of the digital economy will also be weak. The younger generation is more interested in digital technologies, and pay attention to the reality of society, and this in due time leads to the collapse of their perception of the real labor market, so education system need to take into account their digital literacy and analysis of everyday life.

Therefore, the individualization of education can lay the foundation for the development of the digital economy as well. If the development of digital technologies is, first of all, excluded from the production of workers of “regular” labor, then the system of mass education, which trains specialists in one program, will be insignificant.

In addition, experts believe that the digital economy requires the development of skills for self –

- organization,
- planning,
- self-promotion,

and this is done through the individualization of Education, which, in turn, should be considered.

Digital technologies that enter the educational system allow to individualize the learning process and at the stage of mastering new materials, and at the stage of controlling individual results. Opportunities for this are due to the emergence of such projects as “mobile e-school”.

This is a social network for

- teachers,
- students,
- and parents,

and it is an indication that the educational content, assessment and feedback systems with which the educational process should be digitized and coming to an online view of the

educational methodological support system. In order not to stay on the edge of the digital economy, it is necessary to learn

- what,
- when,
- and how, each person must decide for himself.

Digital technologies provide tools for the development of mixed education, a strict classroom lesson, which is the same for all curriculum and has the same time to master it, overcome the limitations of the system. It is true, that in a public school, these opportunities are rarely realized. The reader, for the students themselves, too, seems to be more interested in a virtual scientist than in real lessons. [3].

The digital economy is radically changing the labor: where the computer is being replaced. For people who are dismissed, the road to self - employment, especially digital technology-creates new opportunities for the organization and development of business.

In addition, in the near future, regular changes in the profession will become the norm, and being in one professional field will require readiness for training. The concept of Continuing Education shows that human life is not divided into the period of study (before receiving a diploma) and work, and education becomes a continuous process throughout life. In order for continuous education to become a vital norm, the structure of online education and the attitude of society towards education must change. If the first task is the digitization of online platforms, software, content, then the second will be directly related to the development of internal motivation of a person. And it is important to start from the primary classes and have an interactive learning screen.

The digital economy requires from the educational system not only the "digitization" of individual processes, but also approach that sets new goals, changing the structure and content of the educational process.

The processes of globalization, that is, the incomparable acceleration of the pace of life, the exchange of high-level information, the development of the world civilization, the enormous reforms and creative work carried out in our country, the members of our society are obliged to work tirelessly on themselves, to be modern, creative, initiative and entrepreneur, to get acquainted with the information. Therefore, in the era of the digital economy, education and knowledge are of particular importance, which necessitates the seriousness of its participants, the solidarity with the times, the awareness of innovations, the wider use of digital information, optimization process are significant. Knowledge, qualifications of student youth, skills must definitely meet the requirements of the digital economy.

For this, they must be able to work at an excellent level in electronic devices and have the skills to work quickly. Individual Education also gives its effect as a result of this, they will be able to independently study the sciences that are of interest to them without problems. While in order to make the right choice within most data, they require digital culture and digital literacy. And in this case, teachers, parents are required to carry out the correct explanatory work with youth.

BIBLIOGRAPHY

- 1.“O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash” to‘g‘risidagi PF-5847 sonli O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni, 2019-yil 8-oktyabr; (Uz.lex.uz)
- 2.“O‘zbekiston Respublikasini 2030 yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasi” ID-9413 sonli O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 2019-yil 23-oktyabr; (Uz.lex.uz)

3. Jenkins, Genry. «Our Methods». USC Annenberg School of Communication and Journalism. Retrieved 19 February, 2013-year

**O‘QITUVCHINING KOMMUNIKATIV FAOLIYATIDA TA’LIM
SUBYEKTLARINING QADRIYATLI-MOTIVATSION MUNOSABATLARINI METODIK
RIVOJLANTIRISH DOLZARB IJTIMOYIY HODISA SIFATIDA**

F.R.Ro‘ziqulov,

*Navoiy viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi direktori,
professor*

E.T.Tursunnazarova,

*O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti “Tarjimonlik” fakulteti ingliz tili amaliy
tarjimasi kafedrasi katta o‘qituvchisi, PhD*

Annotatsiya: Jahondagi rivojlangan davlatlarning tajribasi ilg‘or pedagogik texnologiyalarga asoslangan holda, tinglovchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqish va ehtiyojlarini qondiribgina qolmasdan, balki yuqori malakali mutaxassislar yetishtirib berish vazifalarini ham hal qilmoqda. Biroq hozirga qadar ingliz tilini o‘qitishda nomutaxassis o‘qituvchilarning motivatsiyasini mnemonika usullari vositasida shakllantirishga mo‘ljallangan o‘quv qo‘llanmalar, elektron dasturiy ta‘minot yaratilmagan. Maqolada o‘qituvchining kommunikativ faoliyatida ta‘lim subyektlarining qadriyatli-motivatsion munosabatlarini metodik rivojlantirish dolzarb ijtimoiy hodisa sifatida ekanligi haqida keng fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: kommunikativ faoliyat, qadriyatli-motivatsion munosabatlar, ehtiyoj turlari, Abraam Maslou tajribasi

Аннотация: Опыт развитых стран мира опирается на передовые педагогические технологии, которые не только удовлетворяют интерес и потребности слушателей в получении знаний, но и решают задачи подготовки высококвалифицированных специалистов. Однако до сих пор не создано учебных пособий, электронных программ, предназначенных для формирования мотивации учителей-неспециалистов при обучении английскому языку средствами мнемонических методов. В статье широко представлена мысль о том, что методическое развитие ценностно-мотивационных отношений субъектов воспитания в коммуникативной деятельности педагога является актуальным общественным явлением.

Ключевые слова: коммуникативная деятельность, ценностно-мотивационные отношения, виды потребностей, опыт Абраама Маслоу.

Abstract: the experience of developed countries of the world is based on advanced pedagogical technologies that not only satisfy the interest and needs of students in obtaining knowledge, but also solve the tasks of training highly qualified specialists. However, textbooks and electronic programs designed to motivate non-specialist teachers in teaching English by means of mnemonic methods have not yet been created. The article broadly presents the idea that the methodological development of value-motivational relations of the subjects of education in the communicative activity of the teacher is an actual social phenomenon.

Keywords: communicative activity, value-motivational relations, types of needs, Abraham Maslow's experience.

Zamonaviy dunyo hamjamiyati barcha turdagi ta'lim muassasalari oldiga ma'lum bir toifadagi bilimga ega bo'lgan malakali mutaxassislarni tayyorlash vazifasini qo'yadi, ular ma'lum bir mamlakatning mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tizimi foydasiga yo'naltiriladi.

Chet el va MDH mamlakatlari tadqiqotchilarining, shu jumladan, I.L.Bim¹, V.A.Buxbinder², M.V.Seliverstova³ va boshqalar tomonidan ingliz tilini o'qitish va uning samaradorligini oshirishga bag'ishlab, izlanishlar o'tkazilgan. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, "lingvistik muhitda chet tilidagi tashkil etilgan ta'lim shakllari, hatto so'nggi uslublardan foydalangan taqdirda ham, yashash joyidagi ona tilidagi mashg'ulotlarga qaraganda ko'proq samara beradi. Shuning uchun chet tili kurslariga katta e'tibor kuchaymoqda. Bunday o'quv tizimi bilan aloqa qobiliyatlari juda tez rivojlanadi va o'qishdagi taraqqiyot bir necha mashg'ulotlardan so'ng sezilarli bo'ladi⁴.

Tahlillardan aniqlanishicha, o'qituvchining kommunikativ faoliyatida ta'lim subyektlarining qadriyatli-motivatsion munosabatlar negizidagi nazariyalarning aksariyat qismida inson ehtiyojlari konsepsiyasi yotadi.

Ehtiyojlar tug'ma, birlamchi (tabiiy) bo'lishi mumkin. Masalan, oziq-ovqat, suv, issiqlikka ehtiyoj va sotib olingan (ijtimoiy) - muloqotga ehtiyoj, bilim olish, o'z-o'zini anglash ehtiyoji kabilar.

Abraam Maslou inson ehtiyojlarining murakkabligi va ularning motivatsiyaga ta'sirini tavsiflovchi ilk bixevioristlardan biri bo'lgan. Alderfer, Masludan farqli o'laroq, ehtiyojlar harakati pastdan yuqoriga va pastga qarab harakat qilishini ta'kidlaydi. Darajalarni yuqoriga ko'tarishni u ehtiyojlarni qondirish jarayoni deb atadi va pastga tushishni umidsizlik – ehtiyojni qondirish uchun mag'lubiyat jarayoni deb atadi⁵.

Rivojlangan mamlakatlar – AQSh, Germaniya, Fransiyada fiziologik va xavfsizlik ehtiyojlarini qondirish, qadriyatli-motivatsion munosabatlar negizida o'qishga motivatsiya uyg'otish muammo emasligi odatda ta'kidlanadi. Shunga qaramay, ushbu ehtiyojlarning qondirilishi ma'lum bir davlatdagi o'rtacha moddiy boylik darajasiga, madaniyat darajasiga, sog'liqni saqlash holatiga bog'liq. Birinchi va ikkinchi darajadagi ehtiyojlarni qondirmasdan, deyarli hech qaysi kasb egasining normal darajadagi faoliyatini tashkil qilib bo'lmaydi. O'qituvchining e'tirof etilishi zarurati atrofdegilar, shogirdlar, hamkasblar tomonidan o'zini va faoliyatini ijobiy baholashni ifodalaydi. Har bir inson ma'lum bir ijtimoiy mavqega, darajaga, ma'lum obro'ga ega bo'lish, o'ziga e'tiborni jalb qilish, shuhrat qozonish zarurligini his qiladi. Boshqalardan tan olinishi odamda qoniqish hissini uyg'otadi.

Qadriyatli-motivatsion munosabatlar negizida o'z-o'zini anglash – bu inson tomonidan o'z qobiliyatlarini amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Hayotda o'zini to'liq anglab yetish uchun inson o'z sevgan ishini qilishi kerakligi aniq. Biroq, o'z-o'zini anglash zarurati, hech bo'lmaganda odamlar tomonidan amalga oshiriladi.

Eng keng tarqalgan sabab – bu ta'lim olish uchun imkoniyatlarning yetishmasligi. Agar biror kishi shifokor yoki rassom bo'lishni hohlasa, u ko'pincha, tug'ilgan shahrini tark etishi kerak va bu o'z-o'zini namoyon qilishi uchun quyi ehtiyojlarni amalga oshirishga olib keladi.

¹ Бим И.Л., Биболетова М.З., Щепилова А.В., Копылова В.В. Иностранный язык в системе школьного филологического образования (концепция) // Иностранные Языки в Школе. 2009. – № 1. – С. 4-8.

² Бухбиндер В.А. О системе упражнений // Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия. – М.: Рус. яз., 1991. – 360 с.

³ Селиверстова М.В. Формирование управленческих компетенций учителя в условиях развития современного образования: Дис. ... канд. пед. наук. – Ижевск, 2018. – 212 с.

⁴ Сафонова В.В. Социокультурный подход к обучению иностранному языку как специальности: Дисс. ... д-ра пед. наук. – М.: 2017. – 528 с.

⁵ Abraam Maslou. Theory of motivation.

Yuqori darajadagi ehtiyojlarga yo'naltirilgan qadriyatli-motivatsion munosabatlar modeli Devid Makkleland tomonidan fanga kiritildi. Devid Makkleland (1917-1998) – amerikalik psixolog. Uning fikriga ko'ra, insonda uchta ehtiyoj mavjud: kuch, muvaffaqiyat va ishtirok. Kuchga ehtiyoj boshqa odamlarga ta'sir o'tkazish, ularni boshqarish va harakatlariga ta'sir qilish istagida namoyon bo'ladi. Kuchga aniq ehtiyoj sezadigan odamlar – bu o'z nuqtayi nazarini himoya qiladigan, ziddiyatli vaziyatlardan qo'rqmaydigan, o'ziga e'tiborni jalb qilishni istaydigan baquvvat, faol odamlardir¹.

Qadriyatli-motivatsion munosabatlar zahirida hokimiyatga bo'lgan ehtiyojni shaxsiy kuchga intilish, boshqa odamlarga hukmronlik qilish yoki guruh faoliyatida hokimiyatning namoyon bo'lishi sifatida qarash mumkin. Ikkinchi holda, kuch guruh muvaffaqiyatiga erishish, bo'ysunuvchilarni yoki hamkasblarini rag'batlantirish uchun ishlatiladi.

Tahlillardan aniqlanishicha, Devid Makklelandning qadriyatli-motivatsion munosabatlar negizida ehtiyoj Maslou nazariyasiga yaqin ekanligi aniqlandi. Ishtiroqi yuqori bo'lgan odamlar jamoada ishlashni, hamkasblari yoki mijozlari bilan yaqin aloqada bo'lishni yoqtirishadi.

Alderfer fiziologik va xavfsizlik ehtiyojlarini mavjudlik ehtiyojlari guruhiga kiritdi va sevgi va muhabbatga bo'lgan ehtiyojlar – aloqalar guruhiga; o'z-o'zini anglash zarurati – o'sish ehtiyojlari guruhiga turkuladi.

Alderfer ehtiyojlar nazariyasiga qo'shimcha ravishda "regressiya prinsipi" ni ishlab chiqib, agar mutaxassislarda yuqori darajadagi ehtiyojlar qondirilmasa, u past darajadagi ehtiyojlarga "ko'milib qolishi" mumkinligini. Alderferning fikriga ko'ra, xodimlarning motivatsiyasini o'rganish bir qator ehtiyojlarni tahlil qilishni isbotlaydi. Faqat bitta guruh ehtiyojlarini qondirish, olimning fikriga ko'ra, samarali turtki beruvchi omilga aylanmaydi.

F.Gertsberg nazariyasiga ko'ra, qadriyatli-motivatsion munosabatlar negizida motivatorlar ishdan qoniqishni keltirib chiqarib, ishning mazmuni va shaxsning o'zini namoyon qilish ehtiyojlari bilan bog'liq. Motivatorlarning yetishmasligi ishdan norozilikka olib kelmaydi. Shu bilan birga, ularning mavjudligi ma'lum darajada xodimlarni to'g'ri rag'batlantirishga, ishdan qoniqish hissini hosil qilishga va uning samaradorligini oshirishga qodir². Motivatorlarga quyidagilar kiradi: yutuqlar; lavozimga ko'tarilish, martaba o'sishi; xizmatni e'tirof etish; javobgarlik; shaxsiy o'sish uchun imkoniyatlar.

F.Gertsberg nazariyasi "Ikki omilli motivatsion-gigiyena konsepsiyasi" deb nomlanadi. Ushbu nazariya o'tgan asrning 50-yillarida amerikalik psixolog Frederik Gertsberg (1923-2000) tomonidan ishlab chiqilgan.

F.Gertsberg nazariyasi, Pitsburgdagi yirik firmaning 203 muhandisi va buxgalteri bilan olib borgan intervyulariga asoslanib, ular o'zlarining ishlaridan juda mamnun bo'lgan vaziyatlarni va, ayniqsa, ularga yoqmagan vaziyatlarni tasvirlab berishdi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, F.Gertsberg olingan javoblarni ikki turtki omillarga ajratdi: gigiyena omillari va motivatorlar.

Qadriyatli-motivatsion munosabatlar negizida gigiyena omillari ham muhim ahamiyat kasb etishi, izlanishlar natijasida ayon bo'ldi va ish bajariladigan muhit bilan bog'liqligi aniqlandi. Gigiyena omillari bo'lmagan yoki mavjud bo'lmagan taqdirda, insonda norozilik hissi paydo bo'lishi mumkinligi aniqlandi.

Qadriyatli-motivatsion munosabatlar negizida gigiyena omillariga quyidagilar kiradi: ta'lim muassasasining ma'muriy siyosati; ish haqi va mukofotlar, mehnat sharoitlari; rahbariyat, hamkasblar va tahsil oluvchilar bilan shaxslararo munosabatlar; ijtimoiy holat; xavfsizlik.

¹ McClelland David/ Motivation to achieve success. – Chicago: 2000. – 459 pp.

² Gertsberg F. The two-factor motivational-hygiene concept.-Washington: Capital Letters, 2011. – 294 pp.

O‘qituvchining qadriyatli-motivatsion munosabatlari negizida nutq – og‘zaki kommunikatsiya, ya’ni til yordamida munosabat qilish jarayoni muhim bo‘lib hisoblanadi. Ijtimoiy tajribada biron-bir mohiyatni anglatadigan so‘zlar og‘zaki kommunikatsiya vositasi hisoblanadi. Ingliz tilidagi og‘zaki nutqning eng sodda turi dialog, ya’ni allaqanday masalalarni birgalikda muhokama qilayotgan hamsuhbatlar tomonidan olib boriladigan suhbat hisoblanadi.

Malaka oshirish jarayonida o‘qituvchining yosh va ish tajribasining ortishi har doim ham xorijiy tillarni o‘zlashtirishning dinamik o‘sishi va sifat ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlarga olib kelmasligi, aksincha, bu jarayondagi uzviylik, kompetensiyalarning kasbiy ehtiyojlar va sohaga yo‘naltirilganligi, akmeologik yondashuv, kompetensiyalararo integratsiya hisobiga ta‘minlanishini ko‘rsatmoqda. Binobarin, nomutaxassis o‘qituvchilarning ingliz tilini o‘zlashtirish mexanizmi qadriyatlar yo‘nalishida akmeologik mezonlar (motivatsiya, ta‘limiy-kognitiv faollik, shaxsiy refleksiv sifatlar, o‘z-o‘zini boshqarish va kasbiy-ijodiy o‘sish)ning faoliyat talablari va kasbiy rivojlanish metodologiyasi bilan integrativ uyg‘unligini ta‘minlash asosida takomillashtirilishi maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, o‘qituvchining kommunikativ faoliyatida ta‘lim subyektlarining qadriyatli-motivatsion munosabatlarini metodik rivojlantirishda aksiologik va akmeologik omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda kasbiy-akmeologik rivojlanishni ta‘minlovchi shaxsiy-kasbiy yetuklik, androgogik – “kumush” davridagi kasbiy rivojlanishning o‘ziga xos xususiyatlari, refleksivligi va kreativligiga doir pedagogik shart-sharoitlar va qonuniyatlarni inobatga olish lozim.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 16-yanvardagi “Ta‘lim sifatini nazorat qilish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4119-sonli Qarori / <https://lex.uz/docs/4164675>.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi “Ta‘lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-sonli Qonuni / <https://lex.uz/docs/5013007>.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 25-yanvardagi “Xalq ta‘limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4963-sonli Qarori / <https://lex.uz/docs/5239538>.
4. Muslimov N. O‘qituvchining kasbiy faoliyatida ma‘naviy-axloqiy qadriyatlarning o‘rni. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – 198 b.
5. Pedagogika Ensiklopediya. 1-jild. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – T.: 2015. – 321 b.

KOMEDIYANING O‘ZIGA JANR XUSUSIYATLARI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

*Jo‘rayev Murodulla Alishboyevich,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, dotsent*

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotidagi komediya janrining o‘ziga xos xususiyatlari adabiyotshunos olimlarning qarashlari asosida tadqiq qilingan.

Kalit soʻzlar: Komediya, janr, madaniy, axloqiy, adabiyot, inson, sanʼat, mezon, voqelik, dialektik, estetik.

Abstract: In this article, the unique features of the comedy genre in Uzbek literature are studied based on the views of literary scholars.

Key words: Comedy, genre, cultural, moral, literature, human, art, criterion, reality, dialectical, aesthetic.

Аннотация: В данной статье на основе взглядов литературоведов изучаются особенности жанра комедии в узбекской литературе.

Ключевые слова: Комедия, жанр, культурно-нравственный, литературный, человек, искусство, критерий, реальность, диалектика, эстетический.

Badiiy adabiyotda kulgi va uning ijtimoiy-psixologik mohiyatiga tayaniluvchi, uni asos qilib oluvchi janrlar, turli koʻrinishlar ham borki, uning yorqin namunasi sifatida dramatik turga mansub komediyani koʻrsatish mumkin. Adabiyotshunos olim Hafiz Abdusamatov taʼkidlaganidek, “oʻquvchi va tomoshabinlarga kuladigan narsalarni topib berish, ayniqsa, ularni kuldirish oson ish emas. Ularni yigʻlatishdan ham koʻra, kuldirish, komediya yozish qiyin.”¹

Komediya janri hayot taqozosiga koʻra, madaniy va axloqiy anʼanalarga, maʼlum ijtimoiy tabaqa yoki guruhlar mafkurasi va ehtiyojlariga muvofiq ravishda oʻzining janr sifatidagi yetakchi xususiyatlarini saqlagan va rivojlantirgan holda muayyan hayotiy-tarixiy mazmun bilan boyib boradi.

Adabiyot va sanʼat ijtimoiy-estetik hodisa sifatida inson bilan chambarchas bogʻliqlikda rivojlanib boradi. Qadimgi Yunon dramalari, xususan komediyalari oʻrta asrlar dramatik asarlariga muayyan darajada hamoxanglik kasb etsa ham, lekin voqelikni gʻoyaviy-estetik jihatdan baholash mezonlari nuqtai-nazaridan ancha farqlanadi. Masalan, qadimgi Yunon komediyanaivisi Aristofanning adabiy-estetik qarashlari Shekspir va Moler adabiy qarashlaridan alohida ajralib turadi. Bu narsa bir tomondan, inson tabiatidagi oʻzgarishlar bilan bogʻliq boʻlsa, ikkinchi tomondan komediyaning janr sifatida muayyan oʻzgarishlarga uchrashi, kengroq qilib aytganda, kulgi mohiyatining keng qamrovga ega boʻlishi kabi sabablar bilan aloqador. Maʼlumki, komediya inson tabiatini oʻziga xos rakursda, kulgining gʻoyaviy-estetik mohiyati orqali koʻrsatishga xizmat qiladi. Bu esa oʻz navbatida komediyaning oʻziga xos muhim xususiyatini tashkil etadi.

Demak, komediyaning yetakchi xususiyati voqelikni dialektik ziddiyatga asoslangan kulgi va kulgililik orqali aks ettirishda namoyon boʻladi. Komediya janrining tur koʻrinishi va muallif maqsadidan kelib chiqib, ijtimoiy tanqidni ifodalash shakli sifatidagi fosh qiluvchi pafos birinchi darajali ahamiyatga ega. U bu oʻrinda badiiy mohiyatga molik mazmun kasb etadi. Shu bilan birga komediya voqelik, inson xatti-harakatlarining shakli va mazmuni oʻrtasidagi nomutanosiblikni fosh etadi hamda ayni paytda davrning gʻoyaviy-estetik masalalariga javob beruvchi ijtimoiy-axloqiy tamoyillarni ham oʻzida istifoda etadi.

Qadimgi adabiy-nazariy manbalarda dastlab komediya past uslub namunasi sifatida qarash hukmronlik qilgan. Bunday holat Aristotelning “Poetika” asarida ham oʻz ifodasini topgan.²

Nazariy jihatdan yondoshilsa, komediya bunday mensimay qarash oʻsha davrning gʻoyaviy-estetik mezonlari tufayli yuzaga kelgan. Chunki bu nazariy tamoyil oʻsha davrlarda Yunon poetikasida hukmron mavqe egallagan tragediya janriga boʻlgan yuksak uslub haqidagi qarashlarga asoslangan. Xolbuki, antik komediyalarning oʻzlaridayoq komediya janri oʻzining tanqidiy yoʻnalishi

¹ Abdusamatov H. Drama nazariyasi.-T: Adabiyot va sanʼat, 2000 y. 179-b.

² Qarang. Aristotelʼ Poetika.-T: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti. 1980 yil 14-15-betlar. (Mahkam Mahmudov va Ummat Toʻychievlar tarjimai)

bilan siyosiy kurashning muhim quroli bo‘lib xizmat qilganligini ko‘rsatib turadi. Ko‘plab antik kulgi ustalarining e’tirof etishlaricha, komik qobiliyat hayotga estetik munosabat bildirishning barcha shakl hamda usullaridan og‘irroq va mushkulroqdir. Bu xususiyat, Aristofanning fikricha, komik shoirning oshkora tarafkashligi va dadalligidir.

Klassik komediya Antik dunyoda (Aristofan, Plavt), Uyg‘onish davri g‘arbiy evropa adabiyotlarida (Shekspir, Lope de Vega), xalqlarning absolyutizm va burjuaziya inqilobini tayyorlashga qarshi kurashi o‘zib borgan davrlarda (Moler, Bomarshe, Goldoni) ruhan ana shunday tarzda o‘zini namoyon qildi.

Komediyaning yuzaga kelishi, shubhasiz, insoniyat badiiy tafakkuri rivoji, madaniy taraqqiyotida teatr san‘atining paydo bo‘lishi va rivojlanishi bilan uzviy bog‘langan. Shu jumladan, o‘zbek komediyasining paydo bo‘lishi ham, milliy teatrimizning yuzaga kelishi va taraqqiyotiga o‘ziga xos zamin yaratdi, desak xato bo‘lmaydi.

“Rus sharqshunosi A.N.Samoylovich 1916 yilda e‘lon qilingan “Dramaturgicheskaya literatura sartov” nomli maqolasida “Turkistonda yangi adabiyot maydonga keldi. Bu men uchun kutilgan hol edi”, deb yozgan. Darhaqiqat asrimiz boshlarida ming yillik adabiyotimizning qat‘iy qonun tusini olgan aruz vaznidagi mumtoz namunalarini o‘rnida tamomila yangi mazmun va shakldagi ovrupacha yo‘nalish kasb etgan badiiy adabiyot shakllana boshladi. G‘arb adabiyotining roman, hikoya, barmoq vaznidagi she‘r turlari Turkiston turkchasiida dadil qo‘llanila boshladi. Oz fursatda bu yo‘nalishning iste’dodli namoyandalari paydo bo‘ldi. Shu bilan birga XX asrning 10-yillaridan o‘zbek jadid dramaturgiyasining tajribalari kurtak yozdi. Dramaturglar yetishdi.

Mutaxassislar aniqlashiga ko‘ra, Oktyabr o‘zgarishigacha dramaturgiyaning o‘ttizdan ortiq namunasi yaratildi. Hatto shakllanish davriga kirgan bu adabiy turning tragediya, drama, komediya kabi barcha janrlarida asarlar maydonga keldi.”¹

Komediyaning janr sifatida o‘zbek adabiyotida paydo bo‘lish sababi hayot talabi, ijtimoiy-madaniy, milliy an‘analarimiz, xalq ruhiyatining badiiy ehtiyojlari bilan belgilanadi, albatta. Janr qirralari aniq ifodasini topa boshlagan dastlabki asarlarning yuzaga kelishi esa, birinchi navbatda, evropa adabiyoti bilan bog‘lansa, ikkinchi tomondan, uning shakllanib, takomillashib, rivoj topishida o‘zbek xalq og‘zaki ijodi hamda mumtoz adabiyotimizdagi o‘lmas va bebaho hajviy asarlar muhim ahamiyat kasb etdi. Shu bilan bir qatorda, xalq og‘zaki ijodi va mumtoz adabiyotimizda mavjud bo‘lgan yuksak saviyadagi satirik hamda yumoristik ruhdagi asarlar komediyanavislarimiz uchun ilhom manbai va katta mahorat maktabi vazifasini o‘tadi.

Masxarabozlik hamda qiziqchilik teatri shakliga professor M.Qodirov shunday ta’rif beradi: “...bir zamonlar bu tushunchalar “masxara”, “muqallid” shaklida ifoda qilingan. Ularda o‘ziga xos dramaturgiya bor, qahramonlar qiyofasini o‘z qobiliyati, aqli, mijozi, hissiyoti, tanasi, harakatlari bilan gavdalantiruvchi aktyorlar bor, ularning o‘yinlaridan zavqlana oladigan tomoshabinlar bor – qo‘yingki, teatr san‘atining barcha alomatlarini muhayyo. Bu teatrning hozirgi zamon teatridan ayirmasi shundaki, uning maxsus binosi va sahnasi yo‘q, turli sharoitlarda gir atrofi tomoshabinlar bilan qurshalgan o‘ziga xos halqa – “sahna”da ko‘rsatib ketaverganlar.... Ammo masxarabozlik va qiziqchilik - bu xalqning marosimlari, urf-odatlarini iblan tutashib ketgan ibtidoiy shakldagi teatr emas, balki og‘zaki an‘anadagi professional teatrdir.”²

“Dramaturgiyaning so‘z yoki harakatdan iborat uch ko‘rinishini sanash mumkin:

BIRINCHISI: masxarabozlarning faqat hajv va kulgidan iborat so‘z o‘yinlariga qurilgan dialoglari shaklidagi ko‘rinishi;

¹ Rizaev Sh. Jadid dramasi.-T: Sharq. 1997 yil 4-bet.

² Qodirov M. O‘zbek xalq tomosha san‘ati.-T: Fan. 1981 yil 36-37-betlar.

IKKINCHISI: muayyan qiyofa va qiliqlarga taqlidan harakatlarni namoyon qiluvchi soʻz vositasiva yoki soʻzsiz ijro etiladigan koʻrinishi;

UChINCHISI: turli niqoblar bilan hamda “chodir jamol”, “chodir xayol” kabi qoʻgʻirchoq oʻyinlaripaytida ijro etiladigan shakli.”¹

Dramatik janrlarda, shu jumladan komediyada ham voqelik batafsil ketma-ketlik bilan emas, aksincha qahramonlar hayotining eng avj nuqtalari oʻz aksini topadi. Komediya xuddi shu qahramon hayotining kulgiga asos beruvchi muhim lahzalarini oʻzida aks ettirishi bilan boshqa dramatik janrlardan farqlanib turadi. Demak, inson hayotining dramatik jihatdan nishab nuqtalarini aks ettirishi bilan komediya, umuman, drama turiga mansub boshqa janrlar bilan mushtaraklik kasb etsa, kulgi tugʻdiruvchi voqealarni aks ettirishi bilan alohidalik kasb etadi. Komediyaning umumiy janr xususiyatlarini belgilash uchun, avvalo, undagi komizm, yaʼni komik holatning yuzaga chiqishi va uning oʻziga xos mohiyatini aniqlash lozim boʻladi.

ADABIYOTLAR

1. Abdusamatov H. Drama nazariyasi.-T: Adabiyot va sanʼat, 2000 y. 179-b.
2. Aristotel Poetika.-T: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti. 1980 yil 14-15-betlar.
3. Rizayev Sh. Jadid dramasi.-T: Sharq. 1997 yil 4-bet.
4. Qodirov M. Oʻzbek xalq tomosha sanʼati.-T: Fan. 1981 yil 36-37-betlar.

ONA TILI TAʼLIMI JARAYONIDA OʻQUVCHILARNI FIKRLASHGA OʻRGATISH MASALALARI

*Xolbibi Qurbonova,
Navoiy davlat pedagogika instituti
Oʻzbek tishunosligi kafedrasida dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi*

Annotatsiya. Inson hayotida erkin fikrlash, ijodiylikning oʻrni beqiyos. Oʻquvchilarni ijodiylik ruhida tarbiyalashda ona tili taʼlimi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada ona tili taʼlimi jarayonida oʻquvchilar ijodiy fikrlashini oshirishi masalalari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: mustaqil fikrlash, ijodiylik, tafakkur, ilmiy ijodiylik, badiiy ijodiylik, shaxs kamoloti, oʻquv topshiriqlari, qoʻshma gap, matn, taʼlim maqsadi, nutqiy faoliyat, muloqot.

Аннотация. В жизни человека особое значение имеет свободное и творческое мышление. В этом важную роль играет обучение родного - узбекского языка. В этой статье анализируются вопросы, касающиеся развитию творческого мышления учащихся в процессе уроков родного языка.

Ключевые слова: творческий, мышление, самостоятельное мышление, научно – творчески, овщение

Annotation.The role of free discussion and creativity is incomparable in human being's life. Teaching mother tongue is essential role to bring up the pupils.

The article says that the process of the mother tongue is developing pupils' creative works.

Key words: creativeness, thinking, free discussion, scientific creativeness, meeting.

Mamlakatimizda yosh avlod tarbiyasiga eʼtibor eng dolzarb masalalardan biri boʻlib kelmoqda. Chunki mamlakat taraqqiyoti va kelajagini yoshlar taʼmin etadi, ular mamlakatni taraqqiy

¹ Rizayev Sh. Jadid dramasi.-T: Sharq. 1997 yil 15-bet.

ettirish estafedasining davomchilarigina emas, balki yaratuvchilari va bunyodkorlari sifatida mamlakat kelajagi uchun javobgar bo'ladilar. Shulardan kelib chiqqan holda yosh avlodning milliy ongini va axloqiy sifatlarini kamol toptirishga, ularda ilg'or ilmiy dunyoqarash, g'oyaviy e'tiqodni, chuqur bilim va mehnatsevarlikni tarbiyalash lozimdir.

Ta'lim-tarbiya hamisha davlat siyosati va ijtimoiy tuzum manfaatlarini aks ettirgan. Har bir davlat oldiga qo'yilgan maqsad aynan o'qitish orqali amalga oshiriladi. An'anaviy ta'lim bir xil tafakkurli bolalarni tarbiyalashga asoslangan bo'lsa, ta'lim sohasidagi islohotlar tufayli, o'z mustaqil fikriga ega, ijodkor shaxsni kasbiy va milliy manfaatlariga uyg'un tarzda harakatlanadigan bolalarni tarbiyalash bosh maqsad qilib belgilandi.

Insonda ijodiylikni tarbiyalash siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va metodik jihatlariga ega. Uning ijtimoiy ahamiyati shundaki, mustaqil fikrlaydigan shaxs ko'r-ko'rona birovning fikriga ergashmaydi, u har bir masala bo'yicha mustaqil fikrlab, hukm va xulosalar chiqaradi. Ijodiylikning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati o'quvchining fikrlash jarayoniga kirishishi, har bir o'rganilayotgan til hodisasini "aql chig'irig'i"dan o'tkazishi, buning jamiyatga juda katta iqtisodiy manfaat keltirishi kabilarda namoyon bo'ladi.

Ijodiylik qadim zamonlardan beri tafakkur ahlini qiziqtirib kelgan. Qomusiy olim Farobiy ijodiylik haqida to'xtalib: "...u shunday fazilatki, inson uni egallashi uchun boshqa hamma fazilatlarni ishga solishi kerak", - deb ta'kidlaydi.[1]

Darvoqe, ijodiy kashfiyotlar shaxsning intellektual iqtidori bilan bog'liq? Bu xususiyat badiiy asar muallifi uchun ham, kashfiyotlar qilayotgan olim uchun ham, o'quvchi uchun ham mushtarakdir. Ammo yozuvchi, shoir yoki olimning ijodkorligini o'quvchining ijodkorligi bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Birinchisi kashfiyotlar qilsa, ikkinchisi fanda ma'lum bo'lgan, ammo unga ma'lum bo'lmagan bilimlarni mustaqil fikrlash orqali egallaydi. Bunda o'quvchi oldin egallagan bilimlariga tayanadi, noma'lumini izlab topadi hamda tegishli hukm va xulosalar chiqaradi.

Ijodiylikni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

a) ilmiy ijodiylik; b) badiiy ijodiylik.

Ilmiy ijodiylikning ham, badiiy ijodkorlikning ham o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ayrim shaxslarda ham ilmiy ijodiylik, ham badiiy ijodiylik bir xil rivojlangan bo'ladi.

O'quvchining ilmiy ijodiyligi uning til hodisalarini o'rganishi natijasida chiqaradigan hukm va xulosalari, ilmiy matnlar yaratishida (masalan, "Nega kesim gap markazi?" "Ona tilini puxta o'rganish bizga nima beradi?"), badiiy ijodiyligi moddiy borliqdagi narsa, voqea-hodisalarni nozik idrok qilishi, uni badiiy did bilan tasvirlashida namoyon bo'ladi. Demak, ijodiylik shaxs kamoloti yo'lida muhim ahamiyatga ega.

Psixolog-olim Ergash G'ozievning fikricha, o'quvchilar yoshi 11-14 yoshga yetganda, ya'ni o'smirlik davrida analitik-sintetik faoliyat jadal sur'at bilan rivojlana boshlaydi. Shu bois, ularda sabab va natijani izohlash, mustaqil fikrlash mustahkamlanib boradi. O'quvchi o'rganilayotgan materialning muhim belgilarini ajratishga, umumlashmalar hosil qilishga qodir bo'ladi.[2] Demak, ijodiylikning birinchi belgisi ijodiy fikrlay olish sanaladi.

Ijodiylikning yana bir belgisi mahsulotning yangiligidir. O'quvchi dars jarayonida o'qituvchi kutmagan yo'ldan borishi, tasodifan yangi ijod mahsulini yaratishi, buni o'zi ham oldindan rejalashtirmagan bo'lishi mumkin. Yangi ijod mahsuli ko'proq "Nima uchun shunday?" degan muammoli savolga javob topa olishda, bir mavzuda turli matnlar yaratish kabilarda namoyon bo'ladi.

Keyingi yillarda ona tili o'qituvchilari ish faoliyatida topshiriqning qayta xotirlash, qisman izlanuvchanlik va ijodiy turlaridan unumli foydalanishga e'tibor kuchaydi. Ammo bu o'quv topshiriqlari orasida mutanosiblik bo'lishi zarur. Agar ona tili darslari faqat qayta xotiralanish

xarakteriga ega o'quv topshiriqlaridan iborat bo'lsa ijodiy izlanishga ehtiyoj qolmaydi. Agar o'quv topshiriqlariga, ko'proq ijodiylikka asoslanilsa, o'quv materialini tushunish ancha murakkablashadi. Chunki egallangan o'zaro aloqador bilimlarni xotirada qayta tiklamay turib, ularni yaratish, ijod qilish mumkin emas.

Ijodiy tafakkur avvalo, o'quv topshiriqlari orqali shakllanadi. Shu bois, maktab darsliklarida o'quv topshiriqlarining xarakteriga juda katta e'tibor qaratilgan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ona tili darslarida ishga solinadigan o'quv topshiriqlarining aksariyatini qisman ijodiy yoki ijodiy topshiriqlar tashkil etadi. Masalan, qo'shma gap turlarini o'rganish jarayonida berilgan sodda gap juftlaridan qo'shma gaplar hosil qilish, boshlanish qismi berilgan qo'shma gaplarni davom ettirish, qo'shma gaplar asosida ma'lum bir mavzuda matn yaratish, sodda gapli matnni qo'shma gapli matnga aylantirish, qo'shma gapli matnni sodda gapli matnga aylantirish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlardan foydalaniladi. Demak, ijodiylik shaxs kamoloti yo'lida muhim ahamiyatga ega bo'lib, jamiyat bunday kishilarga hamisha ehtiyoj sezadi.

Ijodiylikning yana bir muhim belgisi mustaqillikdir. Mustaqil ishlash, birinchidan, ko'nikma va malakalarni talab etsa, ikkinchidan, tafakkur va xotira bilan chambarchas bog'langan.

“Kognitivlik, verballik, kashfiyotchilik, onglilik hozirgi kunda ijodkor shaxs- ijodiy tafakkur sohibini tarbiyalashning asosiy pedagogik-psixologik omillari sanaladi”, - deb qayd qilinadi. [3] Olim A.Jabborov va G.Ne'matovalar shunga tayangan holda ijodiy tafakkur sohibini yetishtirishning to'rt asosi mavjudligini ta'kidlaydilar: a) kognitivlik, b) verballik, v) kashfiyotchilik, g) onglilik. Kognitivizm inglizcha kognitiv so'zidan olingan bo'lib, “o'rganilgan”, “bilib olingan” ma'nolarni ifodalaydi. Uning zamirida onglilik yotadi. Verbal lotincha verbit so'zidan olingan bo'lib, “so'z”, “og'zaki” ma'nosini anglatadi. Bu nazariya muloqot, fikr almashinishga tayanadi. Verballikning ona tili ta'limiga aloqadorlik tomoni shundaki, o'quv topshiriqlarining mazmuni muloqotga asoslanadi. Chunki, nutqiy faoliyat, asosan, muloqot, fikr almashinuv hosilasidir.

Kashfiyotchilik o'rganilganlarni yangi sharoitda qo'llab, bilim olish demakdir. Ona tili darslarida keng qo'llanilgan qisman ijodiy va ijodiy topshiriqlar o'quvchida yaratuvchanlik, bunyodkorlik, ixtirochilik, kashfiyotchilik singari xususiyatlarini tarkib toptiradi. Onglilik deganda o'rganilayotgan til hodisasi mohiyatini anglash, ta'rif va qoidalarni asosli egallash, xulosa va umumlashmalarni chuqur, atroflicha idrok etish, egallangan bilimlarni ishonch va e'tiqodga aylanishi, o'rganilgan bilimlardan turmushda mustaqil foydalana bilish tushuniladi.

Ma'lumki, o'tgan asr oxirlariga kelib, ta'limga bixeviorestik yondashish o'rnini kognitiv yondashuv egallay boshladi. Hozirgi ona tili ta'limi asosini kognitivlik tashkil etadi.

Kognitiv yondashuvning ona tili ta'limiga kirib kelishi, uni voqelantirishning yo'llari, vositalari va usullari xilma-xil bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- har bir mashg'ulotda o'quvchi o'qituvchi (darslik) talabi asosida berilgan, yetkazilgan bilimlarni takrorlash emas, balki o'qituvchining yo'llanmasi bilan yangi bilim hosil qilishi, kashf etishi lozim. Bu kognitivlikning bosh omilidir;

- darsda o'quvchi sust tinglovchi emas, balki izlovchi, qiyoslovchi, kashfiyotchi bo'lishi kerak. Shuning uchun o'quvchi og'zidan chiqqan har bir so'z, fikr, hukm, bayon uning o'ziniki bo'lmog'i shart. O'quvchida tug'ilgan fikr olamshumul kashfiyot yoki biror chigal muammoning yechimi bo'lishi shart emas. Lekin o'qituvchi bergan axborotning soddagina takrori ham emas. Bunday ta'lim usuli o'quvchida mustaqillik, mas'uliyat, o'z “men”ini anglash, ijodiylik ruhini tarbiyalashga xizmat qiladi. Bunda dars jarayo nidagi aloqa munosabat so'zlovchi bilan tinglovchining ko'p hollarda jonli og'zaki muloqoti, qolaversa, bahs ko'rinishini oladi;

- o'qituvchining ta'lim oluvchiga beradigan izlanish va fikrlash sari yo'llashi shunday bo'lishi kerakki, sinfdagi o'quvchilarning ijod mahsuli mohiyatan bir yo'nalishda, lekin shaklan turlicha bo'lmog'i lozim. Shundagina har bir o'quvchi o'zligini bir qadar yorqinroq ifoda etish imkoniyatiga ega bo'ladi va musobaqa ruhi har bir mashg'ulotda ustuvorlik qiladi;

- dars jarayonida o'quvchi o'qituvchi yo'llanmasi asosida izlanar, fikr qilar, biror narsani topar, biror hukmga kelar ekan, u o'z fikrini asoslash va isbotlashga, himoya qilishga intilmog'i lozim.

Ijodiylikning yana bir sharti fanlararo, bo'limlararo bog'lanishdir. O'qituvchilar fanlararo integratsiyaga alohida etibor qaratadi. Ona tili o'qitish jarayonida bunday bog'lanishni genetik xususiyatdagi boglanish va taqqoslash harakterdagi boglanish singari ikki guruxga ajratish mumkin.

Genetik bog'lanish o'zbek tilini o'zbek xalqi tarixi bilan bog'lanishni taqozo etadi. Jamiyatdagi har qanday o'zgarish, shubhasiz, tilda o'z aksini topadi. Ana shu o'zgarishlar, natijasida yangi so'zlar paydo bo'ladi, ayrim so'zlar tilimizdan chiqib ketadi. Masalan, otlarning ma'no guruhlarini o'rganishda bu so'zlarga duch kelish mumkin.

Ona tili darslarini "Geografiya" o'quv faniga bog'lash imkoniyatlari benihoya keng. O'qituvchi etimologiyasi aniq bo'lgan joy nomlari ustida ishlashda bu o'quv faniga murojaat qiladi. Masalan, qo'shib va ajratib yoziladigan joy nomlari ustida ish olib borayotganda (Yuqori Chirchiq, Tuytepa, Beshrabot, O'rta Osiyo, G'arbiy Sibir singari) Bo'limlararo bog'lanish o'rganilgan bo'limni o'rganilayotgan bo'lim (yoki aksincha) bilan bog'lashni talab qiladi.

Demak, ona tili ta'limiga kognitiv yondashuv o'quvchini ta'lim jarayoning sub'ektiga, faol fikrlovchi hamda hukm va xulosalar chiqaruvchi shaxsga aylantiradi. Bu esa, o'z navbatida o'rganilayotgan til materialining puxta o'zlashtirilishi hamda o'quvchilarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish garovidir. Shuningdek, ona tili darslarida ijodiy tafakkur sohibini tarbiyalash har bir o'quvchida mavjud bo'lgan ijodkorlik xususiyatlarini tarkib toptirish, kognitiv – verbal talim imkoniyatlarini ishga solish, uni talim maqsadiga muvofiq keladigan darajaga ko'tarish bilan bog'liq.

ADABIYOTLAR

1. Farobiy Abu Nasr. Risolalar. –T.:1975.—B.346.
2. G'oziyev E. Psixologiya. —T.: O'qituvchi, 1994.—B.323.
3. Jabborov A., Ne'matova G. Ona tili ta'limida kognitiv psixologiya, verbal ta'lim va ijodkor shaxs masalasi. Til va adabiyot ta'limi jurnali, 2001. 6-soni.
4. G'ulomov A., Ne'matov H. Ona tili ta'limi mazmuni. —T.: O'qituvchi, 1995.—B.125.

МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТ ВА ИРИМЛАР ТАҲЛИЛИГА ДОИР

Турсунова Насиба Хамроевна,

Навоий давлат педагогика институти

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доцент, ф.ф.б.ф.д (PhD)

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбек халқининг оилавий-маиший маросимлар фольклори ва унинг бадиий талқини хусусида, шунингдек, бола туғилиши урф-одат ва иримлар билан боғлиқ илмий-назарий таҳлилар асосида мушоҳада этилган.

Калит сўзлар: маросим, фольклор, жанр, культ, ёвуз, ғойиб, илохий, ўғит.

Annotation. This article was created on the basis of the scientific theoretical analysis of the folklore of the peoples of Central Asia and the artistic interpretation of family rituals.

Key words: ritual, folklore, genre, cult, evil, disappearance, divine.

Аннотация. В данной статье основана на научно-теоретическом анализе фольклора и художественной интерпретации семейных обрядов народов Средней Азии.

Ключевые слова: ритуал, фольклор, жанр, культ, зло, исчезновение, божество.

Ҳар бир халқнинг ўзлигини англатадиган миллий қадриятлари ва миллий менталитетига хос маданияти бор. Мамлакатимизда оила масаласи давлат сиёсати даражасида қаралади. Ўзбек халқининг ўзига хос қадриятлари, юксак маънавийтни шақиллантириш ва юксалтириш борасида оилага таянади.

Маълумки, муқаддас китоб “Қуръон”и қарим ва “Ҳадис”лар тўпламида ҳам оила, ота-она каби масалаларга алоҳида урғу берилган. Жумладан, Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоху алайҳи вассаламнинг марҳамат қилишлари: “Ота-она яхши хулқдан ҳам ортиқроқ нарса бера олмайди”. Шундай экан, ота-онанинг фарзандига берадиган энг яхши ҳадяси қимматбаҳо кийимлару, совға-саломлар, тотли таомлар эмас, балки гўзал хулқ, яхши тарбияси ва ахлоқ-одоб билан сайқал топган муомаласидир.

Мамлакатимизда оилавий муносабатларни тартибга солиш эркак ва аёлнинг ихтиёрий равишда никоҳланиб тузган иттифоқи, эр ва хотиннинг шахсий ҳамда мулкий ҳуқуқлари тенглиги, ички оилавий масалаларнинг ўзаро келишув йўли билан ҳал қилиниши, оилада болалар тарбияси, уларнинг фаровон ҳаёт кечириши ва камолоти ҳақида ғамхўрлик қилиш, вояга етмаган ва меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш устуворлиги тамойиллари асосида амалга оширилади.¹

Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йилнинг 2 феввалидаги “Хотин-қизларни қўллаб-қуватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-5325–сонли Фармонида бой маданий тарихий мерос ва анъанавий оилавий қадриятлар оилани мустаҳкамлашга хизмат қилиши; оилавий муносабатларни ўзаро муҳаббат, ишонч ва ҳурмат, ҳамжиҳатлик, бир-бирига ёрдам бериш ҳамда оила олдида, унинг барча аъзолари олдида масъуллигини ҳисси асосида қуришдан, оила аъзолари ўз ҳуқуқларини тўққинликсиз амалга ошириши ҳамда бу ҳуқуқларни ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат эканлиги белгилаб берилган. Шунингдек, 2018 йил 27 июндаги ПҚ-3808–сонли қарорига биноан қабул қилинган Ўзбекистон Республикасида оила институтининг мустаҳкамлаш Концепциясида “Оиланинг тарбиявий-таълим салоҳиятини мустаҳкамлаш, жамиятда анъанавий оила қадриятларини сақлаш, оилаларда маънавий-ахлоқий муҳитни яхшилаш” учун зарур бўлган вазифалар белгилаб берилган.

Ушбу Концепциянинг биринчи бандида “Ёш авлодда маънавий-ахлоқий қадриятларни ва ота-онага ҳамда катта ёшдаги инсонларга ҳурматни шакллантириш, оиланинг тарбиявий ва маданий-илмий салоҳиятини ошириш”² масалаларидан келиб чиқиб, оилавий маиший маросимларга эътибор қаратмоқчимиз.

“Бир кун жанжал чиққан уйдан, қирқ кун барака кетади”-, дейди доно халқимиз. Бу мақоллар замирида ахлоқий нормалар асосида шаклланган ўғит, ҳикмат оилавий турмушнинг фаровонлиги ва оила-аъзоларнинг маънавий юксалишига туртки вазифасини ўтайди деб биламиз. Оиланинг ҳамжиҳатлиги, бир бутун, тўқислиги катталар яъни ота-она маънавийга бойлиги билан муҳим аҳамият касб этади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 21 апрелдаги ЎРҚ-683–сонли Қонуни таҳририда — Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375–сон)

² Акрамова Ф.А. Оила энциклопедияси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Т. 2019. 3–бет.

Ўзбек халқи жаҳондаги энг қадимий маданий анъаналарга эга халқлардан бири бўлиб, унинг моддий ва маънавий маданияти тарихи илк тош асрига бориб тақалади. Тарихий тараққиётнинг ҳал қилувчи кучи ҳисобланган халқ оммаси фольклор анъаналари ҳамда маросимий қадриятларнинг ҳам ижодкори деб қаралади. Ҳар бир даврда яшаган аждодларимиз ўз ота-боболари томонидан яратилган фольклор анъаналарини янада ривожлантирганлиги учун ҳам ўзбек халқининг миллий анъаналари авлоддан-авлодга ўтиб, такомиллашиб келган.

Маълумки, маросим инсоният маданиятининг энг муҳим шаклларида бири бўлиши билан бир қаторда уни ривожлантиришдаги самарали восита ҳам ҳисобланади. Маросим халқ санъати ва маданияти шакллари орасида энг улкан аудиторияни ўзига жалб қиладиган оммавий тадбир ҳисобланади. Маросимлар халқнинг энг яхши анъаналари, одатлари, ахлоқий қоидаларини ўзида мужассамлаштириши, сақлаши ва ривожлантириши жиҳатидан ёшларни тарбиялашда, уларни одоб-ахлоқли, комил шахс бўлиб етиштиришларида муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек маросим фольклорини ўрганаган фольклоршунос олим Б.Саримсоқовнинг монографик тадқиқотида маросимлар таркибида иримлар кўп учраши, маросимларимизнинг тарихий асослари қадимий эътиқодий қарашлар билан боғлиқ эканлигини айтиб ўтади. Жумладан, урф-одат ва иримларнинг маросим билан муносабатлари борасида: урф-одат тушунчаси эса ўта кенг тушунча бўлиб, у ўз ичига халқ ҳаётининг барча томонини – оддий кундалик удум, расм-русум, ирим-сиримлар, ўзаро-муомала маданияти ҳамда барча маросимларни бутунича қамраб олади.

Оилавий маросимлар инсон ҳаётидаги муҳим воқеаларни нишонлашга қаратилган, расмий ва руҳий вазиятда ўтадиган, ўз рамзий ҳаракатларига ҳамда махсус айтим-қўшиқларига эга ҳаётий тадбирдир. Маросимлар кишиларнинг маънавий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиладиган маънавий ҳаёт қадриятлари сирасига киради.

Оилавий маросимларда болани дунёга келиши билан боғлиқ жараёнда турли қадриятларга хос иримларга амал қилинган. Ўзбек фольклорида Анбар она, биби Фотима ва Анака момо каби персонажлар доя момолар пири деб талқин қилинади. Ҳомила туғилаётган пайтда аёл эсон-омон туғиши учун доя момолар: «Менинг қўлим эмас, Анбар онамнинг қўли, Анбар она қўлласин!» – деб ҳомий кучлардан мадад сўраганлар. Анбар она култи ва у билан боғлиқ халқ қарашлари Г.П.Снесарев, В.Н.Басилов, О.Сафаров, О.Қаюмов каби олимларнинг асарларида атрофлича таҳлил қилинган.¹ К.Тайжанов ва Ҳ.Исмоиловларнинг аниқлашларича, Чимкент вилоятининг Қорамурт кишлоғида ҳомиладор аёлни туғдираётган доя кампирлар: «Менинг қўлим эмас, биби Фотиманинг қўли, Анбар онамнинг қўли, етти момонинг қўли!» – деб ўз пирларидан мадад сўраганлар.²

Фольклоршунос О.Қаюмов маълумотларига қўра маросимни ўтказадиган қушноч момо бир сиким оқ пахтани олиб, уни уч бўлакка ажратган. Сўнгра мевали дарахт шохидан синдириб тайёрланган етти дона тоза чўпга оқ пахта ўраб, пилик ясаган. Ана шу пиликлардан ҳар бирининг ўз номи бўлиб, улар Сарик момо, Қора момо, Титти момо, Очил момо, Гулсун

¹ Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.187-189; Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М.: Наука, 1970; Сафаров О. Болаларни эркаловчи ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1983; Қаюмов. О. С. Об образе мифологической покровительницы матери Анбар/ «Этногенез и этническая история народов Кавказа». Материалы I международного нахского научного конгресса. – Грозный Том. 1. – С.560 – 565.

² Тайжанов К., Исмаилов Х. Особенности доисламских верований у узбеков-карамуртов // Древние обряды, верования и культуры народов Средней Азии. – М.: Наука, 1986. – С.110-138.

момо, Ёзил момо ва Тувгич момо деб аталган¹. Назаримизда, халқ орасида иккиқат аёлларнинг асотирий ҳомийси сифатида тасаввур қилинган ана шу «етти момо» ҳақидаги қадимги инончлар унутилиб кетган. Ҳозирги кунда «етти момо»дан фақат биттаси – Тувгич момонинг мифологик табиати ва функциясига доир айрим қарашларгина қадимги культ мифларининг реликтлари сифатида сақланиб қолган, холос. Демак, «ўзбек мифологиясида доя кампирларнинг ҳомийси, пири сифатида эътироф этилган «етти момо» образи мавжуд бўлган.

Халқимиз томонидан амал қилиниб келинган чилла даври билан боғлиқ урф-одатлар оилавий-маиший маросимлар фольклорнинг қадимий қатламини ташкил этади. Халқимиз орасида “чақалоқ чилласи”, “келинлик чилласи” деган гаплар бор. Чилла – қирқ кунлик муддат бўлиб, чақалоқ ёки келинчақни ёмон кўздан, ёвуз руҳлардан асраш мақсадида қирқ кун ичида маълум иримларга қатъий амал қилинишидир. Чиллалик даврида бирор бир сабаб билан бола касалланиб қолса ёки янги келин тушган хонадонда нохушлик рўй берса, буни ёмон руҳлар хуружи, яъни чилла анъанасининг бузилишидан деб билганлар. Аслида, гигиена билан боғлиқ халқ қарашлари асосида пайдо бўлган чилла сақлаш анъанаси 40 рақами ҳақидаги афсонавий тасаввурларга ўраб-чирмаб ташланган. Бу магик удумга асос бўлган “қирқ” сони, яъни ёвуз руҳларни қувлаш ва ёки ҳимоя қилиш функциясини бажаради. Рақамларнинг магик қудратига ишониш анъанаси, айниқса, бола тарбияси билан боғлиқ удумларда яққол кўринади. Илгарилари одамлар чақалоқ ҳаётининг дастлабки даврида бир неча “хавф-хатар” бор деб ўйлашган. 5, 7, 9-кунлар, айниқса, хатарли ҳисобланган. Худди шу кунларда ёмон руҳларни ҳайдаш мақсадида турли ирим-сиримлар қилинган. Бу хатарлардан эсон-омон ўтган боланинг умри узун бўлади, деб ирим қилганлар. Фольклоршунос О.Қаюмов маросимлар таркибида қўлланилувчи етти рақмининг магик моҳиятини қадимги аждодларимизнинг “Наврўз” байрами билан алоқадор санайди. Олимнинг қайд этишича, қадимги бухороликларнинг янги кун арафасида олти кун байрам қилишгани ва еттинчи кунда уларнинг илоҳалари йўқолиб қолишгани боис еттинчи кунни аъза тутишгани, ҳатто вақт ўлчови ҳафта бирлиги ҳам шундан келиб чиққанлиги, туркийлар илоҳининг еттинчи кун ўзга оламга ўтиб кетганлиги учун етти рақами магик моҳият касб этиши ўқтирилади².

Ўзбек маросим фольклорида бола ва она билан боғлиқ барча маросим, урф-одат ва ирим-сиримлар бажарилгандан сўнг чилла даври тугайди деб ҳисобланган. Чақалоқ ва онаси бу даврдан эсон-омон ўтиб олганлари муносабати билан навбатдаги кичкина маросим, яъни чилла қочди ёки чилла қувди маростими ўтказилган.

Фолклоршунослар фикрига кўра, ирим-сиримлар спецификаси борасида мулоҳаза юритганда уларга икки хил йўналишда ёндошиш лозим деб қаралган. Булар: 1.Ирим – маросимнинг ажралмас қисми, муҳим компоненти сифатида; 2.Ирим халқнинг турли эътиқодий қарашларини ўзида мужассам этган фольклор жанри сифатида ўрганилиши мақсадга мувофиқдир. Иримлар таркиби албатта мифологияга хос бўлади. Иримлар моҳиятида тақиб ёки албатта амалга ошишига иношч ётади. Табулаштириш бирор кишини муайян ташқи дунёнинг маънавий хатарларидан асрашни мақсад қилади³.

Ёш боланинг чилла билан боғлиқ иримлари ижтимоий ҳаётимизда икки хил вазифани бажаради:

а) Мифологик иримлар;

¹ Қаюмов О.Шомон йўқловлари фольклор жанри сифатида// Хорижий филология. 2018. № 3.– С. 79-86.

² Kayumov O. Rimp in the uzbek shamanistic songs/3.Asia pacific international congress on contemporary. Studies full text book-contents. – Seoul, South Korea. 2020. – P. 76–81.

³ Фрэзер Дж.Дж. Смысл табу//Золотая ветвь. Исследование магии и религии Том 1.– С. 165. || slavaaa@yandex.ru

б) Дидактик яъни тарбиявий иримлар.

Чақалоқ туғилгандан кейинги уч кун, айниқса, хатарли ҳисобланар экан. Ёвуз кучлар чақалоқни севиб, унга зарар етказиши мумкин деган инонч ва ишонч бўлган. Бу ишонч мифологик иримни ташкил этса, унинг тарбиявий жиҳати эса маълум чилла давридаги бола, она ва бола билан боғлиқ тартиб-интизом қадимда бундай эътиқодлар замирида ёши улуғлар ва катталар насихатига одат доирасида амал қилиб келинган.

Туркий халқларда қадим тасаввурлардан нишона берувчи Умай она, Аёз момо, Момоқалдиноқ, Тувгич момо каби культлар ҳам бизнинг тарихимизда, аёлга-яратувчига бўлган илоҳий муносабатдан дарак беради. Демак, оилавий маиший маросимларни туб моҳияти замирида тарбия туради. Тарбия эса, момолар, оналар тимсолида шаклланди. Ирим-сиримларнинг қадрият сифатида ўрни ва қиммати ҳам уларнинг дидактик вазифани адо этиши билан белгиланади.

Баъзи иримлар моҳиятида эзгулик тилаш ғояси ётади. Масалан, бефарзанд аёлни кўп бола туққан аёлнинг икки оёқлари орасидан уч марта ўтказса, фарзанли бўлишига ишонишганлар. Ёки гўдакнинг оғзига ҳамма ҳавас қиладиган, ибратли, намунали, қалли кишининг рамзий туфуриши ирими ҳам борки, бунинг моҳиятида ҳам гўдак улғайгач шу кишидек, улуғ, эл ардоғида, элининг корига ярайдиган инсон бўлиши ғояси ётади.

Бугунги кунда оилада бола дунёга келиши, ҳатто ҳомиладорлик даврданоқ она тарбияси бола учун муҳим эканлиги, ислом дини таълимотида, шунингдек, тиббиётда ҳам ўз исботини топганлиги шарқ алломаларининг тажрибаси асосида исботланган. Буюк аллома Жалололдин Румий ҳазратлари шундай дейдилар: “Она ҳақларига диққатли бўл, уни бошингга кўтар. Зеро оналар тўлғоқ машаққатини чекишни бўйниларига олмаганларида, чақалоқлар дунёга келиши учун йўл тополмас эдилар”¹-, деган ҳикматлари аслар давомида ҳақли ҳақиқат эканлигини исботлайди. Дунё халқлари илмида тамал тошини қўйган олим А.Р.Беруний ўз карашларида оила тинчи бевосита оқила, ақлли, фаросатли, тарбияли аёллар кўлида эканлигига алоҳида урғу беради¹.

Хуллас, ўзбек халқида бола туғилиши билан боғлиқ маросимлар таркибида амал қилинадиган иримлар тарихий асосига кўра аждодларимизнинг қадимги сув, олов, аждодлар культлари, серфарзандлик инончлари ва қадимги анимистик, монистик мифологик тасаввурлари таъсирида шаклланган. Иримлар дастлаб мифологик моҳият касб этиб, эътиқод заминида яшаган ва халқ тафаккурида даврлар ўтиши билан оғзаки айтимларга кўчган. Иримларнинг онгдан ҳаракатга, ҳаракатдан оғзаки ижодга кўчиши уларнинг мифопоэтик вазифа бажаришини юзага келтирган. Мана шу нуқтаи назардан бола туғилиши билан боғлиқ иримлар моҳияти табуга ёки ишончга дахлдорлиги, мифологик моҳият касб этиши ва маросим таркибида ўринлашуви, унинг семантикаси сўз орқали ифода этилиши унинг фольклорнинг кичик жанри эканлигини кўрсатиш билан бирга оила институтини мустаҳкамловчи бетакрор миллий қадрият сифатида аҳамиятлидир.

ФОРМИРОВАНИЕ НАРОДНЫХ ИДЕАЛОВ В СЕМЕЙНЫХ ВОСПИТАНИЯХ

Кадыров Камол Намозович,

заведующий кафедрой языков Навоийского университета инновации

¹ Холиқова М. ва бошқлар. Гендер тенглиги: ғоядан қонунга қадар. Тошкент. “Академнашр” 2021. 21-бет.

Аннотация. Педагогика семьи и семейных отношений - сложный процесс. Если употребить современные термины, то можно сказать, что на собственном опыте народ убеждался, что семье приходится выполнять конструктивную функцию, определяя обычаи, традиции, методы воспитательного воздействия на детей;

Ключевые слова: народные идеалы, семенное воспитание, сложный педагогический процесс.

Annotatsiya. Oila va oilaviy munosabatlar pedagogikasi murakkab jarayondir. Agar zamonaviy atamalarni ishlatadigan bo'lsak, shuni aytishimiz mumkinki, xalq o'z tajribasidan kelib chiqib, oila urf-odatlarini, an'analari va bolalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish usullarini belgilab beruvchi konstruktiv funktsiyani bajarishi kerakligiga ishonch hosil qilgan;

Tayanch so'zlar: xalq g'oyalari, urug' tarbiyasi, murakkab pedagogik jarayon.

Annotation. Pedagogy of family and family relationships is a complex process. If we use modern terms, we can say that from their own experience the people were convinced that the family had to perform a constructive function, defining customs, traditions, and methods of educational influence on children;

Key words: folk ideals, seed education, complex pedagogical process.

Организаторская функция, устанавливая режим отдыха, трудовых и учебных занятий детей; коммуникативную функцию, вырабатывая нормы оптимальных взаимоотношений между родителями, родителями и детьми, сами детьми, близкими родственниками, соседями и т.д.

Все это постепенно создавало систему семейных отношений. Семья – самый интимный коллектив. Своими сокровенными мыслями ребенок делится, прежде всего, с родителями, особенно с матерью. Взаимоотношения в семье – весьма тонкое и деликатное дело, ибо оно касается первичной ячейки общества, спаянной родственными узами. Здесь реализуются внутрисемейные взаимоотношения, определяются воспитательные функции отца и матери, создаются условия для усиления ее позитивного влияния на детей.

Эти и другие особенности семьи и семейного воспитания всегда были в центре внимания народа, что нашло свое отражение в памятниках народной педагогики. Народ, прежде всего, ратовал за счастливую семью, ибо семья – ключ к счастью. Но счастье в готовом виде получать невозможно, его приходится завоевывать. Только счастье, пришедшее как заслуга за усилия а не случай, доставляет человеку моральное удовлетворение.

В представлении народа дружная семья дает человеку ключ к достижению именно такого счастья.

Народ на опыте многих поколений, убеждался, что основа семьи – взаимная любовь. Поэтому сложилось общее житейское мнение: «Семья без любви – дерево бес корней». Именно взаимная любовь способствует возникновению общности чувств, взглядов, вкусов.

Проблема любви всегда была важна для педагогики семейного воспитания, поэтому остановимся на ней более подробно.

Светлая, чистая дружба между юношами и девушками, как правило, перестает в любовь – в высшее человеческое чувство. Народная мудрость с большим тактом выражает свое отношение ко всем проявлениям любви. Первую любовь человек испытывает в самую счастливую, неповторимую пору юности. Если говорить языком современника, то «первая любовь отличается от всех последующих тем, что подобные ощущения, состояния юному

человеку прежде были неведомы, и он не только открывает для себя другого человека, но и прежде всего открывает самого себя...

Главная потребность: видеть, слышать, дышать одним воздухом с любимым существом – легко удовлетворится и без согласия самого объекта влечения.

По мнению видных специалистов в области физиологии детей и подростков, в первой любви нет никаких мотивов и стремлений к интимной половой близости. Тонкий знаток юношеской психологии, А.Моруа считает, сто «первая любовь накладывает отпечаток на всю дальнейшую жизнь мужчины. Если эта любовь была счастливой, если женщина или девушка, пробудившая чувство юноши, ответила на них и была верна, ощущение доверия, ясности станет спутником всей его жизни» (Иностранная литература, 1977, № 1, с.153-154.)

Таким образом. Трудовой народ старался по-своему осмыслить и определить признаки хорошей, даже совершенной семьи как источника счастья.

На опыте многих поколений он убеждался, что счастливая семья- это добровольный союз юноши и девушки, объединенных по любви, с равными правами и обязанностями, готовых помочь, а когда надо и уступить друг другу.

Все эти наблюдения и мысли народа нашло свое адекватное выражение в национальных традициях семейного воспитания.

Главная задача семьи – воспитание детей – достойной смены старших поколений. И здесь решающая роль принадлежит родителям матери и отцу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ўзбек фольклори очерклари, 2-том. –Тошкент, 1989, 43-б.
2. Шомусаров. Ш. Асхобул Қахф афсонаси сюжетининг туркий версиялари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1997
3. Кириничная Н.А. О жанровом специфике преданий и принципы их систематизации// Русский фольклор, том X проблемы свода русского фольклора», Л.: 1977. 77 с.

О‘ZBEK XALQ DOSTONLARIDA TABU

Z.J.Axmedova,

Navoiy davlat pedagogika instituti f.f.f.d (PhD), dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada taqiqlarning folklorshunoslikda o‘rganilishiga katta e‘tibor beriladi. O‘zbek xalq dostonlaridagi taqiqlar haqida ilmiy mulohazalar bayon etiladi va tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: tabu, taqiq, shomoniylik, dostonlardagi taqiqlar, “Alpomish”, “Rustamxon”.

Аннотация. В данной статье большое внимание уделено изучению запретов в фольклористике. Представлены и проанализированы научные комментарии о запретах в узбекских народных эпосах.

Ключевые слова: табу, запрет, шаманизм, запреты в былинах, «Алпомиш», «Рустамхан».

Annotation. In this article, much attention is paid to the study of prohibitions in folklore. Scientific comments on prohibitions in Uzbek folk epics are presented and analyzed.

Key words: taboo, prohibition, shamanism, prohibitions in epics, “Alpomish”, “Rustamkhan”.

Qadimgi xalq og‘zaki ijodi namunalari tarkibidagi tabu va irimlar dastlab turkiy tilning yirik tadqiqotchisi, XI asrning buyuk olimi Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida uchraydi. Turkiy tillar folkloridagi taqiqlar dastlab D.A.Zolotaryov, F.V.Plesovskiy, A.Gadjiev,

A.A.Burikin tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, ammo turkiy xalqlarning qadimgi dunyoqarashi bilan bog'liq taqiqlarning o'ziga xos xususiyatlarini A.Vildanov, V.I.Rassadin, N.A.Alekseevlar ochib berishga uringan. XX asrda boshqird olimlaridan R.Faxretdinov, F.A.Nadrshina, G.R.Xusainova, R.A.Sultangareeva, A.M.Suleymanov, F.Xisamitdinova va A.S.Mutina kabi olimlar ham tabularning turli jihatlarini o'rganishgan. Boshqird olimasi Gaysina Fanira Faxsetdinova esa taqiqlarni alohida, mustaqil janr sifatida tadqiq etadi. Taqiqlar ko'proq antropologiya va etnografiya doirasida keng o'rganilgan bo'lsa-da, folklorshunoslikda nisbatan keyingi davrlarda tadqiq etilmoqda.

O'zbek folklorshunosi K.Imomov "O'zbek xalq nasri poetikasi" kitobida qadimgi mifologik ritual-marosimlardan biri "initsiatsiya"da balog'at yoshiga yetgan bo'z o'g'lon - o'smirning urug'-qabila tartiblarini buza boshlashi (ya'ni tabu-taqiqni buzishi) haqidagi fikrlari mavjud[1]. "Alpomish" dostonida o'smir Alpomishning otasi Boybo'ri o'g'lining Barchinni izlab safarga chiqishini xohlamaydi va mamlakatdan ketmaslik taqiqini qo'yadi. Chunki bu safar juda xatarli bo'lishi, qahramonga biror kor-hol yuz bersa mamlakat taqdiriga ta'sir etishi mumkin edi. Qaldirg'ochning so'zlaridan uyalgan Alpomish bu taqiqni buzishga majbur bo'ladi va safarga o'tlanadi, turli xil qiyinchiliklarga duchor bo'ladi. Taqiqni buzganlar har doim turli mashaqqatlarga duchor bo'lishi tabularning o'ziga xosligidir. Alpomishning Barchinni izlab safarga chiqqanida qorong'uda chiltanlarga duchor bo'lishi, Shohimardon pining muridi ekanligini bilgan chiltanlar ilmi karomat bilan Chilbir cho'lidan, Oyna ko'lidan, baxmal o'tovda uxlab yotgan Barchinning ruhini tanidan olib kelib qahramonning ruhi bilan uchrashtirishi voqealari zamirida ham qadimda mavjud bo'lgan e'tiqodiy qarashlar mavjud. Alpomishning Barchinga bergan javoblarida ham haqiqiy mard, halol yigitning qiyofasi gavdalanadi. Chiltanlar davrasida bo'lgan Alpomishning ruhidagi o'zgarishlar uning kamolotiga xizmat qiladi.

O'zbek xalq dostonlari tarkibida taqiqlarni ko'plab uchratish mumkin. Ma'lumki, baxshichilik san'atining qadimiy ildizlari shomonlarga borib taqaladi. "Xalq orasida baxshi so'zi turli xarakterdagi ikki vazifani bajaruvchi shaxsga nisbatan qo'llanilgan. Ko'pchilik yerlarda professional dostonchi, ayrim joylarda afsungarlik, folbinlik, shamanlik qiluvchi shaxsga nisbatan ishlatilgan (qushnoch, duoxon, kinnachi, afsungarlik yordamida kasal boquvchilik vazifasi ham shunga kirgan). Uzoq o'tmishda bu ikki vazifani bir shaxs bajargan"[2]. Shomonlarga borib taqalganligi sababli ham ayrim baxshilarning hozirga kunda ham o'z san'atlarini sir tutib "ilohiylashtirishlari" baxshichilikning qadimiy san'atlardan biri ekanligidan dalolatdir. Aslida sir tutishdan maqsad – insonni xavf-xatardan asrash bo'lgan. Chunki, e'tiqodiy tushunchalarga ko'ra, g'ayritabiiy kuchlardan faqatgina xos kishilar foydalanish xususiyatiga ega. U oddiy odamlarni halokatga olib keladi deb tushunilgan. Demak, dostonchilik san'atida muhim rol o'ynovchi baxshilar shomonlikdan kelib chiqqan va keyinchalik baxshining vazifasi o'zgargan. Ma'lumki, shomonlikda turli xil taqiqlar mavjud bo'lgan. Ayniqsa, balog'at yoshiga yetish, nikoh, bola tug'ilishi bilan bog'liq muhim hayotiy hodisalarga aloqador taqiqlar ko'proq vujudga kelgan. Insonlarni g'ayritabiiy kuchlar – xudolar va shaytonlarning g'azabidan yoki tug'ilmagan, kichik yoshdagi bolalarni turli xavf-xatarlardan himoya qilish maqsadida turlicha taqiqlar paydo bo'lgan. Olimlarning fikriga ko'ra, insonlarni jazolashning birinchi tizimi tabular bilan bog'liq. Dostonlardagi voqealar ham kundalik hayot bilan bog'liq bo'lganligi sababli, ularda tabularning doimiy va vaqtinchalik, ya'ni sof va shartli taqiq turlari uchraydi. O'zbek xalq dostonlarida ko'proq sof taqiqlarni uchratish mumkin. Folklorshunoslikda sof taqiqlarga nikoh bilan bog'liq, sotsial-ijtimoiy, tabaqaviy, hudud (maydon) bilan bog'liq, irimlar va so'z magiyasiga aloqador tabular kiritilgan. Keyinchalik marosim folklorining vujudga kelishiga sabab bo'lgan bu tabular o'zbek xalq dostonlarida urug'-sulolani saqlab qolish, yot kuchlardan tusilish, kuch manbai bo'lgan urug'-sulola sirini boy bermaslik uchun o'rnatilgan taqiqlarning yaratilishiga asos bo'ladi.

Masalan, nikoh bilan bog‘liq taqiqlar qadim zamonlarda paydo bo‘lgan. Shuningdek, feodal-patriarxal davrlarda qiz va o‘g‘il bolalar juda yoshlikda – hali belanchakligidayoq bir-birlariga unashib qo‘yilgan, ya’ni “beshikkerti” urf-odati qabila oqsoqollari tomonidan amalga oshirilgan. Bu unashuvni buzishga hech kimning haqqi bo‘lmagan. “Beshikkerti”ni buzish taqiqlangan, chunki qabila oqsoqollarining fikrini hurmat qilmaslik baxtsizlikka olib keladi deb tushunilgan. “Alpomish” dostonida ham Shohimardon purning “Hakimbekka oy Barchinni atashtirib, beshkirti qilib: Bu ikkovi er-xotin bo‘lsin, Hakimbekka hech bir kishi barobar bo‘lolmasin, omin ollohu akbar”, - deb betiga fотиha tortishi shu unashuvni bajarish lozimligini, buzish taqiqlanganligi anglatadi[3]. Ammo, o‘rtadagi tortishuvlar – nizolardan so‘ng bu marosim amalga oshiriladi. “Tohir va Zuhra” ertagida esa olma bergan nuroniy chol vasiyatiga amal qilmaganligi uchun sevishganlar halok bo‘ladi. Davrlar o‘tishi bilan taqiqlar ham o‘zgarib, zamonga moslashib borgan. “Ertak va dostonlarda qahramonning yor qidirib yo‘lga chiqishi va sevgilisini qidirib topib, uni qo‘lga kiritishi ekzogamiyaning (o‘z qabilasidan o‘ylanish mumkin emasligi)”[4] taqiqi natijasida paydo bo‘lgan va ko‘pchilik dostonlarda qahramonlar bu taqiq tufayli safarga otlanadi. “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi dostonlarda ham bu holatni uchratish mumkin. Go‘ro‘g‘lining Ko‘hiqofda yashovchi Yunus va Misqol parilarga o‘ylanishi, Ravshanning Zulxumorni izlab safarga chiqishi motivi shu taqiq asosida yuzaga kelgan. Shuningdek, bola tug‘ilishi bilan bog‘liq taqiqlar ham keng tarqalgan. Ibtidoiy jamoada oila, urug‘, elat boshliqlari sehrli, jodu kuchiga ega sanalgan. Shoh –kohin tabiat bilan sirli aloqa bog‘lagan, g‘ayritabiiy kuchga ega bo‘lgan. Shoh xalqni tinchlik-omonlikda saqlash uchun qonun-qoidalarga so‘zsiz amal qilishga majbur. Shohning yoki keksaygan befarzand otaning homilador ayolidan uzoqlashuvi qorindagi bolaga sirli ta’sir etishdan qo‘rqish oqibatida yuzaga kelgan. Demak, bolani sehrli ta’sirdan asrash, xavfsizligini ta’minlash uchun undan uzoqlashish taqiqi mavjud bo‘lgan. “Rustamxon” dostonida ham Oqtosh viloyatining podshosi Sul-tonxon xotini Huroyimning oy-kuni yaqin qolganda Qurudim mamlakatiga yo‘l olishi shu taqiqlar sababli yuz beradi. Bola tug‘ilishi bilan unga ism qo‘yish taqiqlangan, bola shartli nom bilan atalgan. Bu odatning zamirida mifologik e’tiqod yotadi. Nom qo‘ymaslik taqiqi bolani ins-jinslar ta’siridan saqlash, yovuz ruhlardan himoyalash natijasida kelib chiqqan. Bola nomining sir tutilishi orqali uning hayoti saqlab qolinadi deb o‘ylashgan va bolaning biror belgisi laqab sifatida qo‘llanilgan. Hakimbek ismining ham Shohimardon pir tomonidan qo‘yilishi, yeti yoshida botirligi uchun Alpomish deb atalishi zamirida ham mana shu e’tiqodlar bilan bog‘liq qarashlar yotadi. Ba’zan sir saqlash bola 17-18 yoshga yetgunga qadar ham davom etgan. “Rustamxon” dostonida ham shunday o‘rinlar mavjud: “Huroyim o‘g‘il tug‘di; otini Rustam qo‘ydi...Tilga engandan madrasadan bir mullani olib keldi, mulla bilan Rustamxonni tagizaminga solib, o‘qitib yotaberdi” [5]. Uni himoyalash va kundoshlaridan asrash uchun hech kimga ko‘rsatmadi. Huroyim jallodlar qo‘liga tushgach kanizi Ximchaga Rustamxonni xabardor qilishni va tagizamindan chiqarishni so‘raydi. Bunday taqiqlarni yana ko‘plab boshqa dostonlarda ham uchratish mumkin.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash zarurki, taqiqlar kishilik jamiyatining ilk davrlarida paydo bo‘lgan bo‘lib, insoniyat taraqqiyoti bilan o‘zgarib, mukammalashib bordi. O‘zbek xalq dostonlari tarkibidagi taqiqlar ham axloqiy qarashlar bilan bog‘liqdir. Dostonlar tarkibidagi taqiqlarni o‘rganish insoniyat taraqqiyoti davomida yaratilgan axloqiy qarashlarning rivojlanishi haqidagi tasavvurlarni kengaytiradi va xalqimizning ma’naviy qadriyatlarini haqida ma’lumot beruvchi manba sifatida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Imomov K. O‘zbek xalq nasri poetikasi. - Toshkent: Fan, 2008. -B. 143-144.

2. Imomov K va boshqalar. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. Toshkent.,”O‘qituvchi”. 1990. -B. 228-229.

“DILDA DARDING BO‘LMASA, DARDI SARIMNI KAVLAMA!..”

Boltayeva Gulchehra Shokirovna,

NavDPI O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotining yetuk vakili Zokirjon Furqatning ulug‘ ijodkor Boborahim Mashrabning “Kavlama” radifli g‘azaliga yozgan taxmis-muxammasi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: muxammas, muxammasnavislik an‘anasi, taxmis-muxammas, adabiy ta‘sir.

Аннотация. В данной статье анализируется тахмис-мухаммас известного узбекского поэта Закирджона Фурката, к газели «Кавлама» Боборахима Машраба.

Ключевые слова: мухаммас, традиция мухаммасаписания, тахмис-мухаммас, тахмис-мухаммас, литературное влияние.

Abstract. This article analyzes the tahmis-mukhammas of the famous Uzbek poet Zakirjon Furkat, to the gazelle “Kavlama” by Boborakhim Mashrab.

Key words: mukhammas, tradition of mukhammas writing, tahmis-muhammas, literary influence.

Furqat g‘azal, musaddas, mustazod, muxammas kabi o‘nlab she‘riy janrlarda qalam tebratgan rang-barang she‘riy meros egasi. Uning ijodiy xazinasida taxmis- muxammaslarning o‘ziga xos o‘rni bor. Furqat asosan Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy, Boborahim Mashrab singari Sharq she‘r dunyosining ulug‘ ijodkorlari yaratgan asarlariga o‘zgacha hurmat va yuksak ehtirom bilan qaraydi. Shoirning Alisher Navoiy g‘azallariga bog‘langan “Vasl orzusi”, “Do‘st”, “Ko‘rub” kabi muxammaslari, Fuzuliy g‘azaliga ergashib yozilgan “Sadqasi” va “Kavlama” radifli muxammasi Mashrab g‘azaliga taxmis tariqasida yaratilganligi fikrimizni isbotlaydi. Bular orasida “Kavlama” radifli taxmis-muxammas Furqatning ishqiy mavzudagi eng sara asarlaridan biridir.

Dastlab she‘rning tuzilishi haqida. Mashrabning ishqiy ilohiyga bag‘ishlangan bu g‘azali 9 baytli b o‘lib, ramali musammani mahzufda yozilgan (Foilotun foilotun foilotun foilun) [1;15]. Ammo muxammas yetti bandli, Furqat g‘azalning ikki baytini (5-6-baytlar) tushurib qoldirgan. She‘rda asosan, ijtimoiy-falsafiy va tasavufiy mazmun aks etgan. Asarning bosh g‘oyasi ishqiy majoziydan yuksalgan Allohga bo‘lgan ishqidir.

Oshiqi dildodadurman, dilbarimni kavlama,
Axgar o‘ldi g‘am o‘tida paykarimni kavlama,
Sayr qildim bahr-u bar xushki tarimni kavlama,
Ey sabo, g‘ambodadurman, bistarimni kavlama,
Chun shafaq oludaman, xokistorimni kavlama![2;105]

Ikki shoir qalamiga mansub ushbu baytlar bir o‘tli qalb egasining nolasiday jaranglaydi. Bu ikki ijodkorning qalban va ruhan o‘zaro yaqinligiga dalildir. Taxmis muhammaslar yoki o‘zga shoir asaridan ilhomlanib she‘r bitish ikki insonning fikrda, g‘oya va his-tuyg‘uda ma‘naviy tutash jihatlari borligining samarasidir. Shu boisdan ham ushbu misralar sizda bir shoirning asariday taassurot qoldiradi. Mashrab va Furqat boshqa-boshqa davrlarning ijodkori bo‘lsa-da, oralarida bir yarim asrdan ziyod vaqt masofasi tursa-da, ularning lirik qahramoni dardi ishqda yakdil, kuygan ko‘ngil nolalarida hamohang. Ularning ikkisi ham oshiqi dilso‘zlar, g‘am o‘tida yonganlar. Taniqli

navoiyshunos olim I.Haqqul o‘rinli ta’kidlaganidek, “Sharqlik oshiqning kuni ham, tuni ham g‘am-g‘ussa, qayg‘u va hasrat bilan o‘tgan. Kuni uning tunidan, kechalari kunduzidan azobliroq. Biroq shu so‘ngsiz azob-uqubat ichida visolga intilib, har xil holat, har turli tasavvurlarda u o‘zligini mushohada qiladi” [7]. Bu esa Furqatning aynan dardli ko‘ngil aks etgan ushbu g‘azalga diqqat qaratishi tasodifiy bo‘lmay, bu iztiroblar unga ham begona emasligining isbotidir.

She‘rning ta‘sir kuchi faqatgina qalbdan chiqqan tuyg‘ularning jo‘shqinligida emas, balki ijodkorning badiiy san‘atlardan mahorat bilan foydalanishida hamdir. Jumladan, “axgar”, “g‘am o‘ti”, “paykar” singari so‘zlar “yonmoq”, “ishqida kuymoq” ma‘nosi ostida birlashib, tanosub san‘atini yuzaga keltirgan. Yoki “bahr-u bar”ni “sayr qilgan” lirik qahramonning “xushki tarimni kavlama” xitobidagi o‘zaro zid ma‘no misralar ta‘sirchanligini yanada oshirgan. Nazarimizda bu misralarda yana ikki xil mazmun mujassam. Bir jihatdan qaralsa, “Sayr qildim bahr-u bar” ifodasi muallif biografiyasi bilan aloqador bo‘lib, shoirning sarguzashtlarga to‘la hayotini o‘zida aks ettiradi. Furqat o‘zining mashhur “Sayding qo‘yaver, sayyod” musaddasida “sayyora ekan mendek” deb yozganida bu shunchaki e‘tirof emas edi. Bu umrining katta qismini Toshkent, Samarqand, Buxorodan tortib, Qashqar, Xo‘jand, Bulg‘oriya va Yunonistongacha, Kichik Osiyo, Saudiya Arabistoni va Hindistondan tortib, Sharqiy Turkiston, Kashmir, Tibet va Yorkentgacha borgan jahongashta shoirning o‘ziga xos ta‘kidi edi.

Keyingi mulohazaga ko‘ra esa ijodkor taxayyulning keng ufqlaridagi sayohati, botin olamidagi sayrini ifodalaydi. Zero, “chin shoirda koinot bilan qalban sirlashadigan til, fazoviy kengliklarda parvoz etadigan ruhiy yuksalish bo‘lishi kerak. Mashrabning “Ruhi jonim arshg‘a yetdi, men o‘zim osmoniman”, deyishi shunchaki gap bo‘lmagan” [6]. Ijod dunyosida Mashrab singari Furqatning ham bunga yetgulik ruhiy quvvati bor edi.

Charxi kajraftordin behad alomatlar kelur,
Bu sabab ko‘zdin yuza ashki nadomatlar kelur,
Gar yurakni qo‘zg‘asam shirin hikoyatlar kelur,
Har zamone Laylidan menga kitobatlar kelur,
Sanki Majnun bo‘lmasang, sardaftarimni kavlama!

Misralardagi ulug‘vor mazmunning yuzaga chiqishida sifatlash (charxi kajraftor, ashki nadomat, shirin hikoyatlar), talmeh (Layli va Majnun), tanosub (kitobat, sardaftar) singari badiiy tasvir vositalarining alohida o‘rni bor. “Charxi kajraftor” – bevafo dunyo timsoli. U dard-u g‘am, g‘urbat, iztirob va anduhlarga to‘la. Dunyo yaralibdiki, hali undan hech kim mukammal baxtni topgan emas. Lirik qahramon ko‘zidan “ashki nadomatlar”ning kelishi shundan. Ammo chin inson hayotda faqat moddiy uchun yashamaydi. Uning qalbida har doim umid bor. Bu umid hidoyat umidi, nega yorug‘ dunyoga kelganligini anglash umididir. Shu o‘rinda banddagi uchinchi va to‘rtinchi misralar mazmunan bir-biriga juda yaqin ekanligini ta’kidlash lozim. Furqatning “gar yurakni qo‘zg‘asam” ifodasini ko‘nglimga nazar solsam, ishq mohiyatini anglashga intilsam singari ma‘nolarda tushinish mumkin. Inson farzandi shunday qilsagina yashashning ma‘nosi o‘zgaradi. Nega dunyoga kelganini ravshanroq anglaydi. Aslida biz – insonlarning yer yuzidagi maqsadimiz boshqa yaratilganlikidan bo‘lak. Biz ongli mavjudot sifatida botinni anglashimiz, o‘zligimizni bilishimiz, Yaratuvchimizni tanishimiz lozim. Shoir keltirgan “shirin hikoyatlar” ifodasi esa o‘zida juda katta irfoniy, ma‘naviy yuk tashiydi. Bu “shirin hikoyatlar” oriflar yo‘lidan so‘zlaydi. Ollohga yaqinlar hayotidan bahs etadi. Qalban va ruhan botin kishilarini, ilm-u irfonda saodatga erishganlar yo‘lini anglatadi. Bunday baxtga esa ISHQ orqali erishiladi. Bu ishq bizni o‘rab turgan borliq, undagi mavjudotlarga bo‘lgan mehrdan boshlanib, olamni yanada yaxshiroq bilishga undagan ilm sevgisidan Yaratuvchini tanish darajasiga qadar o‘sib borgan ishq ilohiydir! Mashrabdan olingan to‘rtinchi misrada yozilgan Laylidan

“kitobatlar”ning kelishi ham tasodifiy emas. Bu yerda Layli – ma’shuqa – Olloh. Ulug‘ Yaratuvchi qalbi ilohiy ishq bilan yonayotgan solih bandasiga o‘z hidoyat eshiklarini ochadi, ilohiy sirlarni ayon qiladi, o‘zini tanitadi. Ammo buyuk Ma’shuqaning marhamatiga erishish uchun kamida Majnun ishqiga sohib bo‘lish lozim. Tahlil qilayotganimiz asarning lirik qahramonlari esa buyuk ishq egalaridir.

G‘amdin ozoda bilur ozodalarni(ng) holini,
Yoqsa miskin na bilur shahzodalarni(ng) holini,
Xurdadonlar bilmadilar soddalarni(ng) holini,
Xonavayronlar bilur aftodalarni(ng) holini.

Eyki mahram bo‘lmasang chashmi tarimni kavlama! [2;105]

Misralarda darddosh bo‘lmasang, ko‘z yoshlarim sababini so‘rama degan mazmun tazod (miskin va shahzoda, xurdadon va sodda) va tanosub (xonavayron – aftodalar; mahram – chashmi tar) san’ati vositasida mohirlik bilan ifodalangan. Biror kishining iztiroblarini anglash uchun unga ruhan yaqin bo‘lmoq lozim. Aftodalarning holini xonavayronlar yaxshi bilganidek, oshiqqlar dardini ishq o‘tida kuyganlar anglaydi. Fuzuliy ta’kidlaganidek, “ishq zavqin zavqi ishq vor o‘landan so‘r” [4;93]. Muxammasning keyingi bandida ham yuqoridagi fikrlar davom ettiriladi:

Ishq savdosi tushub boshimg‘a, ahvolim xarob,
Jonim aylar tan aro siymob yanlig‘ iztirob,
Ta’na qilma, zohido, ko‘nglumda g‘amlar behisob,
To kishig‘a dard tegmay, bo‘lmadi bag‘ri kabob,
Dilda darding bo‘lmasa, dardi sarimni kavlama! [2;106]

Ko‘rinadiki, muxammasda tasavvufiy she’rlarda uchraydigan bir qancha obrazlarni uchratish mumkin. Ana shunday obrazlardan biri bu zohiddir. Zohid – zuhd yo‘liga kirgan, tarkidunyo etgan kishi. Tasavvuf she’riyatida ko‘p hollarda ular oshiqqlarga qarshi qo‘yilganligini ko‘rishimiz mumkin.

Ibrohim Haqqul Mashrab shaxsini g‘am quyuni ichidagi bir daraxtga qiyoslagan edi [5;173]. Qalbi ilohiy ishqdan barhayot bu shoir dardsizlarga, ishqsizlarga o‘z g‘am-u hasratlarining boisini anglamasliklarini uqtiradi. Mashrabni anglash uchun dilda dard bilan, Majnun ishq bilan, siyrat ahliga mahram-u do‘st bo‘lib yashamoq lozim. Dildagi ishq dardi insonning eng buyuk gavharidir.

Necha kunlar hamdam o‘zga vahshi-yu tayr ayladim,
Bilmadim bu yo‘lda shar qildim va yo xayr ayladim,
G‘am hujum etti, aning-chun maskanim dayr ayladim,
Lomakonni(ng) shahrini bir hu bila sayr ayladim,
Jabroili ishqman, bol-u parimni kavlama! [2;106]

Bu bandda “lomakon” tushunchasiga diqqat qaratmoq lozim. “Lomakon”-makonsiz, joysiz; bo‘shliq [339] degan ma’noni bildiradi. Ma’lumki, Mashrab she’rlari ifoda va mazmun jihatidan o‘ziga xos durdonalardir. Ularda buyuk va juda murakkab falsafa mavjud. Shoir ijodida biz ko‘rib turgan olam emas, lomakon, faqat Alloh mavjud bo‘lgan olam bor. Lomakon – ruhiyat dunyosi. Insonning moddiyat olamidani voz kechib, faqat Olloh mavjud olamda, uning ishq bilan yonish va Haqqa birlashishi nazarda tutiladi. Lomakonda inson “undan nima istalishini bexato tushunib, Ibn Arabiy so‘zlari bilan aytganda, “Haq bilan zotiy birligini tahaqqiq etish” holiga borib yetadi. Va moddiy emas, ruhoni makon hamda zamon shuuriga sohib bo‘lganligini butun teranligi bilan fahmlaydi” [6]. Misrada qo‘llangan “lomakon” va “Jabroili ishq” birikmalari shu mazmuni ta’kidlashga xizmat qilgan.

Gah o‘zimni suvga urdum, goh o‘tga dam-badam,
Bo‘lmadi davron safosi lahzaye boshimg‘a kam,

To shariatni tutub qo‘ydum tariqatga qadam,
Bahri rahmatga kirib qildim vujudimni adam,
Ma‘rifatdin bexabarsen, gavharimni kavlama! [2;106]

“Tasavvufiy maslakda ishq – sevgining eng oxirgi darajasi va mukammal ko‘rinishi. Ishq maqomiga ko‘tarilgunga qadar oshiq yana yetti daraja qalb va ruhni kamolga yetishtirishi kerak” [4;38]. Bu misralarda oshiqning ma‘naviy-ruhiy dunyosidagi evrilishlardan so‘z boradi. Bu jarayonda inson ishq vositasida o‘zini isloh qiladi, nafs, qalb va ruhini bosqichma-bosqich tarbiyalaydi. Bu bosqichlar tasavvufiy manbalarda turli daraja va maqomlar bilan ifodalanadi. Furqat o‘z muxammasida ulug‘ shoir Mashrab fikrlariga ergashib kishini kamolot cho‘qqilari sari yetaklaydigan tariqat maqomlarini ketma-ketlikda sanaydi. Nafaqat sanaydi, balki bu jarayonda kishida sodir bo‘ladigan ziddiyatli ruhiy holatlarni ham keltirib o‘tadi. Shariatda moddiyat yukidan ozod qalb, tariqatda riyozat vositasida tarbiyat topgan ruh, ma‘rifat yog‘dusi bilan kamolga yetgan shaxsiyat oxirida haqiqat gavharini qo‘lga kiritishi bu bandda o‘zining go‘zal badiiy ifodasini topgan.

Chun qadam qo‘yding bu yo‘lg‘a, bo‘lma bematlab vale,
Faqr-u zillat bul, talashma g‘urbati mansab vale,
Furqatiy, sargashta bo‘lsang, yig‘lagil har shab vale,
Durri daryoyi maoniy bo‘ldi chun Mashrab vale,
Diyda bino bo‘lmasang ko‘z javharimni kavlama! [2;106]

Ta‘kidlash o‘rinliki, ayrim o‘rinlarda ikki shoir fikrlarida o‘zaro tafovutlar ham ko‘zga tashlanadi. So‘nggi band fikrimizning isbotidir. Furqatga tegishli bo‘lgan dastlabki uch misrada ruh, botin dunyosi holatlaridan biroz uzoqlashish, insonning zohiriy olamdagi mavjud kayfiyatlarini tasvirlash kuzatiladi. Uning faqirona hayotni tanlash, mansab talashmaslikka da‘vati yoki sargashta hayotning zalvorli yukidan ozorda bo‘lgan qalb nolasi, ko‘z yoshlari tasviri fikrimizni dalillaydi. Mashrab qalamiga mansub misralarda esa bunga zid holatni ko‘ramiz. Mashrab g‘azalining maqtasida qo‘llangan “diyda biyno” so‘zi Navoiy asarlari lug‘atida “ko‘ruvchi, ko‘zli, o‘tkir ko‘zli, ziyrak, ko‘zi ochiq” (117) ma‘nolarini anglatadi. Ya‘ni Mashrabning lirik qahramoni maoniy daryosining durini qo‘lga kiritgan buyuk shaxsiyat egasi. U moddiyat olamining voqeligidan ancha yuksakda. Botin olamining bebaho hazinalarini qo‘lga kiritgan bu ilohiy ishq sohibi ma‘rifatdan bebahralarga, ko‘ngil ko‘zi so‘qirlarga o‘z asrorini ochmaydi!

ADABIYOTLAR

1. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – Б.15.
2. Furqat Zokirjon. Ishqingda kuyib jono... – Toshkent: Adabiyot, 2021. – B.105.
3. Фузулий. Девон. – Тошкент: Ўзбекистон давлат бадий адабиёт нашриёти, 1959. – Б.93.
4. Ҳаққулов И. Тақдир ва тафаккур. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б.38.
5. Ҳаққул Иброҳим. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б.173.
6. Ibrohim Haqqul. O‘lmas ohanglar.
<https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/ibrohim-haqqul-olmas-ohanglar-furqat-haqida.html>
7. <https://www.facebook.com/318732171624581/posts/ibrohim-haqqul-matn-manodorligi-va-talqin-masuliyati-ibrohim-haqqul-buxoroning-s/8239090877735>

SO‘Z LEKSIK MA‘NOSINI TIL TARIXI BILAN BOG‘LAB O‘RGANISH

Ra‘no Sharopova,
NavDPI dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Tezisdagi o‘zbek tilshunosligida leksik ma’noning kengayishi va torayishiga oid qarashlar, bu hodisaning bugungi talqinlari, hodisa mohiyati hamda tarixiy davrlarga mansub ayrim lug‘atlar asosida misollar tahlili amalga oshirilgan.

Abstract. In the thesis, the views on the expansion and narrowing of the lexical meaning in Uzbek linguistics, today's interpretations of this phenomenon, the essence of the phenomenon and the analysis of examples based on some dictionaries belonging to historical periods are carried out.

Аннотация. В тезисе осуществлены взгляды на расширение и сужение лексического значения в узбекском языкознании, современные трактовки этого явления, сущность явления, а также анализ примеров на основе некоторых словарей, относящихся к историческим периодам.

Kalit so‘zlar: leksik ma’no taraqqiyoti, ma’no kengayishi, ma’no torayishi, qadimiy lug‘atlar

Key words: development of lexical meaning, expansion of meaning, narrowing of meaning, ancient dictionaries.

Ключевые слова: развитие лексического значения, расширение значения, сужение значения, древние словари.

Tilshunoslikda, jumladan o‘zbek tilshunosligida ham so‘zning leksik ma’nosi, uning taraqqiyoti, yangi ma’nolarning hosil bo‘lish yo‘llari bilan bog‘liq masalalarda turlicha yondashuvlar, tahlillar kuzatiladi. Xususan, leksik ma’noning kengayishi va torayishi masalasida ham adabiyotlarda ayrim chalkashliklar ko‘zga tashlanadi. Umuman, ma’no kengayishi va torayishi hodisasiga ikki xil munosabat mavjud. Birinchidan, so‘z ma’nosi kengayishi so‘z leksik ma’nosining yangi hosila ma’nolar hisobiga avvalgiga nisbatan ortishi, ma’no torayishi esa ma’noning miqdor jihatdan kamayishi, ma’no strukturasi ayrim ma’nolarning chiqib ketishi sifatida qaraladi [4, 260]. So‘nggi davrlarda chop etilgan ba’zi darslik va qo‘llanmalarda ham yuqoridagi kabi qarash o‘zgartirilmagan, hatto so‘zning leksik ma’nosi kengayishi natijasida ko‘p ma’noli (polisemantik) so‘zlar paydo bo‘ladi degan fikr ilgari suriladi [1, 171]. “O‘zbek tili semasiologiyasi” kitobi muallifi M.Mirtojiyev bunday qarashlarga munosabat bildirar ekan, shu qarash asosida “leksik ma’no taraqqiyoti turlari belgilanadigan bo‘lsa, hosila ma’no yuzaga kelishi bilan ma’no kengayishi o‘rtasida farq qolmagan va ma’no torayishi so‘zning ayrim leksik ma’nolari arxaiklashib turishiga aylanardi. Shuningdek, so‘z ma’nosi tarkibi tushunchasi bilan leksik ma’no ifodasi tushunchasi o‘rtasidagi farq yo‘qqa chiqarilardi” deb ta’kidlaydi [3, 114].

Keyingi qarashga ko‘ra, “leksik ma’noning kengayishi va torayishi faqat bir leksik ma’no hajmida ekstralingvistik sababga ko‘ra sodir bo‘lib, leksik ma’noning mavjud referenti hajmida o‘zgarish bo‘ladi, ya’ni u kattalashadi yoki kichiklashadi” [3, 113]. M.Mirtojiyev bu qarashning tilshunoslar tomonidan allaqachon tan olingani, biroq uning bir leksik ma’nodan boshqa hosila ma’no yuzaga kelishiga o‘xshab ketadigan o‘rinlari ham borligi, ba’zan ular bir-biriga qorishtirilishini to‘g‘ri ta’kidlaydi. Olim leksik ma’no kengayishiga oyoq leksemasini misol qilib keltirar ekan, u dastlab kursi qismini bildirgani, keyin xuddi shunday qismga ega xontaxta, eshak, havoz, stol, stul, shkaf kabilar paydo bo‘lgani, ularning ‘tayanch qismi’ ham shu nomda shu ma’no orqali ifodana boshlaganini yozadi. Aytish joizki, ‘tayanch qism’ ma’nosi o‘zgartirilmagan holda oyoq so‘zi bir necha turli atalmish (referent)lar uchun nom bo‘lgani hosila ma’no yuzaga kelishiga o‘xshash tasavvurga sabab bo‘lgan. Biroq, bu holatda mohiyatan bir keng ma’no yuzaga kelishi ko‘pda hisobga olinmaydi.

Tilning tarixiy taraqqiyot jarayoni nafaqat so‘zga xos ma’nolar miqdorining ortishiga, balki so‘zning muayyan leksik ma’nosining o‘zgarishiga, ya’ni uning ma’no hajmining kengayishi yo

torayishiga olib kelishi mumkin. Bunday o'zgarish polisemiyaga sabab bo'lmaydi, balki so'z semantikasining muayyan bir ma'nosi doirasida kechadi. Leksik ma'noning kengayishi leksemaning muayyan leksik ma'nosi hajmi tor ma'nodan keng ma'noga qarab o'zgarishidir. Bunda leksik ma'no ifodalagan voqelik doirasi hajman ortadi. I. V. Arnold qayd etganidek, hosila ma'no yuzaga kelishi oniy daqiqa, kechim anglangan daqiqadayoq kuzatilsa, leksik ma'no kengayishi va torayishi sekin-asta yuzaga keladi [3, 116]. So'zning leksik ma'nosida yuz bergan bu o'zgarishni tarixiy davrga mansub yodgorliklar, xususan lug'atlarda qayd etilgan ma'nolarining tahlili asosida kuzatish mumkin. Bugungi kundagi so'z boyligimizni tilimiz tarixi bilan bog'lab o'rganish unda kechgan, kechayotgan semantik jarayonlarni to'g'ri anglash va talqin qilishga yordam beradi. So'z leksik ma'nosida kechadigan mazkur jarayonga hosila ma'no darajasida bo'lmasa-da anchagina misollarni keltirish mumkin. Masalan, Mahmud Koshg'ariy yashagan davr – XI asrda yemish leksemasi faqat daraxt mevasi, ho'l mevani anglatganligini “Devonu lug'otit turk” asari orqali bilamiz (2, II,19). Shuningdek, muallifi noma'lum XIV asrga oid lug'at “Tarjumon”da ham “umuman ho'l meva” deb izohlangan [5, 34]. Hozirgi kunda uning leksik ma'no hajmi kengayib, “oziq-ovqat bo'ladigan har bir narsa, ovqatlik”ni anglatadi (6, II, 9).

Ma'no kengayishi singil so'zi semantikasida ham yuz bergan. Ilgari singil faqat erkaklarning o'zidan kichik qiz ukasini ifodalagan (2, III, 377), ayollarning o'zidan kichik qiz ukasi baldiz deb nomlangan (2, I, 426). Hozirgi kunda baldiz leksemasi iste'moldan chiqib, qiz uka ma'nosida singil leksemasining ma'no hajmi kengaygan – erkaklarniyam, ayollarniyam qiz ukasiga nisbatan qo'llanaveradi. “Devonu lug'otit turk” yo'lak so'zi dastlab “dashtdagi kichik yo'l” ma'nosida qo'llanganidan guvohlik beradi [2,]. Yo'lak hozirda “ko'cha, hovli, bog' va h.da yurish uchun mo'ljallangan maxsus tor yo'l” [6].

Leksik ma'noning torayishi deb leksemaning muayyan leksik ma'nosi hajmi keng ma'nodan tor ma'noga qarab siljishiga aytiladi. Bunda leksik ma'no ifodalagan denotat (predmet, voqelik) doirasi hajman kamayadi. Uzoq tarixiy taraqqiyotni boshidan kechirgan so'zning nafaqat ma'nosi, tovush tomonida ham o'zgarish kechishi tabiiy, albatta. “Devonu lug'otit turk”dagi öryk so'zi bizga o'rik shakliga aylanib kelgan. Bu so'z ilgari shaftoli, o'rik, olxo'ri mevalarining umumiy nomi bo'lgan. Shaftoli – t'yl'yg öryk, o'rik – sarig' öryk, olxo'ri – qara öryk deb aniqlovchi qismi bilan farqlangan [2, I, 99]. Bugungi kunda o'rik leksemasi shu mevadan birinigina ifodalab qolgan. “Devonu lug'otit turk” asarida yonoq (qadimiy shakli yanoq) so'zi “har narsaning yoni” deb izohlangan (2, III, 386). Hozirda yonoq faqat yuzning bo'rtiq qismini ifodalaydi. Eski turkiy manbalarida o'g'lon so'zi umuman bola ma'nosida qo'llangan: yosh qiz – qiz o'g'lon, yosh bola – kich o'g'lon [5, 55]. O'g'lon so'zining bugungi kunda qo'llanish doirasi torayib, faqat “o'g'il bola” ma'nosinigina ifodalaydigan bo'lgan.

Leksik ma'nolarning hajman kengayishi va torayishi doimiy yuz beruvchi jarayonlardan biri ekanligini hozirgi kundagi tildagi o'zgarishlar bilan ham izohlash mumkin. Osh so'zi qadimdan ovqat, taom ma'nosida qo'llanib kelgan [2, I,109]. Hozirgi kunda bu so'zning qo'llanishi oshning bir turi bo'lgan palovga xoslanib bormoqda. Kuzatiladiki, ma'noning kengayishi va torayishi leksik ma'no taraqqiyotiga olib keladigan hodisa sifatida belgilansa-da, bu o'zgarish ma'no miqdoriga ta'sir etmay, faqat leksik ma'no hajmida sodir bo'lishiga ko'ra semantik taraqqiyotning boshqa ko'rinishlaridan farq qiladi. Ma'no hajmining o'zgarishi ma'lum jinsdagi narsalar turining ortishi yoki kamayishiga qaramay jins tushunchasini atovchi so'zning aynan saqlanishi va boshqa ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Umuman, so'z leksik ma'nosiga xos taraqqiyot va o'zgarishlarni o'tmish yodgorlik, lug'atlar tahlili asosida o'rganish so'zning semantik tuzilishiga xos masalalar mohiyatini yaxshi anglashda katta yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Yoʻldoshev I., Muhamedova S., Xolmanova Z., Majidova R., Sultonova Sh. (Darslik). Mutaxassislikka kirish (Tilshunoslikka kirish) – T.: «Barkamol fayz media», 2018. 171-bet.
2. Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻotit turk. I – III. Toshkent, 1960 – 1963.
3. Mirtojdiyev M. Oʻzbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: “Mumtoz soʻz”, 2010
4. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. Oʻzbek tili. – T.: Oʻqituvchi, 1970. 260-bet.
5. “Tarjumon” – XIV asr yozma obidasi. Nashrga tayyorlovchi A. Yunusov. –Toshkent, 1980.
6. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 1, 2, 3, 4, 5-jildlar. – T.: “Oʻzbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006 – 2008

OʻZBEK MAROSIM FOLKLORINING OʻRGANILISHI TARIXIGA AYRIM CHIZGILAR

Murodova Matluba,

Oʻzbekiston davlat xoreografiya akademiyasi

“Oʻzbek tili va adabiyoti” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqola oʻzbek marosim folklorining oʻrganilish tarixiga oid boʻlib, maqolada oʻzbek xalqining oʻziga xos turmush tarzi va milliy anʼanalar va ogʻzaki badiiy ijodining shakllanish tarixi va genetik asoslari va murakkab taraqqiyot bosqichlari haqida soʻz yuritiladi.

Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asari hamda sharqshunos olim N.N.Pantusovning “Ili okrugi taranchilarining lahjasini oʻrganishga doir materiallar” nomli asarida keltirilgan manbalardan misollar keltirilgan.

M.Murodovanning maqolasi yoshlarni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashda, izlanuvchi-tadqiqotchilar hamda sanʼatshunoslik fanlarini oʻrganuvchilar uchun foydali boʻlishi mumkin.

Аннотация. Данная статья посвящена истории изучения узбекского обрядового фольклора, в статье рассказывается об уникальном образе жизни узбекского народа, истории формирования и генетических основах узбекского народа, национальных традициях и устном художественном творчестве, сложных этапах разработки. Примеры источников приведены в работе Махмуда Кошгари «Девону Луготит Турк» и в работе «Материалы для изучения диалекта таранчи Илийского региона» ученого-востоковеда Н.Н.Пантусова

Ключевые слова: узбекский обрядовый фольклор, свадебный обряд, жанр “бу́та солди” (“пўта солди”), песня, поэтический контекст, этнофольклористика, фольклорные материалы.

Abstract. This article is devoted to the history of the study of Uzbek ritual folklore, the article tells about the unique way of life of the Uzbek people, the history of the formation and genetic foundations of the Uzbek people, national traditions and oral art, complex stages of development. Examples of sources are given in the work of Mahmud Koshgari "Devonu Lugotit Turk" and in the work "Materials for the study of the Tanchi dialect of the Ili region" by the orientalist N.N.Pantusov

Key words: Uzbek ceremonial folklore, wedding ceremony, genre “buta soldı”, poetic context, ethnofolkloristics, folklore materials.

Xalq ogʻzaki ijodini oʻrganish - xalqning turmush tarzi, buguni va kelajagi, oʻy-kechinmalari hamda ruhiyatini oʻrganish demakdir, chunki bunda millatning oʻzligini anglashi, oʻzini namoyon etish tamoyillari, koʻp yillik hayot tarzi va dunyoqarashi aks etgan boʻladi. Hozirgi zamon jahon folklorshunosligida har bir xalqning milliy oʻzligini anglatadigan marosim folklori va bu folklor

janrlar tarkibining o'ziga xos jihatlari, tarixiy-genetik asoslari, marosim qo'shiqlarining struktural-semantik xususiyatlari va poetikasini tadqiq etish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biriga aylandi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyin milliy mentalitetimizni belgilaydigan ma'naviy qadriyatlarni, shu jumladan, marosim folklori materiallarini barcha hududlar bo'yicha to'plash va tadqiq etish folklorshunoslikning ustuvor tamoyillaridan biri bo'lib qoldi.

O'ziga xos turmush tarzi va milliy an'analariga ega bo'lgan xalqimiz qadim zamonlardan buyon xilma-xil janrlardan iborat og'zaki badiiy ijod namunalarini yaratgan. Ajdodlarimizning badiiy iqtidori va ijodiy salohiyati keng qamrovli bo'lganligi tufayli g'oyat ulkan folklor merosi yuzaga kelganki, bu bebaho qadriyatlar silsilasi ma'naviyatimizning taraqqiy etishini ta'minlagan muhim omillardan biri vazifasini o'tab kelmoqda.

“O'zbek folklori xalqimiz badiiy faoliyatining tarkibiy qismi, so'z san'atining og'zaki turi hisoblanadi. U uzoq tarixga, murakkab taraqqiyot bosqichlariga ega”[1] - deb yozadi akademik To'ra Mirzayev. Xalqimizning kundalik mehnati va turmushi bilan bog'liq holda shakllangan folklor ijrochiligi an'analari uzoq davrlarni o'z ichiga qamrab olgan izchil tarixiy-folkloriy jarayon natijasida muttasil takomillashib, taraqqiy etib kelgan. Natijada, xalq ijodiyotining u yoki bu namunalarini (masalan, qo'shiq, folklor raqs ijrochiligi, doston, rivoyat, ertak va boshqa) aytishga, ijro etishga ixtisoslashgan professional ijrochilar tipi yuzaga kelgan. Xalq ijodiyotida voqelikni badiiy idrok etish va talqin qilish usullarining takomillashib borishi jarayonida hayotiy-maishiy funksiyasi va qamrovining o'ziga xosligi, muayyan poetik tizimga egaligi hamda badiiy ifoda usulining originalligi bilan bir-biridan farqlanib turuvchi folklor janrlari tarkibi ham doimiy ravishda rivojlanib, takomillashib boravergan. Ayniqsa, xalqimizning milliy o'zligini ifodalovchi urf-odat va marosimlari bilan bog'liq xilma-xil folklor janrlarining shakllanishi xalq ijodiyotining tarixiy taraqqiyotida muhim rol o'ynagan. Chunki marosim folklori benazir nomoddiy madaniy meros namunasi bo'lishi bilan bir qatorda, yosh avlodning badiiy-estetik didini o'stirish, ularda milliy qadriyatlarga bo'lgan e'tiborni shakllantirish hamda millatning ma'naviy birligini ta'minlashga xizmat qilishi bilan ham xarakterlanadi.

O'zining shakllanish tarixi va genetik asoslariga ko'ra marosim folklori janrlari badiiy tafakkurning eng qadimiy namunalari sirasiga mansub bo'lib, unda o'tmishda yashagan ajdodlarimizning mifologik qarashlaridan tortib, turli rasm-rusumlari va ibtidoiy ritullarigacha bo'lgan etnomadaniy qatlamning izlarini uchratish mumkin.

Xalqimizda azaldan muqaddas sanalib kelinayotgan odatlaridan ayrimlari haqida so'z yuritganda ularning naqadar qadimiy ekanligidan vofiq bo'lamiz. Masalan, xalqimiz tomonidan e'zozlanib kelinagan odatlardan biri – sovchilik bilan bog'liq bo'lgan “sovchi” so'zining kelib chiqish tarixi haqidagi ayrim ma'lumotlar XI asrda yashagan mashhur tilshunos, folklorshunos olim Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida ham uchratish mumkin. Devonda “sav” so'zi “maqol, matal, biror voqea-hodisani aytib bermoq, hikoya qilib bermoq, hikoya, yozma xabar, xat, kelin bilan kuyov o'rtasida xat-xabarlar yetkazib turuvchi kishi” ma'nolarida ishlatilganligini qayd etgan[2]. Boshqa manbalarda ham “sovchi” atamasi qadimgi turkiylar tilida “so'z”, “xabar”, “hikoya” ma'nolarida qo'llanilganligi haqida ma'lumotlar uchraydi.

Folklorshunos olim Z.Husainova tomonidan 1962 yilda Samarqand viloyatining Bulung'ur tumanidan yozib olingan marosim folklori janrlariga oid bo'lgan “bo'ta soldi” o'yinida uchraydigan “bo'ta soldi” udumi qo'shig'ining mazmuni bu udum qadimiy udumlardan biri ekanligi haqida ma'lumot beradi.

Bo'ta solay, kimga solay,
Chochi uzun qizga solay,

Osmondagi oyga solay,
Chochi uzun qizga solay,[3] –

Uyg‘ur xalq lirikasi yuzasidan tadqiqot ishlari olib borgan O.Boqiyev o‘zining monografiyasida 1873 yilda Sharqiy Turkistonda bo‘lgan sharqshunos olim N.N.Pantusov Ili tumanida yashovchi uyg‘urlarning “maylis o‘yini”da qiz va yigitlar bir-birlariga po‘ta solish asnosida bayt aytganliklarini qayd etgan ekan[4]. Biz N.N.Pantusovning “Ili okrugi taranchilarining lahjasini o‘rganishga doir materiallar” nomli asarining elektron nusxasini internet manbalaridan izlab topib ko‘rganimizda, darhaqiqat, Ilida istiqomat qilgan uyg‘urlar orasida “po‘ta soldi” udumi mavjud bo‘lganligiga amin bo‘ldik. Qiz va yigitlarning to‘ylardagi bayt, ashula, naqsh, o‘lang aytishish udumi uyg‘urlarda “maylis” deb yuritilgan ekan.

Yigitlar qizlarga po‘ta solib turib shirin so‘z bilan bayt aytgan:

Eshik ochib to‘rga boqsam, bir go‘zal yor o‘ltirur,
Qoshlari qiygan qalamdek, ko‘zlari nor o‘ltirur.
Sochlari belga tushibtur, bellari bir qilcha yo‘q,
Ishqimiz sizga tushibtur, o‘zgalar bir pulcha yo‘q.

“Bo‘ta soldi” udumi qo‘shiqlari o‘ziga xos vazn va qofiya tuzilishiga ko‘ra ajralib turishi, ishq-muhabbat, sof sevgi, vafo va sadoqat, oila muqaddasligi, inson qadr-qimmatining ulug‘ligi, do‘stlik, o‘zaro ahllik va mehr-oqibatni tarannum etishi bilan xarakterlanadi. “Bo‘ta soldi” udumi qo‘shiqlarini aytish an‘anasi boshqa turkiy xalqlar, xususan, uyg‘urlar va o‘zbeklar orasida ham mavjudligi bu tip marosim qo‘shiqlarining qadimiyligini hamda qo‘shiqning poetik folklori tili asosan qorluq-chigil dialektiga mansub bo‘lgan uyg‘ur va o‘zbeklar og‘zaki badiiy ijodida mavjudligi bu janrga mansub marosim qo‘shiqlari o‘troq dehqonchilik va shahar madaniyati rivojlangan hududlarda shakllanganligidan dalolat beradi.

Mazkur udum o‘zining etnografik talqini hamda verbal qismi – poetik matndan iborat an‘anaviy folklorini hozirga qadar saqlab kelganligi bilan xarakterlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. T.3. – Toshkent: Fan, 1960. – B.214-215.
2. Mirzayev T. Kirish // O‘zbek folklori ocherklari. Uch tomlik. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1988. – B.3.
3. O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Folklor arxivi. Inv.№1561/24. Bulung‘ur tumani Niyozmat qishlog‘ida yashovchi 40 yoshli Xadicha Isoqovadan Z.Husainova yozib olgan.
4. Ro‘ziyeva G. “Bo‘ta soldi” udumi ayimlari va uning etnofolkloristik tahlili // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2004.
5. Boqiyev O. Uyg‘ur xalq lirik she‘riyati. – Toshkent: Fan, 1978. – B.142.
6. Пантусов Н.П. Материалы к изучению наречия таранчей Илийского округа. – Казань, 1907. – С.27-28.

“XAMSA” STRUKTURASIDA “HAYRAT UL-ABROR”NING O‘RNI

*Sharipova Nigora Nuriddinovna,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
NavDPI doktoranti (DSc)*

Annotatsiya: Maqolada akademik Botir Valixo‘jayevning xamsachilik an‘anasiga oid mulohazalari Alisher Navoiy “Xamsa”si tarkibidagi dostonlar misolida tahlilga tortilgan.

Shuningdek, ilk dostonning “Xamsa” poetik strukturasidagi muhim pozitsiyasi xususida mulohaza yuritilgan.

Kalit soʻzlar: “Xamsa”, anʼana, ilk doston, muqaddimaviy ishoralar, poetik talqin, struktura, pozitsiya.

Аннотация: В статье анализируются мысли академика Батира Валиходжаева о традиции «Хамса» на примере эпоса Алишера Навои «Хамса». Обсуждается важная место первого дастана в поэтической структуре «Хамсы».

Ключевые слова: «Хамса», традиция, первый эпос, первые признаки, поэтическая интерпретация, структура, позиция.

Abstract: The article analyzes the thoughts of academician Botir Valikhodjaev about the tradition of “Hamsa” using the example of Alisher Navoi’s epic “Hamsa”. The place of the first dastan in the poetic structure of “Hamsa” is discussed.

Key words: “Hamsa”, tradition, first epic, introductory gestures, poetic interpretation, structure, position.

Akademik B.Valixoʻjayevning xamsanavislikning uch muhim xususiyati haqidagi qarashlari Hazrat Alisher Navoiy “Xamsa”si tarkibidagi har bir dostonning poetik xususiyatlari va gʻoyaviy-badiiy mohiyatini teran anglash imkonini beradi [Valixoʻjayev B, 1961: 92-97]:

1) «Xamsa»ning birinchi poemasi muallifning falsafiy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlarini ifoda etuvchi asar boʻlib, bu qarashlar «Xamsa»ning keyingi poemalarida obrazlar orqali kengaytirilgan tarzda koʻrsatiladi.

«Hayrat ul-abror» «Xamsa»ning muqaddimaviy dostoni sifatida keyingi dostonlardan farqli ravishda bir qator oʻziga xos xususiyatlarga ega. Aytish mumkinki, ilk doston keyingi dostonlarning annotatsiyasi, tezisi. Undagi qator masalalar keyingi dostonlarda rivojlanadi. Ilk dostonda muqaddimaviy ishoralar keyingi dostonlarda obrazlar va masalalar talqinida badiiy yechim topadi.

Mumtoz adabiyotda ishq – umumbashariy mavzudir. Ilohiy ishq – komillik belgisi. Dostonda eng muhim masalalar qatorida Navoiy ishqqa ham maxsus maqolat bagʻishlaydi. Dostonning toʻqqizinchi maqolatida shoir bu ilohiy tuygʻuni gʻoyat ulugʻlaydi, mislsiz qudratini eʼtirof etadi. «Hayrat ul-abror»da muallifning ishq iztirobi dardi va yuki borasidagi qarashlari quyidagicha ibtido topadi:

Qaysi koʻngulniki, makon etti ishq,

Oʻtdin ani laʼlgʻa kon etti ishq. [H.A. –B.166]

Ilk dostonda boshlangan ishq masalasi keyingi dostonlarda uzviy rivojlantiriladi. «Farhod va Shirin» dostonidan olingan quyidagi misralarda ilk dostondagi ulugʻvor gʻoyalar mantiqiy davom ettirilganini sezish qiyin emas:

Ki inson koʻnglin etti gulshani ishq,

Bu gulshanning harimin maxzani ishq. [F.Sh. –B.308]

Shoir mazkur baytlarda marom, ohang, ritm, gʻoya va mazmuniy mushtaraklikni shunchalik mukammal shakllantira olganki, bu baytlarning mavzu, yoʻnalish, vazn jihatidan bir-biridan tamoman farqlanuvchi turli dostonlardan olinganligi sezilmaydi.

Ilk dostondagi quyidagi misralarda shoir haqiqiy oshiq qanday boʻlishi lozimligi borasidagi oʻz nuqtai nazarini bayon etadi:

Oshiq ani bilki, erur dardnok,

Ham tili, ham koʻziyu ham koʻngli pok. [H.A. –B.168]

“Hayrat ul-abror”da Navoiy so‘z ochgan haqiqiy ishq va chin oshqlik mezonlariga mos keluvchi obraz «Xamsa»ning keyingi dostonlaridan biriga kiritilishi tabiiy edi. Shu dostonida ibtido topgan haqiqiy oshqlikning sifat va nisbatlari masalasi Farhod obrazi tasviri va talqinida to‘liq bo‘y ko‘rsatadi. Farhod – ko‘nglida ilohiy ishq jilvalangan haqiqiy oshiq ekanligi, mazkur obrazning ruhiyati, teran qarashlari, tadbiri a‘moli vositasida namoyon bo‘ladi, ilk dostonida ko‘zda tutilgan shoir ideali – Farhod ekanligi ilk dostoniga hamohang, «Farhod va Shirin» dostonidan olingan quyidagi misralarda ayonlashadi:

Demon, ham ko‘ngli poku ham ko‘zi pok,
Tili poku so‘zi poku o‘zi pok. [F.Sh. –B.366]

«Hayrat ul-abror»ning O‘n to‘rtinchi maqolatida charxning osmon kabi chiroyli bo‘lsa-da, ishi makru-fusun ekanligini aytadi. Navoiy fikricha, charx qo‘g‘irchoqboz, u chodirxayolida odamlarni qo‘g‘irchoqday o‘ynatadi. So‘ng istagan vaqtda Xusrav va Farhod kabi zotlarni yo‘q qiladi:

Xusravlar qatli uchun tezhush,
Xusravi ham demaki, Farhodkush...
...Salmu Manuchehr ila Navzar qani?
Bahmanu Dorovu Skandar qani? [H.A. –B.215;221]

Navoiy «Hayrat ul-abror»da Farhodni esga olar ekan, «Farhod va SHirin»dagi mashaqqatli sarguzashtlariga, ishq yo‘lidagi fojeaviy hayotiga ilk ishoralar beradi.

«Hayrat ul-abror»da odob-tavoze’ masalalarida alohida maqolat kiritilishi bejiz emas. Chunki keyingi dostonlardagi barcha bosh qahramonlar xarakterida shu fazilatlar mustahkam o‘rin olgan. Odob masalalariga bag‘ishlangan oltinchi maqolatda shoir odobning kichiklarni saodatmand, ulug‘larni sarbaland qilishini, nafs u havo (takabburlik) o‘tlarini o‘chirishini tasvirlaydi. Husni ta’lil san’ati orqali hilol (yarim oy)ning har kuni egilib turgani uchun kamol topganini, yuksaklikka ko‘tarilganini ta’kidlaydi. Odobning beqiyos ahamiyatini shunday e’tirof etadi:

Elga sharaf bo‘lmadi johu nasab,
Lek sharaf keldi hayovu adab. [H.A. –B.134]

Navoiy «Farhod va Shirin» dostonida Farhodning xarakteri, ta’lim-tarbiyasi, kamol topishida odobning mustahkam poydevor ekanligi, bu dostonida ma’rifat masalalarining birinchi o‘ringa ko‘tarilishi ilk dostonidagi shu mavzudagi maqolatning badiiy takomilidir. Ilmu adab bobida ko‘p zahmatlar bilan kamol topgan Farhod ma’shuqasi vasliga yetolmasa ham Majnun bo‘lib, dashtu sahroda darbadar kezmaydi, tog‘ kesib, ariq o‘tkazib, elga naf’ yetkazadi. «Hayrat ul-abror»da Navoiy shunday asl insonlarni – naf’rasonlar, ya’ni elga foyda yetkazuvchilar deb ulug‘laydi.

«Hayrat ul-abror»dagi ishq mavzusidagi maqolatda aks etgan g‘oyalar «Xamsa»ning uchinchi dostoni «Layli va Majnun»da ham o‘z takomiliga yetadi. Shoir ishqni ta’riflab, «axgari (cho‘g‘i) balokash ko‘ngul pargolalari durur va mehnat qaro shomi aning tutuni» deya e’tirof etar ekan, bu yerda mehnat so‘zini mashaqqat ma’nosida qo‘llaydi. Ishq oliy insoniy fazilat bo‘lish bilan birga oshiqni aqlu-hushidan ayirib, Majnunga aylantirishi, bu yo‘lda xavfu-xatar, sinov va kulfatlarning ko‘pligini ta’kidlab o‘tadi:

Qaydaki ishq o‘ti bo‘lub shu’lakash,
Aql o‘lub ul o‘t uza xoshokvash. [H.A. –B.166]

Majnunning aftoda holati, ruhiy izzatlariga ishora berib, ko‘z oldimizda Majnun siymosini gavdalantiradi:

Dard yukidin bo‘lubon xam qadi,
Darddagi «dol» aning hamqadi...

...Nuktada moyil tili har so‘zga yo‘q,
Jonida jonon g‘amidin o‘zga yo‘q.
Balki bo‘lub o‘zlugi ham bartaraf,
Ko‘zki solib, yor ko‘rib har taraf. [H.A. –B.168;169]

Ilk dostonda keltirilgan ishq haqidagi muqaddimaviy fikrlar: oshiqning cheksiz ko‘ngil iztiroblari, ishq yo‘lining mislsiz mashaqqati va uqubatlari «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun»da muayyan syujet va obrazlar vositasida aniq-ravshan rivojlantiriladi.

«Hayrat ul-abror»ning O‘n to‘qqizinchi maqolatida mayparastlarni tanqid qiluvchi bob davomida shoh Bahromning maishatparastligi sababli mulki vayron bo‘lgani haqida hikoyat keltiriladi. Bu mavzu shoirning salaflarida ham mavjud. Biroq Navoiy bu hikoyatda shoh va raiyat, hokimiyat va xalq masalasini keskin qo‘yadi. «Hayrat ul-abror»da bu boradagi debocha fikrlarga o‘rin ajratilib, «Sab‘ayi sayyor»da badiiy takomiliga yetkaziladi. Ikki dostondagi shoh Bahrom obrazi mushtarak xususiyatlarga ega. Ilk dostonda bir bobda so‘z yuritilsa, «Sab‘ayi sayyor»da yaxlit dostonda fikr rivojlantiriladi. «Hayrat ul-abror»da Bahrom fuqaro ahvolidan ogoh bo‘lib, xatolarini tushungan hukmdor sifatida ideallashtirilgan bo‘lsa, «Sab‘ayi sayyor»da Navoiy tarixiy haqiqatni tasvirlab, ta‘sir kuchiga erishdi. Ikkinchidan, agar podshoh xatolarini o‘z vaqtida anglab, to‘g‘ri yo‘lga yuz bursa, saodatga erishishiga («Hayrat ul-abror»dagi singari –N.Sh.); buning aksi bo‘lsa, hayoti fojea bilan yakunlanishiga («Sab‘ayi sayyor»dagi singari –N.Sh.) zimdan ishora beradi, ogohlantiradi.

Bundan tashqari, «Hayrat ul-abror»dagi bir qator masalalar «Sa‘babi sayyor»dagi hikoyatlarda ham rivojlantiriladi. O‘ninchi maqolatdagi rostlik, to‘g‘rilik g‘oyalari «Sab‘ayi sayyor»dagi Oltinchi iqlim yo‘lidan kelgan musofir tilidan aytilgan «Muqbil bilan Mudbir» haqidagi hikoyatda davom etadi. «Sher va durroj» hikoyatida yolg‘onchilik durroj umriga yakun yasasa, «Sab‘ayi sayyor»da bu illat Mudbir umriga nuqta qo‘yadi.

«Hayrat ul-abror»ning O‘n to‘rtinchi maqolatida dunyo qo‘g‘irchoqboz ekanligi, uning ishlarida chalkashliklar ko‘pligi, Xusrav, Farhod va Iskandar singari buyuk shaxslarga ham rahm etmasligini yozadi. Shu maqolat tarkibida berilgan hikoyatda «Iskandarning yetti iqlim mamolikin panjayi tasarrufiga kiyurgani va xoli ilik (bo‘sh qo‘l) bila olamdin rihlat markabin surgoni» haqida yozadi. «Hayrat ul-abror»da Navoiy ilgari surgan g‘oya – jahon ahlini o‘zi tobe’ qilib, hatto o‘zini xudoga teng deb, ne-ne xalqlarni urushlarda halok etib, ba‘zi podshohlarni taxtdan ag‘dargan buyuk tarixiy shaxslar ham o‘lim kelganida ojizligi g‘oyasi «Saddi Iskandariy» dostonida keng ko‘lamda talqin etiladi.

2) xamsanavislikning ikkinchi xususiyati shundaki, keyingi poemalar g‘oyaviy-badiiy jihatdan birinchi poema bilan chambarchas bog‘langan.

Bizningcha, «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab‘ayi sayyor» dostonlari ishqiy mavzuda bo‘lsa-da, bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan mustaqil asarlardir. Biroq keyingi dostonlarning barchasi ilk dostondagi Olam, odam, iymon, islom, vafo, sabru qanoat, ishq, to‘g‘rilik, hayo, dinu diyonat, ko‘ngil pokligi singari azaliy va abadiy mavzular bilan hamohangdir.

3) xamsanavislikning uchinchi xususiyati – «Xamsa»da qadimgi tarixiy shaxslar haqida boblar bo‘lishidan tashqari buyuk tarixiy shaxs (Iskandar) haqida alohida doston mavjud bo‘lishidir.

Bu fikrlarga qo‘shilganimiz holda, xamsanavislikning yana bir necha xususiyatlari kuzatilishini ta’kidlamoqchimiz:

– barcha «Xamsa»larning birinchi dostonlarida munojotlar va na‘tlardan so‘ng so‘z san‘ati, she‘riyatning jamiyat ma‘naviy hayotidagi o‘rni, badiiyat mezonlari haqida boblar bo‘lib, birinchi

dostondagi bu estetik qarashlarga keyingi dostonlarda ham amal qilinadi. Shoir salafllari ilk dostonlarida ham soʻz sanʼati, sheʼriyat haqida boblar mavjud;

– birinchi dostonlarning maqolatgacha boʻlgan qismida maʼnaviy ustozlarga madhiyalar yozishi, salafllarga taʼzim bildirish – xamsanavislikning yana bir jihati boʻlib, keyingi dostonlarda ham shu xususiyatlar aks etgan.

Inson koʻngli, uni barcha mavjudotlardan aziz va mukarram qilib turuvchilar ruhiy olami manzaralari, koinot va inson, jamiyat va shaxs munosabatlari, Tangri insonga inʼom etgan hayot ajoyibotlaridan hayratlanish – «Hayrat ul-abror» dostonining gʻoyaviy-badiiy mazmunini tashkil etadi. Mazkur dostonidan har qanday zamon va makon uchun benihoya ahamiyatli boʻlgan – buyuk Xoliq tomonidan bu olamning yaratilishi, insonning bu olamdagi oʻrni, mavqei, burchlari, vazifalari haqida ijtimoiy, axloqiy, falsafiy fikrlar oʻrin olgan. Bu dostonda shoirning falsafiy-tasavvufiy qarashlari Alloh–Olam Odam birligi doirasida talqin etiladi.

Akademik B.Valixoʻjayev eʼtirof etganlaridek, «Hayrat ul-abror» «Xamsa» dostonlari uchun oʻziga xos poydevor vazifasini bajargan. Xuddi maqolaning tezisi kabi butun «Xamsa» mohiyati aslida javhar sifatida ilk dostonida mujassam. Bu yerda «Farhod va Shiring»ga ham, «Layli va Majnun»ga ham, «Sabʼayi sayyor»ga ham, «Saddi Iskandariy»ga ham ishoralar mavjud. «Xamsa»ning birinchi dostonida maqolatlar, hayratlar, hikoyatlar va ayrim boblarda ilmiy talqin etilgan masalalar keng koʻlamli boʻlib, ularning eng muhimlari keyingi dostonlarda poetik talqin etiladi. Xususan, «Hayrat ul-abror»da chuqur talqin etilgan, inson aqli idrok eta olmaydigan hayratlar, koʻngil (xoja)ning gʻayb olamiga sayrlari keyingi, real voqelik tasvirlangan dostonlarda mavjud emas. Biroq qahramonlar ruhiyati, koʻngil kechinmalari va ishq hayratlarida ilk dostonida tasvirlangan hayratlar teran ifoda topadi, rivojlanadi, ilk dostonidagi muqaddimaviy ishoralar keyingilarida obrazlar va masalalar talqinida mukammal yechim topadi.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. TAT. Oʻn tomlik. Oltinchi tom. – T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi, 2013.
2. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. TAT. Oʻn jildlik. Oltinchi jild. – T.: Oʻzbekiston Matbuot va axborot agentligi Gʻ.Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.
3. Valixoʻjayev B. Xamsachilik traditsiyasining baʼzi bir xususiyatlari haqida mulohazalar. // Oʻzbek adabiyotining ayrim masalalari. – Samarqand, 1961.

ATOV GAPNING OʻZBEK VA RUS TILI DARSLIK VA OʻQUV QOʻLLANMALARIDA OʻRGANILISHI

M.A.Ubaydullayeva,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti

Axtamova Muxlisa,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Oʻzbek tilining fonetikasi, leksikasi, umuman olganda grammatikasi azaldan boy boʻlgan. Fikrni ifodalashning turli xil koʻrinishlari, shakllari va usullari mavjudki, ularning har birini ilmiy jihatdan tadqiq etish tilshunoslar zimmasida turgan masalalardan sanaladi. Xususan, oʻzbek tili sintaksisi boʻyicha qilingan koʻplab ilmiy-nazariy tadqiqotlarda gap, soʻz birikmasi, gap boʻlaklari boʻyicha yangiliklar, tadqiqotlar koʻp, lekin aynan atov gap, soʻz gap, toʻliqsiz gap kabi sintaktik birliklarga oid batafsil tadqiqotlar koʻlami biroz kamdek. Ushbu maqolada “Sintaktik tarkibi

qisqargan gaplar” degan umumiy nom bilan ularning tadqiqi va ta’limiga doir qarashlarimizni ifoda etdik.

Kalit soʻzlar: sintaksis, atov gap, soʻz gap, toʻliqsiz gap sintaktik birlik.

Аннотация. Фонетика, лексика и грамматика узбекского языка всегда были богаты. Существуют разные взгляды, формы и способы выражения мысли, и научное изучение каждого из них считается одной из задач лингвистов. В частности, во многих научно-теоретических исследованиях, проводимых по синтаксису узбекского языка, имеется немало новостей и исследований по предложениям, словосочетаниям, фрагментам предложений, но именно по именованным предложениям, по словосочетаниям. Степень детального исследования таких синтаксических единиц, как поскольку независимое предложение кажется несколько ограниченным. В данной статье мы изложили свои взгляды на их исследование и образование под общим названием «предложения с редуцированной синтаксической структурой».

Ключевые слова: синтаксис, именованное словосочетание, словосочетание, неполное предложение, синтаксическая единица.

Annotation. The phonetics, vocabulary and grammar of the Uzbek language have always been rich. There are different views, forms and ways of expressing thoughts, and the scientific study of each of them is considered one of the tasks of linguists. In particular, in many scientific and theoretical studies conducted on the syntax of the Uzbek language, there is a lot of news and research on sentences, phrases, sentence fragments, but specifically on nominal sentences, on phrases. The degree of detailed exploration of syntactic units such as the independent clause seems somewhat limited. In this article, we outlined our views on their research and education under the general name “sentences with a reduced syntactic structure.”

Key words: syntax, noun phrase, phrase, incomplete sentence, syntactic unit.

Ta’kidlash lozimki, “Sintaktik tarkibi qisqargan gaplar” atamasi oʻzbek tilshunosligida keng koʻlamda qoʻllanilmaydi, darsliklarda ham mazkur jumлага koʻzimiz tushmaydi. Atov gap, soʻz gap va toʻliqsiz gaplarga nisbatan bunday umumiy qoʻllanish, dastlab, V.G.Gakning “Теоретическая грамматика французского языка” (“Fransuz tilining nazariy grammatikasi”) kitobida qoʻllanilgan hamfa fanga olib kirilgan. Olim ushbu tasniflashni atov gap (nominativ gap yoki bir boʻlakli gap), soʻz gap (soʻz-jumla), toʻliqsiz gap (bir qismli tuzilma yoki tugallanmagan gap) shaklida keltiradi[1.228].

Ma’lumki, gaplar gap boʻlaklarining ishtirokiga koʻra ikki tur: bir bosh boʻlakli gaplar va ikki bosh boʻlakli gaplarga ajraladi. Bosh kelishikdagi ot yoki otlashgan soʻz bilan ifodalanib, predmet yoki voqea-hodisalarning hozirgi zamonda yoki zamondan tashqarida mavjudligini tasdiqlovchi bir bosh boʻlakli gap **atov gap** deyiladi.

Oʻzbek tilshunosligida atov gap nominativ gaplar ham deb yuritiladi. Tarixiy nuqtayi nazardan qaralganda Abdurauf Fitrat ushbu atamani eksik gaplar deb nomlaydi: “Oʻyning boʻlaklari boʻlgʻan maʼnolarning bir-ikitasi gapdagi soʻzlardan emas, boshqa vositalar bilan anglashilsa, shuning uchun shu maʼnolarni ifoda qilgʻuchi soʻzlar gapda aytilmay qolsa, shunday gap “eksik gap” boʻladir. Kel, ketma, oʻtir, bordim kabi soʻzlar yolgʻizgʻina aytkanda eksik gap boʻladirlar. Ahmat keldimi? Deganda – Keldi; Kelgan kim? Deganda – Ahmat soʻzlari ham eksik gaplardandirlar”[2.202.]. Ushbu kitobning soʻngida baʼzi soʻzlarning tarjima variantlari keltirilgan boʻlib, unda eksik gaplarni atov gaplar deb izoh berilgan. Lekin Fitrat keltirgan taʼrif va misollarning mazmuni koʻproq toʻliqsiz gaplarga toʻgʻri keladi. A.Hojiyevning “Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati” da, Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasida, Oʻzbek tilining izohli lugʻatida ham ham ushbu

terminning izohi, ma'nosi keltirilmagan. Internet materiallari ko'rib chiqilganda eksik gaplar- bu to'liqsiz gaplar ekanligi aytilgan. Mana shu o'rinda biroz atama qo'llash bilan bog'liq nomuvofiqlik kuzatiladi.

Tilshunos N.Abdurahmonov "Qadimgi turkiy til" kitobida atov gaplarni bir sostavli gaplar tarkibiga kiritadi. "Qadimgi turkiy tilda bir sostavli gaplar ko'pchilikni tashkil qiladi. Bularga shaxsi aniq gaplar, shaxsi noaniq gaplar, shaxsi umumlashgan gaplar, infinitiv gaplar, nominativ gaplar va so'z gaplarni ko'rsatish mumkin. Bular bir-biridan struktura va mazmun jihatdan farq qiladi." [3.104.] Ushbu kitobda deyarli atov gapga misollar keltirilmagan. Birgina misol bilan chegaralanamiz: qan barty (To'nyuquq).

Atov gap haqidagi ilk ma'lumotlar dastlab 1933-yilda tilshunoslar A.Yo'ldoshev va N.Said tomonidan nashr etilgan «Grammatika. Nahv» deb nomlangan maktab darsligida uchraydi. Unda atov gaplar va egasiz gaplar to'g'risida fikr-mulohazalar yuritilgan bo'lib, ular bir tarkibli gaplar sifatida izohlangan, «bunday gaplarda ega anglashilmaydi, qo'shni gaplardan ham uni topib bo'lmaydi», deyilgan [4].

A.Ma'rufov va G'.Abdurahmonovlarning o'zbek tilidan o'rta maktablarning yuqori sinflari uchun nashr qilingan qo'llanmasida bir sostavli gaplar ilk bor tizimlashtirilgan: shaxsi topilmas, shaxsi umumlashgan, atov gap. Ular orasidan atov gaplarning turlari va xususiyatlari ancha yaxshi yoritilgan.

S.Sanaqulov tomonidan tayyorlangan magistrlik ishida bir tarkibli gaplarning bir guruh olimlar tomonidan tasniflari keltirilgan. "Masalan: Gvozdev A.N.: bir sostavli gaplar, bosh bo'lagining formasi va ma'nosiga ko'ra, turli ko'rinishdagi gaplarni birlashtiradi, bunga quyidagilar kiradi: shaxsi aniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan, shaxssiz, infinitiv, atov gaplar. Reformatskiy A.A.: bir sostavli gaplar shunday tiplarga ajraladi: 1) kesim bazasida paydo bo'lgan bir sostavli gaplar; 2) ega bazasida paydo bo'lgan bir sostavli gaplar. Birinchi tip bir sostavli gaplarga shaxssiz, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan va imperativ gaplarni kiradi. Ikkinchi tip bir sostavli gaplarga atov (битийное), turli korxonalar, muassasa, asarlar nomi (називные: Булочная, «Ревизор»), ko'rsatish (указательное: Вот мельница) va undov (восклицательное: Пожар!) gaplarni kiradi. Galkina-Fedoruk E.M.: bir sostavli gaplar ikki katta guruhga bo'linadi: egasiz gaplar, kesimsiz gaplar. egasiz gaplar shaxsi aniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan, shaxssiz gaplarga bo'linadi. Kesimsiz gaplarga nominativ gaplar kiradi. Babaytseva V.V.: bir sostavli gaplar unda ifoda qilingan hukm predmetining xarakteri hamda bosh bo'lagining ifodalanish usuliga ko'ra fe'l bir sostavli gaplar hamda ot bir sostavli gaplarga ajraladi. Fe'l bir sostavli gaplarga shaxsi aniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan, shaxssiz, infinitiv gaplar, ot bir sostavli gaplarga esa nominativ va vokativ gaplarni kiradi. Javodov A.M.: ozarbayjon tilidagi bir sostavli gaplar quyidagicha tasniflanadi: shaxsi noaniq gap, shaxssiz gap, shaxsi umumlashgan gap, masdar gap, atov gap, so'z-gap. Zakiev M.Z.: tatar tilida bir sostavli gaplar bosh bo'lagining ifodalanishiga ko'ra, uch guruhga bo'linadi: fe'l gaplar, ot gaplar, so'z-gaplar. G'oziev H.: bir sostavli gaplar: egasi topilmaydigan, egasi aniqmas, egasi umumlashgan va atov gaplarga bo'linadi. G'ulomov A.: bir sostavli gaplar: shaxssiz, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan, atov gaplar. «Bir sostavli gapning shunday turlari bor: shaxsi aniq gaplar, shaxsi noma'lum gaplar, shaxsi umumlashgan gaplar, shaxssiz gaplar, infinitiv gaplar, nominativ gaplar, undash gaplar. Ma'rufov A., Abdurahmonov G': bir sostavli gaplar: shaxsi topilmas, shaxsi umumlashgan, atov gaplar. Kononov A.N.: bir sostavli gaplar: shaxssiz gap, shaxsi noaniq gap, shaxsi umumlashgai gap, atov gap, vokativ gap [5.82.] kabi turlarga bo'lganliklarini ko'rishimiz mumkin.

Dunyo tilshunosligiga nazar tashlasak, atov gaplar bo'yicha rus tilshunosligida bir qancha tadqiqot ishlari olib borilgan. N.A.Baskakov, O.A.Volgova, N.V.Dumsheva kabi tilshunoslarning qilgan ishlari bu jihatdan xarakterlidir[6.182].

N.M.Dumsheva atov gaplarga quyidagicha ta'rif beradi: "Atov (nominativ) gaplar shunday tarkibli gaplar bo'lib, unda faqat bitta bosh bo'lak - subyekt mavjud. Ular ma'lum vaqtda sodir bo'lgan qandaydir hodisa yoki obyekt haqida xabar beradi. Ular predmet yoki hodisalarning mavjudligini tasdiqlaydi: "Qish. Mana qor. Naqadar qattiq sovuq!"

Demak, atov gaplarda nutq so'zlanib turgan paytda sodir bo'lgan voqea-hodisalar, mavjud bo'lgan predmetlar tasvirlanadi. Bunday gaplar quyidagi ma'noviy xususiyatga ega bo'lishi mumkin: Aniq predmetlarning mavjudligini, mavhum tushunchalarning mavjudligini, turli tabiat hodisalarining mavjudligini, o'rin-joyning mavjudligini, aniq paytini, hayot voqealarini, ko'rsatishni ifoda qiladi. Masalan, Nim qorong'u. Zaxkash hujrada "ulfati chor" ning suhbat uzilmas edi (Oybek "Navoiy", 10-bet); Payshanba - maosh kuni edi. (O'.Hoshimov "Ikki eshik orasi", 5-bet.); Qiy-chuv, to'polon... (O'.Hoshimov "Ikki eshik orasi", 12-bet.)

O'zbek tilshunosligida atov gap yig'iq va yoyiq bo'lishi mumkin. Yig'iq atov gap bosh bo'lakning o'zidan iborat bo'adi: Bilaman. Shomurod tog'amga osonmas. (O'.Hoshimov "Ikki eshik orasi", 15-bet). Yoyiq atov gap bosh bo'lakdan tashqari ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topadi. Masalan: Faqat qish edi. Qahraton qish... Tor ko'cha. O'rtasiga qor uyib qo'yilgan katalakdek hovli. Chaqmoq telpakli odam. Sovuq vokzal. Yo'ldoshxon aka. Tog'oradagi osh. Qon yig'lab qolgan onam. (O'.Hoshimov "Ikki eshik orasi", 15-bet.)

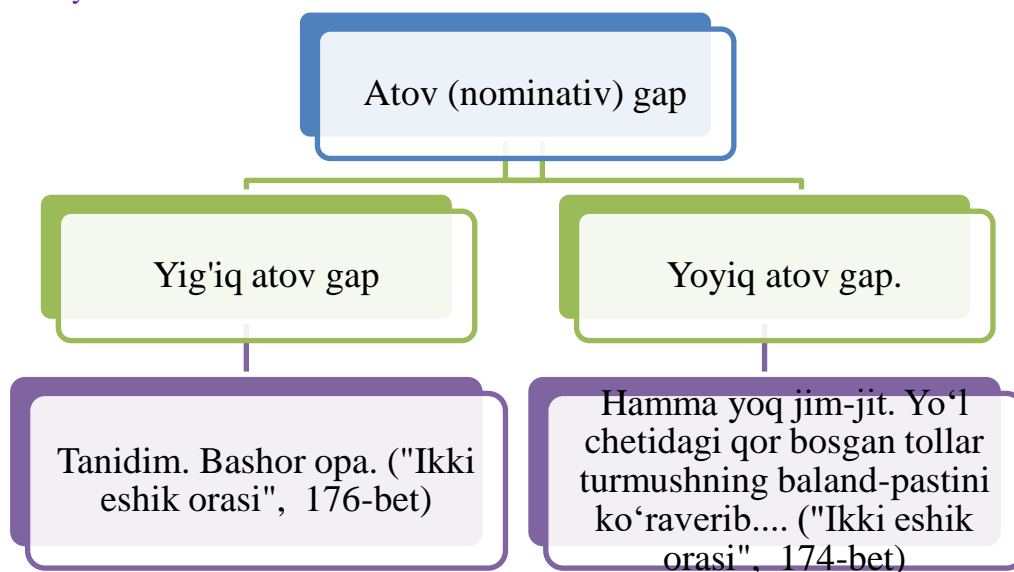
Demak, Nominativ gaplarda fikrning nisbiy tugalligi predikativlik, ohang orqali ifodalanadi. Ohang mazkur gaplarda alohida ahamiyat kasb etadi. Ohang tufayli oddiy so'z gapga aylanadi: Oftob botib ketgan. Nimqorong'ilik cho'kkan, havoda jo'xori kabob hidi kelardi. (O'.Hoshimov "Ikki eshik orasi", 31-bet). Nominativ gap, odatda, yakka holda qo'llanmaydi, undan so'ng ko'pincha boshqa bir gap keladi: Chigirtka chirillaydi... Hammayoq suv quygandek jimjit. (O'.Hoshimov "Ikki eshik orasi", 42-bet).

Atov gaplarning o'ziga xos kognitiv ma'nolari ham mavjuddir. Bitta so'z ko'rinishida bo'lsa ham uning tub mohiyatida tafakkurdan anglashiladigan mazmun, turli konseptual ma'nolar jamlanmasi aks etadi. Masalan, bahor mavzusida insho, matn yoki ma'ruza tayyorlanadigan, yoziladigan bo'lsa, jumlar boshlanishini atov gap bilan boshlash, ko'pincha, odat tusiga aylangan.: Bahor. Atrof yam-yashillikka burkana boshlagan fursat... Birgina bahor so'zi zamirida ushbu faslning bor go'zalliklari, nafosati, tarovati, umuman olganda, u bilan bog'liq bo'lgan barcha ma'nolar anglashiladi.

Ma'lum bo'ladiki, tilshunoslikning sintaksis bo'limi tarkibiy qismi sifatida o'rganiladigan atov (nominativ) gaplar birmuncha sinxron va diaxron jihatdan tadqiq qilingan. Yuqorida ularning izohiga qisqacha to'xtalib o'tdik. Ifoda ko'lami keng bo'lgan o'zbek tilida ijod qiladigan barcha ijodkorlar o'zlarining asarlarida gapning turli ko'rinishlaridan foydalanadilar. Aynan atov gaplarga keladigan bo'lsak, ifodaning ta'sirchanligini, kognitiv tabiatini, so'zlovchining ruhiyatini, emotsiyasini, tasvirlanayotgan predmet yoki holatning mohiyatini ochishga xizmat qiladi. 2014-yilda tilshunoslar M. Qodirov, H. Ne'matov, M. Abduraimova, R. Sayfullayevalar tomonidan ishlangan 8-sinflar uchun mo'ljallangan maktab darsligida atov gaplar sodda gapning tarkibiy qismida o'rganilgan va quyidagicha ta'rif berilgan: "Atov gaplar so'zlovchi ko'z o'ngida biror voqea-hodisani, narsa-buyum yoki davrni jonli gavdalanirishga, uning xotirasi yoki xayolida ular bilan aloqador bo'lgan voqea-hodisalarni tiklashga xizmat qiluvchi muhim tasviriy vositadir. Atov gaplar, asosan, xabar maylining hozirgi-kelasi, ba'zan esa o'tgan zamon shakllaridagina keladi. Atov gaplar

bitta soʻzdan iborat boʻlishi ham, aniqlovchilar bilan kengayib kelishi ham mumkin"[7.73.]. Shundan soʻng, keyingi darslarda yoyiq va yigʻiq atov gaplar haqida toʻxtalgan hamda mavzuga doir mashq va topshiriqlar berilgan.

Yuqorida keltirilgan maʼlumotlardan kelib chiqib, xulosa oʻrnida atov gaplarning quyidai sxemasini yaratish mumkin:

ADABIYOTLAR

- 1.Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. - М.: Вмшшая школа, 1981. - С.228.
- 2.Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar: Darslik va oʻquv qoʻllanmalari, ilmiy maqola va tadqiqotlar / Masʼul muharrir B. Qosimov; Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi H. Boltaboyev. — T.: «Maʼnaviyat», 2009. — B.202.
- 3.Абдурахмонов. Н Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – Б.104.
- 4.Йўлдошев А, Саид Н. Грамматика. Нахв. – Тошкент, 1933.
- 5.S.Sanaqulov. Oʻzbek tilida egasi topiladigan gaplarning stilistik xususiyatlari. Magistrlik dissertatsiyasisi. – Samarqand, 2012. – B.82.
- 6.Баскаков. Н.А, Содиков. А.С, Абдуазизов. А.А. Умумий тилшунослик. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б.192; Болгова, Ольга Алексеевна. Назывное предложение в тексте : на материале современного английского языка : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.04. - Москва, 1988. - 182 с; Думшева Надежда Валентиновна. Назывные предложения в художественной литературе. issledovatelskaya_rabota_0.doc (live.com) .
7. Qodirov M. va boshqalar. Ona tili. /8-sinf uchun darslik. – Toshkent: Choʻlpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2014. – B.73.

OʻZBEK FOLKLORIDA MOMO KULTIGA ISHONCH IZLARI

Narzullayeva Dilfuza Saitovna,

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti Oʻzbek tili va adabiyoti kafedrasida

dotsenti (PhD)

Annotatsiya - Maqolada ayol ajdodlar ruhining homiyligi nazarda tutilgan momo kulti tushunchasi, unga ishonchning oʻzbek taqvimiy va oilaviy-maishiy marosimlar folkloridagi badiiy talqini, momolar ruhining ayollarga, ularning faoliyatida, shugʻullanadigan kasb-korida hamisha yoru

madadkor bo‘lishi, u bilan bog‘liq motiv va obrazlarning mifdan marosimga, marosimdan folklorga ko‘chishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: momo kulhti, “momo” – ruх, кўзга кўринмас сирли кучлар, аёл ҳомий рух, эзгу ёки ёвуз рухлар, momo рухлар ва уларнинг вазифаси, халқнинг мифологик қарашлари.

Аннотация - В статье рассматривается понятие культа momo, в котором речь идет о покровительстве духа предков женского пола, художественной интерпретации веры в него в фольклоре узбекских календарей и семейно-бытовых обрядов, о том, что дух “Momo” всегда добра и отзывчива к женщинам, в их деятельности, в их профессиях, с ней обсуждается передача родственных мотивов и образов из мифа в ритуал, из ритуала в фольклор.

Ключевые слова: культ momo, «momo»-дух, невидимые таинственные силы, женский дух-хранительница, добрые или злые духи, духи momo и их миссия, мифологические воззрения народа.

Annotation - The concept of the cult of momo, which refers to the patronage of the spirit of female ancestors in the article, the artistic interpretation of belief in it in the folklore of Uzbek calendar and family-household rituals, the fact that the spirit of momos is always kind and helpful to women, in their activities, in their professions, with her the transfer of related motifs and images from myth to ritual, from ritual to folklore is discussed.

Key words: momo cult, "momo" - spirit, invisible mysterious forces, female guardian spirit, good or evil spirits, momo spirits and their mission, mythological views of the people.

Dunyo xalqlari marosim folklorida momo kultiga ishonch bilan bog‘liq rudimentlarning hozirgacha saqlanib kelayotgani alohida e‘tiborni tortadi. Qadimgi insonlarning “homiy kuchlar” haqidagi e‘tiqodiy qarashlari ta‘sirida shakllangan marosimlar folklori, urf-odatlarining estetik mohiyati, xalq og‘zaki badiiy ijodida obrazlarning badiiy talqini folklorshunoslar orasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Surxondaryo, Qashqadaryo vohasida kinnachilik va emchilik bilan shug‘ullanadigan ayollar, odatda, “momo” deb yuritiladi. O‘zbekistonning bir qator joylarida doyalik qiluvchilar ham “momo” yoki “momo-doya” deb ataladi. Momo-doyalarning muhim xizmati shundan iboratki, ular momolar ruhini shomon qiyofasida tug‘ilish yuz berayotgan joyga chaqiradilar. Bu uchun ular chiroq – nukcha yoqqanlar. Nukcha moyga botirilgan paxtani qamishning boshiga o‘rab tayyorlanadi. Momolar buni “chiroq eshish” deydi. Shu chiroq-nukcha yondirilganda, moyga botirilgan paxtaning hidi atrofga taraladi. Atrofga taralgan yoqimli moy hidi esa momolar ruhiga yetib borib, ularni shu chiroq yoqilgan joyga yetaklab kelishiga ishonilgan. Samarqand viloyatining Xo‘ja qishloq guzarida homilani qabul qilish, ayolni tug‘dirib olish jarayonida uchta momo: katta (Mmoi Kalon), o‘rta (Mmoi Miyona) va kichik (Mmoi Xurd) bevosita ishtirok qilishgan.[1] Bunda momo doylar jamoa bo‘lib harakat qilib, tug‘ruq davomida chaqaloqni qabul qilishda birgalashib ish yuritganlar. Ulardan Mmoi Kalon deb yuritiluvchi doya xonaning o‘ng burchagidan, Mmoi Miyona esa xonaning obrezli tomonidan, Mmoi Xurd esa eshik oldidan joy olganlar. Momo ruhlarning yordamga kelish-kelmasligi nukcha – chiroqlarning yonishiga qarab aytilgan. Jumladan, nukchanning lovillab yonishi homiy momoning yetib kelgani, past yonishi yoki o‘chib qolishi homiy momoning hali yetib kelolmagani alomati sanalgan.

Xorazmda ayolni tug‘dirib oluvchi doyani “enaka momo” yoki “elti momo” deb ataydilar. Ammo bu vohada Elti momoning vazifalari ko‘p. Masalan, u yangi tug‘ilgan chaqaloq bilan bog‘liq irimlarni ado etadi, uni ilk bor beshikka bog‘lab beradi, shuningdek, to‘ylarda ayollarga boshchilik qiladi. Motam marosimlarida go‘yandalik vazifasini bajaradi.[2] Bunda Elti momo nomini olgan

ayolning yoshi muhim sanalmaydi. Chunki shomonlik va doyalik qiluvchi ayolga nisbatan momo so‘zi ishlatilganda, uning yoshi inobatga olinmaydi.

Momo ruhlari ko‘pincha nukchatalab va bo‘ytalab, ba‘zan xuntalab bo‘lib qolishi aytiladi. Shunda ularga atab qurbonlik uyushtiriladi. Hech bo‘lmasa, so‘yilgan molning kallasi sotib olinib, kallasho‘rva (xomsho‘rva) qilinadi. Momolar ruhiga bag‘ishlangan taomlarga achchiq narsalar solinmagan. Sababi, achchiq narsalar ruhlarni haydovchi vosita hisoblanadi.

Xalq orasida momo ruhlarga atab maxsus ritual taomlar pishirish o‘ziga xos an‘ana tusini olgan. Jumladan, ayollarning ko‘zi yoriganda atala, “Bibiseshanba” marosimida o‘moch pishiriladi. Bu taomlar **momo oshi** deb yuritiladi.[3]

Momolar oqlikni ko‘ra oladilar deb, “Bibiseshanba” marosimida oq matodan supra yoyib, unga avvalo un qo‘yadilar. Shuningdek, yana biror kutilmagan ko‘ngilsizlik yoki xastalik yuz bersa, baxtsiz yo kasal odamning boshidan oq paxta uch marta aylantirib olinadi. Bu xatti-harakat xalq orasida “paxta silash” deb yuritiladi. Shundan so‘ng boshidan paxta silab olingan kishiga momolik bilan shug‘ullanuvchi professional ayol “shamol chiroq” yoqadi. Unda ma‘lum miqdorda maxsus tayyorlangan nukchalar o‘ziga xos aytimlar jo‘rligida birin-ketin yoqiladi va bunda, albatta, silab olingan paxta ham nukchalarni tayyorlashda ishlatib yuboriladi. Nukchalar faqat pok momo ruhlari nomiga ataladi. Bosh nukcha ayollarning birinchi vakili, Odam Atoning umr yo‘ldoshi – Momo Havo nomiga yoqiladi. Momo Havoga bag‘ishlangan nukcha yetti donadan iborat bo‘ladi. Bu nukchalarni yoqayotganda, odatda: “Avval xudo, keyin hazrati Momo Havo va Bibi Mushkulkusho, o‘zing qo‘llab-quvvatla!” deya olqish aytiladi.

Nukchalar xuddi odam (momo ruhning antropomorf qiyofasi) ko‘rinishida tayyorlanadi. Bir bog‘lam qilingan yetti nukchaning o‘rtasidagi cho‘p ikki yonidagi boshqa cho‘plarga nisbatan uzunroq bo‘ladi. Shuning uchun uning yonidagi cho‘plar xuddi tanadagi qo‘llar ko‘rinishini beradi.

Momolarga bag‘ishlab uch xil nukcha yoqiladi. Birinchisi, uchta bir xil o‘lchamli, ikkinchisi esa, ikkita bir xil o‘lchamli cho‘pdan yoqiladi. Uchinchisi, ikkita bir xil o‘lchamli cho‘pni bitta uzun cho‘pning ikki tomonidan birlashtirib, uni xuddi odam ko‘rinishida tasvirlab ko‘rsatish usulida yoqiladi. Momo ruhlarga chiroq yoqish ba‘zan bir kishi tomonidan, ba‘zan jamoa ko‘rinishida amalga oshirilgan.

Momolarga bag‘ishlab ayollar – xonadon bekalari tandir yoki o‘choq ichida bot-bot chiroq yoqib turishi hozirgi kunda odat tusiga kirgan.

Momolik xalqona kasblardan biri hisoblanadi. Momo kasbini olgan ayollar, odatda, inson badaniga kirib, o‘rnashib olgan yovuz ruhlarni haydab, ma‘lum ob‘ektlarga ko‘chirish bilan shug‘ullanadi. Folklorshunos A.Musaqulov yozishicha: “Shomonlik e‘tiqodiga ko‘ra shomonlar o‘z iqtidorini ajdodlaridan meros sifatida yoki yer, suv ilohalari va turli yovuz ruhlardan oladilar. Shu sabab ziyon keltirgan ruhlarni aniqlash, ularni yengib, bemorlarni davolash o‘zbek shomonlarining ham asosiy belgisidir”. [4]

Momo ruhlari ruhiy vositachi sifatida tanlab olingan ayolga ko‘zi yoriydigan xotinlarga qanday qilib doyalik qilishni, ya‘ni tug‘ruq vaqtida qay usulda ayollarga yordam ko‘rsatish, chaqaloqni qabul qilib olishga o‘rgatib turishga ishonilgan.

Momo ruhlari hech qachon o‘zlari tanlagan vositachilariga qattiq ozor yetkazmaganlar. Faqat o‘zlarini eslatish, unutmazlik va o‘zlariga xizmat qildirib turish kerakligini bildirish uchun ularga ogohlantiruvchi zararlar yetkazib turganlar. Agar kimki, ularga bo‘ysunmasa, ularni rad etsa, ruhlari bu xil odamlardan o‘ch olishga intilganlar. O‘sha odamning o‘zini yoki farzandini biror xastalikka yo‘liqtirganlar. Ko‘pincha shol yoki ko‘r qilib qo‘yganlar.

Ezgu ruhlar insonga homiylik qilsa, yovuz ruhlar raqib bo'ladi. Pari, momo, muakkil, chilton, qirqqiz, sariqqiz, mullo qiz, Bibi Seshanba, Bibi Mushkulkushod, arvoh, pir, mozor kabilar ezgu ruhlar qatoriga kiritiladi. E'tiqodlarga ko'ra, bu ezgu ruhlar odamlar orasidan o'ziga kimnidir vositachi sifatida tanlab oladi va unga qandaydir bir san'atni yoki kasbni o'rgatadi. Masalan, ishonchlarga ko'ra, parilar o'zi tanlagan kishiga shomonlikni – folbinlikni, momolar esa doyalikni, ya'ni tug'dirish ishlarini, muakkil – devlarga qarshi kurashishni, devbandlikni, azayimxonlikni o'rgatarkan.

Momolar tanloviga tushgan ayollar xalq orasida momo, momo doya, momodor, kinnachi, suqchi, chiroqchi deb yuritiladi.

Odatda, homiy ruhlar tomonidan tanlanganlar qo'l olish marosimida biror jonivorni qurbonlik qilishadi. Bunda quyidagi murojaat aytimi ijro qilinadi:

Qon so'rasang, qon berdi,
Jon so'rasang, jon berdi.

Qo'l olish marosimi Surxondaryo va Qashqadaryo hududida "chilton suvi ichish" deb yuritiladi.

Momolarga bag'ishlangan ritual tadbirlarda qon chiqarish uchun tanlangan jonzotlarning rangiga jiddiy e'tibor qilinadi. Masalan, suv bo'yida shikast topganlar Suvchi momo nomiga oq tovuq ataydi. Qora momoga esa yo qora tovuq, yo qora qo'y, yo qora echki-uloq; sariq momoga sariq, ko'k momoga ko'kish, kul momoga kulrang tUSDagi jonzotliklar ataladi.

Momolik meros kasb hisoblanadi. Hatto umri davomida momolik qilib o'tgan ayrim ayollar keksayganda o'zi yaxshi ko'rgan biror ayol qarindoshiga (qiziga, keliniga yoki qiz nevarasiga) tirikligimda qo'limni ol deb, yo kaftlariga, yo og'ziga "tupurib" qo'yishgan. Bunda momolik qiluvchi ayol ish boshlashdan oldin "Maning qo'lim emas, shu kasbi korni qilib o'tganlarning qo'li, maning qo'lim emas, momo pirlarimning qo'li" deb aytadilar.

Bolalar va ayollarga xizmat ko'rsatuvchi ayollar momolik kasbini, odatda, oilasidagi katta ayollar – onasi yoki buvisidan, ammasi yoki xolasidan meros sifatida qabul qilib oladilar va uni ixlos bilan ado etishga urinadilar. Aks holda momo ruhlar ranjib, o'ziga ozor yoki shikast yetkazishi mumkinligiga ishonadilar.

Momo kasbi haqidagi qarashlar turkiy xalqlarning, shu jumladan, o'zbek urug'larining qadimiy shomonlik e'tiqodlarini ham o'zida yorqin aks ettiradi. Xalqimiz orasida momolar haqida turli shomon hikoyalari tarqalgan. Ularda qanday qilib ayol-shomonning momo tasarrufiga tushib qolgani, momo unga nima uchun homiylik qila boshlagani hikoya qilinadi.

Shomonlarni hozirgacha xalq orasida folbin, qushnoch, baxshi, paridor, **momodor**, muakkildor, sohibdor deb yuritishlari ma'lum. Xullas, momo shomonlar homiyi hisoblanadi. Odamlar momolar shomonlarga xizmat qiladi, uning turli topshiriqlarini bajaradi, deb hisoblaganlar.

Momo-shomonlar, odatda, yo tug'dirish, yo kasallikni davolash bilan shug'ullanadilar. Ular kasalning boshi atrofida alas qiladilar. Kinna, suq haydaydilar, bolalarni "qo'l-oyoq" qiladilar. Ko'z og'rig'ida xaf-uchuq, kinna-pufuchuq qiladilar, tomoq bosadilar, yurak ko'taradilar. Bular bilan ba'zi momolar alohida-alohida kasb sifatida shug'ullanadilar. Yurak ko'taruvchilarni Buxoroda "dilbardor", kinna haydovchilarni Surxondaryoda "kinnakash", tomoq bosuvchilarni "gulagir" deyilar.

Momo – doyalik bilan o'tmishda faqat ayollar shug'ullanishgan. (Hozir esa tug'ruqxonalarda erkaklar ham akusher-ginekolog kasbida ishlamoqdalar.) Lekin kinnachilik, badikxonlik bilan ayollar bilan bir qatorda erkaklar ham shug'ullanaverishadi.

Momo doylar bolani ajina va alvastidan himoya qilish, saqlab qolish uchun turli irimlarni bajaradilar: a) ona ko'kragi og'rib qolsa, uni o'lik yuvilgan qo'lqop bilan emlaydilar;[5] b) bolaga qo'yilgan birinchi ismni o'zgartiradilar; v) bolaga atab chiroq yoqadilar; g) bolani tol yoki mevali daraxt novdalari orasidan o'tkazadilar; d) alas qiladilar; ye) isiriq tutatadilar va hokazo.

Doira momo-shomonlarning ekstaz holatga tushishidagi asosiy vosita sanaladi.[6] Shuning uchun xalq qo'shiqlarida ba'zan doira obrazining yonida momo obrazi ham qo'llanganligi kuzatiladi:

Doirani chaling, jon momo,
O'yinga tushsin qiz bola.[7]

M.S.Andreev, O.A.Suxareva, Yu.V.Knorozov, G.P.Snesarev Bibi Seshanba, Bibi Mushkulkushod, Jo'mard qassob, Ambar ona, Hubbi kabilarni O'rta Osiyolik muqaddas personajlar qatoriga kiritadilar.[8] Darhaqiqat, xalqimiz orasida ularga sig'inishning alohida an'analari mavjud bo'lib, hatto bizgacha saqlanib kelayotir.

O.Murodov Bibi Seshanba hamda Bibi Mushkulkushodni kult deb ko'rsatadi va ularga ishonch O'rta Osiyo xalqlari orasida qadimdan keng yoyilganligini alohida ta'kidlab o'tadi.[9]

Matriarxat (onalik hukmronligi) davrida qabilalarda kekxa ayollar urug'ga boshchilik qilgan va urug'ning shomoni sifatida tan olingan. Hamma ularning maslahati va yo'l-yo'rig'iga ko'ra ish yuritgan. Xususan, qabiladagi qizlar ularning nazorati va ko'magi ostida katta hayotga yo'llanma olishgan. Shuning uchun o'sha davrlarda shakllangan marosimlarda momo kultiga sig'inish yetakchilik qiladi. Shomon murojaatlarida ham momo obraziga alohida urg'u qaratiladi.

Bibi yoki momolar ruhiga sig'inib o'tkaziladigan marosimlarining kelib chiqish ildizlari qadimgi animistik tushunchalarga hamda magik, shomonistik qarashlarga borib taqaladi. Bundan esa ularning islomgacha shakllangan qadimiy marosimlardan biri ekanligi, faqat islom hukmronligi davrida ularning mazmuniga islomiy tushunchalar singdirilganligi va shu tarzda bu marosimlarning ma'lum o'zgarishga uchraganligi ravshanlashadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek folklorida Momo kultiga ishonchni ifoda etuvchi bir qator mifologik obrazlar mavjud bo'lib, ular qadimgi ajdodlarimizning momo homiy ruh, ona ajdod kultiga mifologik ishonchini ifoda etadi. Momo kulti tushunchasida ayol ajdodlar ruhining homiyligi nazarda tutiladi.

ADABIYOTLAR

1. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970. – С.10.
2. Фирштейн Л.А. О некоторых обычаях и поверьях, связанных с рождением и воспитанием ребенка у узбеков Южного Хорезма // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1978. – С. 190.
3. Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зерафшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.105.
4. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Т.: Фан, 2010. – Б.79.
5. Наврўз: Наврўз билан боғлиқ кўшиқлар, афсоналар, одатлар ва иримлар / Тузувчилар: Т.Мирзаев, М.Жўраев. – Т.: Фан, 1992. – Б.29.
6. Қаюмов О.С. Ўзбек шомон маросимлари фольклори (спецификаси, генезиси, жанрлар таркиби ва поэтикаси): Филол. фан. доктори (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2020. – Б.100.
7. Сухарева О.А. Духи момо (момохо) // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.18-19.
8. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти: Филол. фан. док-ри...дисс. – Т., 2005.

NOSIR FOZILOV O‘ZBEK BOLALAR PROZASINING ISTE‘DODLI VAKILI

*Jaxongir Lutfullayev,
JDPU v.b dotsenti, (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek bolalar prozasining iste‘dodli vakili Nosir Fozilov ijodining oziga xos xususiyatlari, adabiy-estetik qarashlari, adib ijodining o‘zbek bolalar adabiyotida tutgan o‘rni kabi masalalar tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar. Bolalar adabiyoti, badiiy ijod, ijodiy yondashuv, qissa, biografik metod.

Аннотация. В данной статье изучаются уникальные особенности Насира Фозилова, талантливого представителя узбекской детской прозы, его литературно-эстетические взгляды, а также роль писателя в узбекской детской литературе.

Ключевые слова. Детская литература, художественное творчество, творческий подход, повесть, биографический метод.

Annotation. In this article, the unique features of Nasir Fozilov, a talented representative of Uzbek children's prose, his literary and aesthetic views, and the role of the writer in Uzbek children's literature are studied.

Keywords. Children's literature, artistic creativity, creative approach, story, biographical method.

“Yozuvchi shaxsini, fe‘l-atvorini uning asariga qarab bemalol bilish mumkin. Muallif qanchalik sofdil, samimiy bo‘lsa, kitobi ham shunchalik hayajonli, ta‘sirchan bo‘ladi.

Buning ajablanarli joyi yo‘q. “Farzand” “otasi”ga tortadi-da!” [3.187]

Ana shunday samimiy, sofdil inson, o‘zining qator hikoya, qissalari bilan o‘quvchilar qalbiga hayajon sola olgan ijodkorlardan biri, shubhasiz, bolalar yozuvchisi Nosir Fozilovdir.

Yozuvchi asarlarini o‘qir ekansiz, asar qahramonlarining samimiyligi, mehnatkashligi, hayotga bo‘lgan intiluvchanligi diqqatingizni tortadi.

Badiiy asar yozish, xalqni shu asarlari orqali ergashtira olish ijodkordan teran tasavvur, mushohadakorlik, kuzatuvchanlik, tinimsiz mehnat, mashaqqatni talab etadi. Chunki badiiy asarda tilga olingan mavzu real voqelik bilan mos kelishi, qahramonlar xarakteri, ichki dunyosi tasviri obraz mantig‘iga mos kelishi lozim. Kattalar uchun ijod qilish qanchalik mas‘uliyatli bo‘lsa, bolalar uchun asar yaratish yana-da mashaqqatni talab etadi. Chunki biror qiziqarli voqeani tasvirlab qo‘yishning o‘zi bilan bolalarni ishontirib bo‘lmaydi. Bolalar yozuvchisi bo‘lish, ular uchun asarlar yozish uchun bola bo‘la olish kerak. Jilla bo‘lmasa, bolalarcha tasavvur qilish, bolalarcha fikrlash lozim bo‘ladi. Shunday yozilmagan asar, hech shubhasiz, “adressiz” asar bo‘lib qoladi.

Bolalar uchun yartilgan asarlarda qiziqarli sujet bilan birga, shu asardan kutiladigan tarbiyaviy jihat ham ustuvor bo‘lishi kerak. Bola asarni o‘qish orqali undan nimadir olishi, ma‘naviy ozuq ola olishi kerak.

Yozuvchi o‘z tarjimai holida: “Mening tavallud topgan yillarim mamlakatimiz tarixining eng alg‘ov-dalg‘ovli kezariga to‘g‘ri keldi. Ya‘ni, 1929 –yili kamina yorug‘ dunyoga kelgan davrda qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirish tadbiri avj olgan ekan. Undan buyog‘i ocharchilik (1930-33), mamlakatni yot unsurlardan tozalash bahonasida qama-qama (1937-38), Ikkinchi jahon urushi (1941-45) yillari... Bundan keying davrlarda ham odamlarimizning kundalik hayoti ancha yillargacha vayronaligicha qolaverdi. Urushdan charchab chiqqan mamlakatni qayta tiklash, (1950) tag‘in mamlakatni yot unsurlardan tozalash bahonasida millatimizning guli hisoblanmish ziyolilarni

qatag'on qilishdi. Mana shu suronli davrlarga qarab, bizning bolaligimiz qanday kechganini tasavvur qilsangiz bo'ladi" [1],-deya eslaydi.

Ana shunday ayanchli bolalik Nosir Fozilovni yozuvchi bo'lishiga sabab bo'lgan bo'lsa ajab emas. Aytishadi-ku, yaxshi ijodkor bo'lish uchun ayanchli taqdir kerak deb. Qolaversa, Nosir Fozilovda qishloqning qalbi ham mavjud.

Nosir Fozilov 1929-yil Turkiston shahrining biqinida joylashgan Koriz qishlog'ida dunyoga kelgan. Yozuvchining "Adabiyot yasalmaydi, yaratiladi" nomli maqolasida "Men o'n yoshga to'lganimda, ya'ni 1932-33 -yillari qishlog'imizning yarim aholisini ilgari chorvamiz yoyiladigan yoyilma joyga ko'chirib, kolxozlashtirildi",-degan jumla keltirilgan. Yozuvchi haqiqatdan ham 1929-yil dunyoga kelgan bo'lsa, 1932-33-yillarda 3-4 yosh bo'lishini e'tibordan qoldirmaslik zarur. Demak, yozuvchining tug'ilgan yili aslida hujjat bo'yicha shunday bo'lsa-da, aslida biroz ilgariroq tug'ilgani ehtimoldan holi emas.

Yozuvchi boshlang'ich ta'limni o'zi aytganidek, bolaligi kechgan shahardan yigirma chaqirimlar narida joylashgan biyday dalada- jonajon qishlog'ida oldi.

Nosir Fozilov oilasi bilan ko'chib o'tgan Yoyilma degan qishloqda 70-80 chog'li xonadon ahli chorva bilan shug'ullangan. Ijtimoiy hayot og'ir bo'lganligi sababli maktab yoshidagi bolalar maktabga borishga havasdan ko'ra qorin qayg'usi bilan qattiq bog'langan. Hamma ana shu dardda kimdir mol boqqan, yana kimdir eshak karvon tuzib, shaharga don tashigan.

Yozuvchi asarlarida ana shu lavhalar o'z izini qoldirgan. "Saraton" qissasidagi To'ra, Kamolalar hayoti buning yorqin dalilidir. Asarda front orti hayoti tasvirlangan. Ishchi kuchi yetishmasligi natijasida Kamola G'iyos aka, To'ralar bilan birga chang yutib, molning orqasidan yurishi, eski pufaykaga o'ralib yuraverganidan G'iyos aka uning qiz bola ekanini unutib, Kamol deb chaqiradi, hatto To'ra ham uning bo'y qiz ekanini bilmasligi tasvirlanadi.

Nosir Fozilov ana shunday og'ir sharoitda ham kitobga bo'lgan mehri bo'lakcha bo'lganligini shunday eslaydi: "Biroq kitobxonlik tuyg'usi kuchli edi. Odamlar o'qish-yozishni deyarli bilmasalar-da, menga o'xshagan 7-8 yoshdan maktabga borib, sharillatib o'qishni qoyillatadigan bolalarga kechalari xalq dostonlari – "Go'ro'g'li" turkumidan "Hasanxon", "Ravshanxon", "Avazxon" dostonlarini takror va takror o'qitishdan, sel bo'lib tinglashdan charchashmasdi. Keyinchalik angladimki, ular shu dostonlarda ushalmagan armonlarini ko'rishar, ular bilan birga tug'ilib, birga yashab, g'am-hasratlarini unutishar ekan. Adabiyotning kuchini qarang-a!" [1]

Ana shu dostonxonliklar yosh Nosir Fozilovni ijodkor bo'lib shakllanishida dastlabki pillapoya bo'lib xizmat qilgan.

Fashizm urushi boshlanganida Nosir Fozilov o'n ikki yoshda bo'lgan. Front orqasidagi xalq ahvoli, fidokorona mehnati, jasoratini o'z ko'zi bilan ko'rgan, jangchilarning mardona kurashini yurakdan his etgan, o'rta maktabni bitirib kelgan Nosir Fozilov urushdan keyin to 1949-yilgacha tug'ilib o'sgan qishlog'ida goh suvchi, goh kultivatorci, goh tabelchi, goh o'qituvchi bo'lib ishlaydi. Yozuvchining ko'pgina qissa va hikoyalarning mazmunini o'zi ko'rgan, bilgan, his qilgan voqealar, odamlar tashkil etadi. Yozuvchi bilmagan, his qilinmagan narsa haqida yozsa, yolg'on bo'lib qoladi, deb hisoblaydi. Fikrimizni "Qorxat" qissasi bilan dalillaymiz. Asar asar qahramoni Sog'indiq yozuvchi bo'lmoqchi ekanligini aytishi bilan boshlanadi. Diqqatimizni asarning "O'zim haqimda" deb nomlangan bobiga qaratamiz. "Gapni chozib o'tirishni yoqtirmayman. Qisqa qilib aytib qo'a qolay: yozuvchi bo'lmoqchiman. To'g'risi, ilgari yozuvchilikdan sal ko'nglim qolgan edi". [2.8] Ko'ngli qolishining sababi asar qahramoni Sog'indiq o'ziga "Shoir Sog'indiq Qurboniy" deb taxallus qo'yib, bir necha she'rlarini nashryotga yuboradi. Bosilmaydi. Kutadi, kutadi bosilmaydi. Redaksiyadan she'rlari bosilmasligi haqidagi xatni olib, hafa bo'lib, shoirlikdan ko'ngli soviydi.

“Qorxat” qissasidagi ba’zi fikrlar yozuvchining ijodiy prinsipiga, konsepsiyasiga o‘xshaydi.

Asarda tasvirlangan o‘zini jurnalist Jo‘ra Parpiyev deb tanishtirgan dadasining do‘sti bilan bo‘lgan suhbatga diqqatimizni qaratamiz.

“- She’rni tuzuk yozar ekansiz,- deb qoldi. Yalt etib u kishiga qaradim.-Ha, tuzuk yozar ekansiz. Prozangizni ham ko‘rib chiqdim. To‘g‘risini aytsam, poeziyangizdan ham prozangiz ma’qulroq ko‘rindi menga. Nazarimda bir kamchiligingiz bor: o‘zingiz bilmagan, his qilmagan narsalarni yozar ekansiz. Mana: kosmodrom haqida she’r yozibsiz. Qani, ayting-chi, sis uni ko‘rganmisiz?”

-Yo‘q...

-Mana ko‘rdingizmi? Ko‘rmagan, bilmagan narsani yozsangiz, yozgan asaringiz qo‘polroq qilib aytganda, yolg‘on bo‘lib qoladi. To‘g‘ri, ko‘rmay turib yozilgan asarlar adabiyotimizda ko‘p. Buning uchun avval bilim, mahorat, o‘tkir tasavvur kerak” [2.12].

Bu so‘zlar yozuvchiga, asarlariga ijodiy prinsip deb aytish mumkin. Chunki yozuvchi barcha qissa va hikoyalarda tasvirlangan voqealar, qahramonlar xarakteri ko‘rgan, kuzatgan, chuqur tasavvur qilingan ijodiy mehnat samarasidir. Yozuvchi O‘tkir Xoshimov aytganidek, kuldirish uchun kula olish, yig‘latish uchun yig‘lay olish lozim.

Biror kitobdagi retsept orqali shirinlik yoki taom tayyorlash mumkin, kitob orqali mashina tuzatishni, biror chet tilini o‘rganish mumkin, lekin yozuvchi biror kitobni o‘qib yozuvchi bo‘la olmaydi. Chunki yozuvchilikni o‘rgatib bo‘lmaydi. Yaxshi asar yozuvchining tinimsiz mehnati, izlanishlari, mahorati orqali yaratiladi.

“Qorxat” qissasida Sog‘indiq ham shunday xulosaga keladi: “Ishonsangiz, shu kundan boshlab, nuqul yozgim keladi. Ammo nimani, qaysi ko‘rgan narsamni? Boshim qotdi. Keyin yozishni o‘rganish maqsadida besh- oltita kitob o‘qib chiqdim. Afsuski, birontasida ham “mana bunday qilib yozgin!” degan gapni topolmadim” [2.13].

Yozuvchi biror narsadan ilhomlansa, shu narsa yozuvchini qiynasa, yozmasa tura olmaydigan dardga aylansa, ana shunda yaxshi asarlar yuzaga keladi. Nosir Fozilov asarlari ham ana shunday asarlardir.

“Saraton” qissasidagi To‘ra, Kamolalarning qo‘sh haydashi, suvchilik qilishi, g‘o‘za chopishi, o‘roq o‘rishi, xirmon yanchishi, mol boqishi, eshak karvonlar tuzib, shaharga g‘alla tashishi, tabelchilik qilishi- xullas hammasi yozuvchining boshidan kechirganlari, his qilganlaridir.

Nosir Fozilov “Adabiyot yasalmaydi, yaratiladi” nomli maqolasida shunday yozadi: “Go‘dakligimiz ham, bolaligimiz ham, o‘smirligimiz ham o‘sha davrlarning turmush tashvishlari bilan omuxta kechdi. Ko‘rgan-bilganlarimiz murg‘ak qalblarimizda bir umrga muhrlanib qoldi. Ozmi-ko‘pmi hayotning qadriga yetadigan, uni e‘zozlaydigan odamlar bo‘lib ulg‘ayganimiz uchun o‘sha davrlarning mashaqqatli saboqlaridan minnatdor bo‘lishimiz zarur. Negaki, bolalikda chekkan aziyatlarimiz-u, ko‘rgan-bilganlarimiz – hammasi yozgan va yozilajak asarlarimizga material bo‘lib xizmat qilyapti va bundan keyin ham shunday bo‘lajak” [1].

Nosir Fozilovning adabiyotga bo‘lgan qiziqishi bo‘lajak yozuvchini 1949-yil O‘rta Osiyo davlat dorilfununining filologiya fakultetiga boshlab keldi. 1954-yil o‘qishni tugatgach ish faoliyatini “Gulxan” jurnalida, “Yosh gvardiya”, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyotlarda, “Sharq yulduzi” jurnalida turli lavozimlarda ishlagan. Adabiy xodim, kata muharrir, bo‘lim mudiri bo‘lgan, jurnallarda mas’ul kotiblik vazifalarini bajargan.

Yozuvchining birinchi kitobi 1959 -yil “Irmoq” degan nom bilan bosilib chiqqan. Shundan so‘ng ketma-ket “Oqim” (1962), “Robinzonlar” (1964), “Qush qanoti bilan” (1965), “Qorxat” (1968), “Ko‘klam qissalari” (1970), “Saraton” (1975), “Kichkina demang bizni” (1977), “Diydor” (1979), tanlangan asarlarining ikki jildligi (1983-84), “Shum bolaning nabiralari” (1885), “Ustozlar

davrasida” (1988), “Bolaligim – poshsholigim” (1989), “Bir otar to‘pponcha” (1995) kabi kitoblari chop etilgan. Nashr etilgan kitoblari o‘zga tillarga tarjima qilinganlari bilan qo‘shilganda o‘ttiztadan oshib ketadi. Boshqa tillardan tarjima qilganlari va o‘zi yozganlarini qo‘shganda yetmish beshdan ko‘proq.

Nosir Fozilov qozoq adiblaridan Abay, Muxtor Avezov, Sobit Muqonov, G‘abit Musrepov, G‘abiden Mustafin, Abdulla Tojiboev, Abdijamil Nurpeisov, Sherxon Murtazoev, Taxani Axtanov, Qaltoy Muhammadjonov, Qalnubek Tursunqulov, Xoldorbek Naymanboev, Sayn Murodbekov kabilarning mashhur asarlarini, bulardan tashqari talaygina qirg‘iz, qoraqalpoq yozuvchilarining kitoblarini o‘zbek tiliga tarjima qilib kitobxonlarga hadya etgan.

ADABIYOTLAR

1. Nosir Fozilov. Adabiyot yasalmaydi, yaratiladi. www.kh-davron.uz
2. Nosir Fozilov. Saraton. Qissalar. Qorxat. Toshkent. Sharq. 2006-yil.
3. O‘.Xoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. T.: Sharq. 2005-yil.

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА НА ОСНОВЕ ВНЕДРЕНИЯ SMART ТЕХНОЛОГИЙ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Тухфатуллина Диляра Темуровна,

Руководитель отдела методической службы при национальном центре обучения педагогов новым методам

Аннотация: В статье освещены вопросы использования SMART технологий, предполагающих реализацию требований Национальной программы по подготовке кадров в Республике Узбекистан.

Ключевые понятия: SMART технологии, SMART-образование, педагогический процесс, современное образование, мультимедийная презентация, реализация, гармонически развитая личность.

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston Respublikasi kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablarini amalga oshirishni ko‘zda tutuvchi SMART texnologiyalardan foydalanish masalalari yoritilgan.

Tayanch tushunchalar: SMART texnologiyalar, SMART-ta’lim, pedagogik jarayon, zamonaviy ta’lim, multimediyali taqdimot, amalga oshirish, shaxsning uyg‘un rivojlanishi

Annotation: The article describes the use of SMART technologies, which provides for the implementation of the requirements of the national personnel training program of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: SMART technologies, SMART education, pedagogical process, modern education, multimedia presentation, implementation, harmonious development of personality.

Широкое использование новых образовательных и информационных SMART программы по подготовке кадров в Республике Узбекистан. Для анализа педагогической работы требуется знать критерии педагогического мастерства, которые помогают учителям - новаторам качественно осуществлять педагогический процесс.

Любые образовательные концепции и новшества в системе требуют для своей реализации определенной системы действий. Если же эта система достаточно вариативна, многопрофильна и гибка, ее чаще всего называют – методической, если же она задается в

более или менее алгоритмической последовательности с расчетом на получение точного результата, ее называют – технологией.

Если проанализировать любую технологию обучения, то можно заметить, что в них используются различные методы обучения. Но особенность SMART технологии в том, что все это соединено вместе и дает эффективный и интересный результат работы не только учителей, но и учеников.

К основным принципам SMART-образования относятся:

1. Использование в образовательной программе актуальных сведений для решения учебных задач: скорость и объем информационного потока в образовании и любой профессиональной деятельности стремительно нарастает, существующие учебные материалы необходимо дополнять сведениями, поступающими в режиме реального времени, для подготовки учащихся к решению практических задач.

2. Организация самостоятельной познавательной, исследовательской, проектной деятельности учащихся. Данный принцип является доминирующим при подготовке детей к творческому поиску решения поставленных задач, самостоятельной информационной и исследовательской деятельности.

3. Реализация учебного процесса в распределенной среде обучения. Образовательная среда не должна ограничиваться территорией учебного заведения или пределами системы дистанционного обучения. Процесс обучения должен быть непрерывным.

4. Гибкие образовательные траектории, индивидуализация обучения. Многообразие образовательной деятельности требует предоставления широких возможностей для учащихся по изучению образовательных программ и курсов, использованию инструментов в учебном процессе в соответствии с их возможностями здоровья, материальными и социальными условиями.

В школах и других образовательных учреждениях Smart Education (умное образование) – концепция, которая предполагает комплексную модернизацию всех образовательных процессов, а также методов и технологий, используемых в этих процессах, что позволяет по-новому построить процесс разработки контента, его доставки и актуализации.

Что обеспечивает?

- ❖ Обучение в режиме онлайн
- ❖ Обучение в неформальной обстановке
- ❖ Дистанционное обучение
- ❖ Мобильное образование

В целом, SMART-образование - образовательная парадигма, которая предполагает адаптивную реализацию образовательного процесса, возможную на основе использования информационных SMART-технологий. На пути создания системы SMART-образования много трудностей, которые предстоит преодолеть, прежде всего силами преподавателей, имеющих глубокие знания в области IT технологиях и в предметных областях.

Как могут помочь обучению смартфоны, мобильные телефоны, планшеты и другие умные устройства?

В образовательной практике школьников мобильные технологии используются для:

- ✓ получения информации из интернет-энциклопедий;
- ✓ поиска необходимой информации;
- ✓ перевода слов или фраз через программу-переводчик;

- ✓ визуализации информации;
- ✓ просмотра видеолекций
- ✓ тестирования или анкетирования в режиме онлайн;
- ✓ проведения различных лабораторных экспериментов.

Широкое распространение SMART-обучения связано, **во-первых**, с совершенствованием интернет-технологий.

Во-вторых, с развитием беспроводных технологий, таких как Wi-Fi, 3G, 4G, 5G ... и, в-третьих, широкой распространённостью в сети интернет интерактивных обучающих ресурсов.

Основой формирования Smart Education послужило также развитие технологий Web 2.0 (Приложение 1.), таких как Facebook, YouTube, Twitter и блоги, которые позволяют людям создавать собственный интернет-контент.

А как применять возможности технологии Web 2.0 в педагогической практике?

На этот вопрос есть ряд ответов:

- ✓ самостоятельное создание учебных материалов;
- ✓ общение с родителями своих учеников (ЭЖ, соц. сети);
- ✓ профессиональное развитие и обучение (Интерактивная доска SMART Boards, ПО SMART Notebook, Smart Classroom Suite - программное обеспечение, помогает учителям и ученикам создавать материалы для интерактивного обучения с использованием пакета программ, специально разработанного для совместной работы).

Уже стало нормой проведение учебных занятий с использованием мультимедийных презентаций, сделанных в таких программных пакетах, как Microsoft Power Point или Macromedia Flash. Однако, наряду с привычными презентационными технологиями (Microsoft Power Point, Macromedia Flash), в сферу образования проникают новые, так называемые, интерактивные технологии, которые позволяют уйти от презентации в виде слайд-шоу.

Новая форма подачи материала с помощью интерактивного оборудования, например, интерактивной доски SMART Boards, представляет собой презентацию, создаваемую докладчиком во время своего выступления - презентацию, создаваемую здесь и сейчас. На интерактивных досках SMART Boards можно писать специальным маркером, демонстрировать учебный материал, делать письменные комментарии поверх изображения на экране. При этом все написанное на интерактивной доске SMART Board передается учащимся, сохраняется на магнитных носителях, распечатывается, посылается по электронной почте отсутствующим на занятии. Учебный материал, созданный во время лекции на интерактивной доске SMART Board, записывается встроенным видеорекордером и может быть многократно воспроизведен.

Таким образом, педагог и ученики становятся равноправными участниками образовательного процесса: всем в одинаковой степени доступна необходимая информация и каждый дополняет общий вывод исследования результатами своей работы.

Современное образование без использования гаджетов в своих новых подходах преподавания сложно представить. Для того чтобы создать из гаджета SMART-инструмент для обучения необходимо установить дополнительное программное обеспечение. При этом возникает ряд вопросов: Какое программное обеспечение необходимо установить в смартфон или планшет? Как это сделать?

Для решения этих вопросов система Google предлагает приложение «Play Маркет», с помощью которого устанавливается любое SMART-приложение на мобильное устройство.

Play Market – это приложение, установленное в стандартных средствах мобильной операционной системы Android смартфонов и планшетов. Для того чтобы пользоваться данным приложением необходимо зарегистрировать аккаунт в системе Google. Зарегистрированные пользователи получают доступ ко всем сетевым приложениям системы Google. Приложение предлагает пользователю широкий спектр категорий, как для досуга, так и для обучения.

Для каждого учебного предмета существует огромное количество приложений.

Действительно, в формате мобильного обучения можно сделать очень многое, но, чтобы мобильное обучение было по-настоящему успешным, учебный контент нужно либо специально создавать для этого формата, либо тщательно адаптировать. В процессе принятия решений по использованию компьютеров, планшетов или других технических средств обучения необходимо руководствоваться правилом: учит не устройство, а преподаватель. Гаджет же только помогает и делает процесс обучения более эффективным и интересным. Их главный потенциал состоит в простой адаптации к учебной программе и возможности его использования учителем на уроке.

Применение Smart-технологий в обучении школьников неоднозначно. Много проблем связанных с отсутствием единого подхода, концепции, технического обеспечения, наличия платного контента и т.д. Но время таково, что отношение к Smart – технологиям как к чему-то фантастическому должно смениться серьезной работой и практическими шагами по использованию полезных ресурсов Сети в образовательных целях.

ЛИТЕРАТУРЫ

- Алексеева, Л. Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента/ Л. Н. Алексеева// Учитель. - 2004. - № 3. - с. 78.
- Тихомиров В.П. Мир на пути Smart Education: новые возможности для развития // Открытое образование. 2011. - № 3. - С.22-28.

MATN – NUTQNING MUKAMMAL IFODASI SIFATIDA

Sanoyeva Muhtabar Nabiyevna,

Navoiy shashar 12-IDUM

ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi,

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Bugungi o‘quvchining kasbiy kompetentligi fanga oid innovatsion texnologiyalar, darsni tashkil etishning zamonaviy shakllari, metod va usullaridan xabardorligi, pedagogik faoliyat jarayonida to‘g‘ri qarorlar qabul qilish layoqatiga egaligi bilan belgilanadi.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy, texnik-texnologik, ijtimoiy, madaniy sohalar, ta’lim, didaktika, matn, matn mazmuni.

Аннотация. Профессиональная компетентность сегодняшнего школьника определяется его осознанием инновационных технологий в науке, современных форм, методов и приемов организации урока, умением принимать правильные решения в процессе педагогической деятельности.

Ключевые слова: экономическая, технико-технологическая, социальная, культурная сферы, образовательная, дидактическая, текстовая, содержание текста.

Annotation. The professional competence of today's student is determined by his awareness of innovative technologies in science, modern forms, methods and techniques of lesson organization, the ability to make the right decisions in the process of pedagogical activity.

Keywords: economic, technical and technological, social, cultural spheres, educational, didactic, textual, text content.

Matn kabi yirik lisoniy birlikda ifodalanayotgan fikrning mantiqiyliigi, har bir mulohazaning bir-birini to'ldirgan holda berilishi va bir butun g'oyani ifodalashga xizmat qilishi nutq maqsadining bosh sharti hisoblanadi. Bu, odatda, matn uchun tanlangan mavzudan kelib chiqadi. Albatta, bunda matnda bayon qilinayotgan axborot-ma'lumotlarning grammatik jihatdan qanday bayon etilishiga ham bog'liq bo'ladi.

Ma'lumki, matn ma'lum bir shaxs tomonidan ayrim voqea-hodisa, ko'rinish, narsa-buyumni izchil tasvirlash yoki tavsiflash maqsadida tuzilgan gaplardan, shuningdek, biron-bir voqea-hodisa, narsa-buyum yoki shaxs haqida oddiy axborot bayonidan yoki ularga nisbatan o'z munosabatini ham bildiradigan ijodiy-tasviriylikdan iborat bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra matnlar mazmunan **bayoniy matn** va **tasviriy matnlarga** bo'linadi. Bayoniy matnda voqea yoki buyum haqidagi axborot izchil bayon qilinadi. Tasviriy matnda esa muallif voqea, buyum yoki qiyofani ijodiy yondashib, o'z munosabatini bildirgan holda badiiy vositalar yordamida tasvirlaydi. Shuningdek, mulohaza yuritishni talab qiluvchi alohida matn turi ham mavjud bo'lib, bunday matnlar **muhokama matnlar** deb ataladi. Bunday matnlarda asosiy fikr turli dalillar bilan isbot qilinishi va oxirida xulosa qismi berilishi kerak bo'ladi.

Ko'rinadiki, matn turlari mazmuniga ko'ra farqlansa-da, ularni birlashtiruvchi umumiy jihat fikrning yakka shaxs tomonidan bog'lanishli izchil bayon etilishidir. Shu bois matn barcha tadqiqotlarda monologik nutq turi sifatida tavsiflanadi. Biroq nafaqat monologik nutq turlari, balki ularning funksional xususiyatlari, monologik nutqqa oid ko'nikma, malakalar to'g'risidagi qarashlar ham bir xil emas. Jumladan, I.L.Bim bog'lanishli monologik nutqning quyidagi to'rt turini ajratadi:

1. Axborot berish – biror xabar yoki ma'lumotni gaplarni mantiqiy izchillikda bog'lagan tarzda va turli dalillar vositasida bayon etish.

2. Hikoya qilish – muayyan nutqiy qurilmalardan foydalangan holda o'zi, do'sti, maktabi, shahri, qishlog'i haqida so'zlab berish.

3. Tasvirlash – sifatlovchi iboralardan foydalanib, tabiat, joy-makon, qiyofani tasvirlash.

4. Tavsiflash – fikrini asoslagan holda biror shaxsga tavsif berish¹.

L.V.Volkova esa monologik nutqni xarakteri va kommunikativ-nutqiy maqsadiga ko'ra olti xil: bayon etish – biror narsa-buyum yoki shaxsning belgi-xususiyatlarini bayon qilish; tavsiflash – kimningdir yoki nimaningdir ayrim jihatlarini sifatlab berish; axborot berish – biror voqea-hodisani dalillar yordamida xolis bayon etish; hikoyalash – biror voqea-hodisani syujet asosida hikoya qilish; taqriz – kimningdir asari, tadqiqoti, kashfiyoti haqida o'z fikr-mulohazasini bildirish; hisobot – bajarilgan ish haqida daliliy ma'lumot berish turlariga bo'lib o'rganishni tavsiya qiladi va ularni ifoda maqsadiga ko'ra ikki turga guruhlaydi:

1. Axborot tipidagi monologlar. Ularga qaysidir xabarni tinglovchiga yetkazishga qaratilgan monologik nutq turlarini kiritadi.

¹ Бим И.Л., Леонтьев А.А и др. Общая методика обучения иностранным языкам. – М., Изд. Русский язык, 1991.– 215 с.

2. Ishontirish xarakteridagi monologlar. Ushbu turga tinglovchini aytilayotgan fikrning to'g'riligiga ishontirishga undovchi monologik nutq turlarini kiritadi¹.

Metodik tadqiqotlarda ham monologik nutq turlari keng o'rganilgan va ularning turlari ancha chuqur tavsiflangan. Jumladan, Yu.S.Zagrayskaya monologik nutq turlarini to'rt guruhga ajratib, ularning har biriga quyidagicha ta'rif beradi:

1. Monolog-bayon (bayoniy monolog) – o'ziga xos tuzilmaga ega bo'lgan o'zaro mazmuniy bog'liqlikdagi gaplar vositasida muayyan obyekt belgilarini sanab ko'rsatish orqali bayon etish.

2. Monolog-hikoya – bog'lanishli gap tuzilmalari yordamida voqea-hodisa va harakatlarning muayyan vaqt ichidagi izchilligini bayon etish.

3. Monolog-ishontirish – tinglovchida muayyan harakat-holatga nisbatan ayrim mulohazalar, fikrlar uyg'otishga qaratilgan bog'lanishli gap tuzilmalari.

4. Monolog-muhokama - ayrim bir voqea-hodisani dalillashga qaratilgan sabab-natija ma'nolarini ifodalovchi bog'lanishli gaplar².

O'quv maqsadlaridan kelib chiqib, monologik nutqni mazmuni va nutqning tayyorlik darajasiga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

I. Nutq mazmuniga ko'ra:

1. Bayon – shaxs, narsa-buyum, voqea-hodisani tasvirlash.

2. Xabar (axborot) – biron-bir ijtimoiy-siyosiy mavzudagi fikrni bog'lanishli ifodalash.

3. Hikoya – voqea-hodisalarni ma'lum izchillikda tushuntirish, sabab-natija munosabatlarini ham aks ettirish³.

T.Ziyodova monografiyasida 5-9-sinflar ona tili darsliklarida o'rganiladigan matnlarni quyidagi turlarga bo'lishni tavsiya etadi:

1. Rivoyat matnlar (ular Sharq faylasuflarining ilmiy merosi, dunyoqarashi aks etgan ma'naviy-ma'rifiy matnlarni qamrab oladi).

2. Tasviriy matnlar (ularga tevarak-atrofn, narsa-buyumlar, shaxsning tashqi ko'rinishi va psixologik-ruhiy holatini nazmiy va nasriy ko'rinishda tavsiflovchi matnlarni kiritadi).

3. Muhokama matn (turli mavzularda yaratilgan ilmiy va badiiy matnlarga munosabat bildirish aks ettirilgan matnlar).

4. Ilmiy-grammatik matnlar (ona tili fanidan egallangan bilimlarning nazariy talqini va egallangan BKMLarni mustahkamlashga qaratilgan matnlar).

6. Ma'rifiy matn (mashhur shaxslar hayoti, ilmiy-ijodiy faoliyati, madaniy merosi haqidagi ma'lumotlar yoritilgan matnlar).

7. Ixtisosiy matn (muayyan kasb-hunar, ilm-fan, texnikaga oid atamalar ishtirokida shu soha yo'nalishida yaratilgan matnlar).

8. Munshaot matnlari (rasmiiy ish yuritishga oid hujjatlar matnlari).

9. Nazmiy matnlar (muayyan qofiyalangan tuzilma asosida yaratilgan she'riy asarlar matni)⁴.

Biroq ushbu tasniflashda matnning mazmuniy va tuzilmaviy turlari aralashib ketganligini ham qayd qilib o'tish joiz, deb o'ylaymiz.

¹ Волкова Л.В. Обучение грамматически правильной речи литературно-разговорного стиля на 2 этапе языкового вуза (франц. язык): дисс. канд. пед. наук. – М., 1985. – 27 с.

² Заграйская Ю.С. Методика интегрированного обучения английскому языку и зарубежной литературе на занятиях по домашнему чтению: дисс.... канд. пед. наук. – Иркутск. 2009. – 134 с.

³ Salisheva Z.I. O'zbek tili mashg'ulotlarida talabalar monologik nutqini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish (rus guruhlarida): ped. fan. b-cha fals. dokt. (PhD) dis-yasi. – Toshkent, 2019. – 29-b.

⁴ Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. – Toshkent, Fan. – 2008. – 38-b.

Ona tili ta'limida o'quvchilarning kommunikativ savodxonligini ta'minlash – so'z boyligini oshirish, nutqiy mahoratini shakllantirish, turli mazmun va shakllardagi badiiy, ma'rifiy, munshaot matnlari ustida ijodiy ishlashga o'rgatish, egallagan bilim, ko'nikma, malakalari asosida mustaqil matn yaratishga yo'naltirishdan iborat bo'lib, bu ona tili ta'limi samaradorligini oshirishning eng muhim omillaridan biri sanaladi. Zero, mustaqil yaratilgan matn – o'quvchi tafakkuri, intellektual qobiliyatining voqelanishi, uning ijodiy fikrlarining yuzaga chiqishi va muayyan mavzuga bog'liq shaxsiy qarashlari aks etgan mustaqil g'oyalarning kashf etilishidir. Boshqa tomondan, o'quvchini mustaqil matn yaratishga o'rgatish, matn ustida ishlash orqali ta'lim oluvchilarda kommunikativ savodxonlik layoqatini shakllantirish natijasida boshqa fanlardan o'zlashtirayotgan bilim, ko'nikma, malakalarini to'liq anglab yetish va boshqalarga mustaqil tushuntira bilish, o'z ijodiy fikrlarini, g'oyalarni yetkaza olishdek kreativ xislatlarni tarbiyalashga ham yordam beradi.

O'quvchilarni ijodiy fikrlashga va erkin muloqot yurita olishga o'rgatishda aynan ona tili ta'limining o'rni, ahamiyati nihoyatda ulkanligi, ona tilidan olingan bilim, ko'nikma, malakalar barcha fanlarni o'rganishda mustahkam zamin bo'lishi, nutq madaniyatini shakllantirishning muhimligi umumiy o'rta talim maktablarida o'zbek tilini o'qitish metodikasi oldiga o'quvchilarni mustaqil ijodiy fikrlashga o'rgatish va kommunikativ savodxonligini ta'minlash borasida quyidagi o'ta dolzarb vazifalarni qo'ymoqda:

- o'quvchilarning kommunikativ savodxonlik darajasini oshirish, ularni mustaqil va ijodiy fikrlashga yo'naltirish, fikr mahsulini to'g'ri, ravon, o'rinli ifodalashga o'rgatish;
- ona tili ta'limi mazmunini takomillashtirish, darsliklardagi o'rganilgan mavzuni takrorlash va mustahkamlash mashqlari va ularning shartlarini o'quvchida ijobiy o'quv motivlarini hosil qiluvchi lingvopsixologik topshiriqlar darajasiga ko'tarish;
- muammoli o'quv topshiriqlari orqali o'quvchini izlanish va kashf qilishga yo'naltirish, o'quvchi lug'at boyligini kengaytirish jarayonida nutqiy mahorati va nutq madaniyatini shakllantirish;
- so'zni tanib va tanlab ishlatishni talab qiluvchi o'quv topshiriqlari, nutqiy madaniyatni yuksaltiruvchi ko'nikma va malakalar tizimi bilan qurollantirishdir.

Aytish lozimki, matn ustida ishlash va matn yaratishning samarali texnologiyasini ishlab chiqish, uni o'quv amaliyotiga izchil joriy etish, o'quvchilarda mustaqil matn yaratish ko'nikmalarini shakllantirishning intensiv-universal texnologiyasini yaratish, ana shu maqsadga xizmat qiladigan matn yaratishning bosqichli tizimini ishlab chiqish masalasi alohida o'rin tutadi.

4-SHO‘BA

ZAMONAVIY FILOLOGIYANING DOLZARB MUAMMOLARI

XI-XII ASR YOZMA YODGORLIKLARIDA O‘G‘UZ TIL BIRLIKLARINING RADIATSIYASI

Atoullo Rahmatovich Ahmedov
Buxoro davlat universiteti
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Buxoro, O‘zbekiston
a.r.ahmedov@buxdu.uz
Tel: 99897 303-05-74

Annotatsiya. Qarluq, o‘g‘uz, qipchoq qavm tillari orasidagi tipologik o‘xshashlik va farqlar turkiy tillarning tasnifiga bag‘ishlangan har bir tadqiqotning markazida turadi. Shuning uchun nafaqat o‘zbek tilida, balki boshqa guruh tillarida ham o‘zga qavm tillari ta‘sirini aniqlash va sharhlash xalq tarixini, til birliklarining ifoda imkoniyatlarini o‘rganishda dolzarb muammo bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qoladi. Chunki qadimgi davrlardan hozirgi kungacha yozuvchi va shoirlarning bu uch – bir-biriga yaqin lahja xususiyatlaridan foydalanish mahorati va natijasi masalaning muhimlik darajasiga mutanosib ravishda tadqiq etilmagan. Ushbu maqolada XI-XII asr yozma yodgorliklari asosida o‘g‘uz til birliklarining qo‘llanish sabablari yoritilgan.

Kalit so‘zlar. O‘guz, qarluq, areal lingvistika, aruz, hijo, qofiya, bo‘g‘in.

Аннотация. Типологические сходства и различия карлукского, огузского и кыпчакского языков находятся в центре каждого исследования, посвященного классификации тюркских языков. Поэтому определение и интерпретация влияния иностранных языков не только на узбекский язык, но и на языки других групп было и остается актуальной проблемой в изучении истории народа, выразительных возможностей языковых единиц. Потому что умения и результаты использования этих трех тесно связанных диалектных особенностей писателей и поэтов с древнейших времен до наших дней не исследованы пропорционально важности вопроса. В данной статье на основе письменных памятников XI-XII веков объясняются причины использования единиц огузского языка.

Ключевые слова. Огуз, карлук, ареальное языкознание, аруз, хижо, рифма, слог.

Resume. Typological similarities and differences between the qarluq, oghuz, and kipchak languages are at the center of every study devoted to the classification of Turkic languages. Therefore, determining and interpreting the influence of foreign languages not only on the Uzbek language, but also on the languages of other groups has been and remains an urgent problem in studying the history of the people, the expressive possibilities of language units. Because the skills and results of using these three closely related dialect features of writers and poets from ancient times to the present day have not been researched in proportion to the importance of the issue. In this article, the reasons for the use of the units of the Oghuz language are explained based on the written monuments of the XI-XII centuries.

Key words. Oghuz, qarluq, areal linguistics, aruz, hijo, rhyme, syllable.

Areal lingvistika til tarixi va uzoq tarixga ega adabiyot uchun katta yutuq, omadli odim sifatida yuzaga keldi va rivoj topmoqda. Areal lingvistika tushunchasi bir qaraganda yangi tushunchadek ko‘rinsada, ammo uning ilk alomatlari til – sheva paydo bo‘lgan davrga borib taqaladi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Mazkur tahliliy ish XI-XII asr yozma yodgorliklari va ularda O‘g‘uz til birliklarini keltirilishini o‘rganish orqali turkiy lisoniy arealda O‘g‘uz til birliklari tarqalgan va amalda bo‘lgan hududlarni aniqlashda juda samarali natija ko‘rsatadi.

Areal lingvistika haqida gap borar ekan yana shuni yodda tutish kerakki, turkiy xalqlar va ularning tillari bir-biriga yaqin bo‘lganligi sababli hamisha qadim davrlardan XIX asrning oxirlarigacha o‘zaro katta qorishuvda bo‘lgan. Bu esa ilmiy izlanishlar davomiyligida nisbiy tushunchalarning ortishiga “xizmat qilgan”. Turkiy xalqning etnogenezi haqida aniq ma‘lumot aytib bo‘lmaydi. Chunki turkiy xalqlarning o‘zaro aralashuvi juda kuchli bo‘lgan. Shuning uchun turkiyshunoslikda areologik tadqiqotlarga ehtiyoj juda katta. Areologik tadqiqotlar amalga oshirilib, turkiy areal atlas tuzilgach, har bir turkiy mintaqaning yozma yodgorliklari qayd etolmagan uzoq tarixi haqida so‘z yuritish mumkin. Tahlil jarayonida mazkur fikrimizni dalillar orqali oqlaymiz.

Hozirgi turkiy tillarning shakllanishi ko‘p holda turli qabila va elat lahjalarining qorishuvi natijasi bo‘lganligi sababli, qarluq guruhiga mansub tillarda (chunonchi, o‘zbek, uyg‘ur) o‘g‘uz va qipchoq lahjalarining, o‘g‘uz guruhi tillarida (chunonchi, ozarbayjon, turk, gagauz) qarluq va qipchoq lahjalarining, qipchoq guruhi tillarida (chunonchi, qozoq, qoraqalpoq, tatar) qarluq va o‘g‘uz lahjalarining salmog‘i tadqiqotchilarni hamisha qiziqtirib kelgan. Qarluq, o‘g‘uz, qipchoq qavm tillari orasida qat‘iy tipologik farqlarning mavjudligi hech bir turkiyshunosda shubha tug‘dirmaydigan haqiqatdir.

Adabiy tilimizning butun tarixi davomida qarluq va o‘g‘uz til xususiyatlarining yonma-yon qo‘llanilishining bosh sababi, barcha turkiyshunoslarning, jumladan, o‘zbek adabiy tili tarixi bilan chuqur shug‘ullangan S.Mutallibov, G‘.Abdurahmonov, F.Abdullaev, E.Fozilov, A.Rustamov, X.Doniyorov, B.O‘rinboev, U.Tursunov, S.Ashirboev, H.Dadaboev, A.Matg‘oziev, A.Muxtorov, U.Sanaqulov kabi tilshunoslarning fikriga ko‘ra, qarluq-uyg‘ur va o‘g‘uz qavmlarining o‘zaro yaqin munosabatda bo‘lganligi, o‘zbek etnosi va uning tili shakllanishiga o‘g‘uz komponenti muhim tarkibiy qism bo‘lib ishtirok etganligidadir. Bu, shubhasiz, to‘g‘ri va to‘laqonli asoslangan fikrdir. Lekin bu qarash, birinchidan “O‘zbek adabiy tilining butun tarixi davomida o‘g‘uz til birliklarining qo‘llanilishi nega bir xil emas?” degan savolga, ikkinchidan, “nima sababdan juda ko‘p holda me‘yoriy qarluqcha til birliklari bilan ularning o‘g‘uzcha ko‘rinishlari yonma-yon qo‘llanib kelingan?” degan savolga javob berolmaydi.

XI-XII asrlar yozma yodgorliklarida qarluq, qipchoq va o‘g‘uz kabi turkiy qavmlar aralash yashaganlar. Shuning uchun turkiyshunoslar, jumladan, o‘zbek turkiyshunoslari bu davr tilini mushtarak til, ya‘ni, qarluq-uyg‘ur, o‘g‘uz va qipchoq lisoniy birliklarining bir-biridan keskin farqlanmasdan qo‘llanish davri va tili sifatida baholaganlar. Shuning uchun bu davr yozma manbalari bo‘lgan Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Adib Ahmadning “Hibat ul-haqoyiq” asarlarida qarluq-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz leksik-fonetik shakllarining aralash qo‘llanilganligini ko‘ramiz.

Mushtarak holatlar:

Kezin o‘ngdin ermaz ya so‘ldin o‘ngun,

Ya astin, ya ustun, ya o‘tru o‘run [6, 66].

So‘ngakka ilikdir, erang‘a bilik,

Biliksiz eran ul so‘ngaksiz ilik [1, 50].

Bu Bug‘raxan vaqti ichra ani,

Yema xan tilincha bu etmish muni [6, 52].

Keltirilgan misollardagi o‘g‘uz leksik-fonetik shakllari (so‘l, ilik, etmoq) o‘rnida uning qarluqcha variantlari (yilik, qilmoq) qo‘llanilsa, she‘riy shakl yoki mazmunda hech qanday o‘zgarish bo‘lmas edi.

Mahmud Koshg‘ariy “Kuzaku uzun bo‘lsa, alik kuymas” [4.II,55] maqolini keltiradi. Bu maqolni keltirib, o‘g‘uzlardan olganligini ta‘kidlamaydi. Bu maqolda ishlatilgan alik shakli maqolning o‘g‘uzlardan olinganligiga ishorat qilib turibdi.

Teshik inju yerda qolmas [4.II,37]. Yuqorida keltirilgan maqol singari bu maqolda ham inju shakli uning o'g'uzlarga tegishli ekanligini ko'rsatib turibdi. Bu esa qarluq til birliklari bilan birga o'g'uz shakllarining ham adabiy me'yor sifatida qo'llanganligidan dalolat beradi.

Ammo ushbu davr yozma manbalari tilida turli turkiy dialektlarning til birliklari aralash, ma'lum bir me'yorga amal qilmay qo'llanilgan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Aks holda, Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devon" ida qarluq va o'g'uz dialektlarini muttasil farqlab bormas edi (chunonchi, Mahmud Koshg'ariy yinju shakli turklarga (ya'ni, adabiy til – hoqoniy tiliga – eski turkiy adabiy tiliga), inju shakli esa o'g'uz tiliga xos ekanligini alohida uqtirib o'tadi [4.I,67]).

Bundan biz xulosa qila olamizki, bu davrda yaratilgan asarlar tilida o'g'uz leksik-fonetik shakllari mushtarak holatda qo'llanilgan. Qarluqlar va o'g'uzlar aralash holda yashagan sharoitda bunday shakllar, albatta, tabiiydir.

Lekin o'zbek adabiyoti ming yillik tarixida nazm nasrdan ustunlik qilib keldi. Nazmda esa mohiyatan metrik tabiatli aruz vazni hukmron edi. Aruz vaznida, xususan, turkiy nazmda bo'g'inning cho'ziq/qisqaligi ko'p holatda uning ochiq va yopiqligi bilan belgilanadi va o'g'uz unsurlari yopiq bo'g'inni ochiqqa, ochiq bo'g'inni yopiq bo'g'inga aylantirishining eng qulay vositalaridandir. Shuning uchun bu davr yodgorliklarida ham o'g'uz unsur va ko'rinishlarining vazn va qofiya talablari bilan qo'llanishi keng tarqalgan:

1. Yopiq bo'g'inni ochib, cho'ziq hijoni qisqa hijoga aylantirish uchun;
2. Ochiq bo'g'inni yopib, qisqa hijoni cho'ziq hijoga aylantirish uchun;
3. Qofiyani ta'minlash uchun;
4. Rukndagi hijolar sonini tenglashtirish uchun;
5. O'ta cho'ziq hijoni oddiy cho'ziq hijoga aylantirish uchun.

Vazn unsurlariga ko'ra

a) cho'ziq hijoni qisqa hijoga aylantirish uchun:

Qara chung'uq utti suta tumshuqi,

Uni o'g'lag'u qiz uni-teg taqi [6, 74].

Aruzing mutaqoribi musammani mahzuf tarmog'ida yozilgan bu baytda utti o'g'uz shakli rukndagi cho'ziq hijoning qisqa hijoga o'tishida ishtirok etgan. Chunki ushbu so'zning yutti qarluq tillariga xos bo'lgan shakli qo'llanilganda, bu so'zdan oldingi hijo (-g'uq) cho'ziq bo'lardi. Vaznda esa yutti so'zidan oldingi hijo qisqa bo'lishi kerak. Shuning uchun shoir bu so'zning o'g'uz shaklini (utti) qo'llab, oldingi hijoning qisqa bo'lishini (chum-g'u-qut-ti) ta'minlagan.

Yana bir misol:

Ko'ni so'z asalteg, bu yalg'an-basal,

Basal yeb achitma ag'iz, ye asal.

Bu yalg'an so'z igteg, ko'ni so'z –shifa,

Bu bir so'z o'zag'i urulmish masal [1,72].

Aruzing mutaqoribi musammani mahzuf tarmog'ida yozilgan bu to'rtlikda o'g'uz leksik-fonetik shakli bo'lgan igteg so'zi o'zidan oldin kelgan "so'z" lafzining vaznga mos bo'lishini (so'-zig-tek) ta'minlagan.

Turkiyshunos olimlarning ma'lumotlariga qaraganda, son so'z turkumiga mansub (e)ikki, yetti, sekkiz, to'qqiz, ellik kabi shakllar qarluq lahjasiga va ularning muqobili bo'lgan (e)iki, yeti, sekiz, (d)tO'quz, (a)elli kabi shakllar o'g'uz lahjasiga tegishlidir.

"Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" asarlarida bu so'zlarning har ikkala ko'rinishi ham uchraydi. Chunki (e)iki, yeti, sakkiz, to'qqiz o'g'uz ko'rinishlari vaznda bir qisqa, bir cho'ziq hijoga teng va (e)ikki, yetti, sekkiz, to'qqiz qarluqcha shakllari esa ikki cho'ziq hijoga teng keladi. Bularning o'zaro almashinishi mumkin emas va qanday shaklning qo'llanilishi, albatta, vazn talabi bilan belgilanadi:

Bularda eng ustun Sekantir yurir,

Eki yil sekiz ay bir evda qalir [6, 80].

Keltirilgan baytda eki, sekiz o'g'uz ko'rinishi vazn talabi asosida qo'llanilgan. Ya'ni, aruzning mutaqoribi musammani mahzuf tarmog'ida yozilgan bu baytning beshinchi va oltinchi ruknlari birinchi hijolarining qisqa bo'lishini taqozo qilgan. Ikkilangan undoshlarga misollar keltirilgan bu baytlarda esa, sanoq sonlarning ikkilanganlik deminantalar bilan qo'llanilishi ham hijolar xususiyatlari bilan bog'liqdir.

b) rukndagi hijolar sonining teng bo'lishida:

Ko'turdi sav altun kumush nang tavar,
Ayur o'z mungadsa menga bu yarar [6, 130].

Keltirilgan baytga e'tibor qilsak, o'g'uz shakli (tavar) rukndagi hijolar sonining tengligini va qofiyaning to'liq bo'lishini ta'minlagan. Chunki aruzning mutaqoribi musammani mahzuf tarmog'ida yozilgan ushbu baytda bu so'zning qarluqcha varianti bo'lgan mol (buyum) shakli mutlaqo boshqa rukn va qofiyani talab qiladi.

Qofiya unsuriga ko'ra:

Elig ko'z qulaq tutti elda qamug',
Achildi angar barcha beklig' qapug'. [6, 122].

Keltirilgan bu baytda qofiya talabi asosida o'g'uz til birligi bo'lgan qapug' so'zi qo'llanilgan. Shu o'rinda eshik qarluq shakli qo'llanilganda edi, birinchi misradagi qamug' so'ziga qofiyalana olmas edi.

Umuman olganda, o'zbek xalqi va uning adabiy tili ma'lum bir tilning (bobo tilning) divergentsiyasi asosida emas, balki qarluq qavmlari va tilining yetakchiligida uyg'ur, o'g'uz, qipchoq kabi turkiy qavmlarning tarixiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va lisoniy konvergentsiyasi asosida shakllangan. Bu konvergentsiya jarayonida hosil bo'lgan o'zbek xalqi va adabiy tili qator noturkiy etnoslarni, jumladan, eroniy, arabiy, mo'g'ul urug' va qavmlarni o'ziga singdirgan. Bu konvergentsiya tarixiy haqiqat ekanligi hozirgi o'zbek xalq shevalarining bo'linishlarida, hozirgi O'zbekiston hududida o'zbekcha-tojikcha, o'zbekcha-arabcha, o'zbekcha-turkmancha, o'zbekcha-qozoqcha, o'zbekcha-qoraqalpoqcha, o'zbekcha-qirg'izcha ikki tillilikning mavjudligida va o'zbek xalq shevalari ichida o'g'uz va qipchoq lahjalarining mavjudligida o'z aksini topadi. o'g'uz lahjalariga mansub shevalarning O'zbekistonning butun hududida tarqalganligi, o'zbek etnosi va adabiy tilning shakllanishida o'g'uz komponenti ham muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmad Yugnakiy. Hibbatul haqoyiq. (Q.Mahmudov nashri) T.: Fan, 1972. – 301 b.
2. Akhmedov A. R., Sevara P. Theoretical and practical issues of creating uzbek areal linguistics //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – T. 12. – C.142-146.
3. Akhmedov A. R., qizi Po'latova S. M. O'zbek shevalarini lingvo-geografik xaritalashtirish //Conferences. – 2021.
4. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. I tom.T.: Fan, 1960. 622 b; II tom. T.: Fan, 1961. – 428 b;
5. Rahmatovich A. A. Po'latova S.M. Vobkent tumani shevasida so'zning morfemik tarkibi //scientific reports of bukhara state university. – c. 123.
6. Yusuf xos Hojib. Qutadg'u bilig. Q. Karimov nashri. T.: Fan, 1972.

ЭРКИН ВОҲИДОВ БАДИИЙ МАҲОРАТИГА ДОИР БАЪЗИ КУЗАТИШЛАР

Мамадов Ҳомиджон,

Файзуллоев Бахтиёр Бобожонович,

академик Бобожон Фафуров номидаги ДТМ Хўжанд ДУ доцентлари , филология

фанлари номзодлари

(Тожикистон)

Аннотация: Мақолада Эркин Воҳидов бадий маҳоратини кўрсатувчи муҳим воситалардан бири поэтик метафоранинг шоир шеъриятидаги ўрни ҳамда вазифасига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: бадий санъатлар, метафора, анъана, адабий таъсир, маҳорат, ғазал, қофия, ташхис, ҳис-ҳаяжон.

Аннотация: В статье основное внимание уделяется роли и функции поэтической метафоры в поэзии поэта, одного из важнейших инструментов, демонстрирующих художественное мастерство Эркина Вахидова.

Ключевые слова: изобразительное искусство, метафора, традиция, литературное влияние, мастерство, газал, рифма, диагноз, эмоциональное возбуждение.

Abstract: The article focuses on the role and function of poetic metaphor in the poet's poetry, one of the most important tools demonstrating the artistic skill of Erkin Vakhidov.

Keywords: fine art, metaphor, tradition, literary influence, mastery, gazel, rhyme, diagnosis, emotional arousal.

Маълумки, маънонинг ўхшашлик принципи асосида кўчиши метафоранинг муҳим белгисини ташкил этади. Ўхшашлик икки жиҳатдан бўлиши мумкин: Биринчиси: Ташқи ўхшашлик, иккинчиси: Ички ўхшашлик. Ташқи ўхшашлик асосида кўчирилган маънолар: булокнинг кўзи, чойнакнинг оғзи, тоғнинг бели, дала этаги, ариқ лаби, сувнинг бети, кўчанинг боши ва б., инсон тана аъзоларининг ташқи кўринишига нисбатан метафора усулда ном кўчирилган. Бунда сўзнинг метафорик қўлланиши борлиқ ҳодисаларининг маълум бир ташқи белги, хусусият-ларини образли англатиш тақозаси билан содир бўлган. Бадиий адабиёт-даги образлилик эса ҳар қандай метафорик қўллашга хосдир.

Ташқи ўхшашлик предмет (кенг маънода) ва унинг белги, ҳаракат- ҳолатларига нисбатан қиёсланган ҳолда содир бўлади. Масалан: Эркин Воҳидовнинг “Манзара” шеърида инсонга хос белги-ҳаракатлар булутдан ёмғирнинг ёғилишига, қушлар учиб кетгач, мажнунтол шохининг енгиллашиб кўтарилишига нисбатан берилган:

Раҳми келиб булутнинг йиғлаб тўкар ёшини,
Қушлар қочар, мажнунтол кўтаради бошини [1;6].

Раҳим қилмоқ, йиғламоқ, кўз ёши тўкмоқ, бош кўтармоқ кабилар инсонга хос ҳаракат – ҳолатлар бўлиб, улар бадиий тасвирда табиат манзарасига кўчирилган. Янада аниқроғи, бундай ҳодиса мумтоз шеъриятда ташхис (жонлантииш) бадиий санъати номи билан аталган. ”Ташхис ҳайвонот ва ноботот, ҳатто жонсиз табиат оламидаги ашёларга инсон учун хос бўлган хусусиятларни(кечинма ҳис-туйғу, ҳатти-ҳаракат) бахш этиб тасвирлашдан иборат” [2;239]. Ички ўхшашлик предмет – объект ва унинг ҳаракати номларини характерловчи сўзлар онгли равишда инсонга нисбатан унинг табиати ва ҳаракати белгиларини тавсифлашга мўлжаллаб ишлатилиши натижасида ҳосил бўлади. Масалан инсонга нисбатан: ифлос, ярамас, жасур, сахий, шер, арслон, булбул, тўти, эшак, ит, чаён, қарға, илон, махов, мараз, пари, фаришта, сайрамоқ, акилламоқ, бўқирмоқ б. каби лексик бирликлардаги ўхшашлик ташқи белгилар асосида эмас, балки ақл-идрок характер-хусусият ва шу асосида ҳосил бўлувчи белги-ҳаракатлар натижасида юз беради.

Она тилим, сен борсан шаксиз,
Булбул куйин шеърга соламан.
Сен йўқолган кунинг, шубҳасиз,
Мен ҳам тўти бўлиб қоламан [9;95].

Шеърий парчадаги куй-сайраш, тўти-гўёлик ҳолатлари ташқи ўхшашлик асосида эмас, балки ички ўхшашлик асосида метафора усулида ном кўчирилгандир. Метафора усулида ном кўчиши икки хил кўринишга эга: биринчидан, баъзи метафоралар асосида вужудга келган ном кўчиш ҳодисаси барқарор-турғун бўлса, иккинчидан, баъзилари

ўзгарувчан – беқарордир. Ана шу хусусиятларига кўра метафоралар икки турга ажратилгади: 1. Лингвистик метафора, 2.Поэтик метафора.

Лингвистик метафора. Тилшунослик фанида қўлланувчи, умуман халқ онгига сингиб кетган лингвистик метафоралар ифода асосига кўра поэтик метафорага ўхшасада, тилдаги ўрнига кўра улардан фарқ қилади. Лингвистик метафора асосида ном кўчиш усуллари маънолари ўзгарувчан эмас, барқарор, доимий характерга эга бўлади. Уларнинг кўчма маънода эканлиги сезилмайди ҳам. Масалан инсоннинг тана аъзоларини ифодаловчи: бош, тиш, оғиз, соч, қош, пешона, бўйин, қўл, оёқ, қорин ва б., предметлар учун тўғридан - тўғри ном бўлиб саналиши мумкин.

Масалан, оёқ лексемаси: сўрининг оёғи, машинанинг оёғи, стулнинг оёғи бирикмаларида шу предметларнинг маълум бир қисми учун махсус ном бўлиб, одамнинг оёғига нисбатан қўлланилган ва лингвистик метафора усулида ном кўчирилган. Инсоннинг оёғи шакл ва функционал ўхшашлиги туфайли юқоридаги предметларнинг қисми ҳам шу ном билан аталган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” да оёқ сўзи:

Одам, ҳавон, қуш ва умуман жонли организмлар гавдасининг таяниб туриши ва юриши ёки ўрмалашу учун хизмат қиладиган аъзо.

Стол,стул, сўри, каравот каби буюмларнинг ерга таяниб турадиган қисми, пояси.

Охир, одоқ маъносида: қиш кунларининг оёғи, кўча оёғи.

Фасл, давр ва ш.к.нинг охири,тугаётган вақти. Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. А.Қодирий, “Ўтган кунлар”.Чет, чекка; қуйи томон; этак. Экинзорнинг оёғи. Ернинг оёғи. Уйнинг, хонанинг эшикка яқин ўрни; пойгак; зид. тўр.

Шунингдек, фразеологизм таркибида турли маъноларни ифода этади:

Бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда (мақол) – жуда қариган. Оёғи олти, қўли етти –ғоят хурсанд. Ёлғиз оёқ – бечора. Оёғи осмондан келмоқ – қуламоқ, йиқилди, иши чаппа. Оёғи қуйган товукдай - безовта, ўзини ҳар томонга урмоқ ва бошқа маънолари қайд қилинган.

Шавкат Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилининг фразеологик луғати” [Тошкент – 1992] да оёқ сўзи қатнашган эллиқдан ортиқ фразеологизм маънолари изоҳланган. Лингвистик метафора усулида қўлланган сўз маъноси бошқа сўзлардан иборат бўлган бирқма ичида келгандагина сезилади. Чунончи оёқ дейилганда одам ва бошқа жониворлар гавдасини кўтариб юриши ёки ўрмалашу учун хизмат қиладиган тана аъзоси тушинилади. Юқорида келтирилган бошқа маънолар эса: сўри оёғи, қиш оёғи, уй пайгаки маънолари хаёлга ҳам келмайди. Оёқ сўзининг метафора усулида ном кўчиши нутқ жараёнида матн ичида янада аниқроқ намоён бўлади.

Метафора асосида ном кўчиши – нарса, белги ёки ҳаракатга хос атаманинг (сўзнинг) ўзаро ўхшашлиги бўлган бошқа нарса, белги, ҳаракат ҳақидаги тушунча учун ҳам қўлланиши, шу тушунчанинг ҳам номига ўтиши(айланиши)демақдир.

Икки қошинг ўсма бирлан бўлди жуфт наргисли барг,

Икки баргинг қошида мен титрайман мисли барг [5;255].

Биринчи мисрадаги қош охирги мисрадаги барг сўзлари ўз маъносида қўлланган. Иккинчи мисрада эса ёрнинг қоши наргис гулнинг япроғига ошиқнинг эса ёр олдида ҳаяжонга тушиб титраши шаббодада баргнинг титрашига ўхшатирилган ҳамда метафора усулида ном кўчирилганлиги кўзга ташланади. Яна қошларнинг бир-бирига яқин, ёнма-ён туришига кўра бу сўз кўмакчилашиб ён, олдига, ҳузурида, ихтиёрида маъноларида қўлланиб метафора усулида ном кўчирилган.

Шунингдек, қош сўзи яна: эгарнинг олдинги баланд қисмига ўйиб солинган гул: баъзи нарсаларнинг олд қисми, туртиб чиққан жой (айвоннинг қоши), узук, исирға каби буюмларга ўйиб солинган ёйсимон гул – безак (тиллақош) ташқи кўриниши жиҳатдан инсоннинг қошига ўхшашлиги туфайли қош деб аталади ва шу йўсинда ном кўчирилади. Мумтоз шеъриятда фаол қўлланувчи булбул, тўти, товус оху, парвона каби зооморфизмлар ҳам кўчма маънода ишлатилиб, ёрга ўхшатиш қўзга ташланади. Жумладан, булбулдаги хушхонлик, тўтидаги гўёлик, товусдаги гўзаллик, парвонадаги мубталолик, охудаги нозиклик ҳамда чирой ёр(маъшуқа)га нисбат берилиб, метафорик усулда ном кўчирилади ва ёр сўзининг ўзига хос синонимик қаторини юзага келтиради.

Лингвистик метафора тилда муҳим ўрин тутади. У бир жиҳатдан бадиий адабиётда, халқ оғзаки ижодида, оддий сўзлашув тилида таъсир-чанликни ошириб эмотсионал-экспрессив восита саналса, иккинчи томондан, тилнинг луғат таркиби ва унинг маъно камровларини бойитиб борувчи асосий манба ҳисобланади.

Поэтик метафора. Поэтик метафора асосида ном кўчиши икки предмет ёки ҳодисанинг одат тусига кирмаган, уларнинг яқинлиги ва ўхшашлигини сезиш анча қийин бўлган шакли, рангли характерлар – хусусияти ва шу каби ички ва ташқи ҳолатларига қараб ўхшатиш принципи ётади. Шоирлар, ёзувчилар, халқ бахшилари – бадиий сўз усталари поэтик метафорадан санъаткорона фойдаланиб, жозибатор, таъсирчан, кишида ҳис – ҳаяжон қўзғатувчи сўз ва иборалар орқали эмоционал-экспрессив белги аниқлашчи тил бирликларини ҳосил қилади. Масалан, ғазалнавис шоир Эркин Воҳидов ўз ижодида поэтик метафорларга кенг ўрин бериб, кишида ҳис ҳаяжон, завқ ва шавқ уйғотувчи ҳиссиёт пайдо қилишга эриша олганлигига гувоҳ бўламиз:

Рост, ғазал авжида барча ой ила Зухра эмас,
Кўп эрур сомончилар ҳам шеърият осмонида [5; 238].

Байтда кўзга кўринган, халқ орасида танилган ҳамда эътироф этилган шоирларни Ой билан Зухрага ўхшатса, ҳали ўз ижоди билан танилмай, обрў- эътибор топмаган шоирлар ҳам анчагина бўлиб, уларни коинотдаги – “сомончилар йўли” даги хира юлдузларга ўхшатади ва аъло даражада поэтик метафора яратади. Яна бир мисол:

Сенга юлдузли самон совға айларман десам,
Нозланиб, ўлдимми дейди бу чўтир рўймол учун [5 ;292].

Байтда самога рўймолни, юлдузларга чўтирликни ўхшатиб, шеърхон хаёлига келмаган шоир ўзига хос оригинал метафора ярата олган. Бу мисоллардан маълум бўлдики, поэтик метафора предметлар, белги ва ҳаракат – ҳолатларнинг яқинлиги ёки ўхшашлигини сезиш бир қарашга анча мураккаб бўлган, қандайдир ташқи ёки ички белги, шунингдек сифат ўхшашлигига асосланади. Кейинги байтда маъшуқанинг ўз ёрига нозланиб, юлдузли самонинг чўтир рўймолга ўхшатиш шоир услубига хос, муаллиф томонидан яратилган индивидуал поэтик метафорадир.

Поэтик метафора усули билан янги маънони вужудга келтириш сўз устасидан жуда нозик, аммо кучли эҳтирос, объектнинг энг нозик томон-ларини сеза билиш, ҳис қилиш ва тилда мавжуд бўлган барча эмоционал-экспрессив белгилардан ўринли фойдаланиш каби ҳислатларни билиш талаб қилинади. Қуйидаги байтда:

Шеър ипи ногоҳ қаламнинг, игнасида қочадир [5; 314].

Шеър тизимини (шеърдаги сўзлар қаторини) ипга, қаламни эса игнага ўхшатиб кучли эҳтиросли ўзига хос поэтик метафора ҳосил қилинган. Поэтик метафора шаклида қўлланган сўз маъноси бадиий асар матнида, нутқ жараёнида вужудга келиб, ўша матн

ёки нутқ жараёнидаги маъноси тушунилади халос, бошқа вақтда сезилмайди. Шунинг учун ҳам у ўз яратувчиси (муаллифига) эга. Уларни алоҳида шахслар - бадий сўз усталари томонидан яратилган метафоралар ҳам деб юритилади. Бу хил метафораларда маъно беқарор бўлиб, ўзгариб туради. Уларнинг баъзилари вақт ўтиши билан халқ тилига сингиб яъни лингвистик метафора қаторига ўтади. Улар миллий тил нутқ жараёнда маъно қамровининг кенгайиши туфайли умумистеъмолда қўлланувчи кўп маъноли сўзлар қаторидан ҳам ўрин олиши мумкин.

Шуни алоҳида таъкидаш лозимки, лингвистик ва поэтик метафо-раларнинг вужудга келиш йўллари ва уларни бир – биридан фарқлаш масаласи анча мураккабдир. Кўпгина тилшунос олимларимиз лингвистик метафора билан поэтик метафорани бир биридан фарқлаш лозимлигини уқтириб ўтиш билан бирга, бу икки ҳодиса жуда шартли ва нисбийлигини таъкидлайдилар. Поэтик метафоранинг энг яхши намуналари давр ўтиши билан умумхалқ тилига сингиб, лингвистик метафорага айланиши мумкин деган тўғри ва ўринли фикрни қайд қилиб ўтадилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Тошкент: "SHARQ", 2019.
2. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014.
4. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983.
5. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Тошкент: Ёзувчи, 2001.
6. Воҳидов Э. Сайланма, Муҳаббатнома, Икки жилдлик, 1-жилд. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986.
7. Воҳидов Э. Сайланма, Садоқатнома, Икки жилдлик, 2-жилд. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986.
8. Воҳидов Э. Сайланма, Ишқ савдоси, Биринчи жилд. – Тошкент: Шарқ, 2000.
9. Орипов А. Йиллар армони. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, Учинчи жилд.—Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007.
11. Шарқ мумтоз поэтикаси. Биринчи китоб (Ҳ.Болтабоев талқинида).—Тошкент: “ЎМЭ” Давлат илмий нашриёти, 2008.
12. То қуёш сочгайки нур. Эркин Воҳидов: ҳаёти ва ижоди замондошлари нигоҳида. – Тошкент: “OZBEKISTON”, 2018.
13. Воҳидова Гулчехра Қалбим ардоғи. Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири Эркин ВОҲИДОВ рафиқаси наздида. – Тошкент: “MASHHUR-PRESS“, 2020.

ЦЕННОСТНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ КОНЦЕПТОВ

Раъно Уришевна Маджидова,

доктор филологических наук, профессор

Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация. Аксиологический подход в изучении языковой пословичной картины мира характеризуется тем, что ценностное восприятие окружающего мира присутствует у каждого индивида и направлено на отражение своего отношения с точки зрения тех ценностей, которые существуют в конкретной национально-культурной общности; ценности конкретной

национально-культурной общности складываются в течение длительного исторического периода и определяют пути развития этноса и др.

Ключевые слова: аксиологическое восприятие, поговорка, аксиология, стереотип, модель поведения, пословица языковая картина мира.

Abstract. The axiological approach to the study of the linguistic proverbial picture of the world is characterized by the fact that the value perception of the surrounding world is present in every individual and is aimed at reflecting his attitude from the point of view of those values that exist in a particular national-cultural community; the values of a particular national-cultural community develop over a long historical period and determine the path of development of the ethnic group, etc.

Key words: axiological perception, proverb, axiology, stereotype, model of behavior, proverbial linguistic picture of the world.

Annotatsiya. Dunyoning lingvistik maqol rasmini o'rganishga aksiologik yondashuv atrofida dunyoning qadriyat idroki har bir shaxsda mavjudligi va uning o'sha qadriyatlar nuqtai nazaridan munosabatini aks ettirishga qaratilganligi bilan tavsiflanadi. muayyan milliy-madaniy hamjamiyatda mavjud; muayyan milliy-madaniy jamoaning qadriyatlari uzoq tarixiy davr mobaynida rivojlanib, etnik guruhning rivojlanish yo'lini belgilaydi va hokazo.

Kalit so'zlar: aksiologik idrok, maqol, aksiologiya, stereotip, xulq-atvor modeli, dunyoning maqol lingvistik tasviri.

Аксиологический подход активно развивался в лингвистических исследованиях Ю.Д. Апресяна, Н.Д. Арутюновой и др. В настоящее время широко распространен тезис об аксиологической природе сознания человека, при этом основой когнитивной деятельности является оценка, а ценности отражают сущность культуры.

Ценность носит антропогенный характер и является результатов деятельности и оценки человеком. Ценность представляет собой положительное или отрицательное значение объектов окружающего мира для отдельного человека, социума, их интересов и потребностей, формируемых в рамках социального взаимодействия (Большой энциклопедический словарь). При этом система ценностей отражает культурно и социально обусловленное восприятие мира, и отношение к нему в соответствии с нормой или отклонения от нее. Объектом аксиологического подхода при изучении языковой картины мира является совокупность понятий «языковое сознание-культура-носители языка», предметом – язык как средство формирования, развития, выражения и передачи ценностей в рамках социальных групп и их представителей.

Аксиологический подход предусматривает выявление системы ценностей носителей языка в контексте определенной культуры, ее национально специфичных характеристик. Используя ценностное видение мира, человек формулирует оценочные суждения в отношении реалий его повседневной жизнедеятельности, осуществляет поиск моральных, нравственных, эстетических и этических принципов, что отражается в языке. Оценка не рассматривается вне ценностной системы и имеет культурное, национальное или историческое основание.

В работах Ю.Д. Апресян, В.Н. Телии, Н.А. Авгановой рассматривалась ценность с точки зрения возможности ее оценивания: надежность, сомнительность, достоверность, полезность, важность, эстетичность, этичность и т.д. в сравнении со стандартом, идеалами [1, с. 20]. Таким образом, в результате отношений языковое сознание-ценность-носитель языка-стандарт/идеал формируется конечная оценка объекта.

В национальной картине мира представлены ценностные установки, которые отражают отношение той или иной общности к явлениям действительности. Соответственно, картина мира есть результат познания человеком окружающей действительности, а познание включает в себя не только восприятие, переработку информации, но и оценку. У каждой национальной общности есть фоновые знания, концепты, стереотипы, которые закрепляются на уровне сознания и языка как общности, так и конкретного этноса [3, с. 33].

Аксиологический подход позволяет определить структуру и содержание процесса взаимодействия человека и окружающего мира, поскольку данный процесс социально обусловлен. Окружающий мир структурируется человеком с точки зрения его ценностного отношения к добру и злу, хорошему и плохому и т.п., что и отражается в языковом содержании [4, с. 78].

Аксиологическая составляющая взаимодействия человека и окружающей его действительности закрепляется в сознании личности и на языковом уровне в виде целостной картины мира, содержание которой отражает совокупность знаний, представлений, стереотипов определенного народа об объектах и явлениях внешнего, а также взаимоотношений с ним и зафиксированных с положительной оценкой, а также с точки зрения существующих в конкретном этносе ценностей [5, с. 21].

Исходя из данных определений, формирование ценностной картины мира осуществляется посредством взаимосвязи оценочных суждения на основе ассоциативной связи и концептуальных смыслов.

Следует отметить, что система преобладающих ценностей в сознании и языке складывается на протяжении разных исторических периодов и определяет пути развития отдельного народа, в процессе которых ценности способствовали его выживанию как единого целого, формировали культурные границы и модели поведения.

В современной языковой пословичной картине мира широко распространена оценка социально-политических событий и реалий на государственном уровне. Общественно-политические ценности отражают отношение народа к своему социуму, к реалиям действительности [6, с. 89].

Оценка в языковой пословичной картине мира является основным средством отражения аксиологической составляющей в культурной сфере. При этом сама картина мира идеализируется, трансформируется и соотносится со шкалой оценок [2, с. 20].

В языке отражается национальная культура и традиции народа, видение мира, развитие и сохранение которых формирует совокупность ценностей и принципов жизни ее представителей. Мыслительная деятельность представительной национально-культурной общности отражает специфичность менталитета народа и проявляется в языке.

Исходя из того, что пословицы имеют долгую историю развития, сочетая в себе богатство литературы, искусства, языка, можно сделать вывод о том, что они аккумулируют культурные и языковые особенности. При этом стоит отметить, что высказывание переходит в категорию пословицы в том случае, когда соотносится со взглядами, мыслями, образом жизни общества.

В процессе взаимодействия с окружающей средой у индивида формируется определенное оценочное отношение к тому или иному объекту/ явлению/ ситуации, что приводит к формированию ценностного видения мира [3, с. 10]. При этом собственная оценка индивидом преломляется через призму общечеловеческих и индивидуальных представлений, стереотипов, образов, что способствует отражению вкусов, надежд, суеверий и т.д.

Таким образом, аксиологический подход в изучении языковой пословичной картины мира характеризуется следующими основными положениями: ценностное восприятие окружающего мира присутствует у каждого индивида и направлено на отражение своего отношения с точки зрения тех ценностей, которые существуют в национально-культурной общности; ценности конкретной национально-культурной общности складываются в течение длительного исторического периода и определяют пути развития этноса; оценочное суждение формируется в языковой форме и отражает стереотипы и модели поведения с точки зрения хорошо/плохо и закрепляется на всех уровнях языка.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Апресян Ю. Д. Языковая картина мира и лексикография. – М., 2006.
2. Арутюнова Н.Д. Образ человека в культуре и языке. – М., 1999. – 250с.
3. Аксенова Е.Д. Лингвокультурологический анализ концептосферы «Здоровье человека» в русской паремиологии. – М., 2008.
4. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1999. – 145с.
5. Богуславский В.М. Типология значений образных средств выражения оценки внешности человека. – М., 1995. – 98с.
6. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира. – М., 1996. – 167с.

LINGUOCOGNITIVE FOUNDATIONS OF CHILDREN'S SPEECH

*Nasiba Yarashova Jumaevna,
doctor of philology (DSc)
(Uzbekistan)*

Annotation. Children's speech is primarily a special manifestation of its assimilation, manifesting the language and speech system, the speech of children of preschool and school age. Children's speech was first studied not by marotaba linguists, but by a psychologist, logoped, educators. The study of children's speech not only in the linguopsychological, but also in the general plan is associated with the aspect of the linguistic system that is not peculiar to adults, it is more closely manifested when the initial stages of speech formation and development in the child, the manifestation of language abilities are carried out in a way that is consistent with the

Keywords. Ontogenesis, speech activity, children's speech, text-building, text, recipient, linguistic features, psychic phenomenon, neoplasm.

Imagination relies on the life experience accumulated in the orttirib, during the development of creative activity. The development of imagination consists in games, labor, communication, conversation, etc., taking into account the circumstances of the psyche. Therefore, for the development of each mental state, visual acuity is important. Dramatization develops mood and further strengthens the child's imagination.

In order for the activity to give any result, regardless of what it is, it must be progressive, strengthen memory, fantasize, be patient, motivate thinking, generate inner feelings. When the child

performs activities, it is necessary that he is satisfied with himself, that is, he is satisfied with the work he has done. In the educational process, a friendly attitude should be formed between the child and the educator.

The educator should take into account that before starting any activity the child should be interested, use unconventional methods, take into account any suggestions made by the children.

It is of great importance to encourage children with words and things in a playful manner. The game, the work done through the competition, gives its result. A good result is the fulfillment of the inner feeling of attention in a more problematic state, logical and, in part, independent thinking, in the educational process.

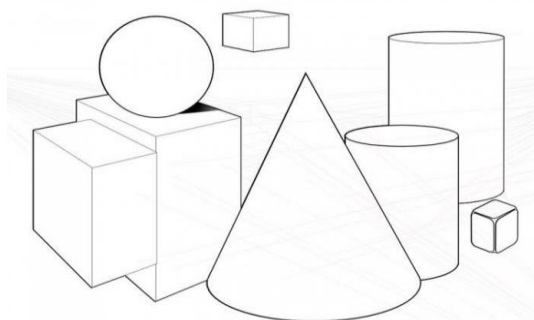
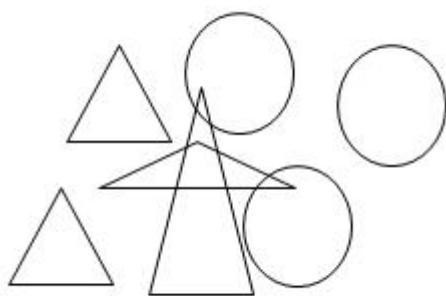
So to develop imagination:

1. Development of the skills of the amateur life experience, their richness, the impact of the environment, the world view.

2. Turn the finished work itself into the desired state, draw up. These works can be formed very slowly, because in the first place it is worth teaching. The main thing is that it is of great importance that children can make images from something (form) that do not return each other differently (picture 1).

3. The development of imagination skills, the availability of conditions for performing logical thinking exercises. The presence of a variety of items that do not return each other for the interest of the child.

Samples:

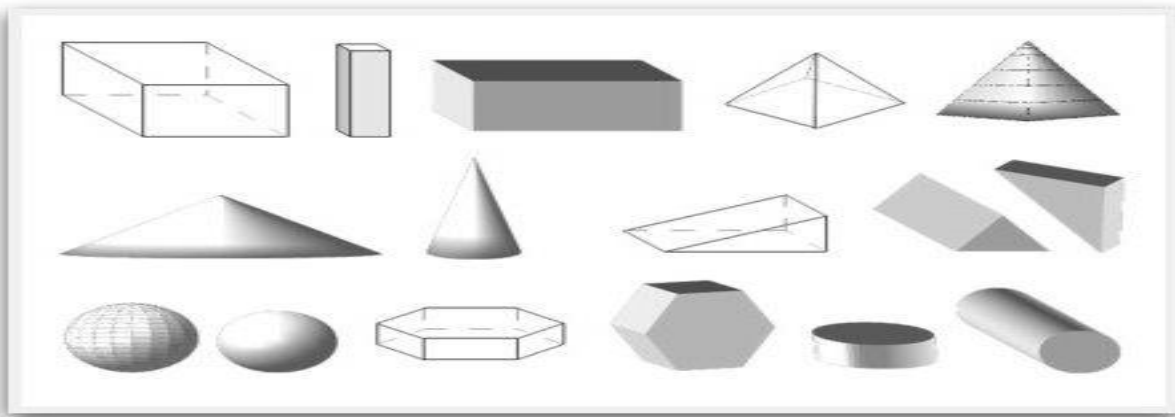

1-picture

The game is a process that is carried out step by step. The child is given several circles. It is offered to fill it. Whoever draws a lot of pictures, he will win. It is possible to give instead of a circle.

On paper, draw a picture of a person. The educator tells the children that the artist could not bring the picture to the end, let's say that together with you we will end it. Where do the children draw here a picture of a girl-boy or a boy-boy? What is in his hands? What color are the eyes? What is the shirt? What is Sochi? and h.k. having asked questions, he chooses the most interesting among them and draws a picture. When the picture is ready, children are offered to tell about what kind of event with the child in this picture. This game can be played in different ways. For example: pets, through tree schemes. What is it? In the game you will need a ball and various geometrical shapes. The educator keeps the children in a circle. He puts geometrical shapes in front of them and says, "What do you look like this?" - the question is asked and the ball is thrown. The child hanging the ball will answer.

Children are creative peers, depending on how the given forms are located. For example (picture 2):

2-picture

In addition to it, such cards are offered (3-picture, 4-picture).

3-picture

4-picture

It is necessary to bring these pictures to the end and name them.

For example: "Forest in a fairy tale", "Magic field", "Underwater kingdom", etc.k. Its continuation is a "Mysterious forest", this picture is done in sequence. In addition to chalk, as already mentioned above, it is possible to use products of nature: Walnut seedlings, seeds of tree fruits, seeds of melons, watermelons, melons, pumpkins, juniper berries, beans, mosh, rice. Dice, penoplast, wire, cotton, leather, cloth, plastic, glass, iron, tree, button, Pearl, different jewelry, plywood, matches grains, coins paid, knopka, different korob, empty flacons, bottle caps children's drying, hand labor creative imagination kengaytiradi. It is of great importance to introduce children to a variety of items, enriching their imagination. It is not necessary to limit yourself to these.

In the process of studying these materials develops awareness, attention in students.

They learn to classify, stratify, compare geometrical forms.

In readers, the ability to analyze and synthesize, to generalize logical thinking develops, mental activity is formed. Readers ' speech is enriched with special geometric terms, expressions, dictionaries faollashad.

By acquiring measuring skills, independence and confidence are developed in them.

Elements of geometry are introduced to children not only in the primary class, but also in the kindergarten period. They will be able to recognize geometrical adhesives in this period through their various toys, that is, they will have an idea of The Shape of a square, a right rectangle, a circle, a circle, a cube, parallelopeded, a sphere and the like. They may not know how to find their perimeter, face, size during this period, but they will know what these shapes are.

Gradually becoming older, after going to school, they begin to call them by their own names. What is the point, what is the straight line, what is the cross section, what is the light, they will have

such concepts about geometric adhesives. They are known by their names: triangle, rectangle , square, cube, parallelepiped, etc.z.

In 5-6-th grades, students will be able to measure the length of the cross-section and the broken line, the length of the line, make an incision of the given length, live using the corners transport, distinguish the circle and circle from each other, according to the given formula and data, they will have the skills to calculate the dimensions of the sides

Also, the intersection of AB; ABC triangle; CB beam; a straight line; sides a and b, the angle at which the tip is A; a straight line passing through the point A and B parallel to the straight line; perpendicular A and B straight lines; rectangular ABC triangle; O centered circle; O centered and AB semicircular in diameter; Yas make an angle using

It is known that in the lower classes, together with the construction of the above forms, many of the properties of these forms were introduced. For example, the fact that it is possible to transfer only one straight line from any two points, that each cross section has a length of a designation greater than zero, it is possible to cite such properties that each angle has a measure of a degree of a designation greater than zero.

LITERATURE:

1. Шахнарович А.М. Проблемы психолингвистики. – Москва: Наука, 1987.
2. <https://qumqurgon.uz/archives/category/%D0%B6%D0%B0%D0%BC%D0%B8%D1%8F%D1%82/page/36>.
3. Yarashova N. Zh. Manifestation of intonation in children through commission // Traditions and innovations in the professional training and activities of the teacher. - 2019. -- S. 128-130.
4. Jumayevna Y. N. Linguo culture logical features of metaphors in children's literature (On the example of khudayberdi tokhtabayev's creative work) //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2019. – Т. 9. – №. 4. – С. 139-145.
5. Ярашова Н. Ж. Проявление интонации у детей посредством обращения //Традиции и новации в профессиональной подготовке и деятельности педагога. – 2019. – С. 128-130.
6. Jumaevna Y. N. Occupation of the child's personal mental status in dialogual speech //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2020. – Т. 9. – №. 5. – С. 405-408.
7. Ярашова Н. Ж. Фонетико-стилистические особенности детской речи в поэтическом тексте //Традиции и новации в профессиональной подготовке и деятельности педагога. – 2020. – С. 126-129.
8. Yarashova N. Zh. Phonetic and stylistic features of children's speech in the poetic text // Traditions and innovations in the professional training and activities of the teacher. - 2020. -- S. 126-129.
9. Yarashova N. D. Phonetic and methodological features of children's speech in the artistic text //湖南大学学报 (自然科学版). – 2021. – Т. 48. – №. 11.

ISTIQLOL DAVRI MUXAMMASLARINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

*Boltayeva Gulchehra,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Navoiy davlat pedagogika instituti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek she’riyatining eng faol janrlaridan biri – muxammasning istiqlol davri o‘zbek adabiyotida janr sifatidagi taraqqiyoti, imkoniyatlari, poetik shakl xususiyatlari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit soʻzlar: tabʼi xud muxammas, taxmis muxammas, tazmin muxammas, poetik shakl, zamonaviy oʻzbek sheʼriyati, istiqlol davri, refren misra.

Аннотация. В данной статье рассказывается о развитии одного из наиболее активных жанров современной узбекской поэзии – мухаммаса как жанра в узбекской литературе периода независимости, о возможностях, особенностях поэтической формы.

Ключевые слова: таби Худ мухаммас, тахмис мухаммас, тазмин мухаммас, поэтическая форма, современная узбекская поэзия, период независимости, рефренная строфа.

Annotation. This article describes the development of one of the most active genres of modern Uzbek poetry – Muhammad as a genre in Uzbek literature of the period of independence, about the possibilities, features of the poetic form.

Keywords: taby Khud mukhammas, tahmis mukhammas, tazmin mukhammas, poetic form, modern Uzbek poetry, the period of independence, refrain stanza.

Oʻzbek mumtoz sheʼriyatida boshlangan va adabiyot tarixining keyingi davrlarida takomil darajasiga yetgan muxammas yaratish anʼanasi zamonaviy sheʼriyatda ham janr sifatida oʻzining betakror imkoniyatlarini namoyon qildi. Maʼlumki, muxammaslar yaratilish xususiyatiga koʻra mustaqil va taxmis muxammaslarga boʻlinadi. Mustaqil muxammaslardagi barcha misralar bir muallif qalamiga mansub boʻladi. Bunday muxammaslar “tabʼi xud” (oʻz tabʼi) deb yuritiladi. Bunday sheʼrlar musammatning uchlikdan oʻnlikgacha shakliy turi asosida yaratiladi [5, 56-57].

Mustaqil muxammaslar XIV-XV-asrlarda mumtoz adabiyotga kirib kelgan. Ilk mustaqil muxammasni Hofiz Xorazmiy yaratgan. Alisher Navoiy davrida bu tur muxammasning goʻzal namunalari yaratilgan.

Mustaqil muxammaslar tom maʼnodagi mukammal durdonalar boʻlib, ular gʻazal asosida yaratilmasligi, yoki taxmis, tazmin tariqasidagi muxammaslardek oʻzga sheʼrdan jumla, bayt kiritilmasligi bilan ajralib turadi. Koʻpincha bu muxammaslarda:

1. Har bir bandi besh misradan iborat sheʼr shakli.
2. Bandlarning oxirida misra bir xil takrorlanadi.
3. Koʻpchilik gʻazal asosida yaratilgan muxammaslardek, birinchi banddagi oxirgi ikki misra radifi bir xil boʻlmaydi.
4. Taxallus oxirgi bandning yuqori qismlarida beriladi, gʻazal maqʼtasidagidek soʻnggi baytning keyingi ikki qismidan birida berilmaydi [4, 21].

Mustaqil muxammaslar besh misradan iborat boʻladi. Bu jihatdan taxmisarga oʻxshab ketadi, ammo mustaqil muxammasda bir shoir mahorati namoyon boʻladi. Mustaqil muxammasning mukammal namunalari Navoiy ijodida ham yuksak oʻrinni egallaydi. Yuqorida mustaqil muxammaslarning oʻziga xos xususiyatini sanab oʻtdik. Ularni shu xususiyati asosida tahlil qilishga harakat qilamiz.

Birinchi xususiyati uning besh misradan iborat boʻlishidir. Albatta taxmislar ham besh misradan iborat. Ammo taxmislar ikki ijodkorga tegishli boʻlsa, mustaqil muxammaslar bir ijodkor qalamiga mansub boʻladi. Taxmislar gʻazal asosida yaratiladi. Bunday xususiyat esa mustaqil muxammaslarda yoʻq. Taxmislarda ijodkor bir boshqa ijodkorning gʻazalini olib uchlik qoʻshib, beshlantiradi. Masalan, besh baytli gʻazalning har bir baytiga uch misra qoʻshib boriladi. Taxmis shu shaklda ortib borib, besh baytli gʻazal besh bandli taxmisni vujudga keltiradi. Besh bandda jami 25 misra yaratiladi. Ana shunday yaratilish mustaqil muxammaslarda yoʻq. Bir ijodkor bir mavzuda beshlik hosil qiladi. Bunday beshlik ijodkorning talabi va istagidan kelib chiqqan holda besh yoki oʻn bandni vujudga keltiradi.

Mustaqil muxammaslarning yana bir xususiyati har bir band oxirida misra bir xil takrorlanadi. Jamol Kamolning “Sanobar qayda bor...” nomli mustaqil muxammasida ham bandlar oxirida oxirgi misra takrorini kuzatishimiz mumkin:

Sanobar qayda bor sarvi qadingdek?
Nilufar noz etib bir kulganingdek,
Shamollar bog‘da sayron yurganingdek,
Falak hech ko‘rmadin Zuhro seningdek,
Va sendin qolmadi ayro meningdek [2, 64].

Oxirgi misra (Va sendin qolmadi ayro meningdek) to‘rt banddan iborat muxammasning har bir bandlari oxirida takrorlanadi. Ammo barcha mustaqil muxammaslarning oxirida misra takrori kuzatilmaydi. Bunga misol qilib, Jamol Kamolning “Jahon gulzorida men..” nomli tab‘i hud muxammasini keltirishimiz mumkin:

Sarvi qadimki soldi olam ahliga g‘avg‘o,
Yuzim quyoshidandir oshiq ahliga savdo,
Jahon gulzorida men ajab guli ra‘no,
Agar ellarga bersam kokilim yozib nogoh,
Ufor-u atrin istab ohular bo‘lur paydo...
Men ulki ofati jon-u va rohati jon ham,
Misoli mavji daryomanki, chun husni hasham,
Gul ochilur hama sayri guliston aylasam,
Agar chehramni bir dam mohitobon aylasam,
Bo‘lur latofatimga shu jahon eli shaydo [2, 30].

Ko‘rib turganimizdek, muxammasning barcha bandlarida misra takrori qo‘llanilmagan. Demak ba‘zan shu shakldagi tab‘i xud muxammaslarni uchratishimiz ham mumkin. Bu ham albatta ijodkor mahoratiga bog‘liq. Muxammas janri mahorat sinovi bo‘lgan janrlar sirasiga kiradi. Ijodkorning mahoratiga qarab adabiyot olamida mukammal muxammaslar vujudga keladi.

Mustaqil muxammaslarning uchinchi xususiyati bu birinchi bandning oxirgi ikki misra radifi bir xil bo‘lmaydi. Ko‘pincha taxmis muxammaslarda oxirgi ikki misra radifi bir xilligi kuzatiladi. Bunga quyidagi taxmis misol bo‘la oladi:

O‘lmasam zor anga tarki oh-u zor etmasmidim,
Ishq koridan kechib bir o‘zga kor etmasmidim,
Gar junun yor o‘lmasa holimdan or etmasmidim,
Aql yor olsaydi tarki ishqi yor etmasmidim,
Ixtiyor olsaydi rohat ixtiyor etmasmidim [1, 239].

Ushbu misralar Erkin Vohidov qalamiga mansub bo‘lib, Fuzuliy g‘azaliga taxmis shaklida bitilgan. Taxmis radifi “etmasmidim” so‘zidir.

Istiqlol davrida mustaqil muxammaslarga oid bo‘lgan ijodiy namunalar ancha yozildi va yozilmoqda. Mustaqil muxammaslarning go‘zal namunalarini A.Oripov, E.Vohidov, J.Kamol, S.Sayyid, I.Mirza kabi ijodkorlar yaratishgan. Jamol Kamolning “Osmon imlar meni”, ”Behisob deb o‘ylama”, ”Jahon gulzorida men..”, “Sanobar qayda bor”, “Ey falastin bolasi”, ”Pul uchun”, ”Yagona muhabbatim”, ”Bizga salom qani”, ”Ul nozaninki” kabi mustaqil muxammaslari ham falsafiy, ham ijtimoiy mavzularda yaratilgan bo‘lib, ijodkorning mahorat sinovi mahsulidir.

Muxammaslarda birinchi band oxiridagi bir yoki ikki misra har band oxirida ba‘zan o‘zgarishsiz takrorlanib kelishi mumkin. “She’rda aynan takrorlanadigan misra yoki misralar o‘tmish

poetikada takror, tarje, hozirgi zamon adabiyotshunoslikda esa “refren”atamalari bilan ataladi” [3, 76].

Muxammasdagi madhlarni o‘qib, uni qasidaga ham o‘xshatishimiz mumkin. Qasidada ham biror shaxs madhiga urg‘u beriladi. Ko‘pincha qasidalar hukmdorlar madhiga bag‘ishlanadi. Qasidaning hajmi ko‘proq bo‘ladi. Muxammaslarning hajmi eng ko‘pi bilan 22 bandni tashkil etishi mumkin. Hajmdorligi jihatdan ham ayrim muxammaslar qasidaga o‘xshab ketadi.

Muxammas janri adabiyot tarixidan mustahkam va bardavom o‘rin egallagan janrdir. U mumtoz adabiyot va zamonaviy adabiyotda ham davom etaveradi. G‘azal kabi she‘riy janrlarining gultoji bo‘ladi. G‘azal mavjud ekan, muxammas ham o‘lmas, barhayot qadimiy janrlar biri bo‘lib qoladi. Bu janr doim taraqqiy etib bormoqda. Mustaqil muxammaslarni o‘z maromiga yetkazib ijod qiladigan shoirlar juda ko‘p. Ularni bir maqola hajmida qamrab olish esa murakkab hodisadir.

ADABIYOTLAR

1. Vohidov Erkin. O‘zbekim. – Toshkent, 2022.
2. Жамол Камол. Ёнаётган дала. Сайланма. – Тошкент, 2018.
3. Орзибеков Р. Ўзбек лирик шеърляти жанрлари. – Тошкент: ЎзФА, 2006.
4. Халлиева Г. Огаҳий мусамматлари. – Тошкент, 2019.
5. Xoliqova G. O‘zbek mumtoz she‘riyati janrlari. – Samarqand, 2017.

ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Мардонова Ф.Б.,

Навоийский государственный педагогический институт

Кафедра русского языка и литературы, доц.

(Узбекистан)

Аннотация: В статье представлены различные формы работы на уроках русского языка, которые дадут возможность учителю активно развивать у школьников нравственные чувства и вырабатывать навыки и привычки нравственного поведения.

Ключевые понятия: нравственность, ценности, добро и зло, коллективизм, патриотизм, трудолюбие, человеколюбие, гуманность.

Annotation: The article presents various forms of work in the Russian language lessons, which will enable the teacher to actively develop moral feelings in schoolchildren and develop skills and habits of moral behavior.

Key concepts: morality, values, good and evil, collectivism, patriotism, diligence, philanthropy, humanity.

Annotatsiya: Maqolada rus tili darslarida o‘qituvchining faol ishtirok etishiga imkon beradigan turli xil ish shakllari keltirilgan maktab o‘quvchilarida axloqiy tuyg‘ularni rivojlantirish va axloqiy xulq-atvor ko‘nikmalari va odatlarini rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: axloq, qadriyatlar, yaxshilik va yomonlik, kollektivizm, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, xayriya, insonparvarlik.

Строительство демократического, правового общества в нашей стране одной из своих основных задач поставило необходимость реформирования системы образования, возрождение духовности и нравственности, последовательное социально-нравственное

развитие молодёжи, эффективность которого, на наш взгляд, определяется и тем, насколько нравственна молодёжь в своём мировосприятии и поступках.

Проблема нравственного воспитания учащихся - одна из сложнейших проблем, стоящих в наше время перед школой. Какая личность придет завтра на производство, в научные лаборатории, в школы и больницы, в социальное служение, в армию? Именно от неё будет зависеть возрождение и процветание нашей родины. Я считаю, что именно педагоги должны защитить наших детей от мира насилия, сделать их невосприимчивыми к злу и способными творить добро.

Главная задача педагога - дать подрастающему поколению полноценное духовно - нравственное воспитание, основа которого - многовековая традиция образования и воспитания, сформировавшаяся на нравственных и этических ценностях. Большая роль в её решении отводится урокам литературы и русского языка, на которых происходит формирование чувства ответственности перед обществом, активного понимания социальных функций, осмысление своих прав и обязанностей, этических норм.

Решая задачи воспитания, необходимо опереться на разумное и нравственное в человеке, определить ценностные основы собственной жизнедеятельности, обрести чувство ответственности за сохранение моральных основ общества. В связи с этим проблема нравственного воспитания становится одной из самых актуальных и требует системного подхода.

Термин "нравственность" берет свое начало от слова «нрав». По латыни «нравы» звучат как /moralis/- мораль. "Нравы" - это те эталоны и нормы, которыми руководствуются люди в своем поведении, в своих повседневных поступках. Нравы не вечные и не неизменные категории, они воспроизводятся силой привычки масс, поддерживаются авторитетом общественного мнения, а не правовых положений." [1] Вместе с тем моральные требования, нормы, нравы получают определенное обоснование в виде представлений о том, как надо человеку жить, вести себя в обществе и т.д.

Мораль исторически конкретна, она изменяется с развитием общества. Нет морали, единой для всех времен и народов. По мере смены общественно-экономических формаций менялись представления о нравственности, приличествующих нормах и нравах поведения в общественной среде. Л.А. Григорович дал следующее определение "нравственность" - это личностная характеристика, объединяющая такие качества и свойства, как доброта, порядочность, дисциплинированность, коллективизм." И.С. Марьенко обозначил "нравственность - как неотъемлемую сторону личности, обеспечивающую добровольное соблюдение ею существующих норм, правил, принципов поведения. Они находят выражение в отношении к Родине, обществу, коллективу, отдельным людям, к самому себе, труду и т.д."

"Нравственные нормы" - это правила, требования, определяющие, как человек должен поступить в той или иной конкретной ситуации. Нравственная норма может побуждать ребенка к определенным поступкам и действиям, а может и запрещать или предостерегать от них.

"Воспитание" - процесс целенаправленного формирования личности. Это специально организованное, управляемое и контролируемое взаимодействие воспитателей и воспитанников, конечной своей целью имеющее формирование личности, нужной и полезной обществу. Выдающийся педагог современности В.А. Сухомлинский, разработав воспитательную систему о всестороннем развитии личности, вполне обосновано считал, что

ее системообразующий признак - нравственное воспитание. "Сердцевина нравственного воспитания - развитие нравственных чувств личности». [4]

Требование современного общества — это всестороннее формирование духовно-нравственных качеств подрастающего поколения, которое ставит перед работниками сферы образования. Следует отметить, что основы нравственного воспитания молодёжи были заложены ещё в духовном наследии прошлого таких выдающихся деятелей, как Абу Райхана Беруни, Абу Насра Фараби, Абу Али ибн Сино, имама Исмаила Бухари, Мухаммада ибн Иса, Юсуфа Хос Хаджиба, Ахмада Яссави, Амира Темура, Мирзо Улугбека, Алишера Навои, Захриддина Мухаммада Бабура, Абдулла Авлони. Также корни духовно-нравственного воспитания уходят глубоко в Авесто, созданном 300 000 лет назад. Это чётко прослеживается в положении зороастризма, которое нашло своё выражение в «Авесте»: «Я прославляю добрую мысль, доброе слово, доброе дело» [4]. В этом высказывании утверждается необходимость не только мысленно и на словах следовать установкам и ценностям добра, но и стремиться на деле, осуществлять и претворять их. Забота о людях, распространение среди них идей единодушия и объединение их вокруг благой цели выполняют сингулярную задачу в системе духовно-нравственных ценностей. Ещё со времён древности нравственное обучение и воспитание связывалось с необходимостью, чтобы обучающий связывал благое обучение и прививал верность (благим идеям), давать людям и их потомству обучение, ведущее к общему счастью. На этой основе у молодёжи складывается представление о нравственных качествах личности, добродетелях и пороках.

Трудно охватить и воссоздать через понятия всю гамму нравственных качеств личности. Поэтому следует сконцентрировать внимание на формировании и развитии, прежде всего, тех качеств, которые имеют устойчивую общечеловеческую значимость. Пифагор говорил, что главное для человека «наставить душу к добру и злу» [5]. Выдающийся мыслитель античности Аристотель в сочинении «Политика» отмечал, что «законодатель должен отнестись с исключительным вниманием к воспитанию молодёжи, так как в тех государствах, где этого нет, и сам государственный строй терпит ущерб» [1].

Особо следует отметить нацеленность реформирования системы образования в Узбекистане на социально-нравственное воспитание молодёжи. Поэтому формирование духовно-нравственного воспитания возможно только при том условии, что вся воспитательная система учебных и внеучебных занятий будет носить гуманистический, светский характер системы образования. Также и Закон «Об основах государственной молодёжной политики в Республике Узбекистан» предполагает активное включение молодого поколения в дальнейшем развитии нашей страны [2].

Процесс воспитания нравственной личности в нашей стране сложен, длителен, многоаспектен и имеет свои специфические особенности. Данный процесс касается не только отдельной личности, но и всего человечества. Особое значение данный процесс приобретает в формировании нравственного развития молодёжи, который призван подготовить её к активному участию во всех сферах общественной жизнедеятельности, так как молодёжи, в силу своих возрастных особенностей, свойствен максимализм, способность к быстрому и необдуманному решению сложных задач.

Совершенствуя нравственное начало у молодёжи, мы защищаем её от негативного влияния различных фундаменталистских течений и «массовой культуры» и формируем у них иммунитет для борьбы с ними. Всё это осуществляется в целях реализации четвертой инициативы Президента Республики Узбекистан по повышению духовности молодёжи и

пропаганде читательской культуры. Главное место в решении данной проблемы отводится русскому языку как учебному предмету. Являясь предметом гуманитарного цикла, русский язык призван решать не только узкие образовательные задачи, но и воспитывать личность с высокими нравственными идеалами и ценностями. В связи с этим проблема нравственного воспитания становится одной из самых актуальных и требует системного подхода, больше внедряется в учебную деятельность, в гуманитарные предметы. Исходя из этого, отдельное внимание вопросам духовно-нравственного воспитания учащихся уделяется на уроках русского языка. При изучении тем необходимо подбирать материал для урока по определенной нравственной теме: отношение родителей к детям, уважение, честь, достоинство, любовь, дружба, взаимопонимание, самооценка, самокритика и т.д.

В целях духовно-нравственного формирования подрастающего поколения, на уроках русского языка целесообразно использовать тексты художественного стиля речи, отражающие прозу и поэзию. По возможности необходимо добавить элементы эмоционального воздействия средствами музыки, вследствие чего ученики смогут подняться на более высокие нравственные позиции. Безусловно, духовно-нравственное воспитание подрастающего поколения — это долгий и сложный процесс, но именно вся система работы, например, работа над пословицами и поговорками, а также внеклассная работа способствует формированию духовных ценностей учащихся. Так как на уроках русского языка, работая над фонетическим, грамматическим разбором, над правописанием суффиксов и приставок, над усвоением орфограмм, необходимо обратить внимание учеников на значение слов, на смысл пословиц и поговорок, на нравоучительную сторону того или иного текста. Формирование нравственности учащихся будет более эффективным, если на уроках русского языка использовать специально разработанные задания и ситуации, которые ставят учеников в условия развития нравственно-эмоциональных качеств личности. Основные принципы работы, которые можно использовать на уроках русского языка — это принцип диалогичности, открытости, принцип творчества и успеха, принцип поиска самостоятельного решения.

Дисциплина «Русский язык», являющаяся составной частью нравственности, основана на личной ответственности и сознательности. Нравственной предпосылкой ответственности за свои поступки является способность личности выбирать свою линию поведения в различных обстоятельствах. Дисциплинированность как личностное качество имеет разные уровни развития, что находит своё отражение в понятии культуры поведения.

Как в своё время писал Алишер Навои, анализируя ряд этических категорий и понятий, таких как нравственность, честность, скромность, верность, правдивость, стыд, приходит к выводу, что «Каждый человек представляет образ жизни и особенности какого-либо народа, постепенно всё больше приобщается к ним. Каждый, кто следует ему, обретает его блага» [3].

Исходя из этого, в процессе духовно-нравственного развития личности, общество должно всё больше укреплять принадлежность к своему народу, служить его интересам, а значит, уметь противостоять всему тому, что противоречит ему, тем более, если направлено на подрыв их. «Таким образом, духовность, нравственность, просвещённость являются главным фактором дальнейшего подъёма нашего народа, собственных традиций, государственности, основной силой преодоления чуждых идей и пагубных угроз» [3].

Таким образом, большое значение для нравственного воспитания школьников имеет не только содержание, но и организация учебного и вне учебного процесса. Для этого

необходимо деятельность учащихся строить как коллективную. Организация коллективной и групповой форм возможна на уроках не только русского языка, но и по всем предметам.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 4.— М.: Мысль, 1983. С. 376–644
2. Закон «Об основах государственной молодежной политики в Республике Узбекистан» предполагает «непосредственное участие молодежи в формировании и реализации политики и программ развития общества, в особенности жизни молодежи республики».
3. Книга Ўзбекистон жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилиш йўлида.— Тошкент: Academiya, 2005.— Б. 586.
4. Маковельский А. О. Авеста. Баку, 1960 г. «Ясна», глава XIV.
5. Ю. А. Шичалин. «История античного платонизма», Изд-во: «Греко латинский кабинет» Ю. А. Шичалина, 2000.

HASHAROT LUG‘AVIY-MA’NOVIY GURUHI ASOSIDA SHAKLLANGAN O‘ZBEK XALQ PAREMALARIDA ANTONIMLIK

Samandarova Gulnoz Yarashovna,

BuxDU O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasida dotsenti v.b.

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Hasharot” lug‘aviy ma’noviy guruhi asosida shakllangan o‘zbek xalq paremalarida antonimlik hodisalarining ro‘y berishi haqida batafsil ma’lumotlar berilgan. Maqolada antonimlar o‘ziga xos xususiyati bilan omonim va sinonimlardan farq qilishi masalalari haqidagi fikrlar bayon qilingan. “Hasharot” lug‘aviy ma’noviy guruhi asosida shakllangan paremalarda ham zid ma’nodlilik xususiyatlari turli sistemada yaqqol ko‘rinishi misollar orqali keng ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: hasharot, parema, antonim, maqol, matal, paradigma, ma’nodoshlik, graduonimik munosabat, hodisa.

Аннотация. В данной статье дана подробная информация о возникновении явлений антонимии в узбекских народных паремах, сформировавшихся на основе словарной духовной группы” насекомое”. В статье изложены соображения по вопросу о том, чем антонимы отличаются от омонимов и синонимов по своему характеру. В паремах, сформировавшихся на основе словарной духовной группы” насекомое”, также широко раскрываются на примерах противоречивые свойства значимости, очевидные в различных системах.

Ключевые слова: насекомое, парема, антоним, пословица, поговорка, парадигма, значимость, градуонимическое отношение, явление.

Annotation. This article provides detailed information about the occurrence of the phenomena of antonymy in Uzbek folk parestes, formed on the basis of the dictionary spiritual group ”insect”. The article presents considerations on the question of how antonyms differ from homonyms and synonyms by their nature. In the parestes formed on the basis of the dictionary spiritual group ”insect”, the contradictory properties of significance, evident in various systems, are also widely revealed by examples.

Keywords: insect, ferry, antonym, proverb, saying, paradigm, significance, graduonymic relation, phenomenon.

Hozirgi kunda tillarning maqol va paremilogik xususiyatlarini ilmiy jihatdan o‘rganishga juda katta e’tibor qaratilmoqda. “Maqollar faqat til materiallaridagina yaratilgan emas, balki tilning

beqiyos qudrati tufayli vujudga kelgandir. Bu holat nutqda keng qo‘llanib kelinayotgan maqollarni yanada chuqur ilmiy tadqiq etishni talab qiladi”.

“Hasharot” lug‘aviy ma‘noviy guruhi asosida shakllangan paremlar lisonda turli semantik munosabatlar asosida har xil paradigmalar hosil qilgan holda mavjuddir. Xususan, ma‘nodoshlik, zid ma‘nolilik, graduonimik, butun-bo‘lak munosabati mazkur guruhdahi paremlarda ham namoyon bo‘ladi. Quyida ularning har biriga to‘xtalib o‘tamiz.

Barchamizga ma‘lumki, bir-biriga ma‘no va mazmun jihatdan o‘zaro zid munosabatda turadigan hodisalar antonim deyiladi. So‘zlarning bunday munosabatda bo‘lish hodisasi antonimiya deb yuritiladi. Kun-tun, qisqa-uzun, past-baland, yaxshi-yomon, ota-ona, yer-osmon so‘zlari antonimlar jumlasiga kiradi.

Antonimik munosabatda bo‘lgan ikki so‘z antonimik juft deb ataladi.

Antonimik juftlikni hosil qilgan so‘zlar, odatda, bir so‘z turkumiga mansub bo‘ladi: oq (sifat) - qora (sifat), g‘arb (ot) - sharq (ot), kam (ravish) - ko‘p (ravish), o‘tirmoq (fe‘l) – turmoq(fe‘l) kabi.

Antonimlar o‘ziga xos xususiyati bilan omonim va sinonimlardan farqlanadi.

Shakliy (fonetik tuzilish) jihatidan har xillik; ma‘nodagi o‘zaro zidlik antonimlarning muhim belgisi hisoblanadi. Keyingi belgi, ya‘ni zidlik tushunchasi antonimlarni belgilashda asosiy kriteriya bo‘lib hisoblanadi.

Tilda mavjud bo‘lgan so‘zlaning barchasi o‘z zid ma‘noli juftiga ega bo‘lavermasligi mumkin. Ammo xalq donishmandligi mevasi sanaladigan maqol, matal, iboralarda shunday o‘rinlar mavjudki, ularda aslida zid emas hodisalar ham nutqiy vaziyatva tilimiz jozibasi va xalqimizning buyuk tafakkuri va ma‘noviy noziklari o‘laroq zidlik hosil qila oladi.

Qarama qarshilik ma‘nosi ko‘proq narsa-hodisalarning belgisida kuzatiladi. Qalin-yupqa, erta-kech, yaxshi-yomon, qattiq-yumshoq, oq-qora, shirin-achchiq, uzoq-yaqin kabilar belgi ma‘nosini ifodalovchi antonimlar hisoblanadi.

“Hasharot” lug‘aviy ma‘noviy guruhi asosida shakllangan paremlarda ham zid ma‘nolilik xususiyatlari turli sistemada yaqqol ko‘rinadi. Masalan:

Shu o‘rinda yuqoridagi ta‘rifdagi “turli sistemada” degan jumлага izoh berib o‘tish talab qilinadi. O‘zbek xalq maqollari mazmun-mohiyat jihatdan qanchalik boy bo‘lsa, ularning hosil bo‘lishi ham shunchalik serjilo va murakkab til hodisalariga boydir. Masalan, birgina antonimlik hodisasini paremlarimizda turli shakl va turli sistemada ko‘rishimiz mumkin.

Ya‘ni: 1. “Hasharot” lug‘aviy ma‘noviy guruhi asosida shakllangan o‘zbek xalq paremlari ikki nomzod xususiyatlarini yoki harakatlarini zidlash yo‘li bilan hosil qilingan bo‘lishi mumkin. Masalan:

Pashsha bolga yopishar,

Kampir cholga.

Bu maqol juda kuchli xalqonalik kasb etib, xalqimizning kundalik hayotida qadimdan chol va kampir orasida sodir bo‘ladigan kichkina gap talashishlar, chollarning bo‘lar-bo‘lmas narsalarni bahona qilib kampiriga yopishib, u bilan janjal qilish odati hayotiy chizgilar bilan qalamga olinadi va asosan injiq, bir arzimagan kamchilik ko‘rib qolsa, shunga yopishib olib boshqalarga kun bermaydigan xarakterli kishilar tanqid qilinadi.

Qoraqurt ham bolasini oppog‘im der.

Kirpi bolasini yumshog‘im der.

Parema orqali xalqimiz har kimning farzandi o‘ziga shirinligini, o‘z farzandining kamchiliklari ona-otaning mehri-muhabbati tufayli ularga ko‘rinmasligi nazarda tutiladi. Qora qurt qanchalik qora

bo‘lmasin bolasini “oppog‘im” deyishi yoki kirpi qanchalik tikanli bo‘lmasin ota-onasi uchun “yumshoq” bo‘lishi mana shu mehrning natijasidir.

Bu paremlar yasalişhida “kampir va chol” va “qora va oppoq”, “kirpi-yumshoq” zid ma‘noli so‘zlar juftliklari asos bo‘lgan.

Ari zahrin chekmagan, bol qadrini bilmas.

Bu maqol asosan “Yomonni ko‘rmagan yaxshining qadriga yetmaydi” degan fikrni ilgari suradi, ya‘ni “ari zahrini chekish - yomonning yomonliklarini tatib ko‘rish”, “bol qadrini bilishi - yaxshining qadriga yetish” semalari orqali zidlanadi va arining zahri va bol antomik juftlik qatorini hosil qilgan.

2. Umuman zidlik xususiyatiga ega bo‘lmagan ikki obraz aynan paremaning qandaydir ma‘no nozikliklari talabi bilan va aynan shu paremaning o‘zidagina zidlik hosil qila olish xususiyatini ko‘plab uchratishimiz mumkin. Masalan:

Dushmaning kuya bo‘lsa ham, tuya bil.

Kuya badiiy adabiyotda va kundalik nutqiy muloqotlarda o‘z ma‘nosida ham ishlatiladi. Masalan: kigizni kuya bosibdi: Pulni kuya yebdi, junga kuya tushibdi va h.k.

“To‘piqlaridan qon oqayotgandi. Kishanga qoplangan kigizga kuya tushib, chirib ketgan ekan, suvdan hakkalab o‘tganida kigiz tushib ketib, temiri ochilib qolibdi...”

(Nosir Fozilov “Shum bolaning nabiralari”)

Mazkur paremadagi kuya va tuya obrazlari aslida hech qanday antonimlik xususiyatiga ega emas, ammo faqat shu maqol tarkibida kuya “kichiklik” va tuya “kattalik” semalariga ko‘ra zidlik hosil qila olgan. Bunday holatni ko‘plab maqollarimizda kuzatishimiz mumkin. Masalan: Dard filni pashshadek qilur.

Bu o‘rinda fil “kattalik” va pashsha “kichiklik” semasiga ko‘ra antonim juftlik hosil qila olgan.

Bit bo‘lsa ham - panoh.

Bu maqolda “panoh” tushunchasi ko‘chma ma‘noda qo‘llanilgan bo‘lib, boshpana, himoyaci, himoya qiluvchi kabi tushunchalarni anglatadi. “Kichiklik” semasidagi –bit va “himoyachi” semasidagi—panoh so‘zlari faqat shu o‘rindagina ma‘no nozikliklari, til jozibasi mevasi o‘laroq zidlik, antonimlik qatorida birlasha oladi.

Yo poshsho buzar,

Yo pashsha.

Mana bu maqolda ham aslida hech qanday zidlik xususiyatiga ega bo‘lamagan ikki so‘z “poshsho” va “pashsha” so‘zlari maqollar hosil bo‘lishining o‘ziga xos xususiyati natijasida pashsha - "kichiklik" va poshsho- “kattalik, boylik, rahbarlik” semalari bilan zidlik hosil qila olgan. Oqibatda ko‘zlagan ishingizni o‘z qudrati bilan poshsho ham yoki kichkina pashsha ham buzishi mumkinligi, buza olishi mumkinligi nazarda tutiladi.

Yomondan it yaxshi,

Sirkadan bit yaxshi.

Mazkur paremada insonlar sirka va bitga o‘xshatiladi. Sirkadan qutilish bitga nisbatan qiyinligi va sirka bilan bit toifasidagi insonlardan ko‘ra ongsiz itning yaxshi ekanligi uqtiriladi. Bu o‘rinda yaxshi va yomon tushunchalari o‘z-o‘zidan zidlik qatorini hosil qilsa, it va bit shu maqolning o‘zidagina nutqiy vaziyat talabi bilan zidlik qatorini hosil qiladi.

Mehnatsiz et yemaydi, bit yeydi.

Burganing ko‘ziga igna xati bo‘lib, chumoli fil bo‘lib ko‘rinar.

3. “Hasharot” lug‘aviy ma’noviy guruhi asosida shakllangan o‘zbek xalq paremlarida bir-biri bilan o‘zaro zid ma’nolilik qatorlarini hosil qiluvchi paremlarni ham uchratishimiz mumkin. Masalan: It, itning o‘rtog‘i bit.

Biz bu paremada “bit” obrazini “it” obraziga yaqin va undan ham kuchliroq salbiy qiyofada ko‘ramiz va bu maqol asosan xalq orasidagi kishilarga do‘st tanlashda xato qilmaslik, do‘st insonga qanchalik ta’sir qilishi mumkinligi haqida, atrofdagilar kishiga unung do‘stiga qarab baho berishlari haqida tushuntirishga urinadi. Biz bu paremada “bit”ni salbiy obraz sifatida ko‘ramiz.

Ammo quyida keltirilgan maqollarda biz “bit” nomzodini yuqoridagiga nisbatan ijobiy qiyofada ko‘ramiz.

Bit ham bo‘lsa panoh.

Bu parema “bit”ning “parazitlik” yoki “kuchsizlik” semalari asosida paydo bo‘lgan bo‘lib, jamiyatimizdagi ishyoqmas, beg‘am kishilarni ta’riflash bilan birga, hayotda o‘rni bilan shundaylarning ham borligi kishiga taskin berishi, ular ham, ularning nomlari ham ba’zan kishilarga panoh bo‘lishi mumkinligi e’tirof etiladi. Bu o‘rinda biz “bit” nomzodini ijobiy qiyofasini ko‘ra olamiz. Yoki:

Burga qochar oyoqqa,
Bit qoladi tayoqqa.

Har bir inson bu hayotda o‘z bilganicha, o‘z jismoniy imkoniyatidan kelib chiqqan holda yo‘l tanlaydi, yashaydi. Bu maqolda “burga” obrazi orqali jamiyatimizdagi chaqqon va uquvsiz, sodda kishilar zid ma’nolilik qatorlarida birlashadi. Burga va bit faqat shu paremadagina antonimlik kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Базарова Д.Х. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. – Т.: Фан, 1978. – 224 с.

2. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси.–Т.: Фан,1981.–104 б.

3. Mavlonov Z. Zoologiya. 7-sinf uchun darslik. – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 180 b.

4. Bozorov Z.A International scientific and practical conference “Modern psychology and pedagogy: problems and solutions” “Imperial College London” 2021-2022. 165-169 б.

5. Bozorov Z.A. Essence, structure and functions of civil culture. International engineering journal for research & development. Published in Volume 6 Special Issue , January 2021 of IEJRD E-ISSN: 2349-0721 , Peer Reviewed & Referred Journal.

6. Bozorov Z.A. The role of motivation, needs and interests in the formation of civil culture of future medical workers. ACADEMICIA an international multidisciplinary research journal. ISSN: 2249-7137. Vol. 11, Issue 3, March 2021. Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492 DOI: 10.5958/2249-7137.2021.00835.1

7. Bozorov Z.A. The system of formation of civic culture among students in higher educational institutions. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81), 455-458. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-01-81-81> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS> Scopus ASCC: 3304. (2020).

8. Bozorov Zayniddin & Samandarova Gulnoz. (2020). Ideological movement of legends and traditions in the novel “Shaytanat” by Tohir Malik. Theoretical & Applied Science. 84. 1014-1016. 10.15863/TAS.2020.04.84.187.

9. Bozorova G. Concerning some pleonastic and tautological constructions //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.

10. Bozorova G. Tautology and pleonasm: synchronic and diachronic views //Конференции. – 2021.
11. Bozorova G. Z. Ortiqchalik tamoyilining jahon tilshunosligida organilishi // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 9. – С. 945-951.
12. Bozorova Gulmira Zayniddinovna. Distinctive features of pleonasms in political speech // International scientific-online conference: Intellectual education technological solutions and innovative digital tools. Vol. 2 No. 14 (2023): - P. 168-174.
13. Kadyrovna A. M., Zayniddinovna B. G. Description of Events Which is Near to Pleonasm //Spanish Journal of Innovation and Integrity. – 2022. – Т. 5. – С. 281-285.
14. Samandarova G.Y. Socially conditioned meanings of paremas formed on the basis of the lexical spiritual group "insects". *Gospodarka i innowacje*. Volume: 22 | 2022. –P. 443-446.
15. Samandarova, G. Y. (2021). Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical-spiritual group of insects. *Current research journal of philological sciences*, 2(05), 39–42. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02-05-11>
16. Бозорова Г. З. Идейная направленность сказаний и преданий романа "Шайтанат" Тахира Малика //Молодой ученый. – 2014. – №. 9. – С. 532-534.
17. Бозорова Г. Илмий нутқда учрайдиган айрим плеонастик бирликлар таҳлили //Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. – 2022. – Т. 2. – №. 12. – С. 327-331.
18. Бозорова Г.З. ОАВда учрайдиган плеонастик бирликларнинг лингвопрагматик хусусиятлари // Interpretation and researches. 2023. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/oavda-uchraydigan-pleonastik-birliklarning-lingvopragmatik-hususiyatlari> (дата обращения: 10.04.2023).
19. Жўраева Б. Мақолнинг ёндош ҳодисаларга муносабати ва маъновий хусусиятлари. – Т.: Фан, 2007. –66 б.
20. Шомақсудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар махзани (Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001. – Б. 212

TIBBIY ATAMASHUNOSLIKDA ABBREVIATURALAR

*Bozorova Gulmira Zayniddinovna,
BuxDU O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrasi o‘qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)*

Аннотация. Mazkur maqolada tibbiy terminologiya, uning tilshunoslik bilan integratsion aloqalari yoritilgan. Tibbiyotdagi atamalar nutqda voqelanganda hosil bo‘ladigan pleonastik birliklar tahlilga tortilgan. Shuningdek, tibbiyotga oid terminlarning shakllanish xususiyatlari tasniflangan.

Калит so‘zlar: tilshunoslik, terminologiya, tibbiyot, tibbiy atamalar, tibbiy abbreviatura, pleonastik birikma, pleonazm.

Аннотация. В данной статье рассматривается медицинская терминология и ее интеграционные отношения с лингвистикой. Анализируются плеонастические единицы, образующиеся при появлении в речи медицинских терминов. Также классифицируются особенности образования медицинских терминов.

Ключевые слова: лингвистика, терминология, медицина, медицинские термины, медицинская аббревиатура, плеонастическое сочетание, плеоназм.

Abstract. This article covers medical terminology and its integration relations with linguistics. Pleonastic units formed when medical terms occur in speech are analyzed. Also, the features of the formation of medical terms are classified.

Key words: linguistics, terminology, medicine, medical terms, medical abbreviation, pleonastic combination, pleonasm.

Terminologiya (termin va logiya) — 1) 1) leksikaning bir sohasi; muayyan fan, texnika, ishlab chiqarish tarmog‘ining, san‘at, ijtimoiy faoliyat sohasining tegishli tushunchalar tizimi bilan bog‘liq terminlari majmui; 2) tilshunoslikning terminlarni o‘rganuvchi sohasi.

Terminologiya tor ma‘noda ma‘lum bir sohaga oid maxsus leksika. Masalan, fizika terminologiyasi, ijtimoiy-siyosiy terminologiya, mashinasozlik terminologiyasi kabi. Terminologiya umumxalq tilining leksikasi negizida vujudga keladi, boyiydi. O‘z navbatida, umumxalq tilining boyishi uchun xizmat qiladi. Terminologik leksika umumxalq tili leksikasining ajralmas qismi sifatida u bilan birga rivojlanadi, jamiyat va til taraqqiyotidagi barcha jarayonlarni boshdan kechiradi. Ma‘lum bir soha yoki fan yuqori darajada taraqqiy etgandagina o‘sha tilda maxsus terminologiya vujudga keladi.

Terminologiyaning rivojlanishi, boyish yo‘llari har xil: boshqa tillardan so‘z olish, yangi so‘z yasash, ayrim fannatik kategoriyalarning leksikalashuvi, so‘z birikmasining semantik bir butun holga kelib qolishi va boshqa Bugungi kunda o‘zbek terminologiyasining boyishi, asosan, boshqa tillardan so‘z olish va ichki so‘z yasash hisobiga ro‘y bermoqda. U yoki bu soha terminologik tizimining barqarorligini belgilovchi asosiy omil uning tartibga solinganligi va muntazamligidir. Terminologiyaning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Masalan, umumadabiy tilda sinonimiya, omonimiya va ko‘p ma‘nolilik tilning boyligi bo‘lsa, terminologiyada bular salbiy hodisa hisoblanadi. Jumladan, birgina tushunchani ifodalash uchun o‘zbek tilida yarimo‘tkazgich — chalo‘tkazgich — nimo‘tkazgich terminlari qo‘llanmoqda. Bu, o‘z navbatida, o‘qish-o‘qitish va axborot almashish jarayonini qiyinlashtiradi. Shu sababli ham terminologiyasi ma‘lum darajada barqarorlashgan barcha tillarda terminlar doimiy tartibga solib turiladi. Tartibga solish ma‘lum terminologik me‘yorlar asosida amalga oshiriladi. Terminologiya rivojida fan sohasiga oid maxsus lug‘atlarni nashr qilib turish ham muhim ahamiyatga ega[3].

So‘nggi yillarda tilshunoslikning boshqa sohalari bilan aloqasi, shuningdek, turli yo‘nalishlarning lingvistika bilan integratsiyasi masalalariga e‘tibor kuchaygan. Xususan, tiblingvistika tilshunoslikning alohida tarmog‘i sifatida qayd etilmoqda. “...Yangi davrda tilshunoslik boshqa sohalarga ko‘makchi bo‘lib qolishi kerak. Matematik lingvistika, biologik lingvistika, fizik lingvistika, tibbiy lingvistika, kompyuter lingvistikasi, psixologik lingvistika, ta‘limiy lingvistika, san‘at lingvistikasi, diniy nutq lingvistikasi, ortologiya va hokazo. ... Har bir soha bo‘yicha lug‘atchilik lingvistik asosda taraqqiy etishi lozim.... lingvistika bilan tibbiyot hamkorligi zarur. Tibbiy terminologiyaning ilmiy va ommabop variantlari farqlanishi kerak. Tibbiy ilmiy va ommabop matn farqlanishi, ilmiy tadqiq qilinib, lingvistik tavsiyalar ishlab chiqilishi zarur”, deya ta‘kidlaydi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori Baxtiyor Mengliyev [4]. Bu esa o‘z navbatida, tibbiy nutq alohida tadqiq obyektiga aylanishiga sabab bo‘lmoqda. Bugungi kunda terminologik tizimlarning shakllanishi va sohaga xos terminologik lug‘atlarni yaratishning lingvistik muammolari bilan nafaqat tilshunoslar, balki professional mutaxassislar shug‘ullanadi, shuning uchun fanlarning amaliy jihatidan muqarrar integratsiyasi mavjud. O‘rganilayotgan bilim sohasining konseptual apparatiga ega bo‘lish kasbiy muvaffaqiyat va terminologik savodxonlikning yuqori darajasiga erishishning muhim shartidir.

Shifokor jamiyatning elita qismiga mansub bo'lib, uning nutqi me'yoriy, kommunikativ, axloqiy va estetik jihatlarga javob bera olishi kerak [1].

Barchamizga ma'lumki, tibbiyot sohasida ham abbreviaturalar keng qo'llanadi. Qisqartmalar, asosan, turli kasalliklar nomi, tibbiy jihozlar yoxud atamalar shaklida namoyon bo'ladi. Tibbiyotga oid abbreviaturalarni o'rganish jarayonida ularda ham ortiqchalik elementlari ko'zga tashlandi. Xususan, OITS sindromi, O'RVI infeksiyasi, O'RK kasalliklari, UTT tekshiruv kabi birliklarda qisqartmaning ma'nosini to'la bilmaslik yoki bosh harflardan tashkil topgan abbreviaturaning mazmuniga e'tiborsizlik natijasida shifokorlar nutqida, tashxis varaqalarida, kasallik tarixlarini yozishda mana shunday pleonastik birikmalar shakllanganiga guvoh bo'lamiz. Bu birliklarda ortiqcha qo'llangan birlik qisqartmaning to'liq izohi berilganda yaqqol ko'zga tashlanadi:

OITS - Orttirilgan Immun Tanqisligi Sindromi – retrovirus guruhiga mansub virus qo'zg'atadigan kasallik; ikki davrga bo'linadi: OITV infeksiyasi va bevosita OITS davri. OITV infeksiyasi davri odam organizmida virus bor, lekin kasallik alomatlari hali namoyon bo'lmagan davr. Virus deyarli bir vaqtda Parijda prof. Lyuk Montanye hamda AQShda prof. Gallo boshchiligidagi olimlar tomonidan kashf etilgan (1983 y.).

“Kelasi darsda “OITS sindromi va uning klinik belgilari” mavzusida ma'ruza o'tilar ekan”(Nilufar Bozorova, BuxDTI 2-bosqich magistranti). Ushbu misolda qisqartma tarkibidagi so'nggi harf sindrom so'zining bosh harfi bo'lib, mazkur so'z ham abbreviaturada, ham birikma tarkibida qayta takror qo'llanyapti.

O'RVI (O'tkir Respirator Virusli Infeksiyalar) guruhi. Bu guruhga respirator-sinsitial infeksiya, rinovirus, adenovirus va yuqori nafas yo'llarining boshqa infeksiyalari kiradi.

“O'RVI infeksiyalariga nimalar kirar edi? Kecha ma'ruzada aytganlarida yozib olishga ulgurmagandim” (Dilrabo Ochilova, BuxDTI 5-bosqich talabasi). Bunda ham yuqoridagi singari qisqartma tarkibidagi bosh harf bilan birikmaning hokim so'zi takroriylikni hosil qilmoqda.

O'RK (O'tkir Respirator Kasalliklar) – viruslar qo'zg'atadigan, kelib chiqishi bir-biriga o'xshash o'tkir infeksiyon kasalliklarning umumiy nomi. Nafas yo'llari (burun, hiqildoq, kekirdak, bronxlar) shilliq pardalari, ko'z shilliq pardasi – konyunktivaga zarar yetishi bilan kechadi. O'tkir respirator kasalliklarning qo'zg'atuvchilariga adenoviruslar, paragripp viruslari, rinoviruslar va boshqalar kiradi.

“O'RK kasalliklari mavzusini konspekt qilganmisan? O'qishga berib tur”(Durdona Baxshilloeva, BuxDTI 1-bosqich talabasi). Bu o'rinda ham yuqoridagi holat takrorlanmoqda.

UTT – (ultratovush tekshiruv) tibbiyotda yangi kashf etilgan tekshiruv usullaridan biri. Birinchi ultratovush tekshiruv 1956 yildagina o'tkazilgan bo'lib, tibbiyotning ko'plab yo'nalishlarida, xususan, akusherlik va ginekologiya sohasida u o'tgan asrning 60-yillaridan boshlab qo'llanilmoqda[2]. B.S.Rahimov maqolasida keltirilgan izohdan UTT abbreviaturasidagi ikkinchi T harfi tekshiruv so'zining qisqartmasi ekanligi oydinlashadi. Shunday bo'lishiga qaramay, aksariyat tibbiyot xodimlari nutqida mazkur qisqartma pleonastik ko'rinishda qo'llanadi: “Ko'p hollarda bu holat buqoq kasalliklari va o'smir qiz tuxumdonidagi kistalar sabab yuzaga kelishi mumkin. Aniq tashxis qo'yib davolash uchun endokrinolog ko'rigi va UTT tekshiruvidan o'tishni tavsiya qilaman” (Oliy toifali shifokor-ginekolog Gulnora Po'latovanning bemor tomonidan berilgan savolga javobi).

Mazkur misolda, shuningdek, yuqorida tahlili keltirilgan OITS sindromi, O'RVI infeksiyasi, O'RK kasalliklari kabi birikmalarda shifokor tomonidan qisqartmaning mazmuniga e'tiborsizlik, abbreviatura tarkibidagi bosh harflarning mohiyatini to'la anglamaslik holatlari pleonastik birlik shakllanishiga sabab bo'lgan, desak yanglishmaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Абузалова М.К. Лингвистика ва тиббиёт ҳамкорлиги ижтимоий зарурат сифатида// Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari . –Buxoro, 2021. –B.17-22.
2. Рахимов Б. С. Ультратовуш текшириш аппаратида олинган маълумотларни рақамли қайта ишлаш / Б. С. Рахимов. — Текст : непосредственный // Техника. Технологии. Инженерия. — 2017. — № 2.1 (4.1). — С. 17-18. — URL: <https://moluch.ru/th/8/archive/57/2321/> (дата обращения: 25.11.2022).Shavketovna, Y. A., & Zayniddinovna, B. G. (2023). Lexical-Semantic Characteristics of Medical Abbreviations. Best Journal of Innovation in Science, Research and Development, 2(6), 98–101. Retrieved from <http://www.bjisrd.com/index.php/bjisrd/article/view/289>
3. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Terminologiya>
4. <https://kun.uz/news/2019/09/05/sobiq-ittifoq-hududidagi-aksar-respublikalarda-filologiya-yangi-ozanlarga-tushib-oldi-bizdachi-professor-bilan-suhbat>
5. Vozorova, G. (2023). Лингвопрагматическая характеристика плеонастических единиц используемых в политической речи. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 34(34). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9752
6. Zayniddinovna B. G. Ortiqchalik tamoyilining jahon tilshunosligida organilishi. – 2021.
7. Бозорова Гулмира Зайниддиновна ОАВДА УЧРАЙДИГАН ПЛЕОНАСТИК БИРЛИКЛАРНИНГ ЛИНГВОПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ // Interpretation and researches. 2023. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/oavda-uchraydigan-pleonastik-birliklarning-lingvopragmatik-hususiylari> (дата обращения: 28.10.2023).
8. Yarashovna, S. G., Istamovna, A. N., & Zayniddinovna, B. G. (2023). Methods of Using Metaphorical, Pleonastic and Paremic Units in Uzbek Linguistics. resmilitaris, 13(2), 5560-5572.
9. Samandarova, G. Y. (2021). Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical-spiritual group of insects. current research journal of philological sciences, 2(05), 39-42.
10. Vozorov Z.A International scientific and practical conference “Modern psychology and pedagogy: problems and solutions” “Imperial College London” 2021-2022. 165-169 б.
11. Бозоров З.А. The system of formation of civic culture among students in higher educational institutions. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81), 455-458. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-01-81-81> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS> Scopus ASCC: 3304. (2020).
12. Kadyrovna A. M., Zayniddinovna B. G. Description of Events Which is Near to Pleonasm //Spanish Journal of Innovation and Integrity. – 2022. – Т. 5. – С. 281-285.
13. Намройева М. ТОHIR MALIK BADIY ASARLARIDA QO ‘LLANILGAN ANTROPONIMLARNING YASALISH STRUKTURASI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 41. – №. 41.

**“MAHBUB UL-QULUB” ASARIDAGI TANBEH VA HIKOYATLARDA NAZMIY
MATNLAR POETIKASI**

*Dusanova Tozagul Rasulovna,
Navoiy Innovatsiyalar Universiteti, f.f.f.d. (PhD)*

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiyning pandnoma ruhidagi “Mahbub ul –qulub“ asaridagi irfoniy - tasavvufiy qarashlarining mazmun mohiyati tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Mahbub ul-qulub”, tasavvuf, pandnoma, she’riy matnlar

Аннотация: В данной статье анализируется содержательная сущность ирфанско – суфийских взглядов Алишера Навои в произведении “Махбуб ул - Кулуб “ в духе нравоучения.

Ключевые слова: Алишер Навои, "Махбуб уль-Кулуб", суфий, нравоучение, поэтические тексты

Abstract: This article analyzes the substantive essence of the irfan-sufi views of Alisher Navoi in the work "Mahbub ul - Kulub" in the spirit of morality.

Keywords: Alisher Navoi, "Mahbub ul-Kulub," Sufi, morality, poetic texts.

Hazrat Navoiyning nodir durdonalari orasida “Mahbub ul-qulub” asari mavzu xilma-xilligi, ma’no-mazmun doirasining kengligi va hayotiyligi bilan ajralib turadi. Asarning ikkinchi qismida nazmiy matnlarning joylashishi o‘zgacha, ya’ni she’riy matnlar nasriy matnlar orasida uchraydi. Bu qismda dastlab tasavvufiy atamalarning sharhi, nazm, misol tariqasida keltirilgan hikoyat va uning xulosasidan so‘ng yana nazm keltirilgan. Birinchi she’riy matn o‘zidan oldingi tushunchaning xulosasi sifatida berilgan bo‘lsa, ikkinchi nazmiy matn hikoyatning yakuni bo‘lib xizmat qilgan.

Asarning ikkinchi qismidagi o‘nta bobda Navoiy ijodining eng asosiy masalalaridan hisoblanmish tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, sabr, tavoze, zikr, tavajjuh, rizo, ishq kabi tushunchalarning irfoniy-axloqiy talqini keltirilgan. Har bir bobda ruhiy tarbiyaning muhim bosqichlari bo‘lmish ushbu o‘nta insoniy fazilatning asl mohiyati ochilib, mashhur shayxlar va afsonaviy siymolar nomi bilan bog‘liq ibratli hikoyat va rivoyatlar bilan to‘ldirilgan.

Yuksak insoniy fazilatlarni targ‘ib qiluvchi ushbu hikoyatlarda saj‘, tazod va muqobala, istiora, talmih kabi ma’naviy hamda mushtarak san’atlarning unsurlari yordamida o‘zbek tilining keng imkoniyatlari namoyish etiladi, hikoyat mantiqiy xulosani anglatuvchi bayt bilan tugallanadi. Hikoyat qahramonlari turli toifaga mansub - oldin yashab o‘tgan shayxlar, Navoiyning zamondoshlari, afsonaviy siymolardan iborat. Muallif bu bilan yaxshilikni targ‘ib etishning turli usul va vositalaridan foydalangan.

“Mahbub ul-qulub” asarining ikkinchi qismda o‘n bitta hikoyatdan so‘ng 1 ta masnaviy, 3 ta qit’a, 4 ta ruboiy, 14 ta fard keltirilgan. Bu bobda asosan nasriy matnlardan so‘ng, ba’zi o‘rinlarda nasriy matnlar orasida 22 ta nazmiy matn keltirilgan.

“Mahbub ul-qulub”ning “Mutafarriqa favoyid va amsol surati” deb nomlangan uchinchi qismida Navoiy to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘quvchiga murojaat qilib, 127 ta tanbehda pand-nasihatlar orqali ma’naviy kamolot sirlarini bayon qiladi. Ushbu tanbehlarda buyuk mutafakkirning inson va uning sajiyasi, ilohiy ma’rifat bilan bog‘liq masalalar qalamga olingan. Har bir jumla o‘zaro qofiyadosh. Asarning saj‘da yozilishi unga alohida badiiy nafosat bag‘ishlagan. Bu bo‘limda odob va axloq masalalariga oid 400 ga yaqin maqol va hikmatli so‘zlar tanbehlari shaklida qo‘llanilgan bo‘lib, donishmand adib ular orqali pand-nasihat berib, go‘zal insoniy fazilatlarni egallashga, yomon illatlardan saqlanishga, ilm o‘rganishga, yaxshilarga yor, muhtojlarga madadkor bo‘lib, xalq va Xoliq oldidagi burch, vazifalarini halol ado etishga da’vat etadi. Shoir kichik kirish so‘zida baxt-saodatning asosi – ma’rifatda, eng katta baxtsizlik – ma’rifatsizlik va jaholatda ekanligini ta’kidlaydi, agar kishi saodatmand olim bo‘lsa, nodonlar so‘zi ham uning uchun ibratdir. Navoiy asardagi tanbehlarda hayotiy haqiqatlar, tajriba va xulosalarini ixcham tarzda, asosan, saj‘ shaklidagi hikmatlarda bayon etadi.

Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asaridagi nasriy matnlardan so‘ng, asosan bitta, ba’zi o‘rinlarda ikkita nazmiy matn keltiriladi. Masalan, 3-qism 31-tanbehda shunday yozadi: “Ko‘ngul badan mulkining podshohidur, anga sihat, munga ham sihat, anga tabohi, munga ham tabohidur... Podshoh –mulk badanining jonidur va ko‘ngul –badan mulkining sultoni” [A.N. 9-Jild. 2011:513].

Mutafakkir adib bu tanbehida ko'ngulga oddiy bir a'zo emas, balki jon, ruh sifatida qarab, uni jismning podshohi deb ataydi. Ruh sog'lom bo'lsa, tana ham sog'lomdir. Ruhiyat buzilgan bo'lsa, jism ham kasaldir. Demak, ruh badan mulkining egasi, shohlar shohidir. Badan sog'ligi va kasalligi ko'ngul (ruh)ning sog' yoki kasalligi bilan bog'liqdir. Mamlakatning obod va xaroblighi esa shohning adolati va zulmiga bog'liqdir. Podshoh – mamlakat badanining joni bo'lsa, ko'ngul - badan mulkining sulтони.

Mulk uchun solim keraktur xusravi kishvarpanoh,

Tan uchun ul uzvkim, bo'ldi badan mulkida shoh. [A.N. 9-Jild. 2011:513]

Bu fardda shoir tamsil san'ati orqali chiroyli dalil keltirgan. Bu hozirgi kundagi sog' tanda - sog'lom aql degan maqolga uyg'undir. "Mahbub ul-qulub" asaridan o'rin olgan nazmiy matnlar adib ilgari surgan g'oyalarning ta'sir kuchini yanada oshirgan. Hikoya tarzining ravonligi, badiiy san'atlar bilan bezalgani, fikr va qarashlarning aniq ifoda etilishi asarning shavq bilan o'qilishiga zamin yaratadi.

"Mahbub ul-qulub"ning birinchi qism 34-fasli Mubrim(shilqim) gadolar zikrida deb nomlanadi. Shoir gadolarning noshukur, dangasa va behayolliklarini tanqid qiladi. "Gadoyning tugib qo'ygan aqchasini yuvg'uvchidan boshqa kishi ochishi mahol, ko'mgan kumushlarini tuproqdan boshqa narsa yemog'i maholligini aytib, ularni musulmonliqdan uzoq, odamiylikdan mahrum",- deb ta'riflaydi. Nasriy matndan so'ng to'rt qator she'r keltiriladi:

ruboiy:

Bermak bo'lmas alarg'a inson hukmi,

Yo odamu mo'minu musulmon hukmi.

Fosid axlotig'aki vojibdur daf'.

Bo'lg'aymu kishi beray desa jon hukmi. [A.N. 9-Jild. 2011:476]

Hozirgi kunda ham jamiyatimizda uchrab turadigan shilqim gadolarni Navoiy juda qattiq tanqid qilib, ularni inson zotidan emas, hatto mo'min-musulmon deb ham bo'lmasligini aytadi. Fosidning axlatlarini daf qilmoq kerak, chunki bularni tirik jon o'rnida sanab bo'lmaydi.

"Mahbub ul-qulub" tarkibidagi nazmiy parchalar, undagi hikoyatlar kabi asarning badiiyligini ta'minlash, muallifning g'oyaviy niyatini, ruhiy holatini yanada kuchaytirib, ta'sirchan ifodalash uchun keltiriladi. Jumladan, har bir ishni oshiqmasdan, sabr-matonat bilan meyoriga yetkazish haqidagi 73-tanbeh quyidagi fard bilan yakunlanadi:

Har kimsaki, aylamas oshuqmoqni xayol,

Yafrog'ni ipak qilur, chechak bargini bol. [A.N. 9-Jild. 2011:526]

Fardda Navoiy "tanbeh"da ilgari surgan fikrlarini dalillash uchun tabiat olamidagi ikki tinimsiz urinish tufayli erishiladigan mehnat mo'jizasiga ishora qiladi. Bu kabi baytlar Navoiyning nasrdagi fikrlarini to'ldiradi, nisbat, sifat, o'xshatishlar vositasida ularning mantiqini mustahkamlaydi.

"Mahbub ul-qulub"da keltirilgan aksariyat nazmiy matnlar - ruboiy, qit'a, masnaviy, fardlarni tuzilishi va shakliga ko'ra mustaqil she'riy janrlar sifatida olish mumkin. Jumladan, 69-tanbehning xulosasi bo'lib kelgan quyidagi masnaviy mustaqil holatda ham chuqur mazmunga egadir:

Yamon-yaxshini Tengridin anglag'il,

Yamonn yamon, yaxshini yaxshi bil.

Yamonn agar yaxshi qilsang gumon,

Erur yaxshini ham degandek yamon. [A.N. 9-Jild. 2011:525]

Asardagi ba'zi nazmiy matnlar nasriy matndagi fikrlarni she'riy yo'lda takrorlab, aytilayotgan fikrning xalqqa ta'sirchan yetib borishiga xizmat qilgan. Buni 67-tanbehda ko'rishimiz mumkin:

“Muvahhish xabarni chindur deb do‘stg‘a yetkurma va birovning aybi voqe‘ bo‘lsa yuziga urma. Qo‘yg‘ilkim, ul chin xabarni dushman yetkursun va tahammulkim, ul ayb mojarosin aduvsi sursun”.

Masnaviy:

Ne so‘zdinki, yetgay birovga g‘ubor,

Ne lozimki, sen qilg‘asen oshkor.

Qo‘yaberki, qilsun ayon dushmani

Ki, bordur adovat aduvning fani. [A.N. 9-Jild. 2011:524]

Har ikkala matnda ham ko‘ngilsizlik keltiradigan noxush gapni sen do‘stingga aytma, dushman yetkazsin. Sen sabr qil, chunki adovat dushmanning ishi ekanligi ta‘kidlangan.

Ba‘zi nazmiy matnlar esa o‘zidan oldin kelgan nasriy matnlarsiz to‘liq ma‘noni anglatmaydi. Masalan, 61-tanbehdan so‘ng keltirilgan quyidagi fardda buni kuzatishimiz mumkin:

Birida muncha hunar, ul birida muncha uyub,

Qaysining xo‘b ekanin ahli xirad bilgay xo‘b. [A.N. 9-Jild. 2011:522]

Yuqoridagi tanbehda nodon eshakka qiyoslanadi. Eshak bechorada aql va fahm yo‘q, qaysi tomonga boshlasang, ketaveradi. U yuk tashuvchi. Nodonning ishi esa kekkayish, johillik, odamlarga ozor berish ekanligi aytilib, fardda bu fikr ta‘kidlanadi. Yoki 66-tanbeh oxirida kelgan masnaviyda ham shunday holatni ko‘rishimiz mumkin:

Birisig‘a g‘araz, o‘z muddaosi,

Birisi qasdi, in‘om iltimosi.

Chun sendin topmadilar hech parvo,

Biri xasmu biridur hajvoro. [A.N. 9-Jild. 2011:524]

Hazrati Navoiy “Mahbub ul-qulub”ning 100-tanbehida: “Har kimki bir qavmning urf-odatini qilsa, sekin-sekin o‘sha qavmning ishini qiladi. Kingaki payrovlik qilsa, ya‘ni ergashsa, o‘sha odam yetgan joyga bu ham boradi. Agar bu so‘z senga malol kelsa, As‘hobi Kahf va ularning itlaridan o‘rnak ol,-“ deb Qur‘oni karimdagi “Kahf” surasiga ishora qiladi va quyidagi qit‘ani xulosa o‘rnida keltiradi:

Nabiy o‘g‘li tomug‘ni qildi maskan,

Tomug‘ ahli guruhin chun erishti.

Va lekin jannat ahli payravi it,

Yetishti qaydakim ul el yetishti. [A.N. 9-Jild. 2011:533]

Asardagi tazod, talmih, tamsil san‘ati asosida ifodalangan nazmiy matnlar nasriy matnlardagi g‘oyani yanada teranroq anglashimizga xizmat qilgan va xulosa o‘rnida qo‘llangan.

ADABIYOTLAR

1. Алишер Навоий “Махбуб ул-қулуб”, 10 жилдлик. Т: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. ж-9, 768-б.
2. Алишер Навоий “Мукамал асарлар тўплами”. 14-жилд. “Махбуб ул-қулуб”. Тошкент 1998.
3. Алишер Навоий “Махбуб ул-қулуб” (И.Махсумов тадбили), Янги аср авлоди, Тошкент 2019. 316-б.

5-SHO‘BA
O‘ZBEK-OZARBAYJON ADABIY ALOQALARI: TILSHUNOSLIK,
ADABIYOTSHUNOSLIK, BADIYYAT

ANADOLU’DA MÜSLÜMANLIĞIN VE TÜRKLÜĞÜN PİRİ

Prof. Dr. Şhrabanı ALLAHVERDİYEVA

T.C. Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

sallahverdiyeva@adiyaman.edu.tr

(Ozarbayjan)

Özet. Hacı Bektaşî Veli Anadolu’nun Müslümanlaşmasında mühim bir rol oynamıştır. Hacı Bektaşî Veli İslamiyet’in sevgi ve hoşgörü esasına bina edildiğini inanan bir sistem içinde yetişmiştir. Hacı Bektaşî Veli, kısa bir zamanda Anadolu Müslümanlarının en önemli Piri olmuştur. Anadolu Bektaşiliğinin temeli insan sevgisidir. Anadolu Müslümanlarının Piri olan Hacı Bektaşî Veli burada insanların yolunu aydınlatmış, gönüllerini muhabbetle doldurmuştur. Hacı Bektaşî Veli’yi günümüze kadar getiren en önemli etken, onun insana verdiği değerdir. Hacı Bektaşî Veli Anadolu coğrafyasında, bir dergahın temelini koyar. Bu dergah derleyici, bütünleştirici ve toplayıcı olur. Çeşitli etnik din ve mezheplerdeki insanları, çatısı altında toplamış ve Anadolu’nun Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hacı Bektaşî Veli, Anadolu, Türk, Müslüman, İnsan.

Summary. Hacı Bektashi Veli played an important role in the Islamization of Anatolia. Hacı Bektashi Veli grew up in a system when Islam was built on the basis of love and tolerance. Hacı Bektashi Veli became an important leader of Anatolian Muslims in a short time. The basis of Anatolian Bektashism is human love. Hacı Bektashi Veli, who was the leader of the Anatolian Muslims, enlightened the way of people here and filled their hearts with fondness. The most important factor that brought Hacı Bektashi Veli to the present day is the value he gives to human beings. Hacı Bektashi Veli lays the foundations of a lodge in Anatolian geography. This directory becomes compiler, integrator, and aggregator. It gathered people from various ethnic religions and sects under its roof and played an important role in Turkification of Anatolia.

Keywords: Hacı Bektashi Veli, Anatolia, Turkish, Muslim, Human.

Seyit Hacı Bektaşî Veli, Anadolu Müslümanlarının öncülerinden biri olmuştur. 13. yüzyıllarda Anadolu’da yaşamış tasavvuf büyüklerinden biridir. Anadolu’nun Türkleşmesinde mühim rol oynayanlardan biri olan Hacı Bektaşî Veli, o günden günümüze kadar Türk halkı tarafından sevilen ve sayılan biri olarak varlığını sürdürmüştür.

Hacı Bektaşî Veli İran’da bulunan Horasan eyaletinin Nişabur şehrinde dünyaya gelmiştir. Horasan hükümdarı Seyit Muhammed ile Nişabur’lu bir alimin kızı olan Hatem Hatun’un oğullarıdır. Hacı Bektaşî Veli, Seyittir. Soyu Ehl-i Beyt imamlarından yedinci imam Musa Kazım’ın neslindedir. Hacı Bektaşî Veli’nin babası Seyit Muhammed’in uzun yıllar evladı olmamıştır. Bunun üzerine önemli alimleri toplayıp, ona dua etmelerini istemiştir. Belli bir müddet sonra Seyit

Muhammed'in bir erkek evladı olmuş, ismini Muhammed Bektaş koymuştur. Hacı Bektaş Veli'nin doğumu ve ölümü hakkında kesin tarihler belli değildir.

Hacı Bektaş Veli okul çağına gelince babası Seyit Muhammed batın ve zahir ilimlerine sahip alim olan Lokman Perende'ye teslim ederek onun iyi bir eğitim almasını sağlamıştır. Hacı Bektaş Veli'nin hocası Lokman Perende Horasan erenlerinin Piri ve üstadı Ahmet Yesevi'nin talebelerindedir.(BOZKURT,s.22)

Lokman Perende elinde pişen Hacı Bektaş Veli, parlak zekası ve düzenli eğitimi sayesinde kısa zamanda Kuran-ı Kerim, dini bilgiler ve batın ilmine vakıf olarak diğer talebeler arasında ileri gitmiştir. Hacı Bektaş Veli tahsilini bitirince hocası tarafından Anadolu'nun irşat edilmesi vazifesi ile bu topraklara gönderilmiştir.

Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'ya gönderilmesi tesadüfi olmamıştır. Bir gün Lokman Perende Hacı Bektaş Veli'nin bulunduğu odaya gider. Odayı nur ile dolmuş görüp, şaşırır. Hacı Bektaş Veli'nin sağında ve solunda iki nurani zat görür. O iki mübarek Hacı Bektaş Veli'ye Kuran-ı okuturlar. Lokman Perende girer girmez hemen kaybolurlar. Lokman Perende şaşırır. Hacı Bektaş Veli'ye, “Bunlar kimler?” diye sorar. Hacı Bektaş Veli şöyle cevap verir: “Sağımda oturan iki cihan güneşi ceddin Muhammed Mustafa (s.a.v), solumda oturan ise ceddin Allah'ın arslanı, insanlar emiri Hz. Ali idi.” Bu menkıbe Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'ya gönderilmesinin sırrını ortaya çıkarmaktadır.

Hacı Bektaş Veli Anadolu'nun Müslümanlaşmasında mühim bir rol oynamıştır. Hacı Bektaş Veli İslamiyet'in sevgi ve hoşgörü esasına bina edildiğini inanan bir sistem içinde yetişmiştir. Tahsili sırasında Türkçe dilinin bütün inceliklerine öğrenen Hacı Bektaş Veli, bununla Anadolu'nun Türk yurdu olarak kalmasına büyük katkı sağlamıştır. Anadolu'nun İslamlaşmasında Hacı Bektaş Veli'nin de içinde bulunduğu Horasan Erenlerinin büyük tesiri vardır. Horasan Erenlerinin piri Hoca Ahmet Yesevi Anadolu'nun gelecekte oynayacağı misyonu öngördüğü için, yetiştirdiği önemli öğrencilerini Anadolu'ya göndermiştir.

Ahmet Yesevi'nin, Hacı Bektaş Veli'yi Anadolu'nun irşadı için gönderdiğine dair birçok menkıbe anlatılmıştır.

Hacı Bektaş Veli'nin Ahmet Yesevi tarafından Anadolu'ya gönderilmesi şöyle açıklanır. Ahmet Yesevi: Horasan ülkesinin sahibi idi.

Bedahşan ülkesinin halkı Horasan iline akın eder, Müslümanların mallarını yağmalardı. Bu olaya halk yakınarak Ahmet Yesevi'nin yanına gider. Bu yakınma üzerine Ahmet Yesevi çok üzülür. Bu hal karşısında “Yiğit bir kulunu bana gönder” diye dua eder. Ahmet Yesevi'nin durumunu Allah(c.c) Hacı Bektaş Veli'ye ilham eder. Hacı Bektaş Veli, hemen Türkistan'a yürür ve Ahmet Yesevi'nin dergahına ulaşır. Ahmet Yesevi Hacı Bektaş Veli'yi görünce, mülk ıssı geldi diye çok sevinir. Ahmet Yesevi'nin başında bir zira uzunluğunda, “bir Elif-i taç vardı. Bu taç: hırka, çerağ, sofraya, alem ve seccade ile birlikte Allah'tan (c.c.), Hz.Peygambere (s.a.v) gelmişti. O da onları erkanla Murtaza Ali'ye(r.a), İmam Ali, İmam Hasan'a, İmam Hüseyin'e, İmam Hüseyin İmam Zeynel Abidin'e; İmam Muhammed'e; İmam Musa Kazım'a; İmam Rıza'ya sundu. İmam Rıza onları 99 bin Türkistan Piri'nin Piri Ahmet Yesevi'ye verdi. Bunların tümü tekkede dururdu. Şeyh onları halifelerinden kimseye vermezdi. Soranlara sahibi vardır, gelir alır” derdi. Bir gün halifeler toplanıp onları Şeyhten istemeye karar verirler. Şafak zamanı binlerce halife namaz kılarlar. Hepsisi seccade serip yerlerine otururlar. Ortaya da büyük bir ateş yakarlar. Duadan sonra Şeyh halifelerin yüzüne bakar ve ne düşündüklerini anlar. –Gönlünüzde ne varsa dile getirin söyleyin dedi.

Halifeler dileklerini söylediler. Bu sırada sadık bir muhip darı getirmişti. Darı meydanın bir tarafında yığılı duruyordu.

Ahmet Yesevi – Kim bu darı yığının üstün seccade serer, hiçbir darı tanesini yerinden kıpırdatmadan ibadet ederse o emanetler onun hakkıdır. Ama zahmet etmeyin onların sahibi var. Şimdi çıkar gelir, dedi.

Halifeler bu sözler karşısında şaşırıldılar; utançlarından başlarını öne eğdiler. Bir de baktılar ki birisi çıkageldi.

-Sabahınız aşk olsun, diyerek selam verdi. Ve halifelerin arasında yere oturdu. Bu gelen Hünkar Hacı Bektaş Veli idi.

Ahmet Yesevi, Hünkar Hacı Bektaş Veli'nin selamını ayağa kalkarak aldı. Hocaları Ahmet Yesevi'nin davranışını gören halifeler de ayağa kalktı. Hoca Ahmet Yesevi halifelere dönüp şöyle dedi:

-İşte emanetlerin sahibi geldi, dedi. Ey Horasanlı Hacı Bektaş, gel.

Hünkar Hacı Bektaş Veli, ayağa kalktı; seccadeyi eline aldı ve darı yığınının yanına gitti. Allah'ın(c.c) adına besmele çekip, seccadeyi darı yığının üstüne serdi; ardından üzerine çıkıp ibadet etti; bir tek darı tanesi bile yerinden kımıldamadı.

İbadeti bitirdikten sonra; Elif-i taç uçtu Bektaş'ın başına geçti; hırka havalanıp sırtına kondu; چراغ uyandı önünde durdu; Peygamberin sancağı yerden kalkıp baş ucuna dikildi; seccade altına döşendi. Bunu gören halifeler salavat getirdi.

-Ya Bektaş! Nasibini tam olarak aldın; müjde olsun ki kutup oldun; kırk yıl hükmün var; bugüne dek bizimdi, bugünden sonra senindir. Biz bu yokluk uğrunda fazla kalamayız. Ahirete gideriz. Git, seni Anadolu'ya saldık. Suluca Karahöyük'ü sana yurt verdik. Anadolu'da gerçek Erenler, budalalar, sarhoşlar çoktur; artık hiçbir yerde eğlenme hemen yürü.

Hacı Bektaş Veli, ertesini gün Güneş doğarken Hoca Ahmet Yesevi'den izin alıp Anadolu istikametine yola çıktı. Orada bulunan Erenlerden biri yanmakta olan ateşten bir odun alıp, Anadolu'ya doğru fırlattı. O odun dut ağacıydı, Konya'da Emir Cem Sultan'ın halifesi Hak Ahmet Sultan bu dut ağacının tuttu ve Hacı Bektaş tekkesinin önüne dikti.(KORKMAZ,s.26)

Hacı Bektaş Veli Anadolu coğrafyasında, bir dergahın temelini koyar. Derleyici, bütünleştirici ve toplayıcı olur. Çeşitli etnik din ve mezheplerdeki insanları, çatısı altında toplanmaya çağırır. Her türlü görüş ve düşüncedeki insanların, şemsiyesi altında yer bulabileceklerini bildirir. (BOZKURT,s.29)

Hacı Bektaş Veli, kısa bir zamanda Anadolu Müslümanlarının en önemli piri olmuştur. Anadolu Bektaşiliğinin temeli insan sevgisidir. İnsanı merkez alan bu felsefenin içeriği sevgi, barış ve hoşgörüdür. Hacı Bektaş Veli, kendi yolunu -“Bilimden gidilmeyen yol karanlıktır.” , “ Her ne ararsan kendinde ara.”, “ En yüce servet ilimdir.”, “Nefsine ağır geleni kimseye uygulama.” , “Eline, beline, diline sahip ol.”- gibi sözlerle sistemleştirmiştir.

Anadolu Müslümanlarının piri olan Hacı Bektaş Veli burada insanların yolunu aydınlatmış, gönüllerini muhabbetle doldurmuştur. Hacı Bektaş Veli'yi günümüze kadar getiren en önemli etken, onun insana verdiği değerdir.

Hacı Bektaş Veli'nin sağlığında, müritleri arasında halifeler yetiştirdiği ve bunları Anadolu'nun çeşitli yerlerine yolladığı görülmektedir. Bektaşilik, Hacı Bektaş Veli tarafından kurulduğu kabul edilen tarikatın adıdır. Bu tarikat her ne kadar, Hacı Bektaş Veli'ye ait edilse de, esas teşekkülü daha sonraki dönemlere rastlar.

Bektaşilik, şehirlerden çok köylerde ve Yörükler arasında yayılmıştır. Bektaşilik, her tarikat gibi batındır. Batına ait bir takım sırlarla içli dışlıdır. Bektaşiler her şeylerini gizli tutarlar. Tarikatların bir çoğunda bulunda “Seyr-i Sülûk”, Bektaşilikte yoktur. İnâbe, ikrar ve cem ayini vardır. Bektaşilikte

Ehl-i Beyte fazla sevgi gösterilir. Hatta Bektaşılığı mezhep itibariyle Caferi; irfan ve felsefe itibariyle Hurufi diye tanımlayanlar vardır.

Bektaşiler, Caferi fıkhını kabul ettikleri gibi İmamiye mezhebini de kabul etmişler.12 İmam'ı takdis ederler. Bektaşilik “Şeriat, Tarikat, Marifet, Hakikat” olmak üzere dört temel üzerine oturur. Hz. Muhammet'in (s.a.v) soyunu ve 12 imamı sevmek; Ehl-i Beyt düşüncelerinden uzak olmamaktır.

Bektaşi Tarikatının kendini özgü gelenekleri vardır:

- Bıyıklarını ve sakallarını uzatırlar.
- Karşılaşırken sağ ellerini kalplerinin üzerine koyarlar.
- Birbirlerinin ellerini öperler.
- Başlarına 12 dilimli taç giyerler.
- Göğüslerine “Teslim Taşı” adını verdikleri, 12 dilimli taç takarlar.
- Hırka giyerler, kemer kuşanırlar.
- Birbirlerine ömür boyu yardımcı olmak amacı ile “Yol Kardeşi” adını verdikleri bir arkadaş edinirler.
- Evli olan Bektaşiler boşanmazlar.
- Nasip kapanmasın diye kaşığı sofraya üzerine yüzü üstüne bırakmazlar.
- Kapının eşğine basmazlar.
- Bektaşi tarikatları genellikle dağ eteklerinde, sakin yerlerde kurulmuştur.
- Bektaşi şairleri, genellikle halk şiirinde vezin ve kafiye vb. özelliklere sadık kalmışlardır.
- Bektaşi dergahlarında icra edilen musiki genelde halk musikisine çok yakındır. Bektaşilik zengin bir tekke musikisine sahiptir. (ÇİFTÇİ,S.42)

Osmanlı padişahlarının Bektaşi olup olmadığı her tarihte tartışma konusu olmuştur. Bektaşi tarikatının Osmanlı'nın kurulmasında aktif bir rolü vardır. Hatta ilk üç padişahın; Osman Gazi, Orhan Gazi ve I. Murat'ın Ahi-Bektaşi inançlı olduklarını bazı kaynaklar yazar. Veleyatname'de Hacı Bektaşi Veli'nin Osman Gazi'ye Elif-i taç giydirdiğine dair söylence şöyledir: “Ertuğrul'un Osman adında genç bir oğlu vardır. Babası ölünce Kayı boyuna bey oldu. Yarhisar, Bilecik, İnegöl ve İznik'e saldırarak kafirlerin topraklarını yağmaladı. Kafirler Sultan Aladdin'e anlaşmalarına uymadıklarından yakındılar.

Sultan Aladdin Osman'ın amcası Gündüz Alp'e gönderdiği hükümle Osman'ı huzuruna çağırdı ve heybetini görünce hayranlığını gizlemedi. Onu Hacı Bektaşi Veli'ye yolladı. Hacı Bektaşi Veli, Osman'ı görünce; başındaki Elif-i tacını çıkarıp ona giydirdi, ona kılış kuşandırdı ve çerağ yaktı. Kendi kuşağını çıkarıp Osman'ın beline dolayarak, önüne sofraya yaydı. Dua ettikten sonra, şöyle bir hitapta bulundu : “Haydi bütün bu makamları al, seni din düşmanları ile savaşmaya salıyorum ve Hünkar adımı sana veriyorum. Bu adı ve bütün olanları hep senin soyundan olanlar taşıyın. Doğudan Batıya dek ışığın sönmessin.” (BOZKURT,42)

Bektaşiler arasında Osman Gazi ile birlikte Orhan Gazi, Yıldırım Beyazid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, Sultan Abdulaziz gibi padişahların Bektaşi olduğuna dair bilgiler vardır.

Osmanlı ordusu içerisinde Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasına Hacı Bektaşi Veli dua etmiş, bu nedenle Yeniçeriler onu Pir olarak tanımışlardır. Yeniçeri Ocağı'na Hacı Bektaş Ocağı denilmesi de bundan dolayıdır. Yeniçeri Ocağı 1363 yılında I. Murat tarafından kurulmuştur. Yeniçeri Ocağı'na savaşlarda alınan esirler kaydedilirdi. Askerlik sürekli olduğu için Yeniçeri Ocağı efradı evlenmezdi. Yeniçeriler padişahla birlikte sefere çıkar, yürüyüşlerde padişahın önünde gider. Savaşta da ordunun merkez kısmında yer alırdı. Yeniçeri Ocağı ordunun küçük bir parçasıydı. Yeniçeri Ocağı, savaşa gitmeden önce, şöyle dualar eder Pirden himmet isterlerdi:

“Müminimiz galu-beliden beri...
Hakkın birliğine eyledik ikrar...
Bu yolda veririz seri...
Nabzımız vardır Ahmedî Muhtar...
Ya lezar mestaneleriz...
Nur-i ilahide pervaneleriz...
Sayılmayız parmak ile
Tükenmeyiz kırmak ile...
12 İmam Piri tarikat, cümlesine dedik belî...
Üçler, beşler, yediler...
Nur-i Nebî, Kemal-i Ali
Pirimiz üstadımız Hünkar Hacı Bektaşî Veli...
Demine, devranına Hû diyelim Hû!”

Yeniçeriler dua ederken, gür sesleri Hacı Bektaşî Veli'nin her tarafından duyuluyordu.

Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasında mühim rol oynayan Yeniçeri Ocağı zamanla bozularak devlete zararlı olmaya başladı. 1826'da II. Murat Yeniçeri Ocağı'nın kaldırdı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması tarihte “Vaka-i Hayriye” olarak anılır.

Hacı Bektaşî Veli, Osmanlı tarihinde mühim rol oynayan Yeniçerilerin piri sayılmıştır. Osmanlıların Rumeli'ye geçişinden sonra da Rumeli uçlarındaki gazilerin arasında Hacı Bektaşî kültürünün yer aldığı görülmektedir. Bu kültürün, Osman Gazi devrinden itibaren Osmanlı coğrafyasında görüldüğü anlaşılmaktadır.

Sultan II. Mahmut Yeniçeri Ocağı ile birlikte Bektaşilik tarikatını da kaldırmıştır. Ancak Sultan Abdülaziz zamanında yeniden canlandırılmış ve gelişimi sürdürülmeye başlamıştır. 30 Kasım 1925'te tarikatın kapanması ile Bektaşilik son bulmuştur.

Her canlı gibi o da ölümü tattı. Hacı Bektaşî Veli ölüm öncesi ilginç bir olay yaşar. Hacı Bektaşî Veli öleceğini anlayınca “Şaru İsmail”i çağırır ve şöyle der: “Öldüğümde beni bir ceviz tabuta koyun. Kadıcık'ın oğlu, Hızır Lâle Cican benim yerimi alacaktır. 50 yıl sonra onun yerini 48 yıl şeyhlik yapacak Mürsel alacak; sonra Yusuf Vali 30 yıl onun halefi olacaktır.” (BOZKURT, s.43)

Hacı Bektaşî Veli, Hakk'a ruhunu teslim edince, Rum ülkesinde bulunan tüm gönülden sevenleri atlı ve yaya olarak gelirler. Çiledağı tarafından donu yeşil, elinde yeşil sancak ve yüzü örtülü bir boz atlı gelir. O boz atlı meçhul kişi, ölüyü eliyle yıkar; cenazesini kendi eliyle kefenleyip mezara koyar. Boz atlı uzaklaşıp giderken, Saru İsmail kim olduğunu görmek ister. Yüzündeki örtü açılınca Hacı Bektaşî Veli olduğu görür. Saru İsmail'e “Er odur ki, ölmeden önce ölür ve kendi bedenini yıkar. Buna ermeye çalışır, diyerek gözden uzaklaşır.”

Dilinden Bismillahirrahmanirrahim'i bırakmayan, gönlünde sevgiyi taşıyan, yüzünde Hakk'ın nuru bulunan bize şunları lütfetmiştir.

- Adalet her işte, Hakk'ı bilmektir.
- Affet ki, seni de affetsinler.
- Akıl Ay'a, ilim yıldıza, marifet Güneş'e benzer.
- Alınmayacak eşyayı satma.
- Alimin sohbeti, cahilin ibadetinden daha faydalıdır.
- Alimlere ve kendini bilenlere alçak gönüllülük yaraşır.
- Asalet duruluk ve doğruluktur.
- Asıl körlük, nankörlüktür.
- Aşk meydanı erenlerin ve bilenlerindir.,

- Az söyleyen, az yanılır.
- Bir olalım, iri olalım, diri olalım.
- Biz dile ve söze bakmayız; öze ve hale bakarız.
- Cennet için yapılan ibadet geçersizdir.
- Çalışan insan kötülük düşünmez.
- Dil mızraktan daha derin yaralar.
- Dinine, dizlerinle değil; kalbinle bağlan.
- Düşmanınınızın insan olduğunu unutmayınız
- En yüce servet ilimdir.
- Erkek Pirinden, kadın erinden sorulur.
- Gerçek farz, Allah'a muhabbettir.

Söz Sultanı incilerinden sonra, dört mısralık şiirlerinde böyle söylüyor.

KADIN-ERKEK

Erkek dişi sorulmaz muhabbetin dilinde
Hakkın yarattığı her şey yerli yerinde
Bizim namazımızda kadın erkek farkı yok
Noksanlık, eksiklik senin görüşlerinde. (HACI BEKTAŞI VELİ,s.33)

SEVGİ

Sevgi, muhabbet kaynar yanan ocağımızda
Bülbüller şevke gelir, gül açar bağımızda
Hırslar, kinler yok olur aşkla meydanımızda
Aslanlar ile ceylanlar dosttur kucağımızda.(HACI BEKTAŞI VELİ,s.56)

Sonuç olarak şunu kaydedebiliriz ki, Hacı Bektaş Veli Osmanlı Devletinin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. 1800 yıllarına kadar bütün savaflara Hacı Bektaş Veli'nin duası okunarak gidilmiş, hayatını İslam yoluna adanmış. Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

BOZKURT,TURAN, Hünkar Hacı Bektaş Veli,2011
ÇİFTÇİ,CEMİL, ŞAMİL İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, 2010
KORKMAZ,SEYFULLAH, Sosyal Bilimler Dergisi,2001
HACI BEKTAŞI VELİ, MAKALAT,2010

AZƏRBAYCAN-ÖZBƏKİSTAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ MƏQSUD ŞEYXZADƏ

Əlizadə ƏSGƏRLİ,

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Ədəbiyyat İnstitutu baş direktorunun müşaviri,

filologiya elmləri doktoru

(Ozarbayjan)

XÜLASƏ: Məqalədə Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinə diqqət yetirilmişdir. Xəlil Rza Ulutürk özbək ədəbiyyatına aid tərcümələr etmiş, məqalə, memuar və şeirlər yazmışdır. Şairin poeziyasına özbək şeirinin xüsusilə, Məqsud Şeyxzadənin güclü təsiri olmuşdur. Məqalədə onun özbək

şairləri, habelə, Məqsud Şeyxzadə yaradıcılığı ilə bağlı ənənələrinə diqqət yetirilmişdir. Hesab edirik ki, bu yazı Məqsud Şeyxzadənin 115 illik yubileyinə hər halda bir töhfədir.

Açar sözlər: Azərbaycan poeziyası, özbək poeziyası, Xəlil Rza Ulutürk, Məqsud Şeyxzadə, ədəbi əlaqələr.

SUMMARY: The article focuses on Azerbaijan-Uzbekistan literary relations. Khalil Rza Uluturk made translations related to Uzbek literature, wrote articles, memoirs and poems. The poet's poetry was strongly influenced by Uzbek poetry, especially by Maqsdud Sheikhzadeh. The article focuses on his traditions related to Uzbek poets, as well as the creativity of Maqsdud Sheikhzadeh. We believe that this article is a contribution to the 115th anniversary of Maqsdud Sheikhzade.

Key words: Azerbaijani poetry, Uzbek poetry, Khalil Rza Uluturk, Magsud Sheikhzadeh, literary relations

РЕЗЮМЕ: Статья посвящена азербайджано-узбекским литературным связям. Халил Рза Улутюрк делал переводы, связанные с узбекской литературой, писал статьи, мемуары и стихи. Поэзия поэта находилась под сильным влиянием узбекской поэзии, особенно Максуда Шейхзаде. В статье основное внимание уделяется его традициям, связанным с узбекскими поэтами, а также творчеству Максуда Шейхзаде. Мы считаем, что эта статья является вкладом в 115-летие Максуда Шейхзаде.

Ключевые слова: Азербайджанская поэзия, узбекская поэзия, Халил Рза Улутюрк, Максуд Шейхзаде, литературные связи.

Xəlil Rza milli-azərbaycançı şair olduğu qədər türkçü sənətkardır. Türkçülük məfkurəsi onun milli özünüdərkinin mənbələrindən biridir. Xəlil Rza türkçülüynün əsas qaynaqları bunlardır: türk mənşəyi, türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək, millətin adı, dili, ərazisi, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti ilə bağlı məfkurə istiqaməti...

Xəlil Rza türkçülüynü bir şüur olaraq mənimsəmiş, ideoloji-məfkurəvi olaraq dərk etmiş, onun bədii-nəzəri təbliği ilə məşğul olmuş, uğrunda mübarizə aparmış, bu işdə həm siyasi-ideoloji, həm də ədəbi olaraq qaynaqlara baş vurmuşdur...

Xəlil Rzanın milli özünüdərkində türkçülüynün yeri və əhəmiyyəti -milli ruh, milli mənlük müəyyənliyi səviyyəsində şərh edilməlidir. Xəlil Rza türkçülüynü milli ideal, Turan, Vətən, Türküstan, Azərbaycan anlayışları ilə sıx bağlıdır. Xəlil Rzada milli ideal ən yaxın məqsəd kimi Azərbaycanın suveren dövlət müstəqilliyi və ən uzaq məqsəd isə bütün Turan ərazisinin birliyi və müstəqilliyi (iqtisadi-mədəni), dil, əlifba və məkan birliyi kimi tarixi qayıdışın bərpası deməkdir. Xəlil Rza türkçülüynü bir sistem kimi qəbul etmiş və uğrunda bədii-nəzəri olaraq şeir, poema, gündəlik, publisistika, elmi məqalə, elmi-tarixi memuar yazmış vətürk ziyalılarında, Türküstan ellərindən ciddi tərcümələr etmişdir [1].

XI əsrdə Qaraxanilər dövləti Yuxarı Çindən başlamış Xəzər sahillərinəcən geniş bir ərazini tutmuşdu. Və türk dövləti, türk ruhunun təcəssümü olan bu əsərdə ümumən, dövlət quruluşu, dövlət başçısı, onunla rəiyyət arasında, cəmiyyətlə fərd arasında münasibətlər, ayrı-ayrı təbəqələrin əxlaqı, dünyagörüşü, borc və məsuliyyəti, bəndənin Allah qarşısında vəzifələri ifadə olunmuşdur. «*Qutadqu-bilik*» həm də türk dövlətinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünü axıradək qorumaq əzminə ruhi qüvvət məqsədilə yazılmışdır. Yazılmışdır ki, ayrı-ayrı türk tayfaları arasında didişmələrə son qoyulsun.

Xəlil Rzaya mənəvi qida verən, onu mütəəssir edən «*Qutadqu-bilik*» sahibi YusifBalasaqunlunun türkcədən incəliklə istifadə edərək ana dilində əsər yazması və demək olar ki, yabançı sözlər işlətməməsi idi. Xəlil Rza əsərlərini yazanda dil uğrunda məhz bu cür mübarizə aparmışdı – daha çox doğma ana dilinə yaxınlaşmaq!

«Qutadqu-bilik»də dörd obraz (dörd qəhrəman) Gündoğdu (Ədalət), Aydoldu (Bəxt, Dövlət),

Ögdülmüş (Əql, Zəka) və Odqurmuş (Qənaət) əsasdır. Bunların hər biri bir timsaldır, bir rəmzdır. Bu dörd surət arasında mövcud olan suallar və cavablar, ümumən, Qaraxanilər dövlətinin əxlaq, ədəb qaydalarını, hərəkət, fəaliyyət istiqamətini müəyyən edir. Buna görə də poemanın bu baxımdan öyüd, nəsihət, öyrətmək, izah etmək, dərk etdirmək vəzifəsi, təlim-tərbiyə ruhu tutumludur. Və Xəlil Rza da çağdaş əsrdə soydaşlarına Azərbaycan dövlətçiliyinin təbliği, möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyü, suverenliyi, istiqlalı işində məhz belə ideya «modelindən» bəhrələnərək lazımı fikirlərini ifadə etmişdir. Elə Xəlil Rzada da mövcud milli «Mən»in əhatəsi bu dörd bucaqla:

1) Haqq, ədalətin ifadəsi («Haqqın iradəsiyəm»), 2) Dövlətçilik rəmzi, dövdət quruculuğu, dövlət özəlliyi («Müstəqillik», «Azadlıq»), 3) Dövlətçilikdə, idarəçilikdə Elm və Zəkanın əsas olması («Heydər Dədə – Atatürk»), 4) Qənaətcilliklə (talançılıq, sümürgeçilik, süründürməçiliyə qarşı!) bağlıdır. Və öyüd, nəsihətdən çox, təklif, müraciət, etiraf, bütün bunların məğzi üçün əsasdır.

Gündoğdu (Dövlət, qanun, ədalət), Aydoğdu (Xoşbəxtlik), Ögdülmüş (Ağıl, bilik), Odqurmuş (Qənaət, tale) – bu dörd obraz X.Rzada həm fərdi – mətn müəyyənliliyi (ayrı-ayrı şeirlər), həm də ümumi – ideya-fikir daşıyıcısıdır.

Xəlil Rza «Qutadqu-bilik» əsərini dilimizə uyğunlaşdırmış, bu çevirməvəfatından sonra çap olunmuşdur [2].

X.R.Ulutürk türk dünyasından özbək ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə daha çox məşğul olmuşdur. O, 1969-cu ildən Özbəkistanla bağlanmış, həmin ildən başlayaraq Özbəkistan gündəliklərini yazmış və həmin mövzuda «Bakı-Daşkənd səma yolu», «Özbəklər», «Çətindir ayrılmaq», «Səmərqəndim», «Daşkəndin qışı», «Məktublar – qol-qanadım» şeirlərini «Doğmalığ» kitabında çap etdirmişdir. [3] O, daha çox özbəkədən azəri türkcəsinə uyğunlaşmalar (tərcümələr) aparmışdır. Onun XIV-XV əsrlər şairi S.Sakkaki, Ə.Nəvai (XV əsr), Babarəhim Məşrəb (XVII-XVIII əsrlər), Həməzə Həkimzadə Niyazi (XX əsr), Əbdülhəmid Süleyman Çolpan (XIX-XX əsrlər), Osman Nasir, Qafur Qulam, Aybək, Həmid Alımcı, Zülfiyyə, Mirmöhün, Həmid Qulam, Əsqər Muxtar, Şükrullah, Cüməniyaz Cabarlı, Erkin Vahid, Abdulla Arif, Yusif Şahmənsur, Həlimə Xudayberdi, Gülçöhrə Curayeva, Abdulla Şir, Rəzzaq Əbdürrəşid, Feyzi Şahismayıl, Nadirə Abdullaqızı, Rəhim Bəyniyaz, Xıdır Murad, Məqsud Şeyxzadə, Cəmal Kəmal, Tahir Qəhhar, Dilək Cürə və başqalarından uyğunlaşmaları (tərcümələri) vardır.

Xəlil Rza «Özbək şeiri antologiyası», «Şeyxzadə dəftəri», «Daşkəndnamə», «Azərbaycan dəftəri», «Türküstan divanı» topluları hazırlamasına baxmayaraq, onları kitab halında çap etdirə bilməmişdir. Bunların hər biri əlyazması halında şairin arxivində, həyat yoldaşı Firəngiz xanımda saxlanılır[4] «Azərbaycan dəftəri» isə 2014-cü ildə çap olunmuşdur[5].

Şairin özbək şairlərindən etdiyi bəzi tərcümələri əvvəllər «Qardaşlıq çələngi»[6], «Dünyaya pəncərə»[7] kitablarında çap olunmuşdur.

Xəlil Rza bütün türk qövmlərindən seçmələri isə «Turan çələngi» adlı kitabına daxil etmişdir. Bu kitab iki dəfə: şairin sağlığında və vəfatından sonra nəşr olunmuşdur [8].

Aydındır ki, Azərbaycan şairlərindən M.Füzuli, Q.Zakir, X.Natəvan, Kəminə, M.P.Vidadi, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir və başqalarına *Nəvai təsirindən* danışmaq olar. X.Rzada bu təsir həm forma, həm də ideya, məfkurə səviyyəsindədir. «Nəvai təsiri bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatında davam etməkdədir. Əlbəttə, iki şair arasında bədii forma oxşarlıqlarını, rədif, qafiyə, vəzn bənzəyişlərini (bəhr-qəlib kimi - Ə.Ə.), ideya və məfkurə yaxınlığını, ənənəyə əsaslanan novatorluq nümunələrini görmək isə daha zəruridir»[9].

Bu baxımdan Xəlil Rza şeirində də (qəzəl və digərləri) Əlişir Nəvai izini duymaq, sezmək mümkündür. Füzuli-Nəvai ənənələri əsas verir deyək ki, Füzuli, Nəvai obrazlılığı Xəlil Rza obrazlılığında da davam etmişdir. Belə düşünməyə Sənətkarın Nəvaiddən etdiyi «tərcümələr» («Lələzarmı, yoxsa

ahimdən cahana düşdü od?»), «Tün axşam oldu ki... gəlməz nəçin şəmi-şəbistanım?»), «Nobahar əyyamı gəlmiş, mən diyarü yarsız», «Hər kimin ki, bir mələksima pərivəş yarı var», «Nə diriyəm, nə ölü, ancaq sənin bimarınəm», «Nəsihət əhli mənə der ki, «meyi-tərk et, ah», «Günəş hüsnünlə, gülüm, sən yerə peyda, peyda», «Aşiq oldum, bilmədim yar özgələrlə yar imiş», «Canə yox könlümdəki, könlümgə yox candan xəbər», «Hicridən kövrəkmişəm, çox, saqiya, tut bir qədəh», «Görüb dərdim irəhmə gəlmədin heç», «Qıldı düşmən rəhm bəs ki, qıldı cövr izhar dost», «Ey səba, halım varıb sərvə-xuramanımcə de», «Hüsnü artar üzde zülfün, ənbər əfşan eyləcək», «Gül çağı hər gülgə bir bülbül coşub dastan düzüb», «Bağ mənim tək sapsarı, bülbül mənimtək nitqi lal», «Vay, yüz min vay kim, tərki-məhəbbət qıldı yar», «Mən cahandan doymuşam, doymaz mənim qanımdan el», «Keçdi ömrüm nəqdi-qəflət içrə nadanlıqda heyf», «Dedim: badə damızdır, acıdırsa gözlərin», «Sufilik eşq aləmində hər kəsə qismət deyil», «Ey cəmalın gülşəni xubu vüsəlin bağı xub», «Bəh ki, rüsvayam yenə, divanəyəm aqıl ara», «Qanlar uddum, çün cahən əhlində bir yar istədim», «Məni könlüm sevən öz könlünə bir ərcümən etmək», «Açdı üz şami əcəm, zülfün pərişan eylə gəc», «Qönçə gül ağzımmıdır, peyda olur gülsəridə», «Ta əzəldən eşq odu canımdadır, qanımdadır», «Vəfanı atdı çiyindənən, hilal qaşım, cəfa qıldı» misralı qəzəllər və başqa formalı şeirlər) əsas verir.

Xəlil Rzanın da qəzəllərində rədif, qafiyə və obraz (təsvir, ifadə) baxımından Nəvai ilə səsleşən məqamlar vardır.

Nəvai:

Günəş hüsnünlə, gülüm, sən yenə peyda, peyda,
Varlığın hər balası bağçana şeyda, şeyda.

Xəlil Rza:

Doğma səs gəldi... sevincdən göyə uçdum, uçdum
Hər əziz kəlməni öpdüm, səni qucdum, qucdum.

Çolpanın «Oktyabr» şeiri hecanın 3-3-3-3 bölgüsündə, məsnəvi formasındadır. Xəlil Rza çevirmədə Müşfiq formasını tətbiq etmişdir. Görünür, orijinalda da belədir. Türk şeirində olan bu bölgüdən şairin özü də istifadə etmişdir («Astara yolları»...).

Çolpan H.Cavid, Ə.Cavad, A.İldırım, M.Müşfiq kimi repressiya qurbanlarındandır. O, özbək türklərinin, Turan dünyasının fəxri, yazıçı, tərcüməçi, şair, ictimai xadim olmuşdur Xəlil Rza kimi. Əsil adı Əbdülhəmid Süleymandır. Türkünstanın azadlığı uğrunda mübarizə, Türkünstanda maarifçilik və cədidçilik hərəkatına təsir etmişdir. Ərəbcə, farsca, türkcə mükəmməl bilmiş, Ə.Firdovsi, Hafız, Sədi, Ö.Xəyyam, C.Rumi, M.Füzuli, Nəsimi, Ə.Nəvai, T.Fikrət, N.Kamal, Ə.Hamid, M.Fərdai, A.Tukay, Taktaş kimi böyük şairləri öyrənmişdir. Türk milli şüuru, türk məfkurəçiliyi 1905-1907-ci il təlatümlərindən sonra ictimai-demokratik fikrin təsiri ilə formalaşmış, daha çox Mahmudxoca Behbudı, Abdulla Övlakidən qidalanmışdır. Çolpan «Ədəbiyyat nədir», Xəlil Rza «Poeziya nədir» sualına öz hissiyyatları, düşüncə və zəkaları səviyyəsində cavab vermişlər.

Çolpan milli şüur, milli azadlıq şairi olmuşdur. Xəlil Rza ondan da qidalanmışdır. Şair onun Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırdığı şeirlərindən də ruhi qida, qüdrət almışdır.

Qafur Qulamın «Sən yetim deyilsən» şeiri qafiyəsiz hecadadır. Xəlil Rza da «tərcüməsində» bunu qafiyəsiz təqdim etmişdir. Onun da bəzi şeirlərinin bəndlərində qafiyəsiz hecalar vardır.

Xəlil Rza Qafur Qulamın «Türksib yollarında» şeirini də azərbaycancaya uyğunlaşdırmışdır. Ümumiyyətlə, 1930-40-cı illər sərbəst şeirinin heca ilə doğmalığı güclü olmuş, uzun və qısa misralardan, intonasiya, ritm etibarilə sürətlənmə və ləngimələrdən, artan və azalan intervallardan istifadə edilmiş, o, dövrün türk şeirinə (Türkünstan) bir intonasiya əlvanlığı gətirmişdir. Bu formada intonasiya, ritm, emfatika, tonik şeirin xüsusiyyətləri əsas, patetika, publisistika ünsürləri çox, obrazlılıq az, ideya-məfkurə aparıcı olmuşdur – X.Rza isə bunu 1980-90-cı illərin şeirlərində yeni əsasda davam və inkişaf etdirmişdir.

Belə formadan M.Rəfili, S.Vurğun, M.Müşfiq, özbəklərdə Qafur Qulam, Aybək, qazaxlarda Oljas Süleymenov, Əbdülkərim Əhməd, qırğızlarda Ramiz Riskul, türkmənlərdə Səfərmurad Əvəzverdi və başqaları istifadə etmişlər.

İncə lirika, fəlsəfi mühakimələr şairi Aybəkin «Özbəkistan» müxəmməsinin bir qafiyə quruluşu var: a-b-b-b-a. Bu bizim şeirdə demək olar ki, az işlənib. Bu dövrəvi qafiyədən mürəbbələrdə, müxəmməslərdə, ümumən XX əsr türk şeirində az istifadə olunmuşdur.

Xəlil Rza *Aybəkin* «Özbək insan» şeirini dilimizə uyğunlaşdırarkən həmin qafiyə quruluşunu saxlamış (a-b-b-b-a) və yeri gələndə özü də bübənd-qafiyə xüsusiyyətindən istifadə etmişdir.

Mirmöhşünün «Şəlalə» şeiri ilə Xəlil Rzanın «Şəlalə» şeiri arasında ruh yaxınlığı vardır.

Mirmöhşün:

Sağında, solunda lalə düzümü,
Davam gətirməyib lal sükunətə.
Qayalar başından atıb özünü,
Şəlalə yol arar əbədiyyətə.

Xəlil Rza:

Şəlalə – dağların mərd övladıdır,
Qır bütün sədləri!
Şəlalə tək qır!
İldırım-buludun, tufan dənizin,
Cəsarət-ürəyin istedadıdır!

Həmid Qulamanın «Yay» şeirinin birinci misrasında qafiyələnən sözlər vardır.

Həmid Qulam:

Ərikzar, almazar, gülzar, lələzar...
İnsana məhəbbət məktubu yazar.

Belə qafiyə xüsusiyyətindən Xəlil Rza da faydalanmışdır.

Qabar-qabar, lapar-lapar, cadar-cadar o ləkələr,
Təyyarədən baxmasan da apayındır gör nə qədər.

Cüməniyaz Cabarlıının Azərbaycan-Özbəkistan günləri (1970-ci illər) münasibətilə «Bakı səfəri» şeiri var. Xəlil Rza isə «Bakı-Daşkənd səma yolu» şeirini yazmışdır. Fikir, məfkurə yeniliyi, forma yaxınlığı diqqəti cəlb edir.

Erkin Vahid Yesenini özbəkcəyə tərcümə etmişdir. Nəvaini, klassik özbək şairlərini mükəmməl bilmişdir. Şeirləri musiqilidir. Füzuli ənənələrini müasir ruhlu şeir ahəngi ilə birləşdirməyi bacarmışdır. Sözdən, təşbehdən istifadə məharəti, fəlsəfi düşüncə tərz, çoxqatlı fikir, məna ifadəsi Erkin Vahiddə güclüdür. X.Rzanın poetik təbiətində bundan da «meh» vardır.

Xəlil Rzaya *Abdulla Arif* «mehi» nisbətən çox dəymişdir. O, müasir özbək şeirindəki yenilik, vətəndaşlıq hissələrinin qüvvətlənən gücünü duymuşdur. Bu, daha çox M.Şeyxzadə, Mirtemir, Hüsnəddin Şərifli, Abdulla Arif, Yusif Şahməsur, Erkin Vahid, Xeyrəddin Salahın şeirləri ilə bağlı olmuşdur. Onlar mədhiyyəçilik, ritorika, patetika yerinə daha çox səmimiyyət, insanilik, xalq arzularının tərənnümünü gətirmək yolunda çalışmışlar.

X.Rza ilə Abdulla Arifdə milli cəsarət ruhu, qüsurları göstərmək, ifşa etmək məqsədi birləşir. X.Rzada, A.Arifdə meşşanlıq, ikiüzlülük, qorxaqlıq və biganəliyin tənqidi güclüdür.

Xəlil Rza, Abdulla Arif və Aybək fəlsəfi mühakimələrlə düşünməyi sevmişlər. Türk düşüncəsi, milli kök, özünüdərk, fəlsəfi inikas üsulu, onların şeiri üçün səciyyəvi olmuşdur. Səyyar, Basam Bayqabilov, Tolgin, Rauf Pərfi, Gülçöhrə Curayeva, Aydın Hacıyev və başqaları həm də öz qidasını E.Vahiddən, A.Arifdən, X.Rzadan almışlar...

Abdulla Arifin «Azərbaycan» şeiri ilə X.Rzanın «Azərbaycan» şeiri arasında ruh etibarı ilə yaxınlıq duyulandır. Romantik təhkiyə və təsvir, intonasiya, ahəng yaxınlığı, fikri-hissi dərinlik, məfkurəvilik şeirlərdə aparıcıdır.

Abdulla Arif iki ölkə arasındakı dostluğu belə təqdim etmişdir:

Gözünün üstündə yer verir, baxın,
Qucur Azərbaycan Özbəkistanı.

Söyləsin min illik ağ saçlı tarix,
Bu dostluq dağının varmı dumanı?..

...Nizami balından halva bişirdi,
Nəvai, türk şeiri tutdu cahanı.

Daşkəndim Vurğuna can qurban eylər,
Bakı əsirgərmi Qafurdan canı?

X.Rzanın «Özbəklər» şeirində:

Yetər, Arif əkə, bəsdir bir qədəh,
Doğan bir günəşdir piyaləmdəki.
Nəvai demişkən iç damcı-damcı,
Tamsına-tamsına nuş edək meyi...

Əlbəttə, belə oxşarlığı sadəcə iki tərəf arasında oxşarlıq kimi fərdiləşdirmək olmaz. Ümumən türk şeirində bunlar Nizami, Nəsimi, Füzuli, Nəvai və başqaları arasında ümumidir – onlardan gələndir. Bu, A.Arif və X.Rzaya da aiddir...

Abdulla Arifin «Nazim Hikmət» şeirinin ritmi, intonasiyası X.R.Ulutürkün bir çox şeirləri ilə genetik fikir, düşüncə oxşarlığına, yer-məkan adlarına, intonasiya-ritm xüsusiyyətinə görə uyuşur...

Abdulla Arifdə, Xəlil Rzada, ümumən, müasir türkdilli qövmlərin şeirində türkcülük məfkurəsi qarşılıqlı təsirə əsaslanmışdır. Bunların ifadə forması, intonasiyası sanki sillabik, tonik şeirin xüsusiyyətlərini xatırladır. 1980-ci ildə özbək poeziyasındakı bu keyfiyyət Xəlil Rzanın 1980-ci illərdən başlayaraq çox şeirində hiss olunmuşdur. Bunlarda ifadə forması, intonasiyadakı ritm, ahəng, alliterasiya, assonans xüsusiyyətləri, habelə, mətn boyu uzanmalar, qısalmalar, sürətlənmə və ləngimələr, bəzən ölçülü sərbəst parçalar, forma əlvanlığı bir-biri ilə çox uyuşur, həmahənglik təşkil edir:

Özbək şeirində, Abdulla Arifdə:

Buna görə Ankaradan Tuvayacan,
Xakasdan ta Altayacan, Qubayacan,
Türküstandan Balkana, Yakutdan Kazanacan,
Hər diyar:
ərəb, bolqar,
Hindu, çinli, ya balkar,
həm slavyan, həm macar,
Şeirə, nəğməyə vurğun, azadlığa vurğunlar,
Qayənizi bayraq tək ucaltdı, ustad Nazim.
Şeirimizi alovtək yaşatdı ustad Nazim!

Azərbaycan şeirində, Xəlil Rzada:

Nə yaxşı ki bu dünyada İstanbul var, Ankara var,
Nə yaxşı ki könlümüzün Türk adlanan səngəri var.

Nə yaxşı ki Azərbaycan türkləri var,
Nə yaxşı ki Özbəkistan türkləri var.

Nə yaxşı ki Türkmənistan, Qazaxıstan türkləri var,
Qırğızıstan Tatarıstan, Başqırdıstan türkləri var.

Nə yaxşı ki Altay, Sibir, Uyğurustan türkləri var,
Pərən-pərən edilsə də, adı dəyişdirilsə də,
Ruhu, qanı dəyişməyən
Bolqarıstan türkləri var.

Nə yaxşı ki Kərkük, İraq türkləri var,
Bağdad, Hələb türkləri var.

Dayağımdır, bayrağımdır, varlığımdır Türklüyümüz.

Poetik əlaqələr, xüsusilə, tərcüməçilik fəaliyyəti Xəlil Rzanın həm məqsəd və məramına aydınlıq, qüvvət gətirmiş, həm də yolunu daha konkret müəyyənləşdirmiş, yaradıcılıq, şəxsiyyət əzmini, şeirlərinin forma dəyərlərini artırmışdır. Təsadüfi deyil ki, Xəlil Rzanın etdiyi tərcümə müəlliflərinin özü də mental təfəkkür sahibi, yaradıcılıq ideali etibarilə nəhəng olmuş, həm də ədəbiyyatın poeziya, nəsr, dramaturgiya, tərcüməçilik, ədəbi əlaqə və publisistika sahələri ilə ciddi məşğul olmuşlar. Xəlil Rza bu cəhətdən Məqsud Şeyxzadə, Erkin Vahid ilə bir sırada dayanan sənətkardır.

Ümumən, türk poeziyasında Türküstan, Vətən, Turan sözləri tez-tez işlədilmişdir. Bu, son məqsədin unudulmadığından, şüur və məfkurədə yaşadığından xəbər verir. Xəlil Rzanın tərcüməsində *Yusif Şahmənsurun* «Çərək əsr yaşım var» şeirində belə misralar işlədilib:

Böyük Turan adlanan bahara yetməyincə,
Mən döyüş səngərində kirpik belə çalmaram.

Turan sözünü ənənəvi olaraq türk şeirimizdə Məqsud Şeyxzadə, Erkin Vahid, Hüseyn Cavid, Xəlil Rza, Oljas Süleymenov, Ramiz Riskulov, Çingiz Aytmatov, Nazim Hikmət, Tofiq Fikrət və başqaları çox işlətməmişlər.

Xəlil Rza:

Latına keçməli, yalnız latına,
Qızılam düşmüşəm yerin altına.
Dağ çap, azadlıq ver zərə, altuna,
Ey canım, ey doğmam, dönmə ögeyə.
Turanın məğzidir Atatürkiyə.

Xəlil Rzanın daha çox qaynaq aldığı sənətkar Məqsud Şeyxzadə olmuşdur. Alim onun haqqında doktorluq dissertasiyası yazmış [10] (əlyazması şairin arxivində, Firəngiz xanımdadır), «Məqsud Şeyxzadə» [11] və «Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı» [12] kitablarını nəşr etdirmişdir. Xəlil Rzanın Məqsud Şeyxzadədən azərbaycancaya çoxlu çevirmələri (tərcümələri) vardır. O, «Azərbaycan dəftəri», «Türküstan divanı»nı dilimizə uyğunlaşdırmış, çoxlu şeirini «Özbəkistan şeiri antologiyası»na daxil etmişdir (hazırda hamısı şairin arxivindədir). X.Rza eləcə də M.Şeyxzadənin «Cəlaləddin Mənqubərdi» və «Mirzə Uluğ bəy» pyeslərini dilimizə çevirmiş, «Turan çələngi» kitabına daxil etmişdir⁴.

Sənətkarın M.Şeyxzadə yaradıcılığı ilə poetik əlaqələri aşkar və gizli şəkildədir.

Aşkar tərəfdən biri budur ki, hər ikisi tərcümə sahəsində ciddi fəaliyyət göstərmişdir. Ezopun, Esxilin, Hesiodun, Nizaminin, Füzulinin lirik, satirik şeirləri, Ş.Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş

⁴ Хялил Рза Улутцрк. Туран чялянэи. Бакы: “Чинар-Чап”, 2005.

pəhləvan» (Mirtemirlə birlikdə), Şeksprin «Romeo və Cülyetta», «Hamlet», «Sonetlər», Bayronun «Çayl Harold», Hötenin «Faust», T.Şevçenkonun «Qaydamaklar», A.S.Puşkinin «Motsart» və Salyeri», «Tunc atlı», «Taun çağı ziyafət», M.Y.Lermontovun «Qafqaz əsiri», «Bostunçu aulu», «İki dustaq», S.Vurğunun «Zəncinin arzuları», N.Hikmətin «Zoya» əsərlərinin özbəkçəyə tərcüməsi M.Şeyxzadəyə məxsusdur. Onun Adam Mtskeviç, Mahtımqulu, Nekrasov, İlya Çavçavadze, Cambul Cabayev, Məhəmməd Kamal, Rəsul Rza, Osman Sarıvəlli, Süleyman Rüstəm, Vəlləmxan, Baqi Rəhimzadə və başqalarından tərcümələri də vardır.

Ümumən, XIX əsrin sonu (ikinci yarısı), XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli şüur poeziyası Nikolay Nekrasov (rus), Taras Şevçenko (Ukrayna), Abay (qazax), Qabdulla Tukay (tatar), Akaki Sereteli (gürcü), Namiq Kamal, Tofiq Fikrət (türk), Sabir və Hadiyə məxsus olmuş, onlar vətəndaş sənətkarlar kimi yetişib tanınmışlar. Və bunların hər biri öz milli ədəbiyyatına, ədəbi prosesinə təsir etmişdir. M.Ə.Sabir nəinki 1930-cu illər Azərbaycan şeiri üçün, habelə, türk ortaq dil və ortaq məkanı üçün poetik qaynaq olmuşdur.

X.Rza kimi M.Şeyxzadə də M.Ə.Sabirə şeirlər («Böyük Ələkbər Sabirə») həsr etmiş, ondan ciddi surətdə qaynaqlanmışdır.

M.Şeyxzadə:

Bir gün yetişərsən diləklərinə,
Görərsən azaddır Vətən, ey ustad.
Baş qoyub Şirvanın çiçəklərinə,
Sən nəfəs dərərsən bir azca, rahat.
(«Böyük Ələkbər Sabirə»)

X.Rza:

Ərzin bağırdadır şeirin kökləri,
Şair baxışından od alıb törər,
Addımı yerləri, əli göyləri,
İdrakı Vətəni genişləndirər.
(«Sevdiyim sənətkar»)

Təbii ki, M.Şeyxzadənin V.Mayakovski şeirinə yaxın olan qafiyə çeşidliyi, vəzn, ahəng, ritmiklik, çeviklik, poetik ruh həm də Xəlil Rza şeirində duyulmaqdadır. Bu, sənətkarın V.Mayakovski və M.Şeyxzadəni dərinləndirən bilməsindən irəli gəlmişdir. M.Şeyxzadə V.Mayakovskini tərcümə edə-edə zənginləşdiyi kimi, X.Rza da V.Mayakovski və M.Şeyxzadəni tərcümə edə-edə, haqqında yaza-yaza zənginləşmişdir.

X.Rza nəhrinə vətəndaş, milli şüur, milli məfkurə qaynağının bir axarı da M.Şeyxzadədən gələndir. Həmin axarların qaynaqlarını, əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdə axtarmaq düzgündür.

Bədii ifadə və təsvir vasitələrinin yeniliyi, zənginliyi (bədii xitabların orijinallığı, qafiyənin bədii funksiyasının artması, bənzətmə və başqa məcaz növlərinin, epitetlərinin yeniliyi, poeziyanın dramatik özəyə malik olması, lirik qəhrəman fəallığı, lirik qəhrəmanın milli və bəşəri hadisələrə bağlanması, hissi-emosional və əqli-intellektual təsvirlərin verilməsi, milli varlığın estetik qavranılması.

M.Şeyxzadədə bədii məcaz: bənzətmə, mübaliğə, epitet yeniliyi:

Dağların zirvəsində
Günəş solğun bir lələ.
Guya aləm meyini
Qaldıran bir piyalə.

X.Rzada da poetik axtarışlar uğurludur:

Təşbehə aid:

Kirpiyimdir ay-ulduzlu bayraqların saçaqları,
Bel sütunum – çadırların asfalt deşən ayaqları.

X.Rza qəti qənaətdə olmuşdur ki, poeziya dramatik özəyə malik olmalıdır. O yazmışdır: «Şeirdə dramatism əzmdir, məsləkdir, bədiilik meyarıdır, bu günkü poeziyanın inkişafında məhz bu meyarın əsas götürülməsi bizi şeir cildinə girmiş nəzmçilikdən, qafiyəbazlıqdan və odsuzluqdan xilas edə bilər! Bu işdə milli şeirin yüksəlişini təmsil edən qüdrətli şairlərin əsərlərinin yüksək keyfiyyətlə tərcümə olunması ciddi əhəmiyyətə malikdir.

Şeirin dramatismi əslində şairin mənəvi qüdrətindən, vətəndaş yanğısından, müasir aləmdə xeyirlə şər arasında gedən mübarizədə iştirak bacarığından, atəş kəsərindən xəbər verir. Yalnız öz xalqına, öz milli varlığına möhkəm bağlı olan, ictimai tərəqqinin ön cəbhəsində addımlamağa qadir sənətkarlar əsl dramatik şeir nümunələri yarada bilərlər. M.Şeyxzadə, A.Tvardovski, R.Həmzətov, Q.Quliyev kimi sənətkarların uğurunu təmin edən cəhətlərdən biri məhz budur...

Şair bədii dramatismi hansı yolla əldə edir? Pak və mərd yaşamaqla, ictimai tərəqqi uğrunda mübarizədə can yandırmaqla və eybəcərliyin hər növ təzahürünə qarşı amansız nifrət bəsləməklə!» [14] Bu mənada X.R.Ulutürkün əksər şeirləri dramatik özəyə malikdir, bu da şairin həyatı dərin dərkindən irəli gəlmişdir.

M.Şeyxzadə N.Gəncəvi, Ş.Rustaveli, Ə.Nəvai, V.Şekspir, Z.Babir, Höte, Bayron, Puşkin, Lermontov, T.Şevçenko, B.Q.Belinski, N.A.Dobrolyubov, Firqət, M.F.Axundzadə, A.N.Ostrovski, A.P.Çexov, H.Cavid, C.Cabbarlı, H.H.Niyazi, M.Qorki, V.Mayakovski, A.Barbüs, S.Vurğun, B.Şou, R.Taqor, N.Hikmət, K.Çukovski, Aybək, H.Alımcan, Q.Qulam, D.Furmanov və başqaları haqqında elmi-tənqidi əsərlər yazdığı kimi, Xəlil Rza da dünyanın ən böyük sənətkarlarından elmi-tənqidi məqalələr yazmışdır. Bu baxımdan onun Türk, Qafqaz, Pribaltika, Slavyan və bəşər bədii fikrinin ən böyük sənətkarları haqqında həm elmi-tənqidi məqalələri, həm də poetik sözü vardır. Bu, əlbəttə, X.Rzaya intuitiv olaraq ənənədən – Məqsud Şeyxzadədən gəlmişdir. Hər bir poetik bağlantı poetik ümmanlığa dəlalət etmişdir!

Lirik «Mən», lirik qəhrəman fəallığı, milli və bəşəri hadisələrə dərinlikdən nüfuz və müdaxilə, hiss-emosiya, intellektual keyfiyyət Məqsud Şeyxzadə poeziyasını fərdiləşdirən məziyyətlərdəndir. Bu, ümumən türk poeziyası üçün səciyyəvi olmuşdur. Xəlil Rzanın poeziyasında da bu ehtizazlı poetik fikir və mətn-forma təzahürübaşlıca keyfiyyətdir. Bu, onun daxili qüruru və mənəvi qida zənginliyindən irəli gəlmişdir.

Yalnız milli varlıq deyil, planeti qorumaq üçün narahatlıq, bəzən, hətta təşviş hissi, bununla birlikdə bəşər mədəniyyətini, sülhü, qardaşlığı qorumaq əzmi, bəşəri əxlaq ifadəsi Məqsud Şeyxzadə və Xəlil Rzada kəşisən keyfiyyətdir. Bu təsvir daha çox «Vətən tarixinə nəzərin dərinləşməsində, xalqların milli istiqlal və səadət uğrunda apardıqları mübarizəyə rəğbət, həmrəyliyin güclənməsində, insan taleyinə münasibətin daha dərin fəlsəfi məzmun kəsb etməsində özünü göstərir».

Məqsud Şeyxzadənin bədii-fəlsəfi idrak dərinliyi, poetik formaların əlvanlığı, dilin zənginliyi, sərrastlığı, emosionallığı ilə seçilən üslubu həm də özünə 1920-30-cu illərdə N.Kamal, T.Fikrət, H.Cavid, V.Mayakovski, N.Hikmət, P.Nerudanı gətirmişdir. M.Şeyxzadənin poetik ruhuna yaxın olan X.Rza poeziyası Namiq Kamalsız, Tofiq Fikrətsiz, H.Cavidsız, N.Hikmətsiz ola bilərdimi? Əlbəttə, yox!

X.Rza türk poeziyasının digər qövmləri: Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Krım, Sibir türklərinin mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixi ilə də bağlı olmuşdur.

Ümumən, türk poeziyasında Türk, Türkünstan, Vətən, Turan adları, ortaq dili, ortaq məkanı, ortaq fikri, ortaq məramı, ortaq ideali ifadə etmiş, türkdilli qövmlərin hamısında işlənmiş və işlənəməkdədir. Bu da o deməkdir ki, turançılıq – bu mədəni-iqtisadi məkan birliyi, ideal ortaqlığı türk zehniyyətini tarixi şərait olduqca qabartmış və gizli, aşkar məşğul etmişdir.

Şübhəsiz ki, Xəlil Rzanın özbək poeziyasından uyğunlaşdırmaları, (tərcümələri) onun poeziyasına güclü təsir etmişdir. Biz bunlardan forma və məfkurəcə olanları qismən təzahür etdirdik.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlil Rza Ulutürk. Qardaşlıq çələngi. Bakı: "Maarif", 1982, səh.324-325, 326-327. Dünyaya pəncərə. Bakı: "Maarif", 1984, səh.300-301, Xəlil Rza Ulutürk. Turan çələngi. Bakı: "Çinar-çap", 2003, 873s.
2. Yusif Balasaqunlu. "Qutadqu-bilik". Bakı: "Gənclik", 1994; II nəşri. Bakı: "Qərb-Şərq", 2003
3. Xəlil Rza. Doğmalığ. Bakı: "Azərnəşr", 1977.
4. Ə.Əsgərli. "Sırdəryada gülən şair taleyi". "Azərbaycan" qəzeti, 7 noyabr 2003
5. Xəlil Rza Ulutürk. Məqsud Şeyxzadə və "Azərbaycan dəftəri". Bakı: Apastroff, 2014, 240 s.
6. Xəlil Rza. Qardaşlıq çələngi. Bakı:"Maarif", 1982
7. Xəlil Rza. Dünyaya pəncərə. Bakı: "Maarif", 1984
8. Xəlil Rza Ulutürk. Turan çələngi. Bakı: "Elm", 1993
9. Xəlil Rza Ulutürk. Turan çələngi. Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri. Bakı: "Çinar-çap", 2005
10. M.Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı və Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin aktual problemləri". (Dissertasiya, 1985)
11. Xəlil Rza. Məqsud Şeyxzadə. Bakı: "Elm", 1978
12. Xəlil Rza. Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı. Bakı: "Elm", 1980
13. Xəlil Rza ulutürk. Turan çələngi. Bakı: "Çinar-çap", 2005
14. Şairin arxivindən. Türkan, 11 noyabr 1975-ci il

O'ZBEK ADABIYOTI TARAQQIYOTIDA MAQSUD SHAYXZODA IJODINING O'RNI

*Abdulhamid Xolmurodov,
NavDPI professori, f.f.d.
(O'zbekiston)*

Annotatsiya: Maqolada iste'dodli shoir va munaqqid Maqsud Shayxzodaning o'zbek adabiyotida tutgan o'rni, yaratgan she'rlari hamda betakror dramatik asarlariga e'tibor qaratilgan. Ikkinchi jahon urushi yillarida millatning dovyurak farzandlari to'g'risida asarlar yozishga izn berildi. "Jaloliddin Manguberdi" dramasi ana shu davr uchun yuksak pafos bilan yaratilgan asar bo'ldi.

Kalit so'zlar: iste'dod, mafkura, poetik uslub, Boku dorilmuallimini, estetik maqsad, aqidalar, ulug' siymolar, tragediya janri, davr ruhi, ilmiy, publitsistik maqolalar.

Аннотация: В статье рассматривается роль талантливого поэта и критика Макуда Шейхзоды в узбекской литературе, его стихи и уникальные драматические произведения. Во время Второй мировой войны было разрешено писать произведения об отважных детях нации. Драма «Джалалуддин Мангуберди» стала произведением, созданным с большим пафосом для этого периода.

Ключевые слова: талант, идеология, поэтический стиль, бакинский аптекар, эстетическое предназначение, верования, великие деятели, жанр трагедии, дух времени, научные, публицистические статьи.

Annotation: The article examines the role of the talented poet and critic Maksud Sheikhzoda in Uzbek literature, his poems and unique dramatic works. During World War II, it was allowed to write about the brave children of the nation. The drama "Jalaluddin Manguberdi" was a work created with great pathos for this period.

Key words: talent, ideology, poetic style, Baku pharmacist, aesthetic purpose, beliefs, great figures, tragedy genre, spirit of the times, scientific, journalistic articles.

Maqsud Shayxzoda o‘zbek adabiyoti taraqqiyotida yorqin iz qoldirgan, o‘ziga xos maktab yaratgan so‘z san’atkoridir. Uning hayoti xalqimiz tarixining og‘ir davrlarida kechdi, qattiq sinovlardan o‘tdi. Ta‘qib va tazyiqlar, asarlariga qo‘yilgan behuda ayblar uni umr bo‘yi tinch qo‘ymadi, zamonasozlik qilishga, hukmron mafkura talablariga mos asarlar yozishga majbur qildi. Ammo haqiqiy iste’dod egalari har qanday sharoitda ham adabiyotning tub vazifalariga sodiq qoladi, xalqning dardi, tashvishi, o‘y-kechinmalarini badiiy aks ettira oladi. Shayxzoda ijodida ham adabiyotimiz ravnaqiga muhim hissa bo‘lib qo‘shilgan, ona tilimizning jozibasini va latofatini ko‘z-ko‘z qiladigan, o‘ziga xos poetik uslubdagi asarlar ko‘p. Bu asarlar uning ijodkori nomini abadiylikka muhrladi.

Maqsud Shayxzoda 1908-yilda Ozarbayjonning Ganja viloyatidagi Oqtosh shahrida tug‘ildi. Otasi Ma‘sumbek o‘z davrining ziyolilaridan bo‘lib, elda taniqli shifokor bo‘lgan. Dastlab Oqtoshdagi eski maktabda o‘qiydi. 1921-yilda Bokudagi dorilmuallimiga o‘qishga kiradi. Shu yillarda u Nizomiy, Fuzuliy, Navoiy, Pushkin va Lermontov asarlarini mutolaa qilib, adabiyotga kuchli havas uyg‘onadi. Dorilmualliminda Abdulla Shoiq, Husayn Jovid kabi mashhur olimlardan saboq oladi. Shu yillarda o‘zi ham mashqlar qila boshlaydi. Dorilmualliminda tahsilni tugatib, Dog‘istondagi maktablarda o‘qituvchilik qildi. Ammo 20-yillar oxirlarida boshlangan ta‘qib va tazyiqlar, yangi tuzumning sinfiy dushmanlarini fosh etish bahonasida ig‘vo va bo‘htonlarning avj olishi Shayxzoda oilasini ham chetlab o‘tmadi. Otasini aksilinqilobiy kuchlarga sherik deb qamoqqa olishadi. Ammo unga qo‘yilgan ayblar asossiz ekanligi fosh bo‘lgach, qamoqdan ozod etiladi. Shunda ham oila a‘zolarini ta‘qib etish susaymaydi. Bo‘lajak shoir ana shu ta‘qiblardan qochib, 1928-yilda o‘z yurtini tashlab, Toshkentga keladi va bu yerda umrining oxirigacha qoladi. Shu yillarda adabiyotga chin ixlos qo‘yib, badiiy ijod bilan qizg‘in shug‘ullana boshlaydi.

Toshkentda dastlab Narimonov nomidagi texnikumda dars beradi. “Sharq haqiqati”, “Qizil O‘zbekiston”, “Yosh leninchi” gazetalarida ishlaydi. Matbuotda tez-tez she‘rlari bosiladi. Oradan ko‘p o‘tmay uning “O‘n she‘r” nomi bilan ilk to‘plami chop etildi. Shu davrda Oybek, G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Mirtemir bilan tanishadi. G‘afur G‘ulom uning she‘rlarini tahrir qiladi, adabiyotda yana bir iste’dod yetishib kelayotganligini payqaydi. 1933-1935-yillarda uning “Undoshlarim”, “Uchinchi kitob”, “Jumhuriyat” to‘plamlari nashr etiladi. Bu to‘plamlarga kirgan she‘rlarda Shayxzoda davr bilan hamnafas bo‘lishga, turmushdagi har bir yangilikka o‘z munosabatini bildirishga harakat qiladi. O‘z ovozi va uslubiga ega shoir yetishib kelayotganligidan darak bersa ham, bu she‘rlar hali ancha g‘o‘r, davr voqeligini san’atkorona aks ettirishning badiiy talablariga to‘la javob bermasdi. Shoir o‘zini xalq xizmatiga to‘la safarbar deb bilib, o‘sha davrning estetik prinsiplariga to‘la rioya etadi, yangi tuzumni sharaflaydi, adabiyot, she‘riyat yangi tuzumni qurish va mustahkamlashning quroli bo‘lishi kerak deb hisoblaydi. Shuning uchun aksar she‘rlari nozik his-tuyg‘ular ifodasi emas, balki siyosiy deklomatsiya, ijtimoiy mohiyat bo‘rtirilgan, mafkuraviy talablar doirasidan chiqib keta olmagan. Baribir uning o‘sha paytdagi ayrim she‘rlarida she‘riyatning, badiiy tafakkurning yuksak talablariga javob beradigan ko‘rinishlari uchraydi. Bu agar mavjud tuzum, hukmron mafkura, adabiyotni faqat ijtimoiy vazifaga xizmat qildirishga urinuvchi kuchlar tazyiqi, cheklashlari bo‘lmaganda shoir iste’dodi yanada yuksak darajaga ko‘tarilar edi.

Hislar sig‘mas qalbinga,
Yuraman xandon.
Yondirmoqchi bo‘laman

Labimdagi papirosni
Osiyo quyoshidan...

“Vatan” she’ridagi bu misralar original badiiy topilma, shoirning yuksak iste’dodidan dalolat beradi. Ammo shoir hamisha ham she’riyatning ko’ngil mavjlarining ifodachisi bo’lish vazifasini, uning go’zallik, nafosat, qalbning eng nozik his-tuyg’ularini aks ettirishiga muvaffaq bo’lavermaydi. U yangi tuzum qurilishidagi biror voqea, yangilik, o’sha paytda xalqni real voqelikdan chalg’itish maqsadida o’rtaga tashlangan shiorlarga javoban deklarativ xarakterdagi she’rlarni ham ko’p yaratdi. Shayxzoda va uning avlodiga mansub shoir, yozuvchilar mafkura to’siqlarini yorib chiqib, kelgusi avlodlarga ham xizmat qiladigan badiiy yuksak asarlar yaratishga harakat qildilar. Shuning uchun bugungi kunda ularning eng yaxshi asarlari adabiyotimiz xazinasidan munosib o’rin olib, xalqimiz ma’naviy yuksalishiga xizmat qilmoqda. Ozarbayjon xalqi farzandi bo’lishiga qaramasdan Shayxzoda o’zbek tilining taraqqiyotiga, go’zallashishiga, jozibador bo’lishiga, yangi so’zlar bilan boyishiga ulkan hissa qo’shdi. Ayniqsa, uning Navoiy merosini o’rganish va tadqiq etish bo’yicha amalga oshirgan ishlari, yaratgan ilmiy asarlari uning nomini abadiylikka burkadi. U uzoq yillar Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutida talabalarga dars berdi, mumtoz adabiyotimiz tadqiqiga bag’ishlangan ilmiy maqolalar, monografiyalar yaratdi. Ammo shoir asarlaridan ayb, nuqson qidirish bir zum to’xtamadi, ta’qib va tazyiqlar ulkan so’z san’atkoriga erkin ijod qilishiga yo’l qo’ymadi. Hukmron mafkura talablariga mos, davrning tarixiy voqealari va yangiliklariga bag’ishlab asarlar yozdi.

1956-1966-yillarda M.Shayxzoda barakali ijod qildi, iste’dodining yangi qirralari namoyon bo’ldi. Faol ilmiy faoliyat bilan ham shug’ullandi. Bu yillarda u adabiyotshunoslikning turli masalalari va muammolariga bag’ishlangan o’nlab tadqiqotlar yaratdi. Ayniqsa, olimning Alisher Navoiy ijodi tadqiqiga bag’ishlangan maqolalari adabiyotshunoslik ilmini boyitishda katta ahamiyatga ega bo’ldi. Umrining so’nggi damlarida yaratgan “G’azal mulkingning sultoni” deb nomlangan tadqiqoti navoiyshunoslik ilmining bebaho durdonasi bo’lib qoldi.

Shu yillarda shoir “Chorak asr devoni” tanlangan asarlarini, “Toshkentnoma” dostoni, “Yillar va yo’llar”, “Xiyobon” to’plamlarini e’lon qildi. “Dunyo boqiy” turkum she’rlari adabiyotda katta voqea bo’lganligi o’z vaqtida adabiyotshunoslikda e’tirof etildi.

“Toshkentnoma” dostoni shoir ijodida alohida ahamiyatga ega. Unda shoirning hassos qalbi bilan yaratilgan poetik obrazlar, original tashbehtar, teran falsafiy mushohadalar she’rxonni maftun etadi. Asar yaxlit kompozitsiyaga ega emas. U lirik falsafiy dostonidir. Alohida olingan voqelik va ularning badiiy tasviri lirik qahramonning o’y-fikrlari, kechinmalari, mushohadalari asosida dostonning umumiy g’oyasiga singdirib yuborilgan. Doston 1957-yilda yaratildi va uning badiiy yuksak saviyadagi asar ekanligiga adabiyotshunoslik o’z vaqtida munosib baho berdi. To’g’ri, dostonda vaqt, davr sinovlariga bardosh berolmaydigan misralar ham mavjud. Shoir ta’kidlaganimizdek, o’z davrining farzandi sifatida adabiyotning bosh estetik maqsadlariga zid bo’lgan hukmron mafkura talablariga bo’ysunmasdan iloji yo’q edi. Shuning uchun dostonning ba’zi o’rinlarida sotsialistik realizm talablariga yon bosadi, sotsialistik qadriyatlarni madh etadi. Ammo dostonning bosh estetik maqsadini go’zal misralarda ifoda eta olish uchun shoirning shunday yo’l tutishi lozim ham edi.

Shayxzoda ijodida davr sinovlariga bardosh beradigan, she’riyatning haqiqiy estetik prinsiplarini namoyon etadigan, xalqimiz ma’naviy xazinasidan munosib o’rin oladigan she’rlar, dostonlar ko’p. Shoir o’zbek adabiy tili taraqqiyotiga katta hissa qo’shdi, poetik nutqning jonli xalq tiliga yaqinlashuvida, milliy til lug’at tarkibining o’z ichki imkoniyatlari hisobiga yangi so’zlar bilan

boyishida uning munosib ulushi bor. Shoirning ayrim misralari xalq aforizlariga aylanib ketgan. U bir she'rida yozgan edi:

She'riyat diyorin shoirlarimiz,
Har uy, har ko'ngilga baytlar bo'lsin yor!
Elga dastyor bo'lsa she'rlarimiz -
Demakki, umrimiz o'tmabdi bekor!

Shoir she'rlari, dostonlari, ilmiy tadqiqotlari, publitsistik maqolalari, dramatik asarlari bilan adabiyotimiz tarixida abadiy qoldi.

Ikkinchi jahon urushi ketayotgan bir paytda hukmron mafkura mafkuraviy bosimni bir oz yumshatishga, ayrim g'ayriinsoniy, g'ayri ilmiy aqidalardan chekinishga majbur bo'ldi. Fashizm bilan kurashda tarixda o'tgan buyuk shaxslar, sarkardalar, xalq kurashining yo'l boshchilari ruhi madad bo'lishini anglab, tarixiy mavzuda asarlar yaratish lozim deb hisobladi. Qisqa vaqt ichida boshqa qardosh adabiyotlardagi singari o'zbek adabiyotida ham qator tarixiy mavzudagi asarlar yuzaga keldi. Oybek "Navoiy" romani va "Mahmud Torobiy" dramatik dostonini, Hamid Olimjon "Muqanna" fojeasini yaratdi. Maqsud Shayxzoda 1944-yilda "Jaloliddin Manguberdi" dramasi bilan o'zbek dramaturgiyasini yuksak badiiy saviyadagi asar bilan boyitdi. Asar 1945-yilda Hamza nomidagi O'zbek davlat drama teatri sahnasida namoyish etildi. U juda katta shuhrat qozondi. O'sha davrdagi iste'dodli aktyorlar asar sahna talqinining nihoyatda ta'sirchan, tomoshabinlarda unutilmas taassurot qoldirishi uchun bor mahoratlarini ishga solishgan. Shuning uchun u haqda matbuotda e'lon qilingan adabiy-tanqidiy maqolalarda, ilmiy tadqiqotlarda faqat iliq fikrlar bildirildi. Oybek va G'afur G'ulom "Jaloliddin" bizning orzumizga javob berishga qodir asar, deb yozishgan. 1946-yilda asardan ayrim parchalar "Armug'on" to'plamida bosiladi. Ammo shundan keyin asar tilga olinmay qo'ydi. Teatr repertuaridan olib tashlandi, shoirning o'zi qamaldi. Shoirning buyumlari musodara etiladi va ular orasida dramaning qo'lyozma nusxasi ham bo'ladi. Oqlanib kelgandan keyin uni har qancha izlamasin, tegishli tashkilotlar "yo'qoldi" bahonasida qaytarib berishmaydi. Ammo muallif uni izlab topishdan umidini uzmaydi. Nihoyat bir necha yil o'tib, teatrning sobiq suflyorlaridan birida bu qo'lyozma saqlanayotganligini aniqlaydi. Ammo shunda ham asarning matni e'lon qilinmadi. O'tgan asrning 70-yillarida shoir tavalludining 70 yilligi munosabati bilan nashr etilgan shoir asarlarining olti jildlik asarlar to'plamiga ham kiritilmadi. Drama birinchi marta shoirning 60 yilligi munosabati bilan Ozarbayjonda chop etilgan ikki jildlik saylanmasida bosildi. O'zbek tilida 1988-yilga kelibgina "Boqiy dunyo" kitobida to'liq bosib chiqarildi.

"Jaloliddin Manguberdi" dramasi Shayxzodaning ilk dramatik asari bo'lishiga qaramay maxorat va san'atkorlik bilan yaratilgan. Unda tarixiy voqelik haqqoniy yoritilgan, tarixiy shaxslar obrazlari bor fazilatlarini, ijobiy va salbiy sifatlarini, ziddiyatlari bilan to'laqonli aks etgan. Shuningdek, u romantik bo'yoqlarga boy falsafiy-tarixiy asardir.

Asar markazida Jaloliddin obrazi turadi. U mo'g'il bosqinchilariga qarshi kurashda xalqni birlashtirishga, mamlakat mustaqilligini saqlab qolishga harakat qiladi. Ammo uning otasi Alouddin Muhammad Xorazmshoh 500 ming kishilik qo'shini bo'lgani holda yovga yuzma-yuz kelmaslikka, chekinishga qaror qiladi. Davlat arkonlarini yig'ib, qanday yo'l tutish lozimligini muhokama qilish uchun to'planishganda u allaqachon chekinish qaroriga kelib bo'lgandi. Samarqand hokimi bo'lgan kuyovi amir Badriddin ham subutsiz, qo'rqqoq va xushomadgo'yiligini bildirib qo'yadi. Faqat birgina Jaloliddin so'zida qat'iy turadi, bosqinchi yovga qarshi kuchlarni birlashtirish, lashkarning kuch-qudratini namoyish etishga da'vat etadi. Ammo otasi bunday qat'iyatlik ko'rsatmaydi, aksincha jasoratli o'g'li Jaloliddinni valiahdlikdan mahrum etadi. Yakkalanib qolgan Jaloliddin qattiq iztirobga tushadi. Otani desa, mamlakat, yurt taqdiri qil ustida turibdi, saltanatni asrab qolish uchun yovga

qarshi omonsiz jangga kirmoqchi bo'lsa, otasi va uning atrofini o'rab olgan xushomadgo'y, qo'rqoq amaldorlar yo'l berishmaydi. Mamlakat parokanda bo'lgan, yov tobora yaqinlashib kelayotgan bir paytda Jaloliddin iztirob chekadi, u xalqini kelayotgan yov nihoyatda xavfli, shafqatsiz ekanligidan xabardor qilmoqchi bo'ladi. Yovni yengish uchun birlashish, jiplashish zarurligini uqtiradi. Chunki devorim qulab, uning ostida Chingiz va qo'shinlari qoladi deb xayol qilayotganlar adashishini, Chingiz qulagan devor ostidan ham chiqib, qal'a ustiga yo'l solishidan ogohlantiradi:

Qonlarni qon birla yuvarlar albat,
Bag'oyat zo'ravon g'animdir Chingiz.
Bunga ko'z yummayin rostin bilingiz,
Dedingiz, qulasa qal'amda devor,
Ostida chingizlar bo'lur tor-mor.
Lekin u yotmaydi devor ostiga,
Yo'l qilib chiqadi qal'a ustiga.
Vayrona ostida halok bo'lmas ul,
O'zi vayronalar yasaydi mo'g'ul.
Zinhor qal'angizga yaqinlatmang hech,
Yiqilsa poytaxtlar, omad qolur kech.
Sirdaryo bo'yida bor kuchingizni –
Musht qilib qaytaring qonli Chingizni!¹

Ammo Sulton Muhammad Alouddin Xorazmshoh vaziyatni to'g'ri anglab yetmaydi, jasur o'g'lining takliflarini rad etadi. Buning ustiga Samarqand hokimi, amir Badriddin Xorazmshohga xushomad qilib, Jaloliddin hukmdor tirik bo'lib, taxtni egallamoqchi deb o'g'ilni otaga qarshi qilib qo'yadi. Fojea so'ngida xalq qahramonlari o'lmasligi, ularning nomi abadiy shon-sharafga loyiq ekanligi ko'rsatiladi. Jaloliddinning singlisi Sultonbegimga aytgan so'zlari tomoshabinlar qalbini titratib yuboradi:

Bir bo'lsaydi saltanat, el-urug'lar bir,
Dahshat sohib bo'lardik jangda olamgir.
Mangulikdan joy olgan – yashar abadiy,
Men-ku, Manguberdiman, olam biladi.
Ko'klardanmi, suvdanmi, yo yer tagidan,
Balki sahro bag'ridan, tog' etagidan,
Bir kun paydo bo'laman shu yurt, shu yerda,
Yurt shaydosi ko'milmas g'urbatda–go'rda.
Ulug'vor niyatlarga kor qilmas ajal,
Kim yurtdan yovni quvsa-mendurman o'shal.²

Dramada Jaloliddin obrazi boshdan oxir asar markazida turadi. Uning xatti-harakatlari, ijobiy xislatlari tomoshabinda kuchli xayrixoh uyg'otadi, uning hayoti, bosqinchi yovlarga qarshi olib borgan mardonavor kurashi, ko'rsatgan qahramonliklari tariximizning yorqin sahifalarini tashkil etishini dramaturg katta mahorat bilan tasvirlay olgan.

1964-yilda ikkinchi dramatik asari – “Mirzo Ulug'bek” fojeasini yaratdi. Asar o'sha yili Hamza teatrida qo'yildi, shu asar asosida film vujudga keldi.

Asar yaratilgan davrda tarixiy asarlarga unchalik rag'bat yo'q edi. Ulug'bekning jahon ilm-faniga qo'shgan buyuk hissasini ko'pchilik bilmasdi. Ulug' vatandoshimizning nomi xorijda ma'lum

¹ Shayxzoda Maqsud, Dunyo boqiy, Toshkent. G'G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988 y. B.302.

² O'sha asar, B.417.

va mashhur bo'lsa ham, o'z ona yurtida qadrlanmasdi. Adabiyotimizda ham bir necha she'riy asarlar yaratilganligini hisobga olmaganda yirik asar yaratilmagan edi. Shayxzoda o'z davrining tengsiz olimi bo'lgan Ulug'bekning badiiy obrazini yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yib, bu vazifani kutilganidan ham a'lo darajada bajarishga muvaffaq bo'ldi.

Ulug'bek hayotining so'nggi ikki yillik davri fojea voqealarining asosini tashkil etadi. Unda tarixiy shaxslar–Abdullatif, Gavharshodbegim, Xo'ja Ahror, Said Obid, Abbos, Qozi Miskin tomoshabinlar qarshisida namoyon bo'ladi. Bu obrazlarning yanada mukammal, badiiy ishonarli bo'lishida Feruza, Piri Zindoniy, Bobo Kayfiy, Otamurod, Ko'r Qalandar singari badiiy to'qima obrazlar ham harakat qiladi. Ulug'bek fojeasini ko'rsatib berishda dramaturg yuksak mahoratini namoyish eta olgan. Asarda konflikt–qarama-qarshi kuchlar to'qnashuvlari o'ziga xos tarzda berilgan. Ulug'bek va Abdullatif, Ulug'bek va Gavharshodbegim, Ulug'bek va Said Obid, Ulug'bek va Piri Zindoniy, Ulug'bek va Firuza to'qnashuvlarida Ulug'bekning donishmandligi, insonparvarligi, ilmga fidoyiligi, saltanatni adolat bilan boshqarishga intilishlari aks etadi.

Firuza haqida ig'vo, tuhmat gaplar tarqatganlar aslida Ulug'bekni olimlik faoliyatidan chalg'itish, saltanatini zaiflashtirish, el orasida hukmdorga nisbatan ishonchsizlik urug'ini sepish edi. Ulug'bek Firuzani tarqalgan gaplarga munosabatini bilish maqsadida so'roqqa tutadi. Uni rost gapirishga da'vat etadi, ustozlari rost gapirishni o'rgatganligini eslatadi. Shunda Firuza o'zining Ulug'bekka bo'lgan sadoqatini shunday ifodalaydi:

Firuza(yig'i aralash)

Ustoz, ustoz, odil sulton, valine'matim,
Demak, g'iybat sizga yetgan... Bu bari yolg'on.
Yolg'on, tuhmat! Bag'ri toshlar uydigan isnod.
Biling, sizga aytganlari fitnai fasod!
Toshbo'rondan, sirtmoqlardan qo'rqmayman asti,
Ishonchingiz yo'qotmog'im o'limdan battar!..¹

Ulug'bek Firuzaning pokligiga ishonadi, ammo Shayxulislom ig'vo gaplar tarqalishi uni butkul ruhan mag'lub o'lishidan umidvor. Unga tilyog'lamalik qilib tursa ham asli muddaosi Firuzani Ulug'bekdan ajratish. Shunda Ulug'bek Shayxulislomga Firuzaga uning nomidan taloq yozishni buyuradi.

Bobo Kayfiy bilan to'qnashganda uning sarxushlik bilan aytgan so'zlari kulgi uyg'otadi, bu so'zlar zamirida haqiqat aks etib turganligini his etadi. Sayyid Obid Bobo Kayfiyni zindonga tashlashga buyruq berishini kutganida Ulug'bek rad etadi, uning haqgo'yilgini qadrlashini bildiradi. Bobo Kayfiy nima uchun doim sarxush, mast holda yurishining sababini shunday bayon etadi:

Ablahlarning boyiganin ko'rsam ichaman,
Donishmandni haqir ko'rsam, ikki ichaman.
Qo'shni qizin puchuq ko'rsam, uch bor ichaman,
Kambag'alning yakka-yolg'iz bir bosh sigiri–
Tuqqan buzoq dumsiz bo'lsa, to'rt bor ichaman,
Cho'ponning bir iti o'lsa, besh bor ichaman,
Nafsin o'ylab, nayrang qurgan kallavaramlar
Sizga qarshi "g'iq" etdimi, olti ichaman...²

¹ Shayxzoda M. Mirzo Ulug'bek, pesa(besh pardali tarixiy fojea), "Yosh kuch" nashriyoti, Toshkent, 2019 y. B.134-135.

² O'sha asar, B.68.

Butun asar davomida ana shunday keskin to‘qnashuvlarda Ulug‘bek siymosi tomoshabin ko‘z oldida namoyon bo‘ladi. U temuriy hukmdor, qirq yil davomida Samarqand taxtini boshqardi. Shu davrda u muttasil ilm bilan shug‘ullandi, ilm-fan ravnaqiga homiylik qildi. Ammo u yashagan zamona nosozligi, norasoligi uning orzu-umidlari ro‘yobga chiqishiga yangi-yangi to‘siqlar qo‘ydi. Shahzodalar o‘rtasida doimiy davom etgan toj-taxt talashishlar uning olimlik libosi o‘rniga dubulg‘a va sovut kiyishga, saltanatiga qarshi isyonlarni shafqatsizlik bilan bostirishga majbur qildi. Asar buyuk bobokalonimiz ruhiga xalqimiz ehtiromi bo‘lib, dramaturgiyamizning durdonalaridan bo‘lib qoldi.

M.Shayxzoda og‘ir xastalikdan so‘ng 1967-yil 19-fevralda vafot etdi. U o‘zbek adabiyotining o‘lmas siymolaridan biri bo‘lib qolaveradi.

ADABIYOTLAR

- 1.Mirvaliyev S., Shokirova R. O‘zbek adiblari, XX asr o‘zbek adabiyoti, qo‘llanma, Toshkent, 2007-yil.
- 2.Shayxzoda M. Tanlangan asarlar, ikki jildlik, Toshkent, 1965-yil.
- 3.Shayxzoda M. Mirzo Ulug‘bek, tragediya, “Sharq yulduzi” jurnali, 1964-yil, 10-son.
- 4.Karimov N. va boshqalar. XX asr O‘zbek adabiyoti tarixi. Universitetlar va pedagogika institutlari bakalavr ixtisosini oluvchilar uchun darslik, Toshkent, 1999-yil.
- 5.G‘afurov I. Dunyoni tinglaganda, “Mangu latofat”, badialar, risolalar, 2-kitob, Toshkent, “ShARQ” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2008-yil.

MAQSUD ŞEYXZADƏ VƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ŞEİR VƏ DRAMLARININ MƏTNLƏRARASI OXUNMASI

Elmira Məmmədova-Kekeç¹

Fil.e.d., prof.

(Ozarbayjon)

Maqsud Şeyxzadə və Bəxtiyar Vahabzadə türk xalqlarının müasir ədəbiyyatında özünəməxsus imzaları olan ədəbi şəxsiyyətlərdir. Onların ədəbi mübarizələri, lirik mühakimələri və bədii təsvirləri müəyyən şeirlərinin mətnlərarası əlaqədə oxunmasına imkan verir. Bu baxımdan B.Vahabzadənin “Şəbi-hicran” və M.Şeyxzadənin “Yoldaş Nəvai” adlı mənzumələrin müqayisəli təhlili hər iki şairin Türk Dünyasının orta əsrlərdə klassiklərinin yaradıcılığına müraciətlərinin səbəbsiz olmadığını göstərir.

Eləcə də Maqsud Şeyxzadənin “Üç təbəssüm” və Bəxtiyar Vahabzadənin “Atılmışlar” şeirləri arasında da mətnlərarası əlaqədə insan ömrünün əvvəlinə və sonuna olan ədəbi-fəlsəfi nəzər, eyni zamanda qocalıq mərhələsindən uşaqlıq dövrünə kövrək baxışları və hər iki şairin qənaətləri həmin mətnlərin müqayisəli təhlilinə əsas yaradır.

Maqsud Şeyxzadənin lirik duyğularla yazılmış “İlk sevgi” və Bəxtiyar Vahabzadənin də “Bir salama dəymədi” adlı mənzumələrində də sevgi hissələrinin ifadəsindən doğan bənzərlik diqqəti cəlb edir.

Həm Maqsud Şeyxzadənin, həm də Bəxtiyar Vahabzadənin dram yaradıcılığında da oxşar məqamlar diqqəti cəlb edir. Belə ki, hər iki müəllif tarixi mövzulara müraciət etmiş və türk xalqlarının qəhrəmanlıq salnaməsindən müəyyən səhifələri nəzərə çatdırmaq istəmişlər. Özbəkistan xalqının

¹ Bakı Avrasiya Universiteti, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri; Xəzər Universiteti, Dillər və dəbiyyat departamenti

ədəbiyyat tarixində yer almış M.Şeyxzadənin “Mirzə Uluğ bəy”, “Cəlaləddin Mənguberdi”, B.Vahabzadənin isə “Dar ağacı”, “Özümüzü kəsən qılınc” kimi pyeslərində mətnlərarası əlaqədə Türk Dünyasının tarixi problemlərindən bəhs edilmişdir.

Məruzədə yuxarı adları qeyd edilən əsərlər komparativistik təhlilə cəlb ediləcəkdir.

Açar sözlər: Maqsud Şeyxzadə, Bəxtiyar Vahabzadə, mətnlərarası əlaqə, şeir, dram

“ÖZBƏK ƏDƏBİYYATININ ŞEKSPİRİ...”

Əzizəğa Ələkbərli,

AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dotsent

Gülşən Kəngərlinskaya,

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi, sənətşünas
(Ozarbayjon)*

Açar sözlər: şair, poema, ədəbiyyat, Özbəkistan, elmi məqalə, alim

Ключевые слова: поэт, поэма, литература, Узбекистан, научная статья, ученый.

Key words: the poet, poem, literature, Uzbekistan, scientific article, scientist.

Maqsud Şeyxzadə müasir özbək ədəbiyyatında fəlsəfi- siyasi şeirin və dramaturgiyanın ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Buna görə də Özbəkistanın xalq yazıçısı Şükru llanın onu “özbək ədəbiyyatının Şekspiri” adlandırması heç də təsadüfi deyil . (1)

M.Şeyxzadə “ Özbək sosialist mədəniyyəti tarixinə filosof, şair, dramaturq, qüdrətli alim, ustad tərcüməçi, görkəmli pedaqoq, alovlu natiq, yorulmaz ictimai xadim, mahir folklorçu, dilçi, tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi daxil olmuş, zəngin elmi və bədii irs qoyub getmişdir. Milliyyətə azərbaycanlı olan bu şair əsasən özbəkə yazıb-yaratmış və özbək sovet ədəbiyyatının banilərindən biri kimi yüksəlmişdir.” (2, s. 217)

M.Şeyxzadə irsini tədqiq etmiş özbək alimi İbrahim Qafurov şairi özbək klassik ədəbiyyatının möhkəm, davamlı sütunlarından biri adlandırmış və onun təkə şeir, poema, pyes və məqalələrində deyil, bütün yaradıcılığında iki xalqın adından cəsarətlə danışdığını səmimiyyətlə söyləmişdir. (3, s. 250-251)

M.Şeyxzadənin poeziyasından bəhs edən tədqiqatçı alim İ.Qafurov yazırdı:” Onun şeirlərini oxuyanda vətənpərvərlik duyğusunun nə qədər güclü və dərin olduğunu görürük, anlayırıq, heyrlənirik. Şairimizə bütün ömrü boyu bu duyğu yar olub, onun qəlbini, qələmini bu duyğu idarə edib. Bəli, Şeyxzadənin hər şeirinin, hər misrasının vətən sevgisindən doğulduğunu demiş olsaq, bu mübaliğə olmaz.” (4, s. 58)

M. Şeyxzadə gənc yaşlarından şeirə böyük həvəs göstərmişdir. Onun 13 yaşında ikən yazdığı “ Qızıl əsgər nəğməsi” şeiri rayon qəzetində çap olunmuşdu. 1921-ci ildə N. Nərimanov Ağdaş şəhərində olarkən, təsadüfən M. Şeyxzadənin oxuduğu məktəbə də getmiş, onun söylədiyi xoşuna gələn üç şeirini özüylə götürərək Bakıya qayıdarkən elə həmin ilin dekabr ayının 21-də də “ Kommunist” qəzetində dərc etdirmişdir. (5)

Əlbəttə, 13 yaşındaykən yazdığı şeirlərin rayon və mərkəzi qəzetlərdə çap edilməsi və 15 yaşında yazdığı pyesin Ağdaş şəhər həvəskar dram dərnəyi tərəfindən tamaşaya qoyulması onun müəllifinin böyük istedadından xəbər verirdi.

M.Şeyxzadənin həyatı, şairlik taleyi 1928-ci ildən Daşkəndlə bağlanmışdır. O, bu qardaş torpağına gəlişindən razı qalmış, özbək xalqına mənən bağlanaraq böyük, şərəfli yaradıcılıq yolu

keçmişdir. İçindəki vətən sevgisi, həsrəti onu həzin duyğularla müşaiyyət etsə də, Özbəkistanda ikinci vətən tapması könlünə doğmalığ, məhrəmlik gətirmişdir. Şair “ Daşkəndnamə” (1957) poemasında içindəki duyğuları dilə gətirərək yazırdı:

Dünyaya gəldim mən Azərbaycanda,
Keçdi uşaqlığım bu gül məkanda.
Nizami vətəni, Gəncə ölkəsi,
Doldurdu sinəmə şeiri, həvəsi.
Anam Kür çayının şirin sədası,
Oyatdı könlümdə yazmaq həvəsi.

Şair vətəndən ayrı düşsə də, Özbəkistan onun ilhamına qol-qanad vermiş, doğma ana kimi bağrına basaraq əzizləmişdir:

Lakin şairliyim burda boy atdı,
Sır-Dərya sahili qəlbimə yatdı.
Həzrət Nəvainin öpdüm əlini,
Bəyəndim, bəslədim onun dilini.
Özbək vadisində atımı sürdüm,
Sənət karvanımı mən burda gördüm.
Mənim taleyimdən yox şikayətim,
Burda çiçəkləndi şeirim-sənətim. (5)

M.Şeyxzadənin şeirləri 1929-cu ildən etibarən müntəzəm olaraq Özbəkistan mətbuatında çap olunmağa başlanmışdır. Onun ilk şeirlər toplusu “ On şeir” 1930-cu ildə çap olunmuşdur. Bundan sonra şairin “ Həmfikirlərim” (1933), “ Üçüncü kitab” (1934) və “ Cümhuriyyət” (1935) kitabları işıq üzü görmüşdür.

M.Şeyxzadənin XX əsrin 30-cu illər poeziyasında xalqlar dostluğu və yeni həyatın təbliği və tərənnümü mühüm yer tuturdu. Şairin “ Vətən”, “ Nişan”, “ Kreml saatı”, “ Qanun”, “ Misranın yaranması” və s. kimi onlarca şeirləri yeni həyatın ruhunu əks etdirməklə yanaşı, şairin torpaq, yurd və vətən sevgisini də dolğunluğu ilə ifadə edirdi. Şair vətən sevgisini mənalandıraraq yazırdı:

Vətəndir şairə sevgi bəxş edən,
Söz də, qafiyə də bir bəhanədir.
Qəlbimə nur saçır mənim doğma el,
Hər misra o nurdan bir nişanədir.

1418 gün çəkən Böyük Vətən müharibəsi illəri M.Şeyxzadə yaradıcılığının məhsuldar dövrü sayılır. Şairin “ Kapitan Qastello”, “ Semyonçenko, afərin!” , “ İki şeir”, “Yox , mən ölməmişəm”, “ Məktub”, “ Əks-səda” şeirləri, “ Ağsaqqal”, “ Onbirlər”, “ Jənya”, “ Üçüncü oğul” poemaları və “ Cəlaləddin Mənqubərdir” pyesi bu illərdə yaranmışdır. (6, s.57- 72, 107- 138).

Tədqiqatçı alim İ.Qafurov “ Yoldaş Şeyxzadə” məqaləsində şair M. Şeyxzadənin müharibə dövrü yaradıcılığından bəhs edərək yazmışdır: “ Müharibə illərində Şeyxzadənin ictimai lirikasında həqiqətən də böyük və ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. Onun şeiri qalın əsgər şineli geyindi. Ancaq bu şinelin altında xalqın mərd ürəyi vururdu və bu ürəyin döyüntüləri döyüşkən mübariz nəğmələrə çevrilirdi. Şeyxzadənin müharibə lirikası onun adını xalq içində məşhurlaşdırdı, adamlar onun şeirlərini əzbərləməyə başladılar. Şeyxzadənin şeirləri döyüşçülərin cib dəftərlərinə köçdü, döyüş vaxtı yada düşdü, dillər əzbəri oldu.” (4, s.61)

Tədqiqatçı alim, filologiya üzrə elmlər doktoru Almaz Ülvi M.Şeyxzadənin müharibə dövründə yazdığı poemalardan bəhs edərək göstərmişdir: “ Onun qələmə aldığı vətən sevgili, vətən məhəbbətli poemaları təkcə məzmunca yox, həm də mənə və məntiqə, ruhu ilə unudulmaz əsərlərdir.

M. Şeyxzadənin müharibə dövr əsərlərində qəhrəmanlıq, psixoloji nikbinlik kimi poetik təsirlər yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil etmişdir.” (7, s.13)

50-ci illər M.Şeyxzadənin yaradıcılıq taleyində dərin iz qoyan mənəvi sarsıntılarla dolu illər idi. 1952-ci ildə onu millətçilikdə günahlandıraraq, yanvarın 31-də əsassız olaraq Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin üzvlüyündən çıxartdılar. Həmin ildə Daşkənd məhkəməsinin hökmü ilə 25 il həbs cəzası kəsərək Sibirə- İrkutsk düşərgəsinə sürgün etdilər. 1953-cü ildə İ.V.Stalinin ölümündən sonra ölkədə mülayimləşmə başladı. Nahaq, günahsız yerə həbs olunanlar bəraət aldılar. Şairin anası Fatma xanımın SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinə məktubla müraciəti nəticəsində M.Şeyxzadə də əfv olundu. 1954-cü ildə sürgündən azad edildi. 1956-cı ildə o, yenidən birliyin üzvlüyünə qayıtdı. (9)

M.Şeyxzadə həbsdən Daşkəndə qayıtdıqdan sonra 1957-ci ildə “Daşkəndnamə” adlı çox dəyərli bir poema yazaraq sevimli oxucularının mühakiməsinə verdi. Əsər ictimaiyyət arasında müsbət mənada böyük əks-səda doğurdu.

M.Şeyxzadənin bu poemasının bədii məziyyətlərindən bəhs edən özbəkşünas alim Almaz Ülvi yazır ki, “ Bu əsərində o, yaşadığı ömrünün poetik cizgilərini təsvir etmişdir. Bütün həyatı boyu vətəninə, xalqına-viddanı, qəlbi ilə sadıq olmuş, saf olmuşdur. Bəlkə də ona həbs damğası vurduranlara vicdan hesabı idi. O, Qafqazdan sürgün olunanda da, Stalin repressiyasına uğrayaraq 25 illik həbs cəzası alanda da günahsız olmuşdur. Ən böyük günahı Vətənə övlad məhəbbəti, türkçülük əqidəsi olmuşdur. Daşkəndlə bağlı 30 illik həyatını, eşqini, həyəcanını, qəlbinin vətən duyğularını misrəlamışdır.” (7, s.13)

M. Şeyxzadənin poeziyası haqqında ədəbiyyatşünas alim Pənah Xəlilovun da dedikləri böyük əhəmiyyət kəsb edir: ” Onun poeziyasında çörəkli Daşkəndin, qonaqpərvər respublikanın füsunkar təbiəti, nəcib qurucularının unudulmaz portreti var. M.Şeyxzadə lirikasını milli gözəlliyi ilə seçilən, beynəlmiləl ənənələri ilə şöhrətlənən Özbəkistan haqqında, onun görkəmli partiya və dövlət xadimləri, incəsənət ustaları haqqında bir himn adlandırmaq olar. “ Daşkəndnamə” poeması bu şəhərin tarixi keçmişi və bu gününə dair, məşhur ədəbiyyat- mədəniyyət xadimlərinə dair dərin vətəndaşlıq duyğuları, əsl övlad məhəbbəti ilə yaradılmış bir əsərdir. Burada müəllifin bədii etirafları, ictimai- fəlsəfi məzmun daşıyan ricətləri, gözəl təbiət lövhələri heyvətəmizdir.” (6, s.7)

Maqsud Şeyxzadə böyük dramaturq idi. O, “ Cəlaləddin Mənqubərdir” (1944) və “Mirzə Uluğbəy” (1940-1959) mənzum tarixi faciələri ilə özbək dramaturgiyasının mükəmməl əsasını, möhkəm təməlini qoyaraq gələcək sağlam inkişafı üçün örnək rolunu oynamışdır. İstər özbək, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının, ədəbi-tənqidinin diqqət mərkəzində və maraq dairəsində olan bu dram əsərlərinə dəfələrlə müraciət edilmiş və müxtəlif rakurslardan yanaşılmaqla dəyərli fikirlər, mülahizələr söylənilmişdir. Bu müəlliflər içərisində X.R.Ulutürkün xidmətləri daha böyükdür. Onun bir alim kimi üstünlüyü ondadır ki, o, nəinki köhnə ehkamlarla barışmır və onları yıxmaqdan da belə çəkinmir. Onun “ Maqsud Şeyxzadə” (Bakı, 1979), “Maqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı” (Bakı, 1980) kitabları, “Böyük sənət xəzinəsi” (1979), “M.Şeyxzadə yaradıcılığında Azərbaycan-özbək ədəbi ənənələri” (1985), “Poeziya - ən böyük milli sərvət” (1992) kimi elmi məqalələri və “Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin qüvvətlənməsində M.Şeyxzadənin rolu” adlı doktorluq dissertasiyası bu baxımdan çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. (10, s.149).

M.Şeyxzadə yaradıcılığını ustalıqla, böyük sevgi və sayğı ilə tədqiq edən Xəlil Rza yazırdı ki, “özbək dramaturgiyasına M.Şeyxzadənin gətirdiyi ən böyük keyfiyyət nədir? Şairanəlik! Burada şairanəlik daha çox müəllifin həyata baxışında, varlığı qavrama və əksətdirmə bacarığında, bədii obrazlar düzümündədir. Buna görə də hər iki pyesdə hətta remarka və nəsr ilə yazılmış parçalar da şairanədir. (11, s.60).

M.Şeyxzadə “Cəlaləddin Mənquberdi” əsərini 36 yaşında olarkən partiyanın tapşırığı ilə yazmışdı. O, çox böyük məsuliyyət tələb etdiyindən qısa bir müddət ərzində - iki ay ərzində əsəri tamamlayaraq teatrın Bədii şurasına təqdim etmişdir. İlk tamaşa çox yüksək səviyyədə keçərək, böyük səs-sədaya səbəb olmuşdu. Çünki müharibə dövrü olduğu üçün qəhrəmanlıq motivləri ön plana keçmiş, eləcə də tarixə söykənən hadisələr ədəbiyyatın aparıcı, baş mövzusunə dönmüşdü.

Böyük rəğbətlə qarşılanan əsər müəllifinə şöhrət gətirsə də, “yan” soylularda qısqanclıq yaratdı. “Düşmən” izi axtardılar, şərə, böhtana əl atdılar, millətçilik damğası vurmaqdan belə çəkinmədilər. Stalin rejiminin yaxıb-yandıran, qara kabus kimi dolaşan NKVD cəsuslarının at oynadan vaxtları idi. Müqəddəs, işıqlı insanlar şərlənir, ləyaqətsiz, şərəfsiz insanlar meydan sulayırdı. Cəmiyyətdə, sanki gözəgörünməz bir baryer qurulmuşdu. Ora qədər kimsə cəhd edə bilər, ancaq nə qədər ağıllı, düşüncəli olsa da, onu aşa bilməzdi. Böyük düşüncə, elə bil ki, yasaq idi, milli hiss, milli duyğu milli varlığı oyada bilərdi. Buna görə də şər qapını döydü. Dramatik əsərdəki mənfi epizodik gürcü obrazını qaraladılar. Guya müəllif “ellər atası” Stalinin mənsub olduğu xalqa bu obrazın timsalında işarə edir, deyəcəklərini çatdırırdı. Ədalət itmişdi, qanun ayaqlar altında tapdalanırdı. Həqiqət deyən dilini kəsir, ağıllı başları sürgündə çürüdür, gedər-gəlməzə göndərirdilər.

Millətçi damğasıyla M.Şeyxzadəni suçlayaraq, 25 il həbs cəzası kəsdilər və uzaq Sibirə - İrkutsk düşərgəsinə göndərdilər. Haqq yerini tapana qədər o, 25 illik həbs cəzasının üçdə bir hissəsini əzablar, ağrılar içərisində keçirdi. Nə qədər mövzular dünyaya gəlmədən, içində boğulub getdi. Yazılmamış əsərlər adsız, kimsəsiz qəbirlər kimi yaddaşında sıralandı, zamanın içində axıb gedən öz zamanını, kədərli şair, sənətkar taleyini yaşaya bilmədi. Axı şair yazanda, yazdıqlarında yaşayır.

“M.Şeyxzadə həbs düşərgəsinə göndərilsə də, artıq çox qısa səhnə həyatı yaşayan “Cəlaləddin Mənquberdi” dillər əzbərinə çevrilmişdi. Sadə, axıcı poetik dillə, başdan-başa qəhrəmanlıq eşqi ilə yazılan bu əsər hər kəsin qəlbində yer etmişdi. Çoxları hətta bu əsəri əzbər bilirdi. Necə ki, bizdə “Vaqif”i bilirdilər.” (7, s.15)

Xəlil Rza irsini araşdıran tədqiqatçı alim Ə.Əsgərli onun memuarlarına istinad edərək “Cəlaləddin Mənquberdi” əsərinin yazılması haqqında belə bir mülahizə bildirir ki, II Dünya müharibəsi illərində Özbəkistan KP MK katibi Osman Yusifov xalqın əhvalını yüksəltmək, onların vətənpərvərlik eşqini alovlandırmaq üçün özbəklərin milli qəhrəmanı Cəlaləddin Mənquberdi barədə əsər yazdırmaq fikrinə düşmüşdü. Bəs bu əsəri kim yazsın deyə düşünəndə, ona bildirmişdilər ki, belə tarixi əsəri Maqsud Şeyxzadə yazı bilər. M.Şeyxzadə bu əsəri iki ay ərzində (1944) yazıb MK-ya təhvil verir, əsər Stalin mükafatına təqdim edilir. Lakin guya əsərdə gürcülərə “sataşır” bəhanəsi ilə müəllifi şərləyib, əsəri də ortadan yığışdırırlar. M.Şeyxzadə tutulur. 1955-ci ildə görkəmli sənətkarın bəraət almasından sonra 1961-ci il mayın 21-də əsər tamaşaya qoyulur. (8, s.334-335)

Azərbaycanın xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov M.Şeyxzadənin dramaturji fəaliyyətindən bəhs edərək “Sözün hikməti” məqaləsində yazmışdır: “Söz ustadının ilk dramında vətənpərvərlik və insaniyyət yüksək bədii ifadəsini tapmışdır.” (7, s.16)

İstedadlı ədəbiyyatşünas alim Pənah Xəlilov S.Vurğunun “Vaqif”iylə “Cəlaləddin Mənquberdi”nin motivləri, tarixi hadisələrin səciyyəsi, əmələ gələn ictimai-tarixi konfliktlə üz-üzə duran qüvvələrin yaxınlığı baxımından müqayisə edərək, “Hərəkətin, əhvalatın, bəzən dramatik münaqişə və mükəllimin oxşarlığı cəhətdən deyil, daha çox yaradıcı istifadə cəhətdən “Cəlaləddin Mənquberdi” faciəsində “Vaqif”i xatırladan bir ruh vardır.” – qənaəti üzərində duraraq fikrini belə qüvvətləndirir: “S.Vurğunun mənzum tarixi faciə sahəsində qazandığı nailiyyət (xüsusən “Vaqif” əsəri) sovet Şərqiindəki türkdilli xalqlar üçün bir örnək, təsir dairəsi geniş olan bir nümunə hesab edilə bilər. M.Şeyxzadə də bu ənənədən qidalanmışdır. Tarixə dərin ictimai-fəlsəfi baxışı, güclü müasirlik

duygusu ilə seçilən xarakterlər, ehtiraslar toqquşmasının drammatizmini canlandırmaqda qüdrəti olan M.Şeyxzadə S.Vurğun ənənəsindən yaradıcı surətdə istifadə etmişdir.” (6, s.8)

Dramaturq M.Şeyxzadə “Mirzə Uluğbəy” faciəsi üzərində 19 il çalışmışdır. Qüdrətli fəhri Əmir Teymurun nəvəsi olan Mirzə Uluğbəy XV əsrdə öz dövrünün tanınmış astronomu olmuş və dünyanın ən böyük rəsədxanasını yaratmışdır. Onun şəxsiyyətində qəhrəmanlıq eşqi ilə işıqlı zəka vəhdət təşkil edərək öz xalqının yaddaşında dahi bir insan obrazı kimi qalmışdır. Belə bir obrazı poetik dillə qələmə almaq sənətkardan böyük qüdrət tələb edirdi. Çox yaxşı ki, M.Şeyxzadə o qüdrət və cəsarəti özündə taparaq özbək ədəbiyyatına dəyərli bir inci kimi bu əsəri bəxş etmişdir.

“Mirzə Uluğbəy” tarixi faciəsini dilimizə tərcümə etmiş şair Xəlil Rza bu əsərin sənətkarlıq baxımından mükəmməl elmi təhlilini də vermişdir. O yazırdı ki, M.Şeyxzadə “özbək elmi və mədəniyyəti tarixində müstəsna mövqeyi olan Mirzə Uluğbəyin (1394-1449) obrazını yaradarkən Nizami dühasından ilham almışdır. Nizami qələmində İskəndər üç substansiyalı xilqətə malikdir: hökmdar, alim, peyğəmbər. M.Şeyxzadənin əsərində isə bu anlayışlardan ön plana çəkiləni birincisi və ikincisidir. Başqa sözlə desək, Mirzə Uluğbəyin şəxsində ədalətə güvənən qüvvətli bir dövlət xadiminin və elmi tərəqqiyə yol açan alimin surətini yaratmağı məqsəd seçmiş və buna nail olmuşdur.” (2, s.223-224)

Ədəbiyyatşünas alim P.Xəlilov bu əsəri mənzum faciənin ən gözəl nümunələrindən biri hesab edərək yazmışdır: “Tarixi keçmiş özünün təbii inkişaf meylinə başlıca ictimai-siyasi kolliziyası ilə açıb göstərən əsərlərə də maraq və ehtiyac az deyildi. M. Şeyxzadənin “Mirzə Uluğbəy” faciəsi həmin ehtiyacı ödəyən kamil sənət nümunəsi kimi sevildi və görkəmli qələm sahiblərinin təqdirini qazandı. Bu tarixi faciədə müəllif ictimai mühitin ziddiyyətlərini əks etdirən süjet xətti ilə ailə-məişət təzadları üzərində qurulmuş süjet xəttinin ülvə vəhdətini təmin edərək Teymurilər sarayının panoramını yaratmışdır.” (12, s.157)

Tanınmış özbək ədəbiyyatşünasları Seyfulla Mirzəyev və Səid Şirməhəmmədov da M. Şeyxzadənin “Mirzə Uluğbəy” faciəsini sənətkarlıq baxımından yüksək qiymətləndirmiş və müəllifin bu əsər üzərində işləyərkən dahi Şekspir yaradıcılığından faydalandığını göstərmişdilər. (3, s.253)

Dramaturq M.Şeyxzadə “Cəlaləddin Mənzəberdi” və “Mirzə Uluğbəy” pyeslərindən başqa “Əbu Reyhan Biruni” əsərini də yazmışdı. Özbək alimi, professor Naim Kərimovun bildirdiyinə görə, müəllif illərlə üzərində çalışdığı bu əsərin tamamlanması üçün xəstəxanada da qeydlər aparırdı. Təəssüf ki, M.Şeyxzadə pnevmoniya (sətəlcəm) diaqnozu ilə Daşkəndin ixtisaslaşmış xəstəxanasında (o zaman bu xəstəxanaya leqkomisiya deyirdilər) müalicə olunarkən, 1967-ci il fevralın 19-da dünyasını dəyişmiş və həmin əsərin əlyazması da elə xəstəxanadaca yoxa çıxmışdır. (9, s.15) “Bu günə qədər də babamın fikrində tutduğu beşlikdən – Xəmsəsindən sayca üçüncü pyesinin əlyazmasının aqibəti nə biz qohumlara, nəvələrə, nə də ki, heç kimə bəlli deyil.” – deyən şairin nəvəsi Gülşən Kəngərlinskaya da bu faktı təsdiqləyir.

Maqsud Şeyxzadə Özbəkistan elm tarixində tanınmış alim və pedaqoq kimi böyük nüfuz sahibi olmuşdur. O, 1938-ci ildən ömrünün sonunadək Nizami adına Daşkənd Pedaqoji İnstitutunda özbək ədəbiyyatı tarixindən dərslər demişdir. Bir istedadlı alim kimi cığatay (özbək) klassik ədəbiyyatının banisi Ə.Nəvai irsini mükəmməl bilən və tədqiq edən M.Şeyxzadəni nəvaişünaslar özlərinə ustad hesab etmişlər. Təsədüfi deyildir ki, onun elmi əsərləri özünün dərin təhlili və sanballılıığı ilə bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. M.Şeyxzadənin altı cildlik “Seçilmiş əsərləri” nin bir kitabı bütövlükdə Nəvaiyə həsr edilmişdir. (3, s.251)

Xəlil Rza yazmışdır: “Özbək ədəbiyyatında ideallaşdırma təmayülünün mahiyyətini qavrayan və şərh edən ilk alim M.Şeyxzadə olmuşdur. Onun Nəvaiyə dair araşdırmalarında bu cəhət xüsusilə aydın görünür”dü. (2, s.226)

M.Şeyxzadənin 200-dən artıq elmi məqalələrində klassik və müasir özbək ədəbiyyatının, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının aktual problemləri tədqiq olunmuş, elmi əsaslarla təhlil və tənqid edilmişdir. Publisistik məqalələrində, yol-səfər qeydlərində elmi-baxış və münasibətlərini maraqlı görünəcək dərəcədə ortalığa qoymuşdur. Zəngin dünya poeziyasının fəlsəfi nöqtələrinə toxunmuş, onları öz baxış bucağından yanaşmaqla, maraqlı və dərin məzmunlu mülahizələri ilə şərh etmişdir. O, nəinki klassiklərin, eləcə də gənc qələm sahiblərinin yaradıcılığına yer verməklə, bütövlükdə ədəbiyyatla yaşadığını, onunla nəfəs alıb həyatını davam etdirdiyini göstərmişdir.

M.Şeyxzadə əsl alim idi. Sadə, səmimi və təvazökar alim. Xalq üçün, insanlıq üçün yanıb-yaxılan alim. Milli ruhuna söykənib, milli varlığı, bəşəri duyğuları ilə yaşayan alim.

Maqsud Şeyxzadə mahir tərcüməçi idi. O, tərcüməyə ciddi bir iş kimi yanaşır, tərcümə ilə nəfəs alıb, qəlbinə, ruhuna yaxın olan əsərləri “özünküləşdirmək” səviyyəsinə qədər yüksəltməklə tərcümə edirdi. Bu həm də onun dünya poeziya incilərinə dərinlikdən bələdliyindən irəli gəlirdi. O, Roma ədibi Ezopun, yunan klassikləri Esxil və Hesiodun, Azərbaycan klassikləri Nizami və Füzulinin, gürcü klassiki Şota Rustavelinin, ingilis klassikləri V.Şekspir və C.Q.Bayronun, alman klassiki İ.V.Hötenin, rus klassikləri A.S.Puşkin və M.Y.Lermontovun məşhur əsərlərini (“ Pələng dərisi geymiş pəhləvan”, “ Romeo və Cülyetta”, “ Hamlet”, “Sonetlər”, “ Çayl Harold”, “Faust”, “Motsart və Salyeri”, “Tunc atlı”, “Taunçağı ziyafət”, “Qafqaz əsiri”, “Bastunçu aulu” və s.) özbəkçəyə çevirmişdi. Təkcə bu tərcümə əsərləri ilə M.Şeyxzadənin özbək ədəbi dünyasında ən yüksək pillədə durmağa tam mənəvi haqqı çatır. Onun Azərbaycan ədəbiyyatından özbəkçəyə tərcümələri də təqdirəlayiqdir. (3, s.240)

M.Şeyxzadə, hər şeydən əvvəl, böyük şəxsiyyətdir. Azərbaycan və özbək xalqlarının yaddaşında əbədi qalacaq şəxsiyyət. Düzlük, doğruluq və mənəvi saflıq mücəssəməsi olan insan! “Şeyxzadə dünyanı və insan həyatını gözəl bir qəlb ilə duyan, parlaq bir təfəkkürlə dərk edən, düşünən şairdir. Onun bütün yaradıcılığını vərəqləyəndə- əlvan libasda bərq vuran nəfis lirikasının qəlboxşayan ahənginə qulaq kəsildə, “Daşkəndnamə”nin hikmət və fəlsəfəsindən dərin düşüncələrə dalanda, “Mirzə Uluğbəy”də bədii təxəyyülün qüdrətindən heyrətlənəndə, dastanların, qəsidələrin, mənzumələrin, rübailərin almaztək parlaq və saf misralarından ilhama gəlib coşanda, yanar zəkadan doğulmuş intellektual-fəlsəfi şeiriyyətinin təsiri ilə fikirlərə qərq olanda, döyüşkən, cəngavər publisistikasının məntiqi gücündən zövq alanda, ədəbi düşüncələrinin, risalələrinin, məqalələrinin əsl alimənə bir ruhla yazıldığından fərəhlənəndə təsəvvürümüzdə şairin böyük və gözəl qəlbi bizə daha yaxın, daha doğma, daha məhrəm görünür. Və bu vaxt sövqi-təbii Maqsud Şeyxzadəni Gözəllik və Paklıq nəğməkarı deyə tərifləməyə başlayırıq. Və tərifimizdə zərrə qədər mübaligə olmadığından, bu tərif yalnız onun sənətinin mahiyyəti, qədri-qiyməti müqabilində söyləndiyindən hədsiz sevinirik.” (4, s. 68-69)

Özbəkistan Respublikasının prezidenti Şafkat Mirzoyev demişdir: “ Maqsud Şeyxzadə tarixi və mənəvi qohumluğumuzun parlaq rəmzidir və XX əsr özbək ədəbiyyatının ən yaxşı nümayəndələrinin fəxri siyahısına daxil edilib.” (13)

ƏDƏBİYYAT

1. Kəngərli Qulu. Daşkənddə Maqsud Şeyxzadə haqqında məqalələr və xatirələrdən ibarət “Zamanın mütəfəkkiri” kitabı özbək dilində nəşr edilmişdir. 26.06.2010. azertag.az/xeber/
2. Rza X. “M. Şeyxzadə yaradıcılığında Azərbaycan-özbək ədəbi ənənələri.” Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Bakı, “Elm”, 1985. 280 s.
3. Ülvi Almaz. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri. Bakı, “Qartal” , 2008. 326 s.
4. Qafurov İbrahim. Sözlün işığı. Bakı, “Yazıçı”, 1979. 110 s.

5. Quliyev Elman. Dünyaya gəldim mən Azərbaycanda...” 21.05.2019. www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2019/may/653307.htm
6. Şeyxzadə Maqsud. Əks-səda (şeirlər və poemalar). Bakı, “Yazıçı”, 1978. 142 s.
7. Ülvi Almaz. Maqsud şəxsiyyəti Azərbaycan- özbək ədəbiyyatları arasında körpüdür. İki xalqın oğlu Maqsud Şeyxzadə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019. 400s.
8. Əsgərli Əlizadə. Milli ideal mücahidi. Bakı, “Elm”, 2005. 419 s.
9. Fərəcov Savalan. “Mənim iki vətənim var, xoşbəxt deyiləmmi?!” medeniyyet.az/page/news/886/
10. Ələkbərov Əzizağa. Azərbaycan-özbək mədəni əlaqələrinin inkişafında xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün rolu. Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi. Milli-mədəni irsimiz ən qiymətli sərvətimizdir. (Elmi-praktik konfransda dinlənən məruzələr). Bakı, 2004. 170s.
11. Rza Xəlil. Maqsud Şeyxzadə (monoqrafiya). Bakı, “Bilik”, 1978. 67 s.
12. Xəlilov Pənah. SSRİ xalqları ədəbiyyatı, II hissə. Bakı, “Maarif”, 1977. 360 s.
13. Daşkənddə Maqsud Şeyxzadəyə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilib. www.xalqcebhesi.az/news/culture/32191.html

«ÖZBƏK ƏDƏBİYYATININ ŞEKSPİRİ» *Əzizağa Ələkbərli, Gülşən Kəngərinskaya*

Xülasə. Maqsud Şeyxzadə müasir özbək ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Məqalədə onun çoxcəhətli yaradıcılığının ayrı-ayrı istiqamətləri nəzərdən keçirilir, təhlil olunur, həyatının maraqlı və ibrətamiz cizgiləri mənalandırılır, tədqiqatçıların baxış və mülahizələrinə söykənməklə mahiyyətə aydınlıq gətirilir.

Məqalədə M.Şeyxzadə şəxsiyyətinin böyüklüyünü təsdiqləyən fakt və mülahizələr yadda qalandır.

Резюме. Максуд Шейхзаде— один из видных представителей современной узбекской литературы. В статье рассматриваются и анализируются направления его многостороннего творчества, осмысливаются интересные и поучительные штрихи его жизни, опираясь на взгляды и точки зрения исследователей, проясняется суть.

Факты, данные в статье и подтверждающие величие личности М.Шейхзаде, весьма запоминающиеся.

Summary. M.Sheikhzadeh is one of the most prominent representatives of the modern Uzbek literature. In this article the different directions of his multifaceted creativity are looking over, analyzing and the interesting and exemplary drawings of his life are explaining. According to the researchers perspectives are bringing clarity to the main point.

The facts and considerations confirming the greatness of M.Sheikhzadeh personality are reflected in this article.

ZAMONDOSHLAR VA USLUBDOSHLAR **(XX ASRNINQ İKİKİ BUYUK SHOİRİNİNQ POEZİYASI HOKİDA OYLAR)** **ZAMANDAŞLAR VƏ ÜSLUBDAŞLAR** **(XX ƏSRİN İKİ BÖYÜK ŞAİRİNİN POEZİYASI HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR)**

Yashar Kosim,

filologiya fanlari doktori, Ozarboycon Milliy Ilmlar Akademiyasi Nizomiy Gancaviy nomidaqi
Adabiyot institutininq bosh ilmiy xodimi

(Ozarbayjon)

Xülasə. Özbəkistanı və Azərbaycanı öz bədii fəaliyyəti ilə yaxınlaşdıran, XX yüzildə ədəbi-mədəni münasibətlərimizin inkişafında müstəsna rol oynayan sənətkarlardan biri M.Şeyxzadədir. Azərbaycanda doğulması və ədəbi dünyagörüşünün burada formalaşması onun özbək ədəbi-mədəni mühitində özünəməxsus şair və dramaturq kimi yetişməsinə şərtləndirmişdir. Məqalədə M.Şeyxzadənin XX əsr Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələri S.Vurğun, S.Rüstəm və R.Rza ilə yaradıcılıq əlaqələri müqayisəli şəkildə araşdırılır. M.Şeyxzadənin öz zəngin yaradıcılığında Azərbaycan və özbək poetik ənənələrini birləşdirdiyi, inkişaf etdirdiyi vurğulanır. Böyük şairin ən məşhur poetik əsərlərində bu estetik keyfiyyətlər və təmayüllər öyrənilir və elminəzəri cəhətdən ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: M.Şeyxzadə, S.Vurğun, XX əsr Azərbaycan və Özbək ədəbiyyatı, XX yüzilin iki böyük şairi, Q.Qulam, S.Rüstəm, H.Alimcan, R.Rza.

Резюме. М.Шейхзаде – один из художников, сблизивших своей художественной деятельностью Узбекистан и Азербайджан и сыгравший исключительную роль в развитии наших литературных и культурных связей в XX веке. Рождение в Азербайджане и формирование там его литературного мировоззрения обусловили то, что он вырос как уникальный поэт и драматург в узбекской литературной и культурной среде. В статье сравниваются творческие связи М. Шейхзаде с С. Вургуном, С. Рустамом и Р. Рзой, виднейшими представителями азербайджанской поэзии XX века. Подчеркивается, что М. Шейхзаде в своем богатом творчестве объединил и развил азербайджанские и узбекские поэтические традиции. В наиболее известных поэтических произведениях великого поэта эти эстетические качества и тенденции изучены и научно и теоретически обобщены.

Ключевые слова: М. Шейхзаде, С. Вургун, азербайджанская и узбекская литература XX века, два великих поэта XX века Г. Гулам, С. Рустам, Х. Алимджан, Р. Рза.

Summary. M.Sheikhzade is one of the artists who brought Uzbekistan and Azerbaijan closer with their artistic activities and played an exceptional role in the development of our literary and cultural ties in the twentieth century. His birth in Azerbaijan and the formation of his literary worldview there determined that he grew up as a unique poet and playwright in the Uzbek literary and cultural environment. The article compares the creative connections of M. Sheykhzade with S. Vurgun, S. Rustam and R. Rza, the most prominent representatives of Azerbaijani poetry of the twentieth century. It is emphasized that M. Sheikhzadeh united and developed Azerbaijani and Uzbek poetic traditions in his rich creativity. In the most famous poetic works of the great poet, these aesthetic qualities and tendencies are studied and scientifically and theoretically generalized.

Key words: M.Sheikhzade, S.Vurgun, Azerbaijani and Uzbek literature of the 20th century, two great poets of the 20th century G.Gulam, S.Rustam, H.Alimjan, R.Rza.

XX əsr özbək ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçısı, ustad ədəbiyyatşünas alim, prof. Pənah Xəlilov böyük Özbək və Azərbaycan şairi Maqsud Şeyxzadənin 1978-ci ildə Bakıda “Yazıçı” nəşriyyatında çap olunmuş “Əks-səda” kitabına yazdığı “Şair xalqa qovuşur” adlı “Ön söz”ündə aşağıdakıları vurğulayırdı: “Özbək ədəbiyyatının klassikləri Maqsud Şeyxzadə üçün bir məktəb olmuşdur. Lakin özünün yaşadları, öz müasirləri Maqsud Şeyxzadəyə mənəvi dayaq, geniş ədəbi üfüqlərdə qanad çalmaq üçün onu ruhlandırان sənət hamiləri, ondan poetik kəşflər uman tələbkar dost olmuşlar. Qafur Qulamin, Musa Aybəkin, Həmid Alimcanın, Mirtemirin adı Şeyxzadənin dilindən düşməmişdir. O, özünün sənət hamilərini və dostlarını fərdi xüsusiyyətləri ilə, ədəbiyyat tarixindəki özünəməxsus xidmətləri ilə fərqləndirir”. (1, s. 5). Böyük sənətkar Azərbaycandakı nəsildaşları

Süleyman Rüstəm, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Rəsul Rza və başqaları ilə də səmimi dostluq və yaradıcılıq ünsiyyəti saxlamış, ömrünün sonuna qədər bu mənəvi bağlantılar davam etmişdir. Xüsusən, ötən əsrin ən qüdrətli və məşhur şairlərindən biri kimi şöhrətlənmiş, xalq şairi Səməd Vurğunla Maqşud Şeyxzadənin ədəbi qardaşlığı və yaradıcılıq dostluğu dillər əzbəri olmuşdur. Biz bu məqaləmizdə iki qardaş şairin yaradıcılıq əlaqələrinin bəzi məqamlarına və həmahəng nöqtələrinə toxunmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Səməd Vurğun və Maqşud Şeyxzadə həmyerli, yaşlı və müasir olmaqla bərabər, eyni zamanda, ruhən və istedadlarının təbiətinə görə yaxın ədəbi şəxsiyyətlər olmuşlar. Hər iki sənətkarın öz yaradıcılığında, əsasən, şeir, poema və dram janrlarına üstünlük verməsi, ədəbi publisistikalarındakı genişlik və əhatəlilik, yüksək elmi-nəzəri səviyyə bu fikri əsaslandırır. Fəlsəfi və hikmətli şeiriyyətə meyillilik, möhtəşəm və əzəmətli epik poeziyanın mahir ustadları kimi şöhrət qazanmaları, xalqın keçmişinə və tarixi mövzulara bağlılıq, parlaq dramatik istedadı sahib olmaları, yazı maneralarındakı qanadlı-romantik pafos onların saf bədii istedadlarının mayasındakı uyğunluqdan və uyarlılıqdan xəbər verirdi.

Bu böyük sənətkarların yaradıcılığına ümumi şəkildə nəzər saldıqda belə bir çox ədəbi paralellər, mühüm poetik həmahəngliklər diqqəti özünə cəlb edir. Maqşud Şeyxzadə və Səməd Vurğun fəlsəfi lirikanın, başdan-ayağa hikmətlə yoğrulmuş şeirlərin misilsiz müəllifləri idilər. Onların şeiriyyətində insan və həyat haqqındakı dərin və fəlsəfi düşüncələr, orijinal, gözlənilməz lirik-hikmətli müqayisə və xülasələr uzun zaman yaddaşlardan silinmir. Səməd Vurğunun “Dünya” rədifli və Maqşud Şeyxzadənin “Dəniz təbiəti” adlı şeirləri geniş elmi təhlillər üçün meydan verən əsərlərdir. İnsan həyatının və dünyanın mənası, mahiyyəti və fəlsəfi dərki barəsindəki özünəməxsus lirik-emosional düşüncələrin miqyasları heyretəmizdir. Bədii biçiminə və şəklinə görə bir-birindən fərqlənən bu şeirlərdəki əsas fəlsəfi obrazlar iyiriminici yüzilin mühüm bədii yenilikləri sırasındadır. Azərbaycan klassik poeziyasında və aşiq şeirində dünya obrazına dəfərlərlə müraciət olunduğu məlumdur. Amma Səməd Vurğun ənənəvi və məşhur dünya obrazına öz möhürünü vura bilib. Şair dünya surətinin mahiyyətindəki iki mühüm cəhətə və xüsusiyyətə diqqətimizi yönəldir. Birincisi, dünyanın gözəlliyi və məftunkarlığı, cazibədarlığı və sirliliyidir.

Ulduzlar havanın bağırını dəlidir,
Qayalı dağlardan duman yüksəlir,
Xəyalım gecəni salama gəlir,
Çapdırır atını birbaşa dünya.

Yerlərə baxıram bağçalı, bağlı,
Göylərə baxıram qapısı bağlı,
Kainat ixtiyar, sirlilə, soraqlı,
Əzəldən yaranıb tamaşa dünya.

(2, s. 56)

İkinci mühüm cəhət isə insanın dünya üzərindəki müvəqqəti və keçəri həyatıdır. Dünyanın əbədiyyəti önündə insan ömrü bir andır. Əbədiyaşar dünya və fani insan ziddiyyəti, bu fəlsəfi-bədii təzadın sonsuzluğu müəllifi heyretlərə qərq edir:

Bir də görürsən ki, açılan solur,
Düşünən bir beyin bir torpaq olur.
Bir yandan boşalır, bir yandan dolur,
Sirrini verməyir sirdaşa dünya.

Əzəldən belədir çünki kainat,
Cahan daimidir, ömur amanat.
Əldən-ələ keçir vəfasız həyat.
Biz gəldi-gedərik, sən yaşa dünya!

(2, s. 56)

“Bir yandan boşalıb bir yandan dolan” (Səməd Vurğun) və min illərdir sirrini sirdaşa verməyən, insanı həmişə nigaranlıqda və intizarda saxlayan Dünya obrazı və öz qoynunda napak, natəmiz heç nəyi saxlamayan, yad, gərəksiz, lazımsız şeyləri hər daim sahələ atan, müdam özünü təmizləyən, təzələyən və bununla da insanlığa əbədi nümunə olan Dəniz surəti də özünün həyatı fəlsəfəsi və təbii poeziyası ilə oxucunu heyran qoyur:

Vəzndən çox yüngül, qiymətdən ucuz,
Gərəksiz, mənasız, çürük, məzmunsuz
Bir şeyi qoynunda saxlamaz sular,
Dənizin qəribə təbiəti var.
Əyri dolananı, əyri gəzəni,
Məsləksiz, duyğusuz bir bəmərəni
Büllur qucağına almaz dalğalar,
Dənizin qəribə xasiyyəti var.
Odur, şahə qalxıb dalğalar yenə
Hayqırır, hirslənir, qaynayır, çarpır,
Çürük bir almanı alıb çiyinə,
Sahil daşlarına qəzəblə çırpır.

(3, s. 50-51)

Şair dənizin xarakteri və xasiyyəti haqqında düşünərkən, eyni zamanda, insanın əbədiyyətlə bağlı düşüncələrini də ifadə edir. Yüksək mənəvi keyfiyyətlər, alicənablıq və mərdlik, mənəvi zənginlik və yüksəklik ilə əbədiyyət arasındakı gözəgörünməz bağlantıları göstərməyə can atır. Mənfi mənəvi keyfiyyətləri və daxili çürüklüyü, alçaqlıq və iyirəncliyi qəbul etməyən dəniz məhz özünəməxsus cəsarət və sərtliklə öz mahiyyətini açıq-aşkar nümayiş etdirir:

(Cavanlar atmışdı onu dənizə)
Alma istəyirdi uzağa üzə.
Mavi genişikdə gəzirdi şöhrət,
Mənsəb axtarırdı – olmadı fəqət!
Elə ki, bu sirri öyrəndi dəniz,
Onun niyyətindən iyirəndi dəniz.
Xoşuna gəlmədi alçaqlıq, hiylə,
Qovdu yaramazı dərhal sahilə.
Çürük bir vücudu bəyənəmiz dəniz,
Mənsəb düşkünüylə öyünməz dəniz.
Qoymaz yüngüllüyü məmləkətinə,
Vurğunam dənizin təbiətinə –
Qumların üstünə tullayar onu,
Ağır gəmilərə açar qoynunu...

(3, s. 51)

Böyük şairin yuxarıdakı dərin mənalı poetik təsvir və təhlillərdən sonra bilavasitə oxucuya, xüsusən, gəncliyə müraciəti son dərəcə emosional və ibrətamizdir:

Eşit, körpə quzum, bu diləyimi;
Dəniztək coşğun ol, dəniztək çağla,
Yaxşı insanlara aç ürəyini,
Namərdə, alçağa üz göstərmə sən,
Nadanlar əlinə açar vermə sən,
Qapını onların üzünə bağla.

(3, s. 52)

Səməd Vurğun və Maqsud Şeyxzadənin şeiriyətindəki bədii fəlsəfənin kökləri türk xalq şeirindən, xalq yaradıcılığından qidalanırdı. Eyni zamanda, onların əsərlərində Şərqi və Qərbin klassik-çağdaş mütəfəkkirlərinin hikmətləri, Avropa və Asiyanın fəlsəfə məktəblərinin həyatsevər və humanist meyilləri gözəl bir surətdə çulğlaşmış, bir-birinə qovuşmuşdu. Maraqlıdır ki, bizim ürəkdən sevdığımız sənət korifeylərinin ötən yüzilin birinci yarısında çatdıqları poetik hədəflər, nail olduqları cahanşümul bədii uğurlar Avrasiya mədəni məkanının bu gün – XXI əsrdə can atdığı, arzuladığı ədəbi məqsədlər cərgəsindədir.

Maqsud Şeyxzadə və Səməd Vurğun mənsub olduqları epoxanın poetikasına ciddi təsir göstərən istedad sahibləri olmuşlar. Onların nəslə bəşəriyyət tarixində tayı-bərabəri olmayan dəyişmə və yeniləşmələrin şahidi, iştirakçısı idilər. Qlobal zaman və məkan təbəddülatlarını, ictimai-estetik tərəkürün ənənəvi məcrasına sığmayan dağıdıcı-yaradıcı prosesləri əks etdirmək üçün yeni ədəbi sistemlər, bədii ifadə yolları, doğrulmaqda və formalaşmaqda olan gerçəkliyi ehtiva edən yeni estetik biçimlər tələb olunurdu. İyirminci illərdən başlayan ədəbi axtarışlar tezliklə öz bəhrəsini verdi, zamanın estetikasında Epos üslublu təşkil etməyə başladı. Epik janrlar – poeziyada mənzum roman, poema, lirik və dramatik poemalar, balladalar, nəsrə isə - roman, povest, dilogiya, trilogiya, epopeyalar dəbi geniş yayıldı. Möhtəşəm zaman iri həcmli epik polotnolarda daha real və həqiqətə uyğun əks edirdi. XX əsrin 30-40-cı illərində qarşı ədəbiyyatlarda aparıcı mövqeyə malik bu tendensiyanı araşdırarkən onun bir sıra xarakterik və tipoloji xüsusiyyətləri qabarıq görünür. İlk öncə bədii surətlərin ehtiva miqyasları diqqəti çəkir. O vaxt nəsrə və nəzmdə yeni yaranmış əsərlərin mövzuları, adları da bizə çox şey deyirdi. Böyük-böyük zaman kəşkləri, məkan və mühitlərin özləri birbaşa bədii təhlil və təsvir predmetinə çevrilirdi. Bilavasitə ölkə, şəhər, kənd, böyük bir kollektiv, ictimai ideal və konfliktlər, azadlıq mübarizələri, müharibələr, müəyyən tarixi mərhələlər, məşhur şəxsiyyətlər və s. birbaşa əsərin mərkəzi mövzusu, baş qəhrəmanı seçilirdi. Bəli, keçmişlərin və bu günün böyük şəxsiyyətləri, cəmiyyəti hərəkətə gətirən ideya və konfliktlər, Vətənin və xalqın xilaskarı kimi dövrün etiraf etdiyi, öz zamanının və mühitinin rəmzinə çevrilən insanlar söz sənətinin sevərək tərənnüm etdiyi qəhrəmanlar idi. Fikrimizin təsdiqi üçün burada bircə Səməd Vurğunun qələmindən çıxmış məşhur əsərlərin adını yada salmaq kifayətdir: “Azərbaycan”, “Bakının dastanı”, “Muğan”, “Komsomol poeması”, “Vaqif”, “Xanlar”, “Fərhad və Şirin”, “Talistan”, “Bəsti”, “Zəncinin arzuları”, “Aygün”, “İnsan” və s. Maqsud Şeyxzadənin 30-40-cı illərdə yaratdığı əsərlərlə də zamanın estetik axarı və məşhur ədəbi ünvanları arasında yuxarıdakı kimi qırılmaz bağlılıq müşahidə olunur: “Ünəşlərim”, “Torpaq və haqq”, “Ağsaqqal”, “Yoldaş Nəvai”, “Miras”, “On birlər”, “Üçüncü oğul”, “Cəlaləddin Mənuverdi” və s. Beləliklə, həmin illərin ədəbi prosesini, xüsusən, Səməd Vurğun və Maqsud Şeyxzadə kimi görkəmli sənətkarların yaradıcılığını müqayisəli şəkildə araşdırarkən aydın olur ki, onları yaxınlaşdırən və birləşdirən əsas estetik məxrəc, bədii məziyyət məhz monumentallıqdır. Yenə şairin məşhur misralarına müraciət edək. Səməd Vurğunun “Bakının dastanı” poeması fikrimizin təsdiqi üçün kifayətdir. Səməd Vurğunun “Bakının dastanı” poemadakı coşğun misralar ruhumuzu qanadlandırır:

Neçə ildir, könül deyir söylə, şair,

Şeir, sənət gülzarında Bakı hanı?
Sən nə zaman yazacaqsan ilk dastanı
Bu müqəddəs, bu möhtəşəm hüsnə dair?!
Lakin bizim böyük şəhər bir ümmandır,
Bu ümmanda üzmək üçün qəvvas gərək.
Bu arzuyla yaşamışam nə zamandır,
Var ol, məni bu ümmana atan ürək!
Var ol sən də, gözəl Bakı, qadir ana!
Camalının şöləsidir bu ilhamım.
Öz borcumu ödəyərsəm bu gün sana,
Gözlərimdə qalmayacaq heç bir kamım!

(4, s. 188).

Göründüyü kimi, şair hansısa şəxsin, insanın həyatından və dərdindən-odundan deyil, şəhərin tərcümeyi-halından və qüdrətindən söhbət açır. 20-40-cı illərin ədəbi prosesində geniş yayılmış ümumiləşdirmə üsulu – fərddən, təkədən deyil, toplumdən, ümumidən çıxış edərək ümumiləşdirməyə can atmaq tendensiyası yuxarıdakı sətirlərdə də bariz şəkildə nəzərə çarpır. Maqşud Şeyxzadə də 30-50-ci illər yaradıcılığının məhsulu olan bir çox əsərlərində məhz bu poetik ümumiləşdirmə üsulunu nümayiş etdirir. Onun məşhur “Daşkəndnamə” dastanı bu cəhətdən səciyyəvidir. Əsərdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, adi bir şəxsin tərcümeyi-halı, müəyyən bir insanın həyat yolu deyil, yüzlərlə ömürlərin, minlərlə talelərin məskəni olan qüdrətli bir məkan epik təsvir və tərənnüm obyektidir. Şair yaşadığı və sevdiyi şəhərin tarixini, keçmişlərinin şanlı səhifələrini, mübarizə mərhələlərini, bu şəhərin dünyaya verdiyi görkəmli oğulları və qəhrəmanları, qisası, Daşkəndin özünəməxsus bir Şərq şəhəri kimi tərcümeyi-halını və misilsiz gözəlliklərini vəsf edir. Dastanın sonunda müəllif doğma şəhərinə canlı insan kimi üz tutaraq, ona olan sonsuz məhəbbətini qəlbinin bütün səmimiyyəti ilə etiraf etmişdir:

*Mən özbək şeirinin doqquz vəznində
Sənin dastanını ahəngə saldım.
Qissəyə gözəllik verməkdən ötrü
Baxşı büsatından ölçülər aldım.*

(5, s. 23)

Maqşud Şeyxzadənin aşağıdakı beyti də sanki insan haqqında söylənmiş tək qeyri- adi dərəcədə səmimi və gözəldir:

*Şəhərlər baqidir, ömür - keçəri,
Dəryalar sabitdir, sular – köçəri.*

(5, s. 25).

Bədii möhtəşəmlik və epik əzəmətlilik poeziyanın təsir gücünü nə qədər artırarsa, eyni zamanda, onun taleyi və təbiiliyi üçün də bir o qədər təhlükə yaradır. Ötən yüzilin bu sahədəki zəngin təcrübəsi göstərir ki, yalnız əsl və böyük istedadlar bu yolda ciddi uğur qazanmağa nail olmuşlar. Səməd Vurğun və Maqşud Şeyxzadə nəslinin qarşısında duran əsas estetik məqsəd - yeniləşən və dəyişən dünyanın obrazını bütün əzəməti və parametrləri ilə yaratmaqdan ibarət idi. İctimai-siyasi ideyaların daşıyıcısına çevrilmiş insan bədii fikrin mərkəzində dururdu. Zamanın ideallarının ifadəsi məhz bu cür insan və mühit portretlərində öz əksini tapmalı idi. Etiraf etməliyik ki, Sovet sosialist ədəbiyyatında müəyyən olmuş çərçivə və dəqiq məhdudiyətlər əsl sənət əsəri yaratmaq üçün

yazıcıdan çox böyük istedad tələb edirdi. Həqiqətən, ictimai-estetik doqmalarına və bir çox kəsir cəhətlərinə rəğmən sosialist realizmi prinsipləri Səməd Vurğun və Maqşud Şeyxzadə pleyadasının bədii potensialının rellaşmasına maneəçilik törədə bilməmişdi.

XX yüzilin birinci yarısındakı Azərbaycan və Özbəkistan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələri kimi şöhrətlənmiş Səməd Vurğun və Maqşud Şeyxzadənin bədii irsindəki həmahəngliyi təkcə istedadların uyğun təbiəti və oxşar ictimai gerçəkliyin estetik inikası kimi qiymətləndirmək həqiqətin tam ifadəsi üçün yetərli deyil. Qeyd etməliyik ki, onlar bir-birinin uğurlu sənətkar taleyindən xəbərdar idilər. Aşağıda görəcəyimiz kimi, Maqşud Şeyxzadə ürəkdən sevdiyi və yüksək qiymətləndirdiyi şairin, yalnız sabiq İttifaq məkanında deyil, bütün dünyada məşhur olan qüdrətli zamandaşının əsərlərinə yaxından və yaxşı bələd idi.

Səməd Vurğun 1954-cü ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqının ikinci qurultayında “Sovet poeziyası haqqında”kı məşhur məruzəsində özbək şeiriyətini, xüsusən, Qafur Qulamın yaradıcılığını son dövrün fəlsəfi və siyasi lirika sahəsindəki mühüm nailiyyətlərindən biri hesab edərək yazırdı ki, görkəmli özbək şairi Qafur Qulamın “Mən yəhudiyəm” və “Sən yetim deyilsən” şeirləri böyük diqqətə layiqdir. Bu məruzəsində Səməd Vurğun Qafur Qulam yaradıcılığına münasibət bildirməklə kifayətlənməmiş, o cümlədən Maqşud Şeyxzadə, Uyğun, Zülfiyyə və başqa tanınmış özbək şairləri haqqında qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

Maqşud Şeyxzadə də öz böyük zamandaşının əsərlərinə sevgi və sayqılarını dəfələrlə ifadə etmişdir. Xüsusən, onun “Səməd Vurğun haqqında söz” məqaləsi bu cəhətdən çox səciyyəvidir. Aşağıdakı obrazlı mülahizələr Maqşud Şeyxzadənin öz həmyerlisinin istedadını necə yüksək qiymətləndirdiyini, onunla qürur duyduğunu əyani surətdə göstərir: “Həqiqətən də, onun (Səməd Vurğunun – Y.Q.) beytlərində Nizaminin epik əzəməti, Füzulinin incə hissiyatı, Xaqaninin təntənəvar coşğunluğu, Vaqifin cazibədar sadəliyi və xəlqiliyi göy qurşağının füsunkar rəngləri tək son dərəcə nəfis bir tərzdə əks edərdir”. Böyük şairə həsr edilmiş saysız-hesabsız məqalələrin, onlarla, yüzlərlə elmi tədqiqatların heç birində yuxarıdakı kimi dəqiqliyi və dərinliyi müşahidə etmirik. İlk növbədə diqqəti çəkən odur ki, Maqşud Şeyxzadə öz şair qardaşının söz dünyasına yaxşı bələddir, Səməd Vurğun şeirinin gələnlərini və genezisini çox gözəl bilir. Onun şeiriyətindəki cazibədar sadəliyi və munis bir xəlqiliyi də Maqşud Şeyxzadə xüsusi qeyd edir. Bunu təkcə Vaqif və Vidadi kimi xalq şeiri üslubuna yaxın şairlərin bədii təsiri ilə məhdudlaşdırmır. Böyük şairə bilavasitə el aşığılarının ecəzkar təsirindən söz açır. Səməd Vurğunun doğulub boya-başa çatdığı Qazax mahalına xas olan sənət mühitinin özünəməxsusluğunu vurğulayır: “Dediklərimizdən başqa, daha dəqiq söyləsək, bütün bunların kökündə, əsasında xalq şeiriyətinin rəvan, saf və həyatnəfəsli bulaqları bir an durmadan, nəfəs dərmədən qaynayıb axardı. Səməd Vurğun Azərbaycan xalq şeiriyətini hədsiz sevər və azərlər aşığı, deyə adlandırdıqları xalq baxşılarının icadiyyatını mükəmməl dərəcədə bilərdi”. Şair poeziyasının mayasını və mahiyyətini hiss etmək, anlamaq və anlatmaq üçün Maqşud Şeyxzadənin bu mülahizələri qiymətlidir.

Maqşud Şeyxzadənin “Səməd Vurğun haqqında söz” məqaləsi o dövrün sənətinin və sənətkarlarının özəl mahiyyətini anlamaq baxımından da dəyərlidir. Zamanın ictimai-siyasi pafosu və ümumi mənzərəsi o qədər parlaq, gözqamaşdırıcı idi ki, bu cür mühitdə, yekcins münasibətlər və situasiyalar mühasirəsində seçilmək, fərqlənmək də çox müşkül idi. Coşqun və yeknəsəq, misli görünməmiş ədəbiyyat mühitində istedad dərəcələrini ayırd etmək, ədəbi şəxsiyyətləri və fərdilikləri aydın dərk etmək, fərqləndirmək çox çətin idi. Amma özü də əsl istedad sahibi olan Maqşud Şeyxzadə bütün bu qarma-qarışıqlığın, hərbi nizam-intizam məntiqinə tabe etdirilmiş, məharətlə idarə olunan əcaib xaosun içində sıxılan və iztirab çəkən şair qardaşını hamıdan yaxşı duya bilərdi. Məhz bu səbəbdən də müəllif Səməd Vurğun haqqındakı məşhur yazısını özünəməxsusluğa vurğu verməklə

başlayır, şairin söz dünyasına elə bu nöqtədən daxil olmağı zəruri sayır: “Səməd Vurğun əsrimizin nəfis gözəlliklər asimanında nur saçan elə bir parlaq ulduzdur ki, öz məsləkdaşlarına nə qədər oxşasa da, onu başqalarından ayıran xüsusiyyətlər, özünəxas fəzilətlər də az deyildi. Bax bu özünəməxsusluqlar onu müstəsna bir zirvəyə qaldırmışdı. Guya onun poeziyası çoxəsrlik Azərbaycan şeirinin bütün fəzilət və dəyərlərini özündə cəmləşdirmiş nadir bir divan idi”.

Özbək xalqının böyük sənətkarı Maqsud Şeyxzadənin görkəmli Azərbaycan şairi Səməd Vurğun haqqındakı ürək sözlərini dilimizə uyğunlaşdırarkən zaman etibarını ilə bir qədər köhnəlmiş, dəbdən düşmüş ifadə və istilahlara toxunmağı lazım bilmədik. Bizə elə gəlir ki, keçmiş olduğu kimi anlamağa və qəbul etməyə çalışmaq lazımdır. Ümumən aldıqda isə, “Səməd Vurğun haqqında söz” məqaləsi həm iki sənətkarın bədii aləmini açmaq baxımından, həm də ədəbiyyatımızın dünya şöhrətini anlamaq, təsəvvür etmək nöqtəyi-nəzərindən gərəkli və qiymətlidir.

Beləliklə, özbək və Azərbaycan şairlərinin yeni bədii inikas sistemini mənimsəməsində və modern poetik texnologiyalara yiyələnməsində Maqsud Şeyxzadə və Səməd Vurğunun yaradıcılıq axtarışları və uğurları unikal təcrübələrdir. Azərbaycan və özbək poetikasının XX yüzildə keçdiyi yolu və inikişaf qanunauyğunluqlarını bu möhtəşəm bədii təcrübələri, bir-birini təkrar etməyən bədii ifadə tərzlərini nəzərə almadan və ya dərinlən araşdırmadan aydınlaşdırmaq, ümumiləşdirmək qeyri-mümkündür. Müqayisəli-nəzəri tədqiqat üsulları məhz bu yöndəki mənəvi-estetik və elmi ehtiyaclara cavab verməyi nəzərdə tutur.

Bədii təfəkkürün ictimai gerçəkliyə münasibəti və estetik ehtiva miqyasları bütün zamanlarda ədəbiyyatşünaslığı düşündürən ciddi elmi problemlərdən olmuşdur. Ötən əsrin 20-30-cu illəri isə bu cəhətdən xüsusi bir dövr kimi diqqəti cəlb edir. Səməd Vurğun və Maqsud Şeyxzadənin poeziyanı həyata daha da yaxınlaşdırmaq cəhdləri Azərbaycan və özbək xalqlarının bədii təfəkkür tarixinin yeni və parlaq səhifələri idi. Bu mənada Şərq poetik fikrinin ictimai həyata daha da yaxınlaşmasında və realist bədii inikas sisteminin daha dərin qatlarına keçidi prosesində, poetik söz sənətimizin yeni üslublar və janrlarla zənginləşməsində hər iki sənətkarın xidmətləri misilsizdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. P.Xəlilov. Şair xalqa qovuşur. Ön söz. Bax: Maqsud Şeyxzadə. Əks səda. (Şeirlər və poemalar). Bakı, “Yazıçı”, 1978.
2. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
3. Maqsud Şeyxzadə. Əks səda. (Şeirlər və poemalar). Bakı, “Yazıçı”, 1978.
4. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
5. Maqsud Şeyxzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. İkinci cild. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1972.
6. Maqsud Şeyxzadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. “Azərnəşr”, 1973.
7. Maqsud Şeyxzadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild. “Azərnəşr”, 1973.

THOUGHTS ABOUT RUSSIAN FOREIGN LITERATURE
(different opinions about the specifics of Russian foreign literature
ALISH AGHAMIRZAYEV,
Vice-Rector on Social Affairs, Student Affairs and Public Relations
Baku State University
Associate Professor, Doctor of Philosophy
(Ozarbayjon)

Abstract: Many experts consider the literature of Russian emigration as a phenomenon in world literature. The characteristics of the three waves of immigrants have attracted the attention of researchers and a large number of articles have been published. Experts identify three waves of emigration in Russian literature of the twentieth century. With the collapse of the USSR, the opening of borders and the beginning of globalization processes, the “borders” of literature themselves changed. Rather, the number of views and opinions was high. Some representatives of the third wave of emigration returned to Russia, and many simply continued to live “in two countries.” The desire to return to their homeland was largely explained by the authors’ desire to return to “their” literature and adapt to a new cultural context.

In this article we tried to analyze different opinions about the nature of emigration literature, especially the opinions of the famous researcher Zinin. The latest wave of emigration reflected ideas about the emigration nature of literary activity, its national characteristics, and relations with the country.

Key words: Emigrant literature, literary activity in emigration, diaspora literature, two “separate” literatures.

Резюме: Многие специалисты рассматривают литературу русской эмиграции как явление в мировой литературе. Характеристики трех волн иммигрантов привлекли внимание исследователей, и было опубликовано большое количество статей. Эксперты определяют три волны эмиграции в русской литературе XX века. С распадом СССР, открытием границ и началом глобализационных процессов изменились и сами «границы» литературы. Скорее, количество мнений и мнений было высоким. Некоторые представители третьей волны эмиграции вернулись в Россию, а многие просто продолжили жить «на две страны». Желание вернуться на родину во многом объяснялось желанием авторов вернуться к «своей» литературе и адаптироваться к новому культурному контексту.

В данной статье мы попытались проанализировать различные мнения о природе эмиграционной литературы, особенно мнения известного исследователя Зинина. В последней волне эмиграции нашли отражение представления об эмиграционной природе литературной деятельности, ее национальных особенностях, отношениях со страной.

Ключевые слова: Эмигрантская литература, литературная деятельность в эмиграции, диаспоральная литература, две «отдельные» литературы.

Experts identify three waves of emigration in Russian literature of the twentieth century. With the collapse of the USSR, the opening of borders and the beginning of globalization processes, the “borders” of literature themselves changed. Rather, the number of views and opinions was high. Some representatives of the third wave of emigration returned to Russia, and many simply continued to live “in two countries.” The desire to return to their homeland was largely explained by the authors’ desire to return to “their” literature and adapt to a new cultural context. With varying degrees of success, the modern literary process has filled in the gaps with the names of writers who wrote abroad in Russian or about Russia. Among them, special attention is drawn to the personality of Zinovy Zinik, who emigrated from the USSR in 1975, but continued to write in his native language (he also wrote texts in English). It should be noted that his last three books were published in Moscow: “Motherland Abroad” (M.: Uch Maidan, 2007), “Letters from the Third Coast” (M.: Nauka, 2008) and “Emigration as a Literary Device.” As we see, completely different publishing houses are interested in Zinik’s work, so it is interesting and relevant for the modern literary process in Russia.

The collection "Emigration as a Literary Tool" is based on 22 essays written between 1980 and 2009. They are quite diverse in their thematic range, but they are united by the theme of emigration and diaspora literature. The book has a circular composition: it opens with a text that sets the agenda for the entire collection - "Emigrant Literature as a Tool"; the last essay is called "Does literature exist in emigration?"

Throughout the book, Zinik asks a number of questions: does emigration literature exist? what is it? What problems does it cause? The author rarely gives a direct answer; he often invites the reader to think for himself. The writer feels the influence of a "double prism": he creates a kind of abstraction to analyze the very phenomenon of emigration literature. On the other hand, Zinik becomes a direct participant and actor in the phenomenon he reflects. He explains the essence of this paradox in his essay "Unregistered": "I write something that is of no interest in the country of the language in which I write. And I write in an incomprehensible language in the country in which I live, and I describe. Everything I create in Russian does not belong to my (English) world. What in me (my ex and Moscow friends) can be considered uniquely Russian will be used by someone else here in England as ethnic material for their own English purposes" [1, p. 89].

It seems that during this period, emigration literature gradually formed as a special, separate type of literature with its own theme, problem, characters, and genre canons. Zinik does not express this opinion directly, but in his essay "Chasing Your Shadow," he asks, "Is the literature on immigration obsolete in the age of global affairs?" answers the question. [1, p. 24-25] Obviously, he answers in the negative. He believes that there is a certain difference between a metropolitan writer and an emigrant writer: "If an author living in his homeland solves morally ambiguous situations and dilemmas with the help of his heroes, then this does not apply to an emigrant writer. The situation is different in migration: the personality becomes part of his plot - he must decide for himself which side of the moral boundary of his consciousness he is on" [1, p. 25].

The concept of persecution is also important to Zinik. In fact, the main dilemma for an emigrant writer is the question: "for whom is he writing and where is his reader?" In the process of analyzing the phenomenon of immigration literature, the author, to one degree or another, determines the thematic range of this type of literature:

- a) subject of the lost homeland;
- b) change of language, language barrier and the possibility of overcoming it;
- c) the opposite of foreign "mentality".

There are several reasons for this:

- a) the motif of the house is lost;
- b) the motive of muteness/silence (for example, the inability to speak and not be heard);
- c) path/movement motive.

Some features can be highlighted:

- a) the text is often a monologue addressed to eternity (due to the absence of a specific addressee);
- b) the writer, and then the hero, is known as a "displaced person" (by "displaced person" in the geographical or linguistic sense, Zinik means "one who is somehow separated from his readers").

In his essays, Zinik devotes a special place to the personal qualities of the emigrant writer. Among them are Joseph Conrad, Oscar Wilde, Anthony Burgess, Vladimir Nabokov, Salman Rushdie and others. They are all completely different from each other, but the author focuses more on their inner experiences than on their identical isolation from their homeland. Toplu's final essay asks the author a rhetorical question - "Does emigration literature exist?" called Understanding that in the era of globalization and open borders there is no point in talking about such concepts as "exile" or

“censorship,” Zinik reveals the problem deeper. The writer’s arguments about the existence of emigrant literature seem convincing: “I do not believe that any novel written outside of Russia can be considered emigrant literature. In this case, the main immigrants in Russian literature will be Turgenev, Dostoevsky, Solzhenitsyn. Even “legal” immigrants are not necessarily immigrants. Many of Nabokov's works are simply stories about Russians abroad. Chekhov also wrote about this at the right time. But Nabokov's *Lolita* is a novel written in English, without any Russian character. Undoubtedly, this work is a striking example of emigration prose in Russia of the twentieth century” [1, p. 255].

Zinik calls one of the main motives of emigration literature the problem of “unrecognizability, eternal alienation” [Ibid.]. As a result, the writer gives an unambiguous positive answer to the question posed in the title of the essay. The author concludes his thoughts in accordance with the established concept: “Isn’t this the true essence of emigration literature: to speak on behalf of those lost between two worlds, regardless of the political geography of the plot?” in this sense, Russian literature in exile is just beginning” [1, p. 256]. Thus, when Zinik analyzes emigration literature as a phenomenon, he identifies its essential features, defines the problem field and comes to the conclusion that emigration literature is quite viable, relevant and productive as a special type of literature.

REFERENCE

1. Zinik, Z. Emigration as a literary device / Zinovy Zinik. – M.: New Literary Review, 2011. – 264 p.
2. Aghamirzayev, A. C. (2021). Historical and cultural formation, evolution and ideological direction of Russian emigration literature. *Technium Soc. Sci. J.*, 23, 755.
3. AGAMİRZAYEV, A., & Seyidli, N. The Problem of Pr and Image Competence in the Training of Specialists in Information and Document Management (new challenges to the training of industry specialists). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(4), 1145-1157.
4. Aghamirzayev, A. C. (2021). "Bright Image" of the first wave Russian emigration literature-Ivan Bunin. *Technium Soc. Sci. J.*, 26, 829.
5. Kazimi, P. F. (2011). Information engineering in library activity. *B. BSU*.
6. Kazimi, P. F. O., & Guliyeva, N. A. G. (2022). The concept of reliable information on the global network in times of crisis. *Technium Soc. Sci. J.*, 30, 742.
7. Kazimi, P. F. O. (2021). Democratic countries and ways of influencing the nature of information. *Technium Soc. Sci. J.*, 22, 847.

RƏZZAQ ƏBDÜRRƏŞİDİN YARADICILIĞINDA SƏMƏD VURĞUN MÖVZUSU

Əflatun Şükür oğlu Baxşəliyev,

*Amea Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat institutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, aparıcı elmi işçi
(Ozərbaycan)*

Rəyçilər: Aytən Vilayət qızı Rüstəmli-filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; Günay Ağaməmməd qızı Qarayeva-filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: pyes, tədqiqat, mənzum, obraz, janr, bədii.

S.Vurğunun bədii obrazı özbək dramaturgiyasında da öz parlaq əksini tapmışdır. Özbək müəlliflərindən biri olan Rəzzaq Əbdürrəşid “Şeirə dönmüş ürək” adlı radio pyesini Səməd Vurğuna həsr etmişdir. Səməd Vurğun haqqında yazılmış bu sənədli radio pyesi Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk

tərəfindən azərbaycan dilinə tərcümə edilərək, azərbaycan oxucularına çatdırılmışdır. Bu pyesdəki hadisələr Səməd, Mehdi, Aşıq Şəmşir, Leyla nənə, təbib və digər obrazların dili ilə nəql olunur. Axı bu bəhrəsiz xəyalda nə fayda yavrum?! Taxsır özündədir. Sənə dedim ki, Araz bəy möhtəşəm, dövlətli bir kişidir. Bircə qızını səninlə kəlmə kəsməyə belə qoymaz. Mənim dediyim kimi də oldu. Leylanı adaxlandırdı, sənin ürəyinlə heç kəs hesablaşmadı. Özgələri hələ bir yana, Leylanın özü səni saymadı. Əksinə, sənin çiyinə cünun, dəli yarılığı yapışdırdı. Elin obanın üzünə baxa bilmirəm. Arvadlar, qızlar, gəlinlər “Tanrı nəvənə şəfa versin deyirlər”. Sənə “divanə Səməd”, “Cünun Səməd” deyirlər.

Səməd: -Bu söhbətlərdən əl çək nənə, qəm yemə.

Bəsti nənə: - Nəcə qəm yeməyim ki, aqlım başımda deyil. Heç bilsən atan səndən umardı. Sənin boy atıb igid olacağı günleri sayar, fəxr eləyərdi. Sən saz çalanda qüruru köksünə sığmazdı: “Baxarsınız, deyərdi, —Bir gün bu qara bala şöhrəti bütün Qazax vilayətini bürüyəcək. Ancaq Qazaxı bürüyən sənin şöhrətin olmadı, cümunluğun oldu. Sənə dəli Səməd deyirlər. Buna mən necə dözüüm. (Gözlərini silir)

Səməd: - Qəm yemə, nənə. Mənim haqqımda deyilənlər sənin üçün baş ucalığıdır. Əksiklik deyil. Əsərdə təsvir olunur ki, Bəsti nənə öz fikrində qalaraq, nəvəsinə şəfa diləyir. Əsərin bu ideyası M.Füzulinin “Leyla və Məcnun” poeməsindəki Qeysin Cünunluğu ilə səsləşir. Orada da Məcnunun valdeyinləri ulu tanrıdan imdad diləyir. Və Məcnunu da təhrik edirlər ki, Ulu tanrıya əl açıb ondan şəfa diləsin.

Pyesdə Səmədlə Leylanın da xəyali söhbətləri xüsusi bir yer alır. Belə ki, Səməd xəyalında Leylanı vəfasızlığına görə məzəmmət edir. Onu öz sevgisində etibarsız olduğuna görə qınayır.

Özbək şairi Rəzzağ Əbdürrəşid Səməd Vurğunun ilk sevgisi olan Dürrənin proobrazını Leyla sürətində yaratmaqla, bəlkə də Vurğunla Füzuli arasında bir yaxınlıq, bir ruh doğmalığı, yaradıcılıq qohumluğu görürdü ki, məhz Dürrəni Füzulinin Leylasının adını verməklə böyük Füzulini də yad etmişdir. Həmçinin müəllif Vurğunun məhz Dürrəyə həsr etdiyi şeir və qoşmalarını bu pyesdə Leyla sürətini vəsfində öz tamaşaçılarına çatdırır. Eləcə də Səməd və Leyla arasındakı dialoqda Səməd və Dürrə əhvalatını bu sevginin nakamlığını öz tamaşaçılarına təqdim edir. (Səməd iztirablar içində yalnız, əlində sazın həzin fəryadı)

Tərланım, Tərланım, gözəl Tərланım,
Sənə qurban olsun bu düşgün canım.
Görünsə gözüne o Dürrə xanım,
De ki, Vurğun gədalara dönübdür.

Ah, daşa dəymiş məhəbbət, hicran acısı (pauza- xəyalımda Leyla canlanır). Leylanın səsi:— Səməd, sənmişən? Neyçin bunca pərişansan? Gözlərində qəzəbmə parlayan? Yoxsa arzun? Səni kim incidib? Neyçin kefin yox?

Səməd: - Səndən bunu gözləməzdim. Məgər bilmirsənmi? Kimdir məni incidən? Saatlarla yanımda əyləşib şeir, qoşma dinləməyin sirri, mehriban baxışların, işarəli sözlərin, doğrudanmı indi istehzaya döndü?

Leylanın səsi: - Niyə elə deyirsən Səməd?

Səməd:—başqasına könül verən sevgiliyə bundan əskik nə demək olar? Leylanın səsi:—Mən atamın xahişini yerinə yetirmişəm.

Səməd: - Demək sən öz istəyin, öz iradədən yox imiş.

Pyesdə cəlbedici cəhətlərdən biri də odur ki, Özbək müəllifi əsərin milli koloritinin təsvirini elə məharətlə canlandırmışdır ki, Səməd Vurğun dövrünə, onun ədəbi mühitinə elə həssaslıqla yanaşmışdır ki, sanki o, özü də S.Vurğunla bir yerdə uzun illər boyu oturub-durmuş, bu respublikada yaşamışdır. Elə bil ki, o əsl azərbaycanlıdır. Əlbəttə, bu xalqın etnoqrafiyasına, adət-ənənəsinə belə

yaxından bələd olmaq Rəzzaq Əbdürrəşidin yaradıcılıq təcrübəsinin zənginliyinə, ədəbi erudisiyasının genişliyinə dəlalət edir. Pyesin maraqlı cəhətlərindən biri də Bəsdin nənənin Vurğunla söhbətidir. Belə ki, bu lövhədə Bəsdin nənə Səmədə müraciət edərək onun sağalması üçün həkim çağırmağı məsləhət bilir. Lakin Səməd öz bildiyindən əl çəkmir. Öz fikri üzərində ısrar edərək nənəni eşitmək istəmir: “Bəsdin nənə:—Səməd, canım, gözüm, bu ahdan nalədən əl çək. Çıxart o qızı könlündən. Səməd:—mümkün deyildir nənə. Bəsdin nənə:—Səməd bala, mən səndə doğrudan da dəlilik əsəri görürəm. Həkim çağırıdım ki, sənə şefa versin. (Səməd heyrətlə) həkim? Hansı həkim? Bəsdin nənə:—qonşu kənddə yaxşı bir həkim var. Loğman nəfəsi ilə yüz min bəlanı aradan qaldırıb. Səməd:—nənə, heç bir loğman mənə əlac edə bilməz. Mənim yeganə təbibim Leyladır. Bəsdin nənə:— yetər, onu yada salma. Onun öz adaxlısı var. Səməd:—(narazılıqla) dinc buraxın mənə, nənə. Bəsdin nənə: — sənə dərman vermək gərək. Belə qalsan əhvalın yamanlaşar.”¹

Əsərdə təsvir olunur ki, bunların söhbət etdiyi zaman həkim gəlir. Lakin Səməd haqlı olaraq həkimi heç cür qəbul eləmir. İnadkarlıq göstərərək, qəbristanlığa—anasının qəbri üstə gələrək başını onun qəbir daşına söykəyir və ona şeir söyləyir. Sanki anasının məzarını belə öz dərdinə əlac bilir. Bu əflatuni məhəbbətin çarəsinin xilaskarı olan ana ruhunda tapır. Əsərin leytmotivi məhz bu iztirablı şair günlərinin ayrılıq məqamlarının acı iniltiləri idi: “Orman yaxasında qəbristanlıq, ağacların rüzgar səsi, ququşunun kəsik-kəsik nidası, bayquşun ara-sıra fəryadı, qəbristan vahiməsinə yeni bir vahimə qoşur, qəbirdaşı yanında Səməd başını əymiş gözü yaşlı dayanmışdır.

Sənə baş əyməyə gəldim ana can,
Nə min əsri udan bu vəhşi orman,
Nə bu daşsükutlu dilsiz qəbristan,
Nə kimsəsiz səhra, nə boş asiman.
Döndərə bilmədi mənə yolumdan.
Əymədim başımı heç bir tufana,
Çünki bu torpaqda sən varsan ana.
Qoca qarağacın sirli səsi də,
Ququşunun, bayquşun ah-naləsi də,
Sirdaş kəsilibdir sənə haçandı,
Heç bilsən bu səda nə mehribandır.
Üzümü üzünə hələ qoymamış,
Südündən bir içim əmib doymamış,
Yanında bircə yol hələ yatmamış,
Qoynunda göz açıb əl-qol atmamış,
Mən sənə, sən mənə heç alışmadan,
İtirdim görmədim səni ana can.”¹

Anasının məzarını ziyarət etməkdə özünə təsəlli tapan, ana ruhunu məlhəm edib, Leylanın vurduğu yaralara çəkməklə, onun sağalmasına güman edən Səməd, yerdə, göydə özünə bir yer tapmayan Səməd, anasının qəbrinə, onun baş daşına sığınaraq bir hovur da olsa qəlbinin həsrətini ovutmağa cəhd edir. Pyesin romantik axarına düşən sevənlərin intim dünyasını sahmanlayan özbək şairi öz qələm həmkarının obrazını səhnəyə gətirməklə, Səməd Vurğunun həyatının ən incə detallarını belə mənalandırmağı bacarır, öz bədii təxəyyülünün qüdrəti ilə onu müxtəlif istiqamətlərdən nizamlaya bilir. Vurğunun intim dünyasını aşkar edir.

¹ Rəzzaq Əbdürrəşid “Şeirə dönmüş ürək” səh

¹ Rezzaq Əbdürrəşid “Şeirə dönmüş ürək” səh

Pyenin məzmununda elə də ciddi məsələlər qoyulmasda bir Azərbaycan şairinin avtobioqrafiyasını, həyat və yaradıcılıq fəaliyyətini özbək xalqına tanıtmmaq baxımından əhəmiyyətli dərəcədə xidməti vardır. Onu da xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, əsərdə bu pyesi Azərbaycan dilinə tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürkün məxsusi olaraq yaradıcılıq üslubu, danışiq leksikonu açıq-aydın nəzərə çarpmaqdadır. Görünür müəllif pyesi dilimizə çevirərkən bədii dünyagörüşünün zənginliyindən lazımınca istifadə etmişdir. Bu əsəri zənnimcə mənzum pyes də adlandırmaq olar. Çünki həm əsərin nəsr dili ilə yazılan hissəsi poetik nəsrdən, həm də bir çox səhnələri şeirlə qələmə alınmışdır. Demək olar ki, pyesin təxminən yarısı şeir dili ilə yazılmışdır. Məhz bu da, bu pyesə mənzum pyes deməyə imkan verir. Pyesdəki bir səhnə daha maraqlıdır. Belə ki, səhnədə Səmədlə Mehdiin dialoqu oxucuda xüsusi bir təsir qüvvəsi yaradır. Bu dialoq söhbətdə Səmədin Qazaxdan çıxıb Moskvaya getməsi, eləcə də şairin müəllim işləməsi burada təsvir olunur. Bu səhnədə Səmədin ilk sevgilisi Dürrə ilə küçədə rastlaşması göstərilir. Bu epizodun, bu səhnənin bir neçə versiyası vardır. Rəzzaq Əbdürrəşid belə versiya göstərsə, başqa bir versiyada təsvir olunur ki, Səməd Vurğunla görüş gecəsi keçirilərkən Dürrə də əri ilə bu tədbirdə olur. Onlar zalda ön cərgədə əyləşmişlər. Tədbirin gedişatı zamanı Dürrə xanım yanında əyləşən həyat yoldaşına pıçıldaıır: — Bunu mən şair etmişəm. Bunu eşidən Səməd:—Əgər məni sən etmişənsə, bəs yanındakını niyə şair edə bilmirsən?

Əlbəttə, bədii əsərdə bəzi detalları dəyişməklə həmin əsərə heç bir xələl gətirmir. Pyesin şeirlə verilən hissələrində şübhəsiz ki, poetik ruh, bədii ovqat daha zəngin və daha realdır. Bu da əsərin bədii estetik qayəsinin zənginliyə, yüksək şeirliyin canlı və təbii ab-havasının yaranmasına xidmət edir. Amma bu janrın xüsusiyyətləri bu poetik lövhələrdə özünü ehtiva edərək saxlaya bilmişdir. Dramatizm, poetik fikirlərin ovqatında bir gərginlik və digər bu janra məxsus olan yaradıcılıq çalarları bu şeirlərdə nəzər diqqəti cəlb edir. Məzmununda pyesin ünsürləri daha qabarıq özünü büruzə verir: “Mehdi:—Səməd sənə dair bir rəvayət var. Bilmirəm gerçəkmi danışılanlar?

Vurğun:—Buyur söylə görək.

Mehdi:—Deyirlər Bakıda bir yaz axşamı

Yaxından görmüsən o güləndamı.
Görmüsən yol gedir yanında əri,
Salamsız keçmişən inciyib pəri.
Geri qanrılıb ki, Səməd mi sənsən?
Yox, Səməd deyilsən, Vurğun deyilsən.
Sən Vurğun olsaydın salam verərdin
Üç kəlmə sözünlə şənləndirərdin.
Axı, ömrün boyu borclusan mənə.
Nə borc? Mən şairlik vermişəm sənə.
Sən mənim eşqimlə söz yaratmışan
Şairlik qatına gəlib çatmışan.
Deyirlər qımışıb gülmüsən onda.
Cavabın qılınc tək sıyrılıb qından
Leylacan, səndə ki, bu bacarıq var.
Bəs o yanındakı qəssabı neyçin,
Sənətkar etmədin şair etmədin.

(Vurğun xəyaldan ayrılaraq)

Görünür biraz da sərt olmuşam mən
Bəlkə də haqlıdır o şux gülbədən.

Məhəbbət bir sağlam toxuma bənzər
Münbit, saf torpaqda dərhal göyərər.
Yalnız vüsala yox, şəksiz-şübhəsiz
Böyük hicrana da minnətdarlıq biz.
Möcüzə yaratmış hicranın dili,
Sübutdur sözümə dahi Füzuli:
Gözlər od qaynağı, çiyinlər qaya
Əsrlər ardından baxır dünyaya.
Nurani, Pirani, Müəzzəm, Mətin,
Məhəbbət bulağı bəşəriyyətin

Pyesin digər hissəsi daha böyük maraq kəsb edir. Belə ki, bunları bir qadın səsi şirin xəyallar qoynunda pərvazlanan Mehdi ilə Səmədi səsləyərək yemək otağına çağırır. Bu hissədə Səməd Vurğun Aşıq Şəmşirlə qarşılaşdırılır. Rəzəq Əbdürrəşidin həssaslığı buradadır ki, Səməd Vurğunu onu əhatə edən ədəbi mühitlə bir yerdə göstərir. S.Vurğunla Aşıq Şəmşirin dostluğu özbək şairin nəzər-diqqətindən yayınmamışdır. S.Vurğunla Aşıq Şəmşirin şeirləşməsi, eyni zamanda məhz Səməd Vurğunun Aşıq Şəmşirə həsr etdiyi şeiri pyesdə verməsi, onu göstərir ki, özbək müəllifi həmçinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına, onun folkloruna, xüsusilə bu xalqın aşığı sənətinə yaxından bələd olmuşdur. Bu təsvirlər, bədii poetik lövhələr fikrimizi bir daha təsdiq edir:

Aşıq Şəmşir:

Elimin, günümün böyük şairi
Gətirdin dağlara səfa, xoş gəldin.
Baxardın yoluna gözdə intizar,
Eylədin əhdinə vəfa xoş gəldin.

Vurğun:

Aşıq Şəmşir Dəlidağdan keçəndə,
Kəklilikli daşlardan xəbər al məni.
Ceyran bulağından qızlar içəndə,
Saz tutub, söz qoşub yada sal məni.

Aşıq Şəmşir:

Dillərdə dastana dönən adın var,
El, oba tanıyır uca dağ səni.
Yanır yolumuzda sənət çırağı,
Dünyaya göstərir bu çiraq səni.

Vurğun:

Vaxt məni bu yerə qonaq göndərdi
Gedirəm, yamandı ayrılıq dərdi.
Demə, Səməd Vurğun gəldi-gedərdi.
Unutmaz bu oba, bu mahal məni.

Özbək şairinin Səməd Vurğunla Qafur Qulamın dostluğu da diqqətindən kənarda qalmamışdır. Pyesdə bu iki şairin qardaşlıq və dostluğu mühüm yer alır, diqqət mərkəzində dayanır:

“Qadın səsi: - Səməd. Məktub var sənə.

Səməd: - Kimdən?

Qadın:—Qafur Qulamdan. (Vurğun məktubu açaraq):

Bəli, Qafur Qulam əziz qardaşım,
Gör hansı məqamda qarışdı başım.

Daşkəndə çağırır gedə bilmirəm,
Ömür dar, görməli işlər bir aləm.

Bax budur qardaşlığın əsl təntənəsi, poetik mənzərəsi.

Pyesin hissələrinin birində isə Rəzzaq Əbdürrəşid S.Vurğunun populyar bir şair olmasından bəhs edir. Ona neçə yerdən məktub gəldiyini göstərir. Hətta Özbək şairi bir yerdə qeyd edir ki, S.Vurğunun öz etirafına görə ona bir səhər çağı hansı bir gündəsə 17 yerdən məktub gəlmişdir. O məktublarnın hamısında şairin sənətkarlıq qüdrətindən, isdedadlı bir şair olmasından fəxarət hissi ilə söz açırlar. Səməd Vurğun isə yenə öz təvazökarlığını əldən vermir, ümmana bənzəyən sənət dünyasında özünü kiçik bir ırmağa bənzədir:

Bu səhər on yeddi məktub almışam,
Yollar ayrıcında heyran qalmışam.
Kimsə şeir umur, kimsə məhəbbət
Kimsə dəvət qılır, kimsə nəsihət.
Bir ömrün həddinə sığışmırıq biz,
Neçə həyat umur diləklərimiz.
Bizim Qafur Qulam bu böyük şair,
Heç bilsən nə qədər cazibəlidir.
Görüşsək bəlkə də dərdim sağalar,
Bu nədir deyəsən bir şeir də var.
Dinlə, dilimizə uyğunlaşdırır.

(Qafur Qulamın şeirini oxuyur.)

Qarındaşım, qardaşım,
Qandaşım Səməd Vurğun.
Qəlbə təsəlli üçün
İnan demirəm bunu.
Sən xalqın öz oğlusan,
Xalq da əbədi sütun.
Xalq heç zaman unutmur
Böyük şair oğlunu.
Bəli, xalq nəhəng bir ormana bənzər,
Biz onun zoğları, pöhrələriyik.
Xalq ucsuz-bucaqsız ümmana bənzər.
Biz onun bərkə də ləpələriyik.
Mən bir ırmağ kimi axdım, duruldum,
Hiss etdim ümmanlar ləpəsiyəm mən.
Dünən bir Leylanın Vurğunu oldum.
Bu gün min Leylanın dəlisiyəm mən.

Əsərin bu bölümündə Səməd Vurğunla Mehдинin Göygöl səfərindən də söz açılır. Deməli, Rəzzaq Əbdürrəşid S.Vurğunun ən xırda, ən kiçik həyat detallarına belə yaxından bələd idi. Məhz əsərin Göygölə səyahət lövhəsində bu cizgilər bir daha aşkar şəkildə üzə çıxır. Belə ki, 1954-cü aprelin 22-də Azərbaycan Yazıçıların II Qurultayına gələn nümayəndələrindən bir dəstəsi ilə Göygölə gəzməyə çıxanda 48 yaşlı Səməd Vurğun qonaqlardan birinin gözəl qadınına bir dəstə bənövşə verir və qadın ona təşəkkür edib deyir: - Mən bu bənövşəni saxlayacağam. Anadan olmağınızın 100 illiyində gətirib sizə verəcəyəm. Məhz bu epizodu Özbək şairi Rəzzaq Əbdürrəşid

öz təxəyyülünün gücündən istifadə edərək dəyişmiş, real hadisəni bədii don geydirərək, tamamilə başqa bir versiyada öz əsərinə gətirərək, oxuculara təqdim etmişdir:

Dinlə əziz Mehdi bir söhbətim var,
Göygülə çıxmışdıq biz keçən bahar,
Kəpəzin nəfəsi üzümə dəydi,
Dərələr inan ki, gül beşiyi idi,
Bənövşə yığdı növrəstə bir qız,
Dedim:—Ay insafsız bənövşə yalnız
Qoxulamaq üçündür birazca gəndən.
O körpə baharı neyçin üzürsən?
Dedi: Əziz şair əhdim var mənim,
Nəfəsim, canımdır sənətkar mənim.
İki min altıda bu böyük vətən,
Sənin yüz yaşını bayram edərkən,
Sənə verəsiyəm bənövşələri
Yığıram o əziz gündən ötəri
Mən onda bəlkə də ağ saçlı qarı,
Siz Ələsgər yaşlı el sənətkarı.
Bu şeytan qızdakı arzulara bax,
Şən, qaynar gözləri bir cüt saf bulaq
Baxdım əlindəki bənövşələrə,
Qovuşdum elə bil al səhərə,
Böyük addımlarla gəlir gələcək,
Dünyaya çox gözəl günlər gələcək.
Heyif o günlərdə olmayacağıq,
Solmuş bənövşəni, ya bir tər gülü
O qızın əlindən almayacağıq.
Neylədik ikinci həyata layiq,
Yaşaya bildikmi birazca ağır.
Bircə nəğməm səslənsə,
Onun gül dodağında.
Sanaram mənəm gəzən,
Göygülün qırağında.

Pyesdə istər onun şeiriyət cəhətdən, istərsə də bədii təsvir vasitələri baxımından bir sıra iradlar nəzərə çarpmaqdadır. Çox güman ki, bu iradların meydana çıxması tərcüməçinin əsəri tərcümə edən zaman ortaya çıxan qüsurlarıdır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, türk xalqları ədəbiyyatında Rəzзақ Əbdürrəşidin “Şeirə dönmüş ürək” pyesi S.Vurğun haqqında yazılan ən məşhur bir sənət nümunəsidir.

Məqalənin aktuallığı: Səməd Vurğun poeziyasında bir sıra milli-mənəvi dəyərlər tərənnüm olunduğu kimi, Özbək şairi Rəzзақ Əbdürrəşid yaradıcılığında da bu tendensiya müşahidə olunur. Bu mənada hər iki sənətkarın yaradıcılığının milli-mənəvi ideallar kontekstində araşdırılması bugünkü ədəbiyyatşünaslığımızın aktual problemlərindən biridir.

Elmi yeniliyi: Bu məqalədə Özbək şairi Rəzзақ Əbdürrəşidin Səməd Vurğuna həsr etdiyi “Şeirə dönmüş ürək” əsəri ilk dəfə olaraq ədəbiyyatşünaslıq müstəvisinə çıxarılmış və ətraflı şəkildə

araşdırılmışdır. Bu məqalədə Səməd Vurğun və Türk xalqları ədəbiyyatı tədqiqi işində mühüm yeniliklər əldə edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Tədqiqatın başlıca müddəa nəticələrindən ali məktəblərin Şərqsünaslıq və Filologiya fakültələrinin proqram, dərslük və dərs vəsaitlərinin tərtibində faydalanmaq mümkündür. Həmçinin bu tədqiqat işindən Azərbaycan və Özbək ədəbi əlaqələri sahəsində çalışanlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Arzumanlı Vaqif. Ədəbiyyata qovuşan sənət. B., “Gənclik”, 1976, 112 s.
2. Aripov Abdulla. Qardaşlıq əlaqələri bayramı. “Kommunist”, 2 oktyabr 1975.
3. Cəfərzadə Əzizə. Ustad Qafur Qulamla görüş. “Ədəbiyyat və incəsənət”, may 1979.
4. Kəyümov Ləziz. Böyük dostluq. “Kommunist”, 30 may 1979.
5. Rəzzaq Əbdürrəşid. “Şeirə dönmüş ürək”. Bakı, “Yazıçı”, 1979, s.141.

МАҚСУД ШАЙХЗОДА АДАБИЙ МЕРОСИНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Норова Гулсанам Махсумовна,

Навоий давлат педагогика институти катта ўқитувчиси,

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),

Озарбайжон Миллий Фанлар академияси қошидаги

Низомий Ганжавий номидаги адабиёт институти докторанти

Аннотация. Мақолада Озарбайжон ва Ўзбек адабиётининг ёркин намунаси бўлган Мақсуд Шайхзода адабий мероси ва асарларининг тил хусусиятлари ёритиб берилган.

Аннотация. В статье литературное наследие и языковые особенности произведений Мақсуда Шайхзода, яркого образца азербайджанской и узбекской литературы.

Abstract. In the article, the literary heritage and linguistic features of the works of Maqsud Shaykhzoda, a bright example of Azerbaijani and Uzbek literature.

Калит сўзлар. Ўзбек ва озарбайжон адабиёти, Октош шаҳри, драматург, драма, Ўн шеър”, “Ундошларим”, “Учинчи китоб”, шеърлий тўпламлар, “Мирзо Улуғбек” драмаси, “Жалолиддин Мангуберди” драмаси, Ватан озодлиги, мустақиллик, ватанпарварлик, тарихий образ, тўқима образ, боскинчи, валиахд, ҳоким, поетик асар, теранлик.

Ключевые слова: узбекская и азербайджанская литература, город Окташ, драматург, драма, Десять стихотворений, «Согласные», «Третья книга», поэтические сборники, драма «Мирзо Улугбек», драма «Джалалуддин Мангуберди», свобода Родины, независимость, патриотизм, исторический образ, текстильный образ, захватчик, князь, воевода, поэтическое произведение, глубина.

Key words. Uzbek and Azerbaijani literature, Oktash city, dramatist, drama, Ten Poems, "Consonants", "The Third Book", poetry collections, "Mirzo Ulugbek" drama, "Jalaluddin Manguberdi" drama, freedom of the Motherland, independence, patriotism, historical image, textile image, invader, prince, governor, poetic work, depth.

Тафаккур ва фикрлашларимиз миллий ғоя асосида такомиллашаётган бир даврда ўз даври ижодкорларининг санъат ҳисобланган бадий асарлари тилини эндиликда тадқиқ этиш ишлари янгича услубда бошланди. Мақсуд Шайхзода ижодига муносабат, асарлари мазмуни ва моҳиятини тушуниш ҳар бир асарнинг ўзига хос сержило, пурмаъно, эмоционалликка бой жиҳатлари каби қирраларини очишга асосдир.

Озарбойжон ва Ўзбекистоннинг моҳир сўз санъаткори Мақсуд Шайхзода меросини унинг назмий ва насрий асарларини каби етук мутафаккирлар ҳаёти ҳамда ижоди уларнинг илмий, тарихий, фалсафий, диний, ахлоқий қарашлари, ғояларига илмий муносабати каби масалалар ўрганилиши ниҳоятда зарур эканлигига ишоратдир.

Она тилини пухта ўрганиш ғоявий-тарбиявий ишлар орасида энг асосий масалалардан ҳисобланади. Ўз навбатида миллий тилни чуқур ўзлаштириш, унинг адабий манбалари тилини маҳсус тадқиқ этиш тилшунослик фанининг асосий вазифаларидан биридир. Шу маънода турли даврларда яратилган етук ижодкорлар асарлари тилини миллий тил манбаи сифатида чуқур ўрганиш, унда қўлланган ҳар бир сўзнинг бош луғавий ва кўчма, яъни матний маъноларини аниқлаш, сўзнинг эскириши, фонетик, грамматик, лексик архаиклашиши, даврлар ўтиши билан маънонинг кенгайиши ва торайиши, янги маъно касб этиши, асар руҳиятига хос ижодкор ички туйғуларини тушуниш каби тил билими билан боғлиқ масалаларни илмий асослаш муҳим тадқиқотлардан биридир.

Ижодкорнинг турли мавзуга бағишланган бадиий асарларида бадиийликни ошириш, шу билан бирга ўқувчида реал тасвирий ҳолатни ишонтира билиш, эмоционал-бўёқдор сўзлардан фойдаланиш, турли соҳаларга оид сўз ва атамаларни соҳа мутахассиси даражасидан ҳам ортиқ ўзига хос услубда адабий тил нормаси сифатида тасвирлай олиш сўз санъаткоридан катта маҳораг талаб этади. Мақсуд Шайхзоданинг бадиий асарларида ҳаётнинг турли жабҳаларига тааллуқли бўлган сўз ва атамалар ижодкор услубига хос ўз бадиий ифодасини топган. Бу эса, албатта, сўз санъаткорининг дунёқараши билан боғлиқ кузатувчанлик, турли соҳаларга бўлган қизиқувчанлик, айниқса, гуманистик ғоялар билан йўғрилган ижтимоий, табиий соҳаларга нисбатан чуқур мулоҳазакорлигидан дарак беради.

Аслида қондош озарбайжон наслдан бўлиб, кейинчалик ўзбек халқининг чинакам севимли шоири, ёзувчиси, драматурги, забардаст олими сифатида донг таратган Мақсуд Шайхзода 1908 йили Озарбайжоннинг Ганжа вилоятига қарашли Оқтош шаҳрида туғилди. Отаси Маъсумбек элу-юртда катта обрўга эга шифокор эди.

У санъат ва адабиётни севар, тарих ва фалсафага қизиқарди, Оқтош зиёлилари билан турли масалаларда суҳбатлашарди. Ёш Мақсуд Низомий ва Фирдавсий, Навоий ва Фузулий, Пушкин ва Шекспир каби буюклар номини илк дафъа ана шу гурунларда эшитади ҳамда бу муҳит унга адабиётга бўлган қизиқишини уйғотади.

Мақсуд Шайхзода Оқтошда ибтидоий мактабни битиргач, 1921 йили Боку дорилмуаллиминига ўқишга киради ва уни тугатгач Доғистоннинг Дарбанд, Бўйноқ шаҳарларида муаллимлик қилган. У 1926 йили Адҳем Файзий ташкилотига аъзо этилган “Миллий фирқа” ташкилотига аъзо бўлиб, мусовотчилар ҳаракатида фаол катнашгани учун 1928 йили ҳибсга олиниб, Тошкентга сургун қилинган. Умрининг охирига қадар шу ерда яшаб, ижод қилган. Албатта, шўро ҳукумати Шайхзодани Ўзбекистонда ҳам таъқиблар ва таҳқирлардан бенасиб қолдиргани йўқ. Муҳими шундаки, Шайхзода “толеъ доим эркаламаганига” қарамай, умрининг охирига қадар ўзбек халқининг садоқатли фарзанди сифатида фаолият кўрсатди ва Ўзбекистон унинг иккинчи ватани бўлиб қолди.

Шайхзода Тошкентга келгач, аввал Наримонов номидаги техникумда дарс беради, кейин “Шарқ ҳақиқати”, “Қизил Ўзбекистон”, “Ёш ленинчи” газеталарида ишлайди. 1929 йили ёш шоирнинг ўзбек тилидаги дастлабки шеъри “Шарқ ҳақиқати” газетаси саҳифаларида босилиб чиқади. Орадан кўп ўтмай, Шайхзоданинг биринчи тўплами “Ўн шеър”, кейинроқ “Ундошларим”, “Учинчи китоб”, “Жумҳурият” каби тўпламлари нашр этилади.

Мақсуд Шайхзода “халқимизнинг меҳнат қаҳрамонлиги, кураш ва жанг, озодлик ва дўстлик, бахт ва алам, юртнинг гўзал манзаралари ва инсоннинг маънавий жамоли менинг қаламимга ошно, дилимга мазмун бўлиб келди” деб таъкидлаган эди. Шоирнинг бу фазилатлари, энг аввало, ҳаётдаги, воқеликдаги ва одамларимизнинг руҳий оламидаги ўзгаришлар, ҳолатларни ифодалашга қодир янги, бетакрор образларида намоён бўлди.

Шоирнинг ўзи “Инсон умри чекланган муҳлатли дафтар”, демак бу дафтарни фойдали, эзгу ишлар – “ёзувлар” билан тўлдириш лозим дейди. “Рақамлар” шеърида эса шундай сатрлар бор: “Мен на мунажжимман ва на ҳисобдон ва лекин кўраман сонлар мағзида осмонча маънолар, юртни ободон”...

Мақсуд Шайхзода ижодий балоғатидан далолат берувчи асарлардан бири “Тошкентнома” дostonидир. Адабий жамоатчилик ўз вақтида бу дostonни шоирнинг адабиётимизнинг йирик ижодий муваффақияти сифатида баҳолади. Чиндан ҳам, “Тошкентнома” Шайхзода дostonлари ичида энг баркамолли бўлиб, унда шоир шахсиятининг ўзига хос қирралари анча ёрқин намоён бўлган.

Шайхзода умрининг сўнгида ёзишга киришган, лекин тугатиб улгурмаган “Беруний” драмасини ҳисобга олмаганда ҳам, унинг “Жалолиддин Мангуберди” ва “Мирзо Улуғбек” драмалари аллақачон халқимизнинг бадиий мулкига айланиб қолди.

Шуни таъкидлаш жоизки, Мақсуд Шайхзода асарлари тили лексикаси ҳанузгача ўрганилмаган. XX аср 30-йиллар ўзбек адабий тили хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ёзувчи насрий асарлари лексикасини ўрганиш ўзбек тили тараққиётининг ўзига хос жиҳатларини ёритиш учун аҳамиятлидир. Сўз санъаткорининг насрий асарларида фалсафий, ахлоқий, таълимий мушоҳадалар ёритилгани боис, халқнинг ўша муҳитдаги дунёқараши, эътиқоди, миллий урф-одатлари, тафаккури ҳақида маълумот берувчи манба ҳамдир. Ёзувчи асарларида ўзбек адабий тилининг тўлиқ шаклланиш жараёнларининг акс эттирувчи лексик бирликлар, ёзувчи томонидан ҳосил қилинган ўзига хос эмоцинал-бўёқдорликлар, айниқса қадимги туркий эски ўзбек тилига хос тил бирликларининг фаол ишлатилгани кўринади. Унинг насрий асарлари тили лексикасини махсус ўрганишда қуйидаги масалаларни ёритиш мақсадга мувофиқ:

- 1) насрий асар тили ҳақида умумий маълумот бериш;
- 2) бадиий асар тили лексикасини ўрганишнинг ўзига хос тамойилларини белгилаш;
 - 3) сўз санъаткорининг ўзига хос сўз қўллаш услубини аниқлаш, ундаги жонли халқ тилига хос хусусиятларни топиш;
 - 4) насрий асарлардаги бўёқдорлик тил бирликларини таҳлил этиш;
 - 5) асар тилида эскирган, архаиклашган сўзлар семантик тараққиётини аниқлаш;
 - 6) асар лексикасини тематик гуруҳларга ажратишдан иборат.

Мақсуд Шайхзода насрий асарлари тили лексикаси ҳанузгача махсус ўрганилмаган.

Етакчи ёзувчилар асарлари тилини ўрганмай туриб, шу ёзувчилар мансуб бўлган халқнинг тарихини мукамал билиб бўлмайди. Масалан, Россия тарихини Пушкин асарлари тилисиз, Англия тарихини Шекспир, Байрон асарлари тили таҳлилисиз тушунарли бўлмайди. Ўзбек халқининг тарихини чуқур билиш эса Навоий, Бобур ва бошқа етук ижодкорлар тилини ўрганиш билан боғлиқдир. Ўзбек адабий тили ўтмиши, ҳозирги ҳолати, ижодкор яшаган давр тилининг умумий йўналиши ва ривожланиш қонуниятларини белгилашда, тилда рўй бераётган жараёнларни ўзида акс эттирган моҳир сўз санъаткори Мақсуд Шайхзода асарларидаги ўзига хослик, Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор асарлари тили каби миллий адабиётимиз учун керакли сўзларни танлай билишда конкрет тасвирдан кенг умумий

планда фойдаланишда намоён бўлган. У ўз асарларида жозибатор манзара яратиш мақсадида сўзнинг ҳиссий кучини ошириб, кишида ҳис-ҳаяжон уйғотиб ҳайратда қолдирадиган реал ҳаётгий ва жонли лавҳалар тасвирида намоён этади. Мақсуд Шайхзода прозаси ўтган асрнинг 30-йилларидан эътиборан миллий тил элементларидан маҳорат билан фойдаланишга бадиий тасвири индивидуал бўёқлар асосида ҳиссиётни конкрет деталлар билан беришга эриша олган эди. Унинг бу даврларда яратилган “Мерос”, “Тупроқ ва ҳақ”, “Овчи қиссаси”, “Искандар Зулқарнайн”. “Ўн бирлар”, “Аҳмаджоннинг ҳикматлари”, “Учинчи ўғил”, “Нурмат отанинг туши” сингари лиро-эпик асарларидаги образлилик, реал тасвирийлик ўқувчини ўзига сирли тортади, сеҳрлайди. Улкан ёзувчи ўз асарларида ҳар бир сўзни, иборани ўринли қўллаб воқеа тафсилоти, қаҳрамон ҳатти-ҳаракати, унинг исми-шарфи, жой номи, манзара тасвирида аниқлик бўлиши билан бирга чуқур бадиийлик устунлик қилган. Бунда барча учун умумий, кундалик ҳаётда зарур нарса ва ҳодиса тафсилотларини англатувчи сўзлар халқ жонли тили асосида бадиий ифодаланган. Ўзбек тилининг луғат таркиби ниҳоятда бойдир. Шунинг учун ижодкорлар ўзбек тили лексик бойлигидан керакли сўзларни эркин, танлаб олиш имкониятига эгадирлар.

Мақсуд Шайхзода насрий асарлари тили лексикасининг тарихий этимологик қатламлари жиҳатдан кузатилса, дастлаб генетик жиҳатдан сўзлар 2 гуруҳга - ўз ва ўзлашган қатламга бўлинади. Тил луғат составини тарихий-этимологик нуқтаи назардан текширганда, аввало тарихан келиб чиқиши нуқтаи назаридан ўзбек тилининг ўзиники бўлган сўзлар белгилаб олинади. Бундай сўзлар ижодкор асарлари лексикасининг асосини ташкил этган. Ёзувчи асарида соф туркий сўзларни ўринли ишлатгани тилнинг кенг имкониятларидан унумли фойдаланганлигидан далолатдир. Шоир ҳар бир сўзни қўллашда асар матни руҳидан келиб чиқиб бадиий тасвир воситаси сифатида адабий тилнинг лексик имкониятлари ҳисобланган омоним, синоним сўзлардан маҳорат билан фойдаланган. Бадиий асар лексикасининг кўп қирралиги ёзувчининг сўз бойлигини намоён қилувчи ёрқин мисоллардан биридир.

Мақсуд Шайхзода насрий асарлари лексикасини мавзуй гуруҳларга бўлиш шуни кўрсатадики, ижодкор ўз асарларида турли соҳаларга оид сўзлардан кенг фойдаланган. Бадиий асарнинг тематик жиҳатдан ранг-баранглигини кўрсатиш мақсадида уларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Атокли отлар, киши исмлари;
2. Уруғ этник номлар;
3. Қавм-қарин дошлик терминлари;
4. Инсон аъзолари;
5. Кийим кичик атамалари;
7. Жой номлари;
8. Дарёлар номи;
9. Сон-санок, ҳажм, вақт билан боғлиқ масофа, томон, оғирлик, ўлчовли, birlikларини билдирувчи сўзлар;
10. Коинот ва табиатга оид атамалар;
11. Инсон ҳолаги ва кайфияти билан боғлиқ сўзлар;
12. Маҳкама, унвон, даража ва ҳуқуққа оид сўзлар.

Шайхзоданинг иккинчи жаҳон уруши йилларида ёзган “Жалолиддин Мангуберди” (1944) ҳамда “Мирзо Улуғбек” (1961) драмаларида бу жиҳатларни кўриш мумкин. Хусусан, халқни душманга қарши бирлаштириш ва юрт ҳимоясини уюштириш йўлидаги Жалолиддин

кўрсатган жонбозликларини саройдаги Бадриддин сингари мунофиқ кимсалар ва улар таъсирида дастлаб отаси Хоразмшоҳ ҳам тўғри тушунмайди. Шунда Жалолиддин “Менга кошонадан чодир яхшироқ” деб чиқади ва юрт химояси учун қўшин беришларини талаб қилади.

Драматург Чингизхон образини маҳорат билан яратади. Шуниси муҳимки, у бу образни қора бўёқларга чаплаб ташламайди. Тарихий ҳақиқатга риоя қилган ҳолда, бу шахснинг Жалолиддин ва Темур Малик қаҳрамонлиги жасоратига тан берганлигини фодалашни унутмагани ҳолда, унинг табиатидаги босқинчилик, ёвузликни, покиза инсоний туйғуларни оёқ ости қилиш сингари хусусиятларни тўлақонли бадиий гавдалантиради:

Адолат ё инсоф? Нимадеган у?

Тупурдимбуларга, мингкатта тфу!

Бу фикр унинг дунёқарашини жуда аниқ очиб бера олганидек, мана бу мулоҳазалари унинг руҳий дунёсига бир очқич бўла олади:

Муҳаббат! Бу сўзни кимлар тўқиган?

Гўлшоирёзган-у, тентакўқиган.

Юқоридаги қаҳрамонлар, асосан, тарихий қаҳрамонлардир. Асарда улар билан ёнма-ён драмада муаллиф бадиий тахайюлининг маҳсули бўлган Элборспаҳлавон, Яроқбек, Навкар, Нўъён, Табиб чол сингари тўқима қаҳрамонлар ҳам иштирок этадилар.

“Жалолиддин Мангуберди” ва “Мирзо Улуғбек” драмаси бадиий жиҳатдан теранасардир. Асар монолог ва диалоглари пишиқишлангани, ҳар бир қаҳрамон характерининг ҳам тилбойлигини, ҳам руҳий дунёсидаги ўзига хосликни фодалай оладиган йўсинда экани билан ажралиб туради. Қаҳрамонлараро конфликтларда сунъийлик йўқ, улар воқеаларнинг табиий оқими ва характерлар курашидаги мақсаднинг ҳаётийлиги ва ҳаққонийлигидан келиб чиқади.

Ўзбек адабий тилининг бугунги тараққиёт даражаси унинг тарихий-тадрижин ривожланиш босқичлари билан белгиланади. Ўзбек тилининг лексикаси бойиши жараёнини кузатиш бадиий асар тили ва унинг услубий хусусиятларини диахроник ва синхроник йўналишда ўрганиш тилшуносликнинг асосий вазифаларидан биридир. Наср тили маълум даражада назм тилидан фарқ қилади. Наср тилида маълум жой хусусиятларини акс эттириш жараёнида қаҳрамонлар нутқи орқали диалектал сўзлар касб-ҳунарга оид атамалар, жаргонлар ва шунга ўхшаш лексик воситалардан фойдаланилади.

АДАБИЁТЛАР

- ✓ Асарлар [8 ж.ли], 1 бж., Т. 1969— 74; Хиёбон, Т. 1968.
- ✓ Адабиёт Зокиров М. Мақсуд Шайхзода. Адабий танқидий очерк, Т. 1969;
- ✓ Юсуф Шомансур, Шайхзода — бунёдкор шоир, Т. 1972;
- ✓ Ғафуров И. Ўртоқ шоир. Мақсуд Шайхзода ижодиёти, Т., 1975;
- ✓ Мақсуд Шайхзода замондошлари хотирасида, Т. 1983;
- ✓ XX аср ўзбек адабиёти тарихи, Т. 1999.
- ✓ Шайхзода Мақсуд. Атоқли халқ шоири. “Ленин учқуни”, 1956, 18 май (ўзбекча)
- ✓ Шайхзода Мақсуд. Шоир қалби дунёни тинглар (Танланган асарлар) Тошкент, „Нихол“, 2008. 28 б. (ўзбекча)
- ✓ Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Т / Фан, 1982.
- ✓ Ўзбек тили лексикологияси, Т., 1981.
- ✓ Абдурачмонов Ғ., Шукуров Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Т.: Ўқитувчи.
- ✓ Ўзбек классик абиёти асарлари учун қисқача луғат. Т.: 1953.

- ✓ Абдурахмонов Ф. Ўзбек тилининг стилистик нормалари нутқ маданияти масалалари. Т.: 1973.

MAQSUD SHAYXZODANING “MIRZO ULUG‘BEK” FOJIASIDA QUSH NOMLARI USLUBIY VOSITA SIFATIDA

Yuldasheva Dilnoza Bekmurodovna,

*Samarqand iqtisodiyot va servis instituti “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi mudiri, filologiya
fanlari bo‘yicha falsafa (PhD) doktori, dotsent*

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr o‘zbek adabiyotining yirik namoyondalaridan biri faylasuf shoir, dramaturg, mohir tarjimon, publitsist ijodkor Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulug‘bek” fojiasida qush nomlari (ornitonimlar) qo‘llanilishi, ularning funksional-uslubiy xususiyatlari, o‘zbek ornitologik tasavvur imkoniyatlarini kengaytirishdagi o‘rni tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar. Maqsud Shayxzoda, fojia, badiiy asar, qush, boyo‘g‘li, zog‘, qumri, tovuq, boyqush, laylak, bulbul.

Аннотация. В данной статье рассматривается использование названий птиц (орнитонимов) в трагедии «Мирзо Улугбек» Максуда Шайхзады, одного из крупнейших представителей узбекской литературы XX века, поэта-философа, драматурга, искусного переводчика, публициста-творца, анализируются их функциональные и стилистические особенности, узбекское орнитологическое видение, его роль в расширении возможностей.

Ключевые слова. Максуд Шейхзаде, трагедия, художественное произведение, птица, ворона, курица, сова, аист, соловей.

Abstract. In this article, the use of bird names (ornithonyms) in the tragedy "Mirzo Ulug'bek" by Maqsud Shaykhzoda, one of the great representatives of Uzbek literature of the 20th century, the philosopher poet, playwright, skilled translator, publicist creator, their functional and stylistic features, Uzbek ornithological vision its role in expanding its capabilities is analyzed.

Keywords. Maqsud Sheikhzadeh, a tragedy, a work of art, a bird, an owl, a crow, a hen, an owl, a stork, a nightingale.

Maqsud Shayxzoda - faylasuf shoir, usta dramaturg, zabardast olim, mohir tarjimon, ehtirosli publitsist. U XX asr o‘zbek adabiyoti tarixida munosib o‘rin egallaydi.

M.Shayxzoda avvalo shoir sifatida mashhur va manzur, uning she‘riyati hozirjavobligi, yangi fikrlarga, chuqur falsafiy umumlashmalarga va jozibali lirizmga boyligi, notiqlik uslubiga xos bo‘lgan ko‘tarinki ruhi bilan ajralib turadi. [1, 238].

Ma‘lumki, katta yoki kichik hajmdagi badiiy asar yaxlit kommunikativ-estetik butunlik sanaladi, shunga binoan uning syujet zanjiridagi voqealar, g‘oyalar, fikrlar bir-biri bilan qanchalik uzviy va chambarchas bog‘lanib ketgan bo‘lsa, bu butunlikning badiiy-shakliy, emotsional-estetik poydevorini tashkil etuvchi lisoniy birliklar ham o‘zaro shunchalik yaxlitlanib, o‘sha badiiy asarning obrazlilikini, emotsional-ekspressivligini oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan badiiy asarlarni, ayniqsa, poetik matnlarni tahlil qilish, uning yaxlit obrazli xususiyatini ochib berish ta‘lim jarayonini takomillashtirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Masalaga ana shu jihatdan qaraganda, she‘riy matnlarni yaxlit, lingvopoetik tahlil qilish filologik tahlilning boshlang‘ich nuqtasi deyish mumkin.

Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasi adolatli podshoh va buyuk astronom olim Ulug‘bek boshchiligidagi ilg‘or ziyolilar, taraqqiyparvar kuchkar bilan qora niyatli guruhlar o‘rtasidagi keskin kurash asosiga qurilgan. Tragediyaning bosh qahramoni salkam qirq yil podshohlik qilgan hukmdor va buyuk astronom olim Mirzo Ulug‘bek. Asarda Ulug‘bek hayotining asosan

so‘nggi ikki yili aks etgan. M.Shayxzoda Ulug‘bek obrazini katta mahorat bilan yaratgan. Bunda u o‘sha davr uchun xos bo‘lgan hayotiy ziddiyatlarni, to‘qnashuvlarni ustalik bilan ochib bergan. [1, 246-247].

“Mirzo Ulug‘bek” tragediyasi tili – boy, shirali aniq va obrazli. Pyesadagi monolog va dialoglar katta mahorat bilan yozilgan. Ayniqsa, undagi qush nomlaridan *qush, boyo‘g‘li, zog‘, qumri, tovuq, boyqush, laylak, bulbul* kabi 10 dan ortiq ornitonimlarning ifodalanganini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Sayid Obidning Ulug‘bekka qarata aytilgan so‘zlarida “qush” so‘zi uslubiy vosita sifatida qo‘llanilgan:

*Hazrat sulton, har qiz ota uyida bir **qush**.
Qushdan kim ham so‘rab turar uning maylini?
Bizlar uni asrasak ham oltin qafasda,
Fursat topgach cho‘lga uchib ketar birpasda.* [2.36].

*Parvardigor amri bilan shu zamonada
Davlat qushi Abdulatif boshiga qo‘ndi.
Shahozdayi juvonbaxtning takliflari shu:
Yo Samarqand darvozasi ochilib kushod
Saltanatdan voz kechadi sulton Ulug‘bek,
Yoki tag‘in shiddatlanib bosqin va qurshov,
Urush davom etgusidir beayov, berahm.* [2. 205].

Izohli lug‘atlarda “boyo‘g‘li” va “boyqush” ornitonimlari “tunda ov qiladigan yirtqich qush, bexosiyat, salbiy yoqimsiz voqea-hodisalar, darakchisi, sababchisi” degan ma‘noni anglatadi. Sakkokiy va Ulug‘bek tomonidan aytilgan quyidagi misralarda “boyo‘g‘li” va “boyqush” ornitonimlarini salbiy ma‘no anglatganini ko‘rishimiz mumkin.

*Bu kechaning quvonchiga shumlik keltirgan
Shu badnafs **boyo‘g‘lini** daf eting, lutfan!* [2. 39].

*Uh... Bu manfur **boyo‘g‘lilar**, nur dushmanlari,
Umrimizga egov bo‘lgan haromi qurtlar...
Bu kishining sayidligini ayasam...Attang...* [2. 42].

*Ha, eslayman, shu **boyqushning** xuruylarini,
Ifitirochi, o‘g‘ridan ham battar bir maxluq.
Chunki, o‘g‘ri muhtojlikdan shu yo‘lga tushar
Biroviga g‘arazi yo‘q unga non kerak.* [2.149].

Ulug‘bekning suyukli xotini Firuzaga qarata aytgan so‘zlarida ayrim ornitonimlar uslubiy vosita sifatida qo‘llanilgan:

*Senga kelayotib edim xayrlashgani,
Muhabbatning oshyoniga qo‘nishdi **zog‘lar**.
Isyonchilar talon-toroj, ig‘vo qasdida
Hujum qilib qurshab olgan Toshkant qo‘rg‘onin....* [2. 47].

“Qumri” ornitonimi kaptarlar turkumiga mansub bo‘lgan sayroqi qush ekanligini izohli lug‘atlarda uchratganmiz. Asarda ham Ulug‘bek tomonidan suyukli xotini Firuzaga qarata aytilgan oshiqona gaplarida erkalash ma‘nosi qo‘llanilganini ko‘rishimiz mumkin:

*Oh, mehribon **qumriginam**, dono mahubam.*

*Parvardigor ayollarni jang uchun emas,
Balki, jangni bo'ldirmaslik uchun yaratgan....* [2. 48].

Ulug'bek tekinxo'r darveshlar, johil sayidlar, murid ovlovchi eshonlarning nopok harakatlariga chek qo'yish maqsadida aytgan so'zlarida "tovuq", "laylak" va "bulbul" ornitonimlarining qo'llanilganini uchratish mumkin:

*Qismatlarning eng og'iri sulton qismati,
Elni boqib, cho'pon bo'lmoq uning xizmati.
Saltanatda lozim erur shunday bir usul:
Marg'ilonda **TOVUQ** yitsa, shoh bo'lsin mas'ul.* [2.63].

*Nega shunday, siz mavlono, quyonni ko'zlab,
O'q uzsangiz borib tushar **LAYLAK** iniga.* [2.170].

*Sizning yurtida qolishingiz kerak, Sakkokiy,
Shoirsiz, yurt bir bog'dirki, **BULBULI** o'lgan,
Yurtda qoling, yaxshilikni tarannum aylang,
Baytingizda bizlarni ham goho yod eting.* [2.244].

"Mirzo Ulug'bek" tragediyasi chuqur mazmunli aforizmlarga, obrazli tarzda yorqin ifodalangan falsafiy fikrlarga boy. Tragediyada bosh qahramon tilidan berilgan bunday teran ma'noli hikmatli so'zlar va falsafiy-badiiy umumlashmalar Mirzo Ulug'bekka xos muhim bir sifatni – uning dono inson va buyuk mutafakkir bo'lganini ochib berishga bevosita xizmat qilgan. Shu bilan birga, asarning tarbiyaviy-estetik qimmatiga qimmat qo'shgan.

ADABIYOTLAR

1. Mirzayev S. XX asr o'zbek adabiyoti. – "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, Toshkent – 2006. 238-250 betlar.
2. Maqsud Shayxzoda. Asarlar, olti tomlik, uchunchi tom. – Mirzo Ulug'bek (besh pardali tarixiy fojia). – G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent – 1972. 270-bet.
3. Yuldasheva D.B. O'zbek tili ornitonimlarining strukturaviy-semantik tadqiqi. – filol.fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Samarqand - 2020. 128-bet.
4. Yuldasheva D.B. O'zbek tili ornitonimlarining strukturaviy-semantik tadqiqi. filol.fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand - 2020. 52-bet.

MAKSUD SHAYKHZODA'S ROLE IN LINGUISTICS AND LITERATURE

*Ibatova Amira Shaavkatovna,
Acting Associate Professor (PhD) of the
Department of "Languages" of Samarkand branch
of Tashkent University of Information Technologies*

Annotatsiya. Maqolada Maqsud Shayxzodaning tilshunoslik, adabiyot, tarix, falsafaga qiziqqan serqirra iste'dod egasi va mohir tarjimon ekanligi, uning asarlari ma'naviy merosimiz, boyligimiz hisoblanishi, hamda u kishining tilshunoslik va adabiyot sohalarida katta ahamiyat kasb etganligi xususida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: til, adabiyot, lug‘at, tadqiqot, asarlar, mumtoz, she’riy to‘plamlar, tarjima kitoblar, falsafa, dinamik til, tizim, tilshunoslik.

Annotation. The article discusses the fact that Maksud Shaykhzoda is a talented translator interested in linguistics, literature, history and philosophy, his works are considered our spiritual heritage and wealth, and that he has gained great importance in the field of linguistics and literature.

Key words: language, literature, vocabulary, research, works, classic, poetry collections, translated books, philosophy, dynamic language, system, linguistics.

One of the opportunities given by independence was the opportunity to carry out extensive research on our rich spiritual heritage in order to revive it. Among other social sciences, spirituality, national pride and national idea as a research object of linguistics materials are being selected [3, 164]. In particular, Maksud Shaykhzoda contributed to the development of linguistics and Uzbek literature.

Maksud Shaykhzoda described the expansion of the circle of literary knowledge, the enrichment of his work with the artistic experience of classical world writers, as a person not only a mature creator, but also a deeply educated researcher. His services in the field of literary studies are invaluable. How many strives he taught the sciences the secrets of literature. From the point of view of the great scientist, a matter of literary studies, of the history of literature has not been left out [1, 25].

One of the important tasks facing our linguistics is to turn the lexical layers related to the spirituality of our people and our national traditions into research objects. Maksud Shaykhzoda has extensively researched the period of Uzbek literature, from folk oral creativity to modern literature, issues of the literary process, species and genres, art. The work of the talented scientist devoted to the study of classical literature, in particular the creative heritage of Alisher Navoi, has not yet lost its value. They are distinguished by their scholarship, and this teaches us the methods of research, giving us a wide range of information. Initially, focusing on the research of Maksud Shaykhzoda on folk oral creativity, let us think about his activities in folkloristic. He studied folk oral creativity in detail [1, 44]. In addition to preparing this epic for publication, The Scientist also writes a large preface to it. In the article at the beginning of the word, the ideological and artistic features of the epic, carefully analyzing their images in all respects. Until this time, the absolute negative image gives a new interpretation to the character as stamped. Maksud Shaykhzoda correctly noted at his time that a special examination of folk mythology, which is an artistic treasure to Eastern mythology and, among other things, Uzbek folklore, requires a huge amount of time and scientific training. It is interesting that for many years the image of the giant has come without comment in our folklore studies. The function of the image of the giant is understood by many to this day as a negative, a symbol of evil.

At the turn of the XX-XXI centuries there is a desire in linguistics for an integrative understanding of the essence of language as a dynamic system, in the center of which there is a person. In accordance with the anthropocentric trend, modern linguistics shows a special interest in the problems of the revival of national culture, to the study of individual fragments of the linguistic picture of the world, to the role of language as one of the most important means of expressing the specifics of the national worldview [2, 12]. Maksud Shaykhzoda made the first bold opinion that it is necessary to evaluate this image according to the direction of events in each work, that Giants in many cases are not evil enemies of man, but rather their solution is interpreted as a powerful supporter of mankind, revealing the secret of difficult talismans, proving his opinion with characteristic evidence taken from his epics. In addition, he singled out one feature of the epic "sugar with sugar": "... this epic in our hands is a

certain legendary work. Indeed, in this epic, one can find some kind of educational and ethnographic information worthy of study for a historiographer [4, 54]. It is natural for him to absorb the real lines of an absolutely certain historical period, no matter how imaginative, mythical it may be." It is known that the works of folk oral creativity are passed down from language to language, from generation to generation. As a result, these works undergo various changes, some of their places, characteristic only of certain historical conditions, new events and views come into play [6, 74]. Consequently, in some works of folk oral creativity, especially in epic and fairy tales, we see that events, customs, opinions and views related to various historical conditions are reflected "Alpomish" is also one such century. A folksy "Alpomish" in both content and form, we see in itself a unique appropriation of poetic rules, forms, methods in the oral poetry of the people. That is why a researcher interested in the history of literature is qualified by the command to maintain a deep thought about the development of the literary process, forms and methods, image art, without coming to certain ideas and conclusions about this huge artistic heritage [5, 71]. Maksud Shaykhzoda's 1956 study of some of the poetic features in the epic "Alpomish" provides a broad overview of the weight, artistry, ideological-artistic character, content, world of images of this epic. Therefore, Maksud Shaykhzoda studied works of folk oral creativity in comparison with classical literature. After all, the first basis of any word, image, artistic idea that has found its development in written literature is folk oral creativity. Maksud Shaykhzoda, however, was able to contribute to folk oral creativity with his articles "sugar with sugar with sugar", "Alpomish" epics, "Bakhshi's way of Creation", which holni scientifically correctly understood and based on in his articles [5, 68].

It is natural for him to absorb the real lines of an absolutely certain historical period, no matter how imaginative, mythical it may be." It is known that the works of folk oral creativity are passed down from language to language, from generation to generation. As a result, these works undergo various changes, some of their places, characteristic only of certain historical conditions, new events and views come into play. Consequently, in some works of folk oral creativity, especially in epic and fairy tales, we see that events, customs, opinions and views related to various historical conditions are reflected "Alpomish" is also one such century. A folksy "Alpomish" in both content and form, we see in itself a unique appropriation of poetic rules, forms, methods in the oral poetry of the people. That is why a researcher interested in the history of literature is qualified by the command to maintain a deep thought about the development of the literary process, forms and methods, image art, without coming to certain ideas and conclusions about this huge artistic heritage.

In addition, Maksud Shaykhzoda specifically touched on the poetic features found in the epic: rhyme, radif. The scholar quotes:" in the epic, the adherence to rhyme and the tendency to it is so great that even the poetic passages included in the middle of the poems rhyme, "as an example, he quotes the same passage:" Barchinoy lay down from his horse, grew five hundred sepals, the forty concubines took everyone to a velvety House, put clean clothes into this house,.. "This is prose (prose), not poetry. But the rhyme is prose, which is called Sage in classical literature. So this method also has deep roots in folk poetry. Therefore, Maksud Shaykhzoda studied works of folk oral creativity in comparison with classical literature. After all, the first basis of any word, image, artistic idea that has found its development in written literature is folk oral creativity.

So, it's like passing on all the riches of our language to the next generation it is necessary for every intellectual to understand mentally and emotionally that there is an important task and to try to follow it during his life [6, 37]. In conclusion, it can be said that Maksud Shaykhzoda is one of the most outstanding poets and writers of Azerbaijan and Uzbek folk literature.

REFERENCES

1. History of 20th century Uzbek literature, T., 1999. - 25 p.
2. Ibatova A.Sh. "The concept of non/bread in modern linguistics." Collection of scientific articles of SB TUIT, "Languages" department. 2020, January, 12 p.
3. Ibatova A.Sh. "Notes on bread and its types". Actual problems of philology. International scientific and practical conference. FarSU, October 21, 2019, 164 p.
4. Maksud Shaykhzoda in memory of his contemporaries, T., 1983.
5. Naim Karimov, Maksud Shaykhzoda: an educational-biographical novel. - T.: The East, 2009.
6. Nurmonov A. History of Uzbek linguistics. - Tashkent: Uzbekistan, 2002.

ЎЗБЕК-ОЗАРБОЙЖОН АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИ: ТИЛШУНОСЛИК, АДАБИЁТШУНОСЛИК, БАДИИЯТ

Норова Гулсанам Махсумовна,

Навоий давлат педагогика институти катта ўқитувчиси,

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),

Озарбайжон Миллий Фанлар академияси қошидаги

Низомий Ганжавий номидаги адабиёт институти докторанти

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек ва озарбойжон тилшунослигига доир батафсил маълумотлар, уларнинг бир тил оиласига мансублиги, этник жиҳатдан умумийлиги, лексик қатламлари борасида сўз юритилади. Шунингдек, озарбойжон адабиёти ва уларнинг серкирра вакиллар ижодий мероси хусусида тўхталиб ўтилади.

Калит сўзлар. Тилшунослик, адабиётшунослик, "Девони луғотит турк", туркий тил оиласи, лексема, тил бирликлари, озарбойжон тили, луғат, Низомий Ганжавий, "Хамса", Алишер Навоий, Машраб, Воқиф, шеърят, "Турналар", "Йиғлайсан", "Манас", "Алпомиш".

Тилшунослик фанининг тадқиқот объекти бўлган тил жамият маҳсули, жамият қуроли сифатида ўз таърифига, тавсифига, мантикий изоҳига эга. Бу –табiiй. Чунки таърифланиши зарур бўлган ушбу ижтимоий ҳодиса тараққиёт мезони, ҳаёт кўзгуси сифатида, миллат руҳию тарих таржимони сифатида жамиятга хизмат қилиб келмоқда.

Демак, жамият ва тил тушунчалари ўзаро ажралмас-диалектик боғлиқ бўлиб, улар мантиқан бири иккинчисини тўлдиради, бири иккинчисисиз мавжуд бўлмайди, бири иккинчисига фаол хизмат қилади. Бошқача айтганда, жамиятнинг мавжудлиги тилнинг мавжудлигини, тилнинг мавжудлиги эса жамиятнинг мавжудлигини талаб қилади. Шунга кўра жамият тушунчаси қай даражада ўз таърифига эга бўлса, тил тушунчаси ҳам шу даражада ўз таърифига, тавсифига эгадир. Шундай экан, бугун бир-бири билан уйғунлашиб кетган ўзбек ва озарбойжон тиллари туркий тиллар оиласига мансуб бўлиб, лексик, фонетик жиҳатдан бири-бирига яқин, лексик қатламда умумий жиҳатлари мавжуд бўлган тилларга киради.

Тилшунослик тарихида қиёсий-тарихий тилшунослик XIX асрдан пайдо бўлди дейилади ва унинг асосчилари сифатида Франц Бопп, Расмус Раск ҳамда Яков Гриммлар эътироф этилади. Бунинг сабаби шундаки, Ғарб олимлари Маҳмуд Кошғарийнинг "Девон"и билан XX асрнинг биринчи чорагига қадар таниш бўлмаган. Агар таниш бўлганларида эди, унинг тилшуносликдаги хизматлари олдида тиз чўккан ва қиёсий-тарихий тилшунослик, лингвогеофафия сингари тилшунослик йўналишларининг отаси сифатида Маҳмуд Кошғарийни эътироф этган бўлардилар. Унинг асари олдида таъзим бажо айлаган машхур турколог А. М. Шчербак шундай ёзади: "Маҳмуд Кошғарийнинг "Девон"ига на материалнинг

ҳажми жиҳатидан, на муаллифнинг филологик билими жиҳатидан бас келадиган бирон асар йўқ.

“Девон”нинг луғат деб аталиши унинг асл мазмунига унча мос келмайди. Бунда туркий тиллар грамматикасидан жуда кенг маълумотлар бор... Яна унда туркий тиллар лексикаси, фонетикасига доир кенг маълумотлар, қабилаларнинг жойланиш хусусиятлари, географик ва бошқа хил маълумотлар мавжуд”. Дарҳақиқат, Маҳмуд Кошғарий туркий қабилаларни бирма-бир кезиб, уларнинг тилидаги фарқли хусусиятларни аниқлади, тил хусусиятларига кўра туркий тилларни гуруҳларга таснифлаш имкониятига эга бўлди. Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи бу ҳақда шундай дейди: “Пухта қўлланма бўлсин деб, ҳар бир қабиланинг ўзига хос хусусиятларига қиёсий қоидалар туздим... Бу масалага қизиққан мутахассисларга асарни қўлланма қилдим”.

Маҳмуд Кошғарий ўз олдига қўйган улкан вазифани аъло даражада бажарди. Барча сатҳлар бўйича туркий тилларни ўзаро қиёслаб, умумий ва фарқли жиҳатларини ажрата олди. Туркий тилларни фарқли белгиларига кўра дастлаб икки гуруҳга ажратди: турклар (чигил, кошғар, арғу, барсағон, уйғур), ўғуз ва қипчоқ қабилалари тиллари.

Туркларнинг тиллари доимо қиёсга асос ролини уйнайди ва қиёсга асос бўлган лингвистик факт ўғуз ва қипчоқ қабилалари тилларига қиёсланади. Жумладан, фонетик жиҳатдан сўз бошидаги “й” ўғузларда ва қипчоқларда “нўль” ёки “ж” билан алмашинуви айтилади.

Турклар	Улар (яъни ўғуз ва қипчоқлар)
---------	-------------------------------

йэлкин “мусофир”	элкин
------------------	-------

йинжу “марварид”	жинжу
------------------	-------

йуғду “туянинг узун жуни”	жуғду
---------------------------	-------

йилиғ	илиғ
-------	------

Турклардаги сўз бошида келган “м” уларда “б” билан алмашиниши кўрсатилади:

турклар	улар
---------	------

мэн	бэн
-----	-----

мун “шўрва”	бун
-------------	-----

Шунингдек, ўғуз тилининг ўзига хос хусусияти ҳақида гапириб, “т”, “к” каби жарангсиз товушлар ўғузларда жаранглилашиши таъкидланади. Масалан: Турк ва бошқа қабилалар тилларида – тэвай, от “тешик”

Ўғузларда – дэвай, од

Аксинча, турк ва бошқа қабилалар тилларидаги “д” ўғузларда “т”га айлантиради:

Турклар	Ўғузлар
---------	---------

бугда “ҳанжар”	букта
----------------	-------

йигда “жийда”	йикта
---------------	-------

Туркий тиллар ўртасидаги бундай фонетик фарқланиш кейинчалик Овруро тилшунослари томонидан ҳам эътироф этилди ва улар туркий тилларни худди шундай фарқли белгиларига кўра уч гуруҳга бўлдилар: карлук, ўғуз ва қипчоқ гуруҳи. Бу тилларнинг фонетик жиҳатдан фарқланишига Маҳмуд Кошғарий кўрсатган белгилар асос қилиб олинди.

Маҳмуд Кошғарий ўғуз ва қипчоқлар айрим сўз ва қўшимчалар таркибидаги “ч” ва “ғ” ундошларини тушириб қолдиришини ва шу хусусияти билан ҳам турклардан фарқ қилишини баён қилади. Масалан:

Турклар	Ўғузлар ва қипчоқлар
чумчук	– чумук

тамғақ – тамақ
бараған “хадеб бораверадиган” – баран
ураған “хадеб ураверадиган” – уран

Махмуд Кошғарий морфемик бирликларни ҳам туркий тиллар бўйича қиёслайди ва улар ўртасидаги фарқли хусусиятларни белгилайди. Хусусан, буйруқ майлидаги феълда кўпликнинг ифодаланиши ҳақида фикр юритар экан, шундай ёзади: “Буйруқ охирига -гил, қил, -гил қўшиш тингловчи бирликда бўлгандагина мумкин. Тингловчи иккита ёки ортиқ бўлса, бу қўшимчаларни қўшиб бўлмайди. Иккиталик ва кўплик фарқсиз бир хилдир... Бирлик учун *бар*, иккиталик учун *баринглар иккигу*, кўплик учун *баринглар қамуз* дейдилар. Тингловчи ёши катта, ҳурматли бўлса (ёлғиз бўлса ҳам), ҳурмат юзасидан кўплик шакли қўлланади: *баринг* дейилади. Аслида бунинг маъноси *баринглар* демакдир. Ўғуз ва қипчоқлар бирликда *бар*, кўпликда *баринг* дейдилар. Улар кўплик қўшимчаси *-лар* ни тушириб қолдирадилар, *-лар* ўрнига *-нгиз* қўллайдилар”.

Ўтган замонни билдирувчи *-ди* шаклининг ҳам туркий тиллараро вариантланишини кўрсатади. Чунончи, чигил, уйғур, яғмо сингари қабилалар тилларида ўтган замонни ифодалаш учун *-ди* қўшимчаси қўшилишини таъкидлайди. Ўғузлар ва қипчоқларнинг баъзилари бу қўшимчанинг охирига ўзакнинг каттик ёки юмшоқлигига қараб “қ” ёки “к” қўшиб ишлатилиши ва бу қўшимча бирлик ва кўпликда ҳам, турли шахсларда ҳам бир хил қўлланиши, демакки, шахс ва сонда мўътадиллашуви баён қилинади. Масалан:

Май йа қурдук – Биз йа қурдук
Сан йа қурдук – Сиз йа қурдук
Ул йа қурдук – Улар йа қурдук
Ёки:

Мен келдук – Биз келдук
Сен келдук – Сиз келдук
Ул келдук – Улар келдук

Келаси замон шакли ҳам турк ва ўғузларда фарқли қўлланилиши кўрсатилади: ўғузларда шахс қўшимчасидаги биринчи товуш тушиб қолади. Масалан:

Турк – барирман, келирман
Ўғуз – бариран, келиран

Чигил, уйғур, яғмо, тухси каби қабилаларда исми замон, исми макон ва қурол отларини ифодалаш учун хизмат қилувчи *-гу*, *-гу* қўшимчаси ўғуз ва қипчоқ қабилаларида *-аси* қўшимчаси билан алмашилиши айтилади. Масалан, Бу йа курғу ағур армас “Бу йой қурадиган вақт эмас” гапи ўғузларда Бу йа кураси ағур тагул дейилади.

Турклардаги инкор билдирувчи *эмас*, *армас* тўлиқсиз феъли ўғузларда *тугул* билан алмашилиши кўрсатилади.

Хуллас, Махмуд Кошғарий тилнинг барча сатҳлари бўйича туркий тилларни қиёслаб, ўхшаш ва фарқли жиҳатларини белгилайди ва шу белги асосида туркий тилларни маълум гуруҳларга тасниф этади. Бу бевосита ўзбек ва озарбойжон тилларининг келиб чиқиш тарига ҳам асос бўла олади.

Бунинг исботи сифатида Ўзбекистондаги Гейдар Алиев номидаги Озарбайжон маданият маркази лойиҳасига кўра илк маротаба 2019 йилда “Озарбайжон-ўзбек ва ўзбек-озарбайжон луғати” нашр этилди. Мазкур лойиҳани амалга оширишда Озарбайжон Миллий фанлар академиясининг Низомий номидаги тилшунослик институти ва Ўзбекистон Фанлар

академияси ходимлари, ҳар икки давлат олимлари фаол иштирок этди. Луғатга жами 23 мингдан ортиқ сўз ва ибора, ҳар икки тилда қўлланиладиган транскрипциялар киритилган.

Ушбу икки тил тарихий тараққиёт йўли турлича бўлишига қарамай, турк тили уларнинг асосини ташкил этади. Озарбайжон тили сингари ўзбек тили ҳам туркий тилларнинг ўғуз ва қарлук тил гуруҳига киради. Умумфойдаланиладиган луғатни чоп этишдан кўзланган асосий мақсад ушбу тиллар ўртасида ўзига хос кўприкни яратишдир.

Лойиҳа раҳбари ва сўзбоши муаллифи Ҳайдар Алиев номидаги Озарбайжон маданият Маркази директори Самир Аббосов ҳисобланади, тузувчи муаллифлар – Низомий номидаги Тилшунослик институтининг “амалий лингвистика” бўлими мудир, “Халқаро Маҳмуд Қошғарий” мукофоти соҳиби, филология фанлари доктори, профессор Исмаил Маммедли, “Озарбайжоннинг яқин дўсти”, ўзбек адабиётшуноси, тилшуноси Бобоҳон Муҳаммад Шариф, филология фанлари доктори, профессор Алмаз Ульви Биннатова, шарқшунос – филолог Шохиста Камранли.

Қайд этиш жоизки, Озарбайжон ва Ўзбекистон халқларининг маданияти ва тарихи каби, бу икки халқнинг тиллари ҳам умумий илдизларга бориб тақалади. Тарихий тараққиётнинг турли йўлларидадан ўтишганига қарамай, бу икки тилнинг асоси, илдизи – туркий тил. Бугунги кунга қадар Озарбайжон тарихи, адабиётига оид 100 дан ортиқ нашрлар ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилди. Хусусан, “Низомий Ганжавий йили” доирасида тарихда илк бор улуғ шоирнинг “Хамса”си ўзбек тилига таржима қилиниб, ҳар икки мамлакатнинг дўстлик ришталари янада мустаҳкамланди.

Тил бирлиги бўлган лексема ўзбек ва озарбойжон тилшунослигининг асосий бўғинларидан ҳисобланади. Унинг ўзига хослиги шундаки, у ҳам тил бирлиги, ҳам нутқ бирлиги бўла олиши, шунга кўра мураккаблиги билан характерланади. Ушбу лисоний ҳодиса тил бирлиги сифатида лексема умумий бўлса, аммо нутқ бирлиги сифатида эса у сўздир, хусусийдир. Лексеманинг тил бирлиги сифатидаги узига хослиги нимада? Лексема тил бирлиги сифатида ўзаро узвий боғлиқ икки томоннинг яхлитлигидан, бир бутунлигидан иборатдир. “Бу бутунликнинг бир томонини лексеманинг фонематик - акустик структураси (номема), иккинчи томонини эса идеал бирлик - маълум тушунча заминида шаклланган маъно (вазифа) - семема ташкил этади”.

Тил бирлиги бўлган лексеманинг ташқи-ифода томонига унинг шакли, товуш жиҳати - номема кирса, лексеманинг семема, маъно - мазмун томонига денотатлар - нарса, ҳодиса, ҳаракат, ҳолат, белги - кенг маънодаги муайян предметлар киради. Демак, лексема уларни кенг маънодаги муайян предметларни номлайди. Бошқача айтганда, Обьектив оламда (дарахт) деб номланувчи қаттиқ танали ўсимлик турлари (денотатлар) мавжуд. Бу денотатлар бизнинг онгимизда дарахт тушунчасини шакллантирган. Ўз навбатида (*дарахт*) тушунчаси эса (дарахт) лексемасининг маъносига асос бўлган, бу маънонинг ўз навбатида (д), (а), (р), (а), (х), (т) фонемалар тизмаси (комплекс) билан озарбойжон тилида (*ағас*) (а), (ғ), (а), (с) тарихий-ижтимоий боғланиши тил бирлигини юзага келтирган. Албатта, (дарахт) – (ағас) тушунчаси (дарахт) лексемасининг маъноси билан айнан тенг эмас, лекин у билан алоқада, муносабатдадир.

Тил бирлиги бўлган лексеманинг мазмун томони семема ҳам лексеманинг ташкил этувчи томони (товуш субстанцияси) каби таркибий қисмлардан иборат.

Масалан, (ака) – (*qardaş*), (ука) – (*qardaş*), (опа) – (*bacı*), ва (сингил) – (*bacı*) лексемаларининг маъно компонентларини - семаларини олиб кўрайлик: (ака – *qardaş*) - қон-қариндош, бевосита, бир авлод, эркак, катта. (ука – *qardaş*) - қон-қариндош, бевосита, бир

авлод, эркак, кичик. (опа – **baci**) - қон-қариндош, бевосита, бир авлод, аёл, катта. (сингил – **baci**) - қон-қариндош, бевосита, бир авлод, аёл, кичик. Кўриниб турибдики, бу лексемалар маъносида ўзаро ўхшаш, фарқланувчи ва такрорланувчи қисмларни - семаларни кўриш мумкин. Бу семалар ўзаро бирикиб, янги бутунликни, семемани - лексеманинг ички томонини ҳосил қилган.

Ўрта Осиёнинг буюк мутафаккири, алломаси, шеърят султони, ўзбек адабий тилининг ҳомийси ва тарғиботчиси Алишер Навоий ҳазратлари тилшунослик тарихида ҳам ёрқин из қолдирган улкан сиймолардан биридир. Алишер Навоийнинг лисоний қарашлари, асосан, “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида ўз ифодасини топган. Икки тил - ўзбек ва форс тилларининг қиёсий (солиштирма) таҳлилига бағишланган ушбу асарда Алишер Навоий турли тил оилаларига мансуб бўлган тилларнинг умумий ва фарқли томонлари, шунингдек, туркий тилларнинг белги-хусусиятларига тўхталади, уларни таҳлил қилади, муҳим маълумотлар беради.

У мазкур асарида тилларнинг келиб чиқиши, тил ва тафаккур орасидаги муносабат, сўз маъноси, сўзларнинг шакл ва маъно муносабатларига кўра турлари, сўз ясаши, морфологик категориялар, фонетикага оид-товуш билан боғлиқ қатор ҳодисалар ҳақида чуқур фикр юритади, бундай ҳодисаларни атрофлича таҳлил қилади. Алишер Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида туркий тилларнинг имкониятларини, бойлигини кўрсатиш мақсадида қуйидаги феълларни келтиради. Булар: алдамoқ – *aldatmaq*, айланмоқ – , қизғанмоқ – *firlanmaq*, чидамoқ – *dözmək*.

Озарбайжон халқи Кавказ ва Кавказ ортида яшовчи халқлар орасида қадимий маданият тарихи ва бой адабиётга эга бўлган халқлардан биридир Унинг халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт шаклида яратилган энг қадимги намуналарида одамийлик, ҳақиқат ва адолат учун кураш, меҳнатга муҳаббат ва қардош халқларга ҳурмат сингари олижаноб туйғулар ўз ифодасини топган.

Турли-туман адабий жанрларда яратилган халқ ишқий-қаҳрамонлик дostonлари, эртақлари, маросим ва муҳаббат қўшиқлари, шунингдек, халқ латиқалари ва мақолларидан иборат фольклор асарлари турли тарихий даврларда яратилиб, оғиздан оғизга кўчиб, бизгача етиб келган. Булардан энг машҳурлари “Кўрқут ота китоби”, “Кўр ўғли” эпослари, “Ошиқ Ғариб”, “Шоҳ Исмоил”, “Асли ва Карам” ишқий дostonлари, Мелик-Мамед ва Кал Аҳмад саргузаштларидан ҳикоя қилувчи кулгили-эртақлар, инсоний муҳаббатни олқишловчи тўртлик баётлардир. Озарбайжон халқ оғзаки ижоди ва қадимий ёзма адабиёти билан Марказий Осиёда яшовчи ўзбек, тожик, туркман, қирғиз, қозoқ, қоракалпоқ халқларининг адабиёти ўртасида бир-бирига ўхшаш жуда кўп анъаналар мавжуд. Кейинчалик озарбайжон адабиёти ва ўзбек, тожик, туркман, қозoқ адабиётларининг йирик вакиллари ижодида ҳам ўзаро алоқа ва таъсир турли-туман шаклларда давом этиб келди. Ўзбек шоири А.Навоийнинг ўлмас “Хамса”си, тожик шоири ва мутафаккири Жомийнинг яратган “Ҳафт авранг”и уларнинг буюк Низомий-Ганжавий яратган “Панж ганж”дан баҳраманд бўлганликлари туфайли юзага келгани буюк озарбайжон шоири Фузулийнинг ўйноқи ғазаллари, бадий юксак “Лайли ва Мажнун” дostonи Алишер Навоий ижоди таъсири остида яратилган.

”Кўрқут ота китоби” тахминан VII–VIII асрларда, ҳали озарбайжон тилида ёзма адабиёт унча таракқий этмаган бир шароитда, она тилида ижод этилган йирик бадий асар сифатида катта аҳамиятга эга. Унинг 12 қиссида ўғиз-туркий қабилаларнинг ўз мустақиллиги учун чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашлари тасвирланган. XII аср озарбайжон поэзиясининг гуллаб-яшнаши, шубҳасиз, Низомий-Ганжавий номи билан боғлиқдир. Чунки

Низомий-Ганжавий ўз лирикаси ва хамсачиликка асос солган беш достонида Шарқ поэзияси эришган ютуқларга яқун ясади ва поэзия тараққиётида узоқ асрлар салмоқли роль ўйнаган янги анъанани бошлаб берди.

Видоий ва Воқиф эса XVIII аср халқ поэзиясининг энг яхши хусусиятларини ўз ижодига сингдирган атоқли озарбайжон шоирлари эдилар. Воқеликни ҳаққоний акс этириш, халқ орзу-умидларига яқинлик ҳамда шеърни ниҳоятда содда ва халқчил услубда ёзиш бу икки дўст ва маслакдош шоир ижодининг фазилати эди. Ҳар иккала шоирнинг ҳам лирикаси халқ оғзаки ижодининг бой хазинасидан озиқланди. Аммо уларнинг шоирлик тақдири бир-биридан фарқ қилади. Чунончи, Видодийга ҳаёт аччиқ-чучуклари қаттиқ ботгани учун у фоний дунёнинг турли-туман масалалари ҳақида қайғуриб, хаёл сурди. Видодий ҳаётда жуда қийналиб яшади, у мавжуд сиёсий тузум билан келишолмади. Шунинг учун унинг асарларида ҳасрат ва надомат мотивлари етакчи ўринда туради. Шоирнинг “Турналар”, “Йиғлайсан” каби асарлари ва Воқифга юборган шеърини мактубларида бу айниқса кўзга яққол ташланади.

Меҳнаткаш оилада туғилиб вояга етган, ўз ақл - идроки билан вазирлик даражасига кўтарилган Мулло Паноҳ ўғли Воқиф ижодида эса асосан ҳаётбахш рух ҳукмрон эди. Шоир ҳаёт гўзаллигини мадҳ этиб, инсон шу дунёда ҳам бахтли яшаш мумкин деб, ўша даврдан тушқинлик кайфиятидаги шеърятга қарши борди.

Воқиф Озарбайжон адабиётида романтик поэзиядан реалистик поэзияга ўтган биринчи ижодкордир. Унинг шеърларини кўрчилиги содда, халқ руҳига яқин бармоқ вазнида ёзилди. Улар мазмун жиҳатидан ҳам кўшиқларига яқин туради. У оддий меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволи ҳақида ёзди. Ваҳоланки, бу давр озарбайжон шоирларининг кўпчилиги ишқ-муҳаббат темасида асарлар ёзар эди. Воқиф эса ана шу қотиб қолган анъана қобиғидан биринчи бўлиб чиққан шоирлардан.

Байрам келди, найлашимни билмайман

Бизинг уйда тўлиқ жувол ҳам йўқдир.

Дон ҳам, ёғ ҳам аллақачон туговди,

Этни-ку кўрмаймиз, мўжол ҳам йўқдир.

Бизнинг бу дунёда на молимиз бор

Ва на уйда соҳибжамолимиз бор

Воқиф, чиранмаки, камолимиз бор,

Худога шукурки, хамол ҳам йўқдир.

Ишқ-муҳаббат мавзуидаги ғазаллар асосий ўринни эгаллайди. Шоир бу ғазалларида дунёвий ишқни кўпроқ куйлайди.

Севиклим, бу назокатда гулу раънодан ортиқсан

Санобар, сарви шамшод, тўбийи зебодан ортиқсан.

Қошинг тоқин қўйиб, меҳробга мен қилмадим сажда,

Ки сен юз мартаба ул каъбайи улёдан ортиқсан.

Менам Воқифману – Фарҳод ила Мажнундан аъломан,

Агар сенсан – ўшал Ширин ила Лайлодан ортиқсан.

Бу шеърлар билан Воқиф ижоди ўзбек халқининг исёнкор шоири Машраб шеърларига ўхшаш эди.

Таржимачилик- кўшқанотли ҳодиса. У бир томондан халқлараро дўстликни мустаҳкамлайди, иккинчи томондан янги таржима шу асарга эга бўлган халқнинг миллий онгини, маданиятини янада ривожлантиради. Шу маънода ҳар қандай босқичдаги таржимачиликнинг роли каттадир. “Кўрқут Ота китоби” жаҳон халқлари оғзаки ижодида

“Манас”, “Алпомиш”, билан бир сафда туради. “Кўркут Ота китоби” наср ва назмда ёзилган. У халқ бадиий ижодининг ёдгорлиги сифатидаги қимматидан ташқари, туркий халқлар прозаси ва поэзиясининг Ўрта асрлардаги дастлабки муҳим манбаларидан биридир. Унда “Девони луғатит-турк” ва “Қутадғу билиг”даги поэтик фикрлаш услубининг маълум излари сезилади.

Китобнинг ҳам наср, ҳам назмда қўлланган ихчам, қисқа ва лўнда, ортиқча тайёргарлик ва экспозицияларсиз фикрлаш услуби таржимоннинг ўз услубига ҳам айнан мос келади. Шу нуқтаи назардан қаралганда “Кўркут Ота китоби”нинг ўзбек тилига таржимаси муваффақият билан бажарилган. У умуман, ҳозирги таржимачилигимизнинг жиддий ютуғи сифатида баҳолана олади.

Улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий ўз салаф ва халафлари Ҳоконий Ширвоний, Қатрон Табризий, Имониддин Насимий, Муҳаммад Фузулий, Мирза Фатали Охундов каби дунёга машҳур сўз усталари қаторида шарафли ўринда туради. Низомийни шоирларнинг шоири, шоирларнинг устои шоҳсупасига кўтарган унинг “Хамса”си бўлди. “Панж ганж” – “Хамса” номлари билан машҳур бўлган беш дostonдан иборат бу асар буюк бадиий тафаккур ва худудсиз истеъдод ҳосиласи сифатида Шарқ адабиётининг нодир ҳодисасига айланди. Навоий Низомий “Хамса”сини юксак баҳолаб, уни эл қулоғига маънавий гавҳарлар етқуриб, сўнгра қалбга йўл олиб, уни ҳам лабо-лаб тўлдирувчи мўъжизбаён асар деб атайди. Навоий ўзининг “Мажолисун-нафоис” асарида: Бебаҳо сўз дурларини ўз ўрнига қўя олганлиги учун тақдир уни Низомий деб аташга аҳд қилди, деб ёзади:

Нозим ўлуб сўз дуру серобига,
Чарх “Низомий” ёзиб алқобига.

Навоий Низомий тахаллусига “Шайх”, “Ҳаким” каби сифатловчи сўзларини қўшиб айтади. Бу эса унинг маънавий раҳнамолигига ва файласуф шоирлигига ишорадир. Низомий шарқ адабиётида хамсачилик анъанасини бошлаб берган буюк алломалардандир. Навоий” Лайли ва Мажнун” дostonининг муқаддимасида Низомий “Панж ганж” асари ҳақида гапириб: “Уни Шарқда ер-сув ва бошқа бойликлари билан машҳур бўлган Мусо Пайғамбар замонасининг энг бадавлат одами, афсонавий Қорин ганжи билан таққослаб “Ганжи Қорин анинг “Панж ганжи” қошида вайронадек кўрингай”, – деб ёзади.

Дарҳақиқат, ўзбек ва озарбойжон тили келиб чиқиш тарихи бир илдизга бориб тақалади. Озарбойжон халқининг тили, маданияти, адабиёти мана неча асрлардан буён ўзбек халқи учун қадрли ва ардоқлидир. Бу адабий дўстлик ришталари бугун янада кенг қулоч ёзмада. Тилшунослик, адабиётшунослик соҳаларида олиб борилаётган илмий тадқиқотлар бунинг ёрқин намунасидир. Чунончи, бу илмий мақолада ҳам ўзбек ва озарбойжон тилшунослигининг умумий жиҳатлари, адабиётшуносликдаги гўзал ўхшатмалар, бадиий сўз санъати ўзининг ёрқин ифодасини кўрсатиб беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Махмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар.-Т.,1992
2. Махмуд Кошғарий. Девон-у луғатит турк . Т ., “ Фан “ , 1960
3. Абдуҳамид Нурмонов – Тошкент “Ўзбекистон” 2002
- 4.Кар.Д.М.Насилов. Лингвистические взгляды Алишер Наваи. В к н. История лингвистических учений. Средневековый восток. -Л., 1981
- 5.Алишер Навоий. Танланган асарлар, 3 -том,.Т., 1998
6. Ш.Раҳматуллаев “Ҳозирги ўзбек адабий тили”.Т. 2006

7. Ражабли, А.А. Гойтурк тили морфологияси/ А. Ражабли, илмий тахрир Н. Жафаров. -Боку: БДУ, -2002.
8. Шукурлу, А.С. Қадимги турк ёзма ёдгорликлари тили АДПУ ва педагогика институтлари учун дарслик. А. Шукурлу. -Боку: Маариф, -1993.
9. Ағаева И. Бадиий ва илмий услуб. Боку: Маърифат, 1988 йил.
10. Охундов А.А.Тил ва услуб масалалари. Боку: Ёшлар, 1970
11. Озарбайжон тилдан тушунтириш луғат (тахрир: проф. А. Охундов), 3 жилдда. ИИ аср, Боку: Чираг, 1999 йил
12. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Дарслик. 2- китоб. – Т., 1980

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ “KOMMUNİST” QƏZETİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

QABİL YUSİF oğlu ƏLİYEV

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin dissertantı
(Bakı)*

Açar sözlər: Azərbaycan, “Kommunist” qəzeti, özbək ədəbiyyatı, poeziya, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri.

Kalit sözlər Ozarbayjon, “Kommunist” gazetasi, o‘zbek adabiyoti, she’riyati, Ozarbayjon-o‘zbek adabiy aloqalari.

Ключевые слова: Азербайджан, газета «Коммунист», узбекская литература, поэзия, азербайджано-узбекские литературные связи.

Keywords: Azerbaijan, "Communist" newspaper, Uzbek literature, poetry, Azerbaijan-Uzbek literary relations.

Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin qədim tarixi var. Bu iki qardaş ölkənin xalqlarını yaxın milli adət və ənənələr, ümumi dil qrupu, mədəniyyət və din birləşdirir. XI əsrdən başlayaraq təşəkkül tapan Azərbaycan ədəbiyyatının şöhrəti, görkəmli şairlərimizin, alimlərimizin əsərləri qədim dövrlərdən Orta Asiya və Yaxın Şərqə yayılmışdı. Həmin dövrlərdən Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərləri dünyanın bir çox yerlərinə yayılmış, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli kimi dahi söz ustalarımız dünya ədəbiyyatına ölməz incilər bəxş etdikləri kimi, onların yaradıcılıqları da qardaş xalqların ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinə dair xeyli sayda araşdırmalar müəllifi kimi hər iki ölkədə tanınan nəvaişünas alim filologiya elmləri doktoru, professor Almaz Ülvi yazır ki, Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin kökü tarixin çox dərinliklərindədir. Nəvai Nizamini öz ustadı və ilhamvericisi hesab etmiş, ona səcdə qılmış, onu “pir”, “Xızr” adlandırmışdır. Şair Nizamini “Xəmsə”-sini “Beş xəzinə” deyər şərəfləndirmişdir. Nəvai hər dastanının başlanğıcında Nizamiyə məhəbbət və hörmət əlaməti olaraq xüsusi səhifələr yazmışdır. Nəvai qəsidələrinin birində belə deyir: “Gəncəli Nizami şeirini öz gövhərləri ilə bəzədi. O, dünyanı cəvahiratla doldurdu. Onun cəvahirləri göyün ulduzları kimi saysız-hesabsızdır. Elə adam tapılmaz ki, böyük Gəncəlinin incilərini qiymətləndirməsin. Nəvai fars dilində yazmağın əleyhinə, sənətin dəyərinə xələl gətirmək fikrində olmayıb. Sadəcə olaraq, o, təsdiq etmək istəyib ki, doğma ana dilində–qədim türk–özbək dilində bəşəri dəyərli əsərlər– poeziya inciləri yaratmaq mümkündür. O, bununla müasirlərinə sübut etmək istəyirdi ki, türk– özbək ədəbi dilinin imkanları “Xəmsə” yarada biləcək qədər zəngindir. Nəvai Şərq

ədəbiyyatının janrlarından son dərəcə incəliklə istifadə edərək, dünya ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus dəstxəttini, üslubunu yarada bilmişdir” [1].

XX əsrin əvvəllərindən Əlişir Nəvai yaradıcılığı Azərbaycan mətbuatında, dərsliklərində öyrənilməyə, tədqiq edilməyə başlanmışdır. Əlişir Nəvai yaradıcılığı haqqında 1924-26-cı illərdə – I Bakı Türkoloji Qurultayı ərəfəsində “Kommunist” qəzetində Fuad Köprülüzadənin “Əlişir Nəvai”, Bəkir Çobanzadənin “Nəvai-dilçi”, Salman Mümtazın “Ədəbiyyatımızda Nəvai” və “Könüllər fatehi” adlı məqalələri dərc olunmuşdur.

Daha sonra “Kommunist” qəzetində Əlişir Nəvainin anadan olmasının 500 illik yubileyi münasibətilə “Fərhad və Şirin” poeməsindən bir parça Mirvarid Dilbazinin tərcüməsində təqdim edilib. “Fərhadın tərbiyə olunması” sərlövhəsi ilə başlayan parça Fərhadın dünyaya gəlişi, adının qoyulması, böyüməsi, təhsil alması bədii dillə təsvir edilir.

*Tamam olar ikən onun bir yaşı
Şərəf incisinə çatmışdı başı.
Qalxıb beşiyini tərk etdi bir gün,
Özü-özbaşına yerimək üçün.*

Nəvai Fərhadı xüsusi bir məhəbbətlə təsvir edir. Onun böyüdükcə daha çox ətrafdakıları heyrləndirməsi, oxumağa başladığı vaxtlarda qeyri-adi hafizəsi ilə müəllimlərinin sevgisini qazanması, Fərhadın 10 yaşında olduğu zaman iyirmi yaşlı insanlar kimi düşünməsi və hazır cavablığı valideynlərini hədsiz sevindirir.

*Üç ay keçməmişdi heç təhsilindən,
Qurani öyrəndi birinci ildən.
O hər hansı dərəcə baxsa bir kərə,
Bir də əl vurmazdı o vərəqlərə.
Könlündə saxlardı onları özü,
Yox, o can lövhinə yazdı hər sözü.
Bir dəfə oxusa dərəcini ancaq,
Əzbər bilər idi o varaq, varaq.
Görərkən eşq ilə aşıqlıq sözün,
Könlü vurğun gördü bu hala özün [2].*

Şair öz qəhrəmanını təkcə yazıb oxumağı bacaran, çox erkən sevgi girdabına mübtəla olan aşiq kimi deyil, həm də qüvvətli bir qəhrəmana bənzədir. Onun qılıncı hara dəysə, yarıqlar əmələ gəlmiş.

Həmid Araslının “Özbək xalqının böyük oğlu” [3], “Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı” [4] və “Qiyətli əl yazması” [5] məqalələrində böyük mütəfəkkirin həyat və yaradıcılığına, əsərlərinin elmi təhlilinə nəzər salınır. Məqalələrdə Əlişir Nəvainin 1441-ci ildə Herat şəhərində anadan olması, özbək mədəniyyəti və ədəbiyyatının inkişafı üçün böyük işlər gördüyü bildirilir. Nəvai 60 il müddətində ömür sürsə də “Çardivan” və “Xəmsə” kimi ölməz əsərlər yadigar qoymuş, eyni zamanda dövrünün ən yaxşı musiqişünaslarından biri olmuşdur. H.Araslının qənaətinə görə XVI, XVII və XVIII əsrdə Azərbaycan şairləri Nəvaini çox mütalibə etmiş və bu, onların yaradıcılığına müsbət təsir etmişdir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Nəvainin ilk əzbərlədiyi şeir məşhur Azərbaycan şairi Qasım Ənvarın əsərləri olmuşdur. Bundan başqa Ə.Nəvai Nəsimidən, xüsusilə Nizamidən çox şey öyrənmişdir. Nəvai “Heyrətül-əbrar” əsərində şahları ədalətli olmağa çağırır, insanların bərabər olduğu bir cəmiyyətin qurulmasını arzulayır. Şair öz sələfi Nizami Gəncəvi kimi insanları sevgiyə, təvazökarlığa, biliyə çağırır, pis əməllərdən uzaq durmağı tövsiyə edir.

Nikolay Tixonovun “*Nizami və Nəvai*” məqaləsində böyük rus şairi xatırladır ki, dahi şairlər Nizaminin 800 illik, Nəvainin isə 500 illik yubileylərini keçirmək 1941-ci ilin payızına nəzərdə tutulmuşdu. Lakin qəfildən başlanan Böyük Vətən müharibəsi bu yubileyi lazımi səviyyədə qeyd etməyə imkan vermədi. Nizaminin öz əsərlərində nümayiş etdirdiyi xüsusiyyətləri biz onun böyük davamçısı olan Nəvoidə də görürük. Bunların hər ikisi öz qiymətli şeirlərində gözəl həqiqətləri ifadə etmiş, qaranlığı məhv edən işığı yada salmış, xeyiri və hər kəsin öz vəzifəsini düşünən, divlərə, cəlladlara və həyat təxribatçılarına qalib gələn insanı, böyük düzlük və mərdliyi, coşğun məhəbbət və ehtirasları tərənnüm etmişdir.” [6].

M.Arifin “*Böyük özbək şairi*” məqaləsi də Əlişir Nəvainin anadan olmasının 500 illiyinə həsr edilib. Məqalədə Nəvainin həyat və yaradıcılığı təhlil edilir, onun Azərbaycanla əlaqələri – şairlərimizə təsirindən söz açılır. [7].

Qəzetin həmin nömrəsində Ələkbər Ziyatayın tərcüməsində Nəvainin “*Kənar*” qəzəli də təqdim edilir. Qəzəldə yarın fəraqına dözməyin nə qədər ağır olmasından danışan şair Allaha müraciətlə heç vaxt yardan kənar olmamasını diləyir. Çünki yardan kənar olmaq ölümdən daha betərdir.

*Olsa yüz min canım al, ey ayrılıq, qılma fəqət,
Yarımı candan kənar, yaxud məni ondan kənar.
Ayrılıqdansa ölüm xoşdur sən ey tale məni,
Eylə gəl candan kənar, etdikdə canandan kənar.
...Bir qərib quşdur Nəvai, kuyi-canandan uzaq,
Olmasın bir ləhzə, ya rəb, bəndə canandan kəna⁷. [8]*

M.Mübarizin “*Nəvai və Nizami*” məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizaminin böyük özbək şairi Əlişir Nəvaiyə təsirindən, əsərlərindəki oxşar cəhətlərdən söz açılır. [9]

Qafur Qulamın Adil Babayevin tərcüməsində “*Özbəkistan*” şeiri şairin doğma yurduna, xalqının mədəniyyətinə, mənəvi sərəvətinə məhəbbətin ifadəsidir. Şair Özbəkistanın sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra abadlaşdığını, inkişaf etməsini, fabrik və zavodların işə düşməsini, kolxoz və sovxozlarda çalışan insanların əməyi ilə ərsəyə gələn pambığın–“ağ qızıl”ın özbəklərin şərəf və şanı olduğunu bildirir:

*Pambıqdır xalqımızın doğma işi,
Pambıq özbəklərin bəxti, günəşi.
Bizi qorxutmayıf yay günlərinin,
İstisi, bürküsi, tozu, atəşi.
Özbək qaragülü, özbək ipəyi,
Bütün bu dünyada qazanmış şöhrət. [10]*

Özbək şairi Uyğunun (*Rəhmətulla Ataquzuyev*) “*Suçu*” şeiri Zeynal Xəlilin tərcüməsində oxuculara təqdim edilir. Şair bu şeirdə öz işinin ustası olan, ona qəlbən bağlanan sadə əmək adamının – suçunun xoşbəxt günlərini təsvir edir:

*Suçu tarlaları dolaşır yenə,
Gecə yummayacaq gözünü bir an.
Hərdən də o, baxır göyün üzünə:
Az qalır indicə söküləcək dan.
...Sevir uşaqlıqdan o, sənətini,
İşinin dilini öyrənmiş o da.*

O, bunda tapmışdır səadətini,

Hər kəsə öz işi xoşdur dünyada! [11]

Doğrudan da, insan uşaqlıqdan sevib-seçdiyi peşəyə yiyələnib özünün və ailəsinin dolanışığını təmin edərsə, xüsusilə öz peşəsindən zövq alırsa, bu əsl səadətdir.

Ləziz Kayumovun “*Səadət mübarizədadır*” məqaləsi özbək sovet ədəbiyyatının banisi Həmzə Həkimzadənin (Niyazinin) anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə qələmə alınıb. Qeyd olunur ki, cəmi 40 il yaşamasına baxmayaraq Niyazinin bədii irsi çox zəngindir. O, 8 min poetik misranın, kiçik janrda yazılmış onlarca nəsr əsərinin, 3 romanın və 50 dram əsərinin müəllifidir. Həmzə 1911-1915-ci illərdə maarifçiliklə məşğul olmuş, yazdığı şeirlər xalq arasında geniş yayılmış, əsərlərinə görə təqib edilmişdir.

H.Həkimzadə teatr sahəsində də fəaliyyət göstərmiş, özünün yaratdığı truppaya ilə Qızıl Ordu hissələrində çıxışlar etmiş, yerli əhali arasında böyük iş aparmışdır. Vətəndaş müharibəsi, Türkünstanda sovet hakimiyyəti qurulması uğrunda özbək xalqının mübarizəsi mövzusu Həmzənin “*Fərqanə faciəsi*”, “*Xarəzm inqilabı*”, “*Qələbə*” pyeslərində öz əksini tapmışdır.

Həmzə Həkimzadəyə 1926-cı ildə Özbəkistan SSRİ-nin xalq şairi adı verilmişdir. 1929-cu ilin martın 18-də Həmzə Niyazi əksinqilabçılar tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdür. [12]

Pulat Fazilin “*İki qardaş*” şeiri də Azərbaycan və özbək xalqlarının dostluğuna, tarixi köklərin birliliyinə, möhkəmliyinə həsr edilib. Şair bir sinədə iki ürək kimi Azərbaycan və Özbəkistanı xarakterizə etməklə kökü, soyu bir olan respublikaların tarixinə işarə edir. “*Bu ölkələrin hər yerində dostluq sədası ucalır, çayları qənd kimi şirindir, Bakı–Daşkənd iki gözdür*” – deyə təsvir edilir. Şair inanır ki, Özbəkistan və Azərbaycanın dostluğu tarixlərdə əbədi qalacaq.

Torpaqları doğma, ulu,

Ürəkləri nurla dolu,

Bir ananın iki qolu–

Özbəkistan–Azərbaycan.

Arzusu bir, əməli bir,

Bu dostluğun təməli bir,

Nəvoidir, Nizamidir–

Özbəkistan–Azərbaycan. [13] (Tərcümə Tofiq Mütəllibovundur)

Özbəkistanın xalq şairi Zülfüyyənin “*Hamınız gərəksiz mənə...*” şeiri bütün tərəqqipərvər bəşəriyyəti dostluğa, birliyə çağırır. Şair qeyd edir ki, insanın əgər dünyada dostu yoxdursa, bəhrəsiz ağac deyərlər adına. Çünki insan dünyada dostluqla ucalır. Ona görə də, gərək heç zaman başqa birisinə kin bəsləməsin.

Ulduzlar saylıdır mənim ailəm,

Fəqət hər ürəyə qəlbimdə yer var.

Dünyaya baxdıqca elə bilirəm

Bacım-qardaşımdır bütün insanlar.

İnsanı bölməyək qaraya-ağa,

Bizi ayırməsın nə millət, nə rəng.

Üz tutub deyirəm bütün xalqlara:

Hamınız gərəksiz mənə doğma tək... [14] (Tərcümə Əsgər İlhamındır)

Yuxarıda təqdim edilən nümunələr sovet dövründə Azərbaycan mətbuatında dərc edilən özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı haqqında məqalələr, əsərlərindən seçmələrdir. Sovet dövründə türkdilli xalqlar, türkdilli dövlətlər kimi fikirləri açıq şəkildə işlətmək təhlükəli idi və bəzən insanların həyatı bahasına başa gəlirdi. Məsələn, XX əsrin 30-cu illərində repressiya olunan

bir çox ədiblərimiz “pantürkist”, “panislamist” damğası ilə suçlanaraq güllələnmiş, bəziləri isə uzaq Sibirə sürgün edilmişlər. Bununla belə, ədəbiyyat xadimlərimiz öz yaradıcılıqlarında milli dəyərlərini yaşatmaqla türk xalqlarını yaxınlaşmağa səsləmişlər. Azərbaycanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti zorla devrildikdən sonra ölkədə yaranmış siyasi rejim həmişə türkcülük, türkdilli xalqların birliyi ideyasına qarşı çıxıb. Həmin dövrdə Kommunist Partiyasının ədəbiyyat xadimlərinin qarşısına qoyduğu əsas vəzifələr bolşeviklərin siyasi xəttini təbliğ etmək, beynəlmiləl ruhlu fikirlər aşılayan əsərlər yazmaq tələb olunurdu.

Belə bir çətin şəraitdə yaşayıb-yaradan ədiblər öz yaradıcılıqları ilə ümumtürk mədəniyyətini, ədəbiyyatını yüksəklərə qaldırmış, öz əsərlərində xalqlarımız arasında tarixi bağlılıqları təbliğ etmişlər. Qeyd etdiyimiz nümunələrdə özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin şeirləri bizi XX əsrdə bu ədiblərin düşüncə tərzini, yaradıcılıqlarını, özbək ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmaq fürsəti yaradır. Təqdim edilən nümunələrdən də göründüyü kimi, sosializm dövləti olan SSRİ-nin tərkibində yaşayan bu yazıçı və şairlərin əsərlərində bərabərlik, insana hörmət, əməyə məhəbbət, öz kökünə bağlılıq kimi ideyalar təbliğ edilirdi. Özbək şairi Pulat Fazilin “İki qardaş” şeirində dediyi kimi, “bir ananın iki qolu” olan Özbəkistan və Azərbaycan türklərinin bir gün bütün sədləri, əngəlləri aşaraq sözün həqiqi mənasında birləşəcəyinə, türk dövlətlərinin vahid ideya ətrafında çıxış edəcəyinə böyük inam ifadə edilirdi.

Bu gün türkdilli dövlətlərin vahid əlifbasının yaradılması, ortaq türk televiziya kanalının fəaliyyətə başlaması üçün işlər görülür və inanırıq ki, yaxın vaxtlarda uğurla tamamlanacaq.

ƏDƏBİYYAT:

1. Almaz Ülvi. Azərbaycan - özbək (çığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı, Qartal, 2008. – 328 səh
2. Mirvarid Dilbazi. “Fərhad və Şirin, poema, tərcümə // “Kommunist” qəzeti, 17 yanvar 1941-ci il
3. Həmid Araslı. “Özbək xalqının böyük oğlu, məqalə // 17 yanvar 1941
4. Həmid Araslı. “Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı”, məqalə // 8 may 1948-ci il
5. Həmid Araslı. “Qiyətli əl yazması”, məqalə // 11 noyabr 1945-ci il
6. Nikolay Tixonov. “Nizami və Nəvai”, məqalə // 27 avqust 1947-ci il
7. Məmməd Arif. “Böyük özbək şairi”. Məqalə // “Kommunist” qəzeti. 15 may 1948-ci il
8. Ələkbər Ziyatay. “Kənar”, şeir, tərcümə // 15 may 1948-ci il
9. Məmməd Mübariz. “Nəvai və Nizami”, məqalə // “Kommunist” qəzeti. 15 may 1948-ci il
10. Qafur Qulam. “Özbəkistan”. Şeir. // “Kommunist” qəzeti. 11 fevral 1951-ci il
11. Uyğun. “Suçu”. Şeir. // “Kommunist” qəzeti. 7 may 1960-cı il
12. Ləziz Kayumov. “Səadət mübarizədir” Məqalə. // “Kommunist” qəzeti. 7 may 1960-cı il
13. Pulat Fazil. “İki qardaş”. Şeir. // “Kommunist” qəzeti. 4 iyun 1980-ci il
14. Zülfiyyə. “Hamınız gərəksiz mənə...”. Şeir. // “Kommunist” qəzeti. 8 mart 1980-ci il

MUNDARIJA:

SO‘ZBOSHI		3
Bahodir Boypulatovich Sobirov Til – millat ma’naviyati timsoli		4
BIRINCHI SHO‘BA KOMPARATIVISTIKA VA JAHON TILSHUNOSLIGI: MUAMMOLAR, YECHIMLAR VA STRATEGIYALAR		
1.	Murodova N. Turkiy areal lingvistikaning ba’zi metodologik masalalari	6
2.	Yusubova R. Badiiy matnni lingvostilistik metodlar asosida tadqiq qilish	10
3.	Begimov O. Oronimiya va gidronimiyada metafora hodisasining namoyon bo‘lish xususiyatlariga doir	15
4.	Shukurov O. Globallashuv jarayoni tillar munosabatiga ta’sir etuvchi muhim faktor sifatida	19
5.	Jomonov R. O‘zlashtirilgan so‘zlar bo‘yicha imlo qoidalarining o‘ziga xosligi	22
6.	Umirova S., Tirkashev J. Milliy til korpuslariga ehtiyoj	25
7.	Tursunov A. Amaliy va tatbiqiy tilshunoslik masalalari	28
8.	Xolmuxamedov B.	31

	Diniy-ma'rifiy leksika va muayyan muallifning idiositilini o'rganish bosqichlari va usullari	
9.	Ubaydullayev N. Biografik asarlarni o'rganish	33
10.	Ibatova A. Based on the linguistic experiment of the concept of the term "bread"	35
11.	Нурмурадова Ш. Проблемы перевода международных слов в современном русском языке	38
12.	Казимова Г. Использование современных компьютерных технологий на уроках русского языка	41
13.	Khodjaeva D., Ergasheva M. About the branch of onomastics that studies celestial objects	44
14.	Shonazarova D. Intervyu diskurs va nutq madaniyati	47
IKKINCHI SHO'BA BUGUNGI TILSHUNOSLIK RIVOJINING ASOSIY YO'NALISHLARI VA ISTIQBOLLARI		
15.	Равшанов М. Исследование праязыковой реконструкции в произведениях	51
16.	Jo'rayeva B., Xolova M. O'zbek xalq maqollarida antroponimlar	53
17.	Yuldasheva D. Sukutning falsafiy talqini	56
18.	Jo'rayeva M., Hasanova X. Ursula Le Guin asarlarida fantaziya janirining lingvomadaniy qiyosi	59
19.	Hasanova D. O'zbek tilida shaxs sotsial belgilarini ifodalovchi nolisoniy vositalar xususida	64
20.	Yuldashev F. Leksik sathni tizim sifatida o'rganishning lisoniy imkoniyatlari	67
21.	Zaripov B. O'zbek tilida fe'l yasalishi va ularning uslubiy xususiyatlari	70
22.	Nuritdinova R. Ideonimlarning leksik va semantik xususiyatlari	72
23.	Nurmanov F. O'zbek ilmiy fonetikasida fonetik hodisalar muammolari talqini	74
24.	Yusupova O. Kichraytirish-erkalash shakllarining bolalar folklorida qo'llanilishi xususida ayrim mulohazalar	76
25.	Дарвишов И. Наманган шеваларида этник рудиментлар	80
26.	Allaberdiyev A. Buxoro o'g'uz shevalarida so'z birikmasi qo'llanishi	84
27.	Botirova A. Grammatik terminologiya tizimining rivojlanish omillari	88

28.	Ernazarova G. Ma'dansunoslik terminlari badiiylikni hosil qiluvchi konnotativ vosita sifatida	91
29.	Rashidova U. Ko'p tilli frazeologik lug'atlarning zamonaviy elektron platformasini yaratish xususida	95
30.	Эргашев И. Внешние факторы функционирования языка	98
31.	Нажмиддинов Ф. Вопросы логического и грамматического аспекта языка	100
32.	G'ulomova N. Alisher Navoiy parallel korpusini yaratishning dolzarbligi, ilmiy-amaliy ahamiyati	103
33.	Islamova D. Badiiy matnda inson his-tuyg'usini ochib beruvchi vositalar	107
34.	Suvanova M. Toponimiyaning mavzuiy-nominativ tasnifi xususida ba'zi mulohazalar (navbahor tumani misolida)	109
35.	Ubaydullayeva M., Muhammadiyeva M. Nutq madaniyatining xalqimiz ijtimoiy hayotida tutgan o'rni	116
36.	Kholibekova O. Psycholinguistic characteristics of uzbek and english media texts	120
37.	Xojiyeva M., Saidova M. O'zbek tilshunosligida "shaxs" kotegoriyasi	123
38.	Suvanova M. Nikoh to'yiga oid etnografizmlarning areal tarqalishi haqida	125
39.	Шоназарова Д. Интервьюда дискурсинг лингвистик хусусиятлари	131
40.	Исламова М. Роль родителей в семейном воспитании	133
41.	Ботабаева Ж. К вопросу о методике усвоения лексики иностранного языка в неязыковом вузе	135
42.	Базарова У. Ақлий тарбиянинг шаклланиш омиллари	137
43.	Санаева С., Султонова Ф. Таълим ва тарбия қушнинг икки қаноти кабидир	139
44.	Хайдарова Ш. Imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etish omillari	143
UCHINCHI SHO'BA TILSHUNOSLIK, ADABIYOTSHUNOSLIK, PEDAGOGIKA: AN'ANALAR, TAJIRIBA VA INNOVATSIYA		

45.	Almaz Ülvı Binnətova Sultanmurad Alimovun “Lisan ut-teyr”in müqayisəli poetikasi: sintez, nəzirəçilik və tərcüməçilik”	146
46.	Axmedova Ş., Lосеева Т., Қодирова Н. Адабий танқидда иждодий ўзига хослик муаммолари	152
47.	Хо‘jayev Т. Navoiyning “Favoyid ul-kibar” devonida “lola” bilan bog‘liq tushunchalar talqini	155
48.	Сатторов У. Формирование народной педагогики на основе пословицы и поговорки	158
49.	Сатторов У. Фольклорно-педагогические воззрения народа	160
50.	Mirzayev I., Amirova M. Maktab darsligida berilgan tibbiyotga oid so‘zlarning leksik-semantik tahlili	162
51.	Murodova N., Khojiyeva I. The impact of the digital economy on education	166
52.	Ro‘ziqulov F., Tursunnazarova E. O‘qituvchining kommunikativ faoliyatida ta’lim subyektlarining qadriyatli-motivatsion munosabatlarini metodik rivojlantirish dolzarb ijtimoiy hodisa sifatida	169
53.	Jo‘rayev M. Komediyaning o‘ziga janr xususiyatlari haqida ayrim mulohazalar	173
54.	Qurbonova X. Ona tili ta’limi jarayonida o‘quvchilarni fikrlashga o‘rgatish masalalari	175
55.	Турсунова Н. Миллий кадрият ва примлар тахлилига доир	179
56.	Кадыров К. Формирование народных идеалов в семейных воспитаниях	183
57.	Axmedova Z. O‘zbek xalq dostonlarida tabu	185
58.	Boltayeva G. “Dilda darding bo‘lmasa, dardi sarimni kavlama!..”	187
59.	Sharopova R. So‘z leksik ma’nosini til tarixi bilan bog‘lab o‘rganish	191
60.	Murodova M. O‘zbek marosim folklorining o‘rganilishi tarixiga ayrim chizgilar	193
61.	Sharipova N. “Xamsa” strukturasiida “Hayrat ul-abror”ning o‘rni	196
62.	Ubaydullayeva M., Axtamova M. Atov gapning o‘zbek va rus tili darslik va o‘quv qo‘llanmalarida o‘rganilishi	200
63.	Narzullayeva D. O‘zbek folklorida momo kultiga ishonch izlari	204

64.	Lutfullayev J. Nosir Fozilov o‘zbek bolalar prozasining iste’dodli vakili	208
65.	Тухфатуллина Д. Организация учебного процесса на основе внедрения smart технологий в общеобразовательных школах	212
66.	Sanoyeva M. Matn – nutqning mukammal ifodasi sifatida	215
TO‘RTINCHI SHO‘BA ZAMONAVIY FILOLOGIYANING DOLZARB MUAMMOLARI		
67.	Ahmedov A. XI-XII asr yozma yodgorliklarida O‘g‘uz til birliklarining radiatsiyasi	219
68.	Мамадов Х., Файзуллоев Б. Эркин Воҳидов бадий маҳоратига доир баъзи кузатишлар	223
69.	Маджидова Р. Ценностная составляющая лингвокультурных концептов	226
70.	Yarashova N. Linguocognitive foundations of children's speech	229
71.	Boltayeva G. Istiqlol davri muxammaslarining o‘ziga xos xususiyatlari	232
72.	Мардонова Ф. Нравственное воспитание учащихся на уроках русского языка	236
73.	Samandarova G. Hasharot lug‘aviy-ma’noviy guruhi asosida shakllangan o‘zbek xalq paremlarida antonimlik	240
74.	Bozorova G. Tibbiy atamashunoslikda abbreviaturalar	243
75.	Dusanova T. “Mahbub ul-qulub” asaridagi tanbeh va hikoyatlarda nazmiy matnlar poetikasi	247
BESHINCHI SHO‘BA O‘ZBEK-OZARBAYJON ADABIY ALOQALARI: TILSHUNOSLIK, ADABIYOTSHUNOSLIK, BADIYAT		
76.	Şehrabani Allahverdiyeva Anadolu’da müslümanlığın ve türklüğün piri	252
77.	Əlizadə Əsgərli Azərbaycan-özbəkistan ədəbi əlaqələri və Məqsud Şeyxzadə	261
78.	Xolmurodov A. O‘zbek adabiyoti taraqqiyotida Maqsud Shayxzoda ijodining o‘rni	267
79.	Elmira Məmmədova-Kekeç Maqsud Şeyxzadə və Bəxtiyar Vahabzadənin şeir və dramlarının mətnlərarası oxunması	268

80.	Əzizağa Ələkbərli, Gülşən Kəngərinskaya “Özbək ədəbiyyatının Şekspiri...”	275
81.	Yashar Kosim Zamondoshlar va uslubdoshlar (XX asrning ikki buyuk shoirining poeziyasi hokida oylar) Zamandaşlar və üslubdaşlar (XX əsrin iki böyük şairinin poeziyası haqqında düşüncələr)	282
82.	Alish Aghamirzayev Thoughts about russian foreign literature (different opinions about the specifics of Russian foreign literature)	285
83.	Əflatun Şükür oğlu Baxşəliyev Rəzzaq Əbdürrəşidin yaradıcılığında səməd vurğun mövzusu	291
84.	Норова Г. Мақсуд Шайхзода <i>адабий</i> меросининг тил хусусиятлари	296
85.	Yuldasheva D. Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulug‘bek” fojiasida qush nomlari uslubiy vosita sifatida	299
86.	Ibatova A. Maksud Shaykhzoda's role in linguistics and literature	301
87.	Норова Г. Ўзбек-озарбойжон адабий алоқалари: тилшунослик, адабиётшунослик, бадиият	308
88.	Qabil Yusif oğlu Əliyev Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələri “kommunist” qəzetinin səhifələrində	312

“GLOBALLASHUV DAVRIDA TURLI TIZIMLI TILLAR MUNOSABATI:

muammo, yechim, istiqbollar”

mavzusidagi xalqaro
ilmiy-amaliy konferensiyasi

M A T E R I A L L A R I

Hajmi 12,6. 1/16 bosma taboq. Adadi 50 nusxa.

NavDPI bosmaxonasida chop etildi.

Navoiy shahri Ibn Sino-45.